

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

B.O.Tursunov

Iqtisodiy xavfsizlik

fanidan o'quv qo'llanma

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlarining 5232400 - “Iqtisodiy xavfsizlik” ta'lim yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

Bilim sohasi: 200000 – Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq

Ta'lim sohasi: 230000 – Iqtisod

Ta'lim yo'nalishi: 5232400 – Iqtisodiy xavfsizlik

Toshkent – 2021

UO'K: 6П9.2:336.18

КБК

B.O.Tursunov. Iqtisodiy xavfsizlik. O'quv qo'llanma. Toshkent. TDIU, 2021.- 360 b.

Б.О.Турсунов. Экономическая безопасность. Учебное пособие. Ташкент. ТГЭУ, 2021. – с. 360.

B.O.Tursunov. Economic security. Textbook. Tashkent. TSUE, 2020. – p. 260.

Taqrizchilar:

H.P.Abulqosimov - i.f.d., professor, O'zbekiston Milliy Universiteti “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrası;

A.U.Burxanov – i.f.d., professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Moliya va buxgalteriya hisobi” fakulteti dekani.

O'quv qo'llanmada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning nazariy asoslari va ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda iqtisodiy xavfsizlikka oid tushunchalarning mohiyati, ularning mamlakatimiz iqtisodiyotida namoyon bo'lish shakllari, xavfsizlikni aniqlash va baholashning chegaraviy parametrlari, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari, xorijiy davlatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tajribalari, iqtisodiy xavfsizlikni ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ochib berilgan. O'quv qo'llanmada keltirilgan mavzularda mamlakatimizda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning o'ziga xos asosiy kontseptual yo'nalishlari tahlil qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 5232400 - Iqtisodiy xavfsizlik bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, professor-o'qituvchilar, izlanuvchilar, magistrantlar va shu sohaga qiziquvchi ko'p sonli kitobxonlarga mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2021 yil _____-sonli qarori bilan nashr etishga ruxsat berildi.

ISBN 978–9943–

© « _____ » nashriyoti, 2021.

© **B.O.Tursunov. 2021.**

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida iqtisodiy xavfsizlik alohida o'ringa ega bo'lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o'rin tutadi. Bizga ma'lumki, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning dolzarbligi uning milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlik, barqarorlikni ta'minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o'zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo'lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, unda bo'ladigan tahdidlarning oldini olish masalasi yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2017 yil 7 fevralda qabul qilingan “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi”dagi PF-4947-sonli Farmoniga muvofiq tasdiqlangan dasturning “Iqtisodiyotni yanada rivojlanirish va liberallashtirish” deb nomli uchinchi yo'nalish 3.2-bandida “Tarkibiy o'zlashtirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish” vazifalari belgilangan. Dasturning 5-bo'limi “Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar” nomli yo'nalishning 5.1-bandida “O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suverentiteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish; axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga qarshi o'z vaqtida va munosib harakatlarni tashkil etish; davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, O'zbekiston qurolli kuchlarining jangovor qudrati va salohiyatini oshirish; atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genefondiga zarar yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish; favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish tizimini takomillashtirish” kabi vazifalar belgilangan. Shundan kelib chiqib qayd etish lozimki, mamlakatimizda milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ilmiy va amaliy asoslarini shakllantirish muhim

ahamiyatga ega. Shu boisdan, mazkur o'quv qo'llanmada milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning institutsional yo'nalishlari bo'yicha maqsad va vazifalar bayon etilgan¹.

Iqtisodiy xavfsizlik fanining maqsadi talabalarga iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash va uning milliy va mintaqaviy shakllanishini baholashga oid nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan zarur bilimlar berishdan iborat.

Ushbu fanning vazifasi talabalarga iqtisodiy xavfsizlikning nazariy asoslarini iqtisodiy darajada o'rgatish; iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish uslublari va vositalarini tushuntirish; iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish yo'llarini o'rgatish; iqtisodiy xavfsizlik darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanib tahlil qilish va ularni baholash bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirish; turli darajadagi milliy manfaatlarining ziddiyatini hisobga olgan holda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning alohida yo'nalishlarini strategik va taktik boshqaruv qarorlarining samaradorligini baholash va rivojlanish usullarini o'zlashtirib, iqtisodiy muammolar bo'yicha yechimlar qabul qilish bo'yicha zaruriy bilimlar va ko'nikmalarni shakllantirish hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik o'quv fanini talabalar tomonidan o'zlashtirilishi jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- haqiqiy faktlarni iqtisodiy nuqtai-nazardan tahlil qilish va izohlash imkonini beradigan iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha bilimlarga ega bo'lish;
- iqtisodiy xavfsizlikni o'rganishning asosiy tadqiqot usullari va uni shakllanish omillarini tushunish;
- iqtisodiy xavfsizlik darajasini belgilovchi tizim indikatorlaridan foydalanib iqtisodiy xavfsizlik darajasini monitoring qilish va baholash qobiliyati;
- iqtisodiy xavfsizlikga erishishda analitik mulohazalardan foydalana bilish;
- iqtisodiy muammolarni topish va hal qilish uchun analitik tadqiqotlardan foydalanish;
- mavjud iqtisodiy xavfsizlik muammolarni jamoaviy ravishda tushunish va

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

tahlil qilish;

- turli iqtisodiy muammolarning ahamiyatini, shuningdek ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan siyosatning ijtimoiy ta'sirini tanqidiy baholay olish;

- iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni tahlil qila olishi, bu borada taklif va tavsiyalar ishlab chiqish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Ushbu o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo'llashda O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda 5232400 - "Iqtisodiy xavfsizlik" ta'lim yo'nalishlarining "Iqtisodiy xavfsizlik" fanining o'quv dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu o'quv qo'llanmada o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasidan foydalanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsad, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

"Iqtisodiy xavfsizlik" fanining o'quv qo'llanmasi asosan oliy o'quv yurtlarining bakalavriat ta'lim yo'nalishining 5232400 – Iqtisodiy xavfsizlik talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, iqtisodiy xavfsizlik muammolari bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu o'quv qo'llanma iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Muallif "Iqtisodiy xavfsizlik" fanining o'quv qo'llanmasi sifatida unga bildirilgan fikr, mulohazalar hamda takliflarni minnatdorlik bilan qabul qiladilar va

nashrlarga tayyorlash va chop etish jarayonida yordam berganlarning barchasiga samimiy minnatdorchilik bildiradilar.

I-BOB. "IQTISODIY XAVFSIZLIK" FANIGA KIRISH, IQTISODIY XAVFSIZLIKNING MOHIYATI VA TARKIBIY ELEMENTLARI

1.1. "Iqtisodiyot xavfsizligi" fanining predmeti va vazifalari

Mamlakat nazorati tizimini rivojlantirish rejasida xavfsizlikning oldini olish bo'yicha vaziyatga e'tibor qaratilib, vaziyatning turli ijtimoiy-iqtisodiy holati bo'yicha qabul qilinadigan vaziyatni nazorat qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bizga ma'lumki, mamlakatni boshqarish xavfsizligini ta'minlash har bir davlat uchun birlashtirilishi kerak edi. Ikkinchi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning dolzarbligini milliy xavfsizligi, barqarorlikni ta'minlash masala, jaxon jamoatchilikning zamonaviy shart-sharoitlarni belgilash bo'yicha asosiy tashabbusi va iqtisodiy jihatdan o'zgarmaydigan har qanday xavf-xatar va tahdidlarning paydo bo'lishini biladigan biron bir kun Shuning uchun nazorat xavfsizlikni ta'minlash, unday bo'lishgan tahdidlarning olini masalasi yuziga kelmoqda.

"Iqtisodiyot xavfsizligi" fanining predmeti - bir tomondan tashkil qilingan tibbiyot ob'yekti ximoyalani xususiyatlari, ungacha xavf soladigan kuch va omillarga qarshi kurash mexanizmini, ikkinchi darajali hukumatning ximoyachi sifatidagi funktsiyalari, shu ma'qulda tashkil etiladigan institutlardan tashkil topgan.

"Iqtisodiyot xavfsizligi" fanining ob'yekti - mamlakatni boshqarish va undan oldin amalga oshiriladigan jarayonlardan iborat. Xususan, tabiiy boyliklar, inson resurslari, yashashga layoqatli axoli, ishbilarmonlik fondlari, ko'chmas mulk, moliyaviy resurslar, xo'jalik tizimlari, mintaqalar, oila va inson kabilar omillar iqtisodiy xavfsizlikni o'rgandigan ob'yektlar tomonidan ishlab chiqarilgan.

Iqtisodiyot xavfsizligi fanining maqsadlari bo'yicha mamlakat xavfsizligi xavfsizligini himoya qilish va milliy munitsipial xavfsizligini ta'minlash va uning munitsipial shakllanishini baholash bo'yicha nazariy ta'lim va amaliy ko'nikmalarga e'tirof etilgan talablarga javob beradigan bilimlarni bilangina quroldirishgan. Ushbu fan oz oldiga quyidagi vazifalarni kuyadi;

- iqtisodiy xavfsizlikning nazariy asoslarini iqtisodiy jihatdan himoya qilish;
- milliy nazorat xavfsizlikka tahdidlarni qabul qilish, tashabbusni amalga oshirish tizimlarini va vositalarini doimiy ravishda tushunib olish;

- milliy nazoratni xavfsizlikka tahdidlarni boshqarish etislarini o'zlashtirish;
- milliy boshqaruv xavfsizligi darajasini belgilovchi ko'rsatuvchilarni tashkil etishdan oldin amalga oshiriladigan tashabbusni amalga oshirish va ularning narxlarini baholash bo'yicha ko'rsatmalar;
- turli darajadagi milliy manfaatlarning qarama-qarshi tomonlarini belgilab qo'ygan vaziyatda sodir bo'lgan xavfsizlikning ta'minlanishini ta'minlash bo'yicha strategik va taktik boshqaruv qoidalari samaradorligini oshiruvchi xodimlar o'zaro muomalada bo'lishlari shart emas.

Xavfsizlik muammasi mustaqil davlatchiligining shaklanishi va jamoatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy manfaatlarning shart-sharoitlarini aniqlash bilan bir paytda vujudga kelmoqda. Chunki shu vaqtdan boshlab bo'shatish, barqarorlik, rivojlanish bilan bir qatorda xavf-xatar, turli-tuman tashxidlar bir xil ko'rinishda bo'lish, ulargiga bo'lish, ularga asoslash, davlat strategiyasi va siyosiy strategiya bilan ishlashni amalga oshirish uchun mamlakatning xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq.

"Xavfsizlik" tushunchasi Ro'yxat ma'lumotnomasiga qarab 1190 yilda paydo bo'ldi. Bu tushunchani har qanday har qanday xavf-xatardan ximoyalangan deb sozlovchi inson ruxining xotirjam holatini ifoda etgan. Ushbu ma'noda ko'rib chiqilgan tushunchada G'arbiy Evropa xalklari leksikasida 17 yoshga to'lgan. Tarixning keyingi davrlarida davlat tuzilmasining shakllanishi bilan bog'lab qo'yilgan xavfsizlik tushunchasi moddiy, siyosiy va iqtisodiy sohalarda davlat kurilishi, boshkarish organlari tendenatsiyalariga mas keladigani real xavf-xatar (jismoniy va ma'naviy) sog'liqni saqlash bilan bog'liq vaziyatni hisobga olish.

XX asrning oxirlariga kelib "xavfsizlik" va "milliy xavfsizlik" tushunchalari biznesikonizizda tez-tez o'tkaziladi. Bu insoniyat rivojlanishining murakkablashuvi, yadro, atom va boshka ommaviy kirgin kurollarining keng tarqalishi, ekologik vaziyatning ochilishi, yangi xavfli kasaliklarning vujudga kelishi, terrorizm xavfining kuchayishi, totalitlar tuzumni keltirib chiqaradigan turar joyida Davlatlarning paydo bo'lishi, ulardagi bozor islohotlarining amaldagi oshirishi bilan izoxlantirilgan. Dunyogani bunday uzgarishlar xavfsizligi, umumiy

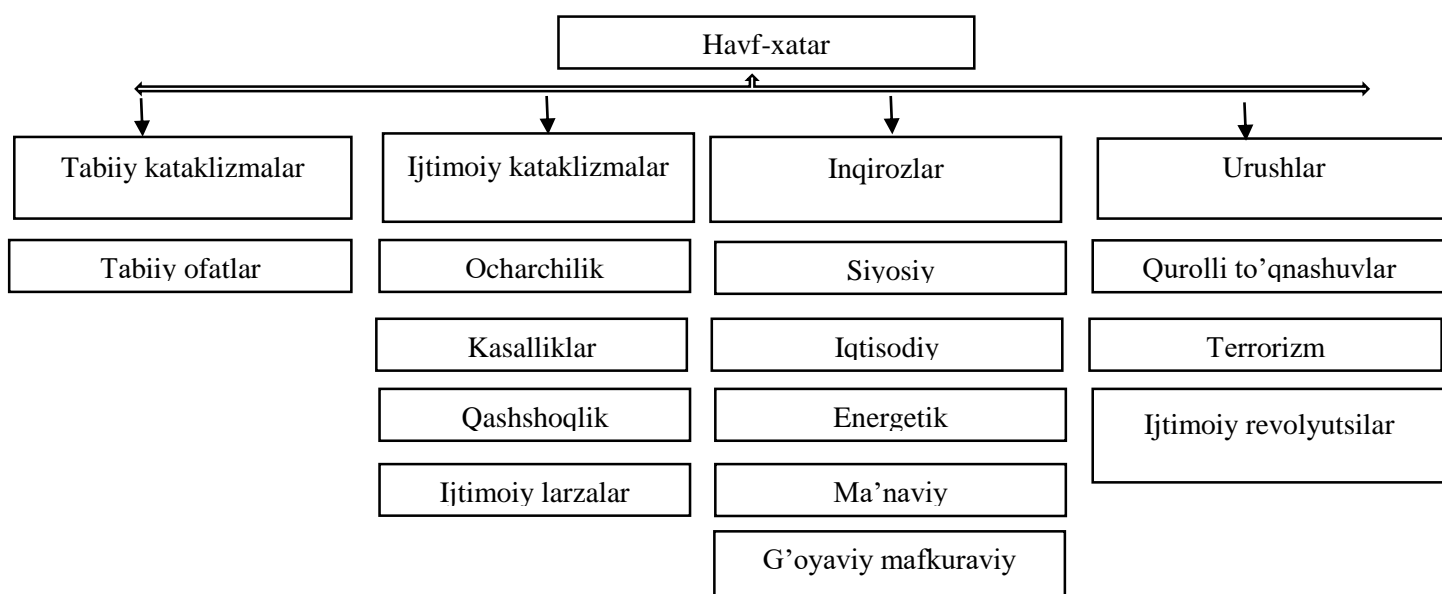

va milliy xavfsizlik muammoliyasiga bulib o'tgan e'londa kuchaytirdi.

"Xavfsizlik" tushunchasi ko'p kirrali bo'lib, turli ma'nolardada talqin qilinmoqda. O'zbek tilining izohli lug'atida "xavf - qurqinch, qurqish, vohima, davomiksirash, biror xatarli voqea yoki boshqa falokatni amalga oshirish, xatar, xavotirlanish, xavfsirash, xavotir, tashvish" ruhiy holatni uyg'otish "kabi holat deb ta'rif berildi.

Xavfsizlik insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga kelayotgan xavf-xatardan ximoyalash, kafolatlash ma'nosini anglatish. Xavf-xatar esa davlat va jamoat rivojlanishiga, normal operatsiyani bajarishga tahdid soluvchi potentsial yoki real kuch, omillashtirilganida. Xavf sabab-o'qibatli chiziqda-nazardan tashkillashtirilgan hayoti va urushga qarshi kurashda ziyn etkazuvchi hamdada mamlakat er maydonining ishtirokchilarini yaqinlashish, ijtimoiy va ma'naviy turmush tarzi buzilishi, emirilishi bilan bog'lash xavfi buzilishi mumkin. Vujudga kelishi mantaligiga qarab halqaro, milliy, hududiy, xususiy (korxon va shaxsga doiralar) xavflarga ajratiladi. Shungdek, inson hayoti sohaları va faoliyati turlari byuycha ham xavfning ko'rinishini amalga oshirishi kerak.

Xavf-xatar ko'rinadigan byulishining keskin shakllariga tabiy, ijtimoiy kataklizmalar, portlashlar va larsalar, krizislar, tanqidlar, kuzgolon, isyon, urush, kurolli tuvnashuvlar kiradi (1-rasm).

1-rasm. Xavf-xatar namoyon bo'lishining keskin shakllari

Xavfsizlik ko'p kirrali bo'lib, u butun insoniyat, davlat yakki nazoratini ta'minlashning normal faoliya yurishi, rivojlanishi uchun noxush, salbiy, zararli ta'sirlardan, xavf-xatarlardan saqlanish, ximoyalani sh holatini ifoda etishda. Xavfsizlik umumiy tarzda ziyn etkazish uchun potentsial shart-sharoitlarni yaratish, xavfdan saqlash, ximoyalash va ishonchilikni anglatadi. Bu tushunchaga ega bo'lganlar va jamoat hayoti faoliyatining antiqa spetsifik sohalarida o'zlariga xos xususiyatlarga ega bo'lishdi.

Xavfsizlik qanday sohada, qanday shakl va qiyofada ko'rinadigan bulmasin ularning barchasi umumiy xususiyatiga egadir. Umuman, xavfsizlik xavf-xatardan ximoyalashish sharti va strategiyasida sifatli ijtimoiy, shaxsiy, jamoat va davlat hayoti-faoliyatining normal amal qilishini ta'minlashga yordam beradi.

1.2. Iqtisodiyot xavfsizligi ob'yektlari va sub'yektlari

Bilimlarning nazariy darajadan amaliy darajagacha bo'lgan harakati nazariy darajalardan farq qiluvchi yangi ob'yektlarning paydo bo'lishi bilan birga kechadi. Lekin ob'yektni nazariy va amaliy tushunish ikki xil faoliyat sohasi emas. Nazariy bilimlar predmeti, masalan, «ijtimoiy zaruriy mehnat xarajatlari», «oddiy mehnat», «murakkab mehnat» va boshqalar real mavjud emas, lekin nazariy ob'yektni qurish uchun zarur asos bo'lib xizmat qiladi, uning gnoseologik holati predmet shaklida namoyon bo'ladi. Bunday ob'yektlar qatoriga ijtimoiy va iqtisodiy tizimlar, iqtisodiy xavfsizlikni boshqarish strukturasi va boshqalar kiradi.

Ob'yekt – bu sub'yekt faoliyati yo'naltirilgan, sub'yektga uning predmetli-amaliy va bilish faoliyatida qarshi qo'yiladigan narsa. Ob'yekt sifatida inson ongidan mustaqil ravishda mavjud bo'lgan va inson faoliyatiga kiritilgan narsalar ishtirok etadi. Ijtimoiy jarayonda jamiyatning o'zi uning xilma-xilligi va birligida, ishlab chiqarish jarayonida esa - tarkibiy tashkiliy-iqtisodiy aloqalari bo'lgan korxonalar va boshqalar ob'yekt hisoblanadi.

Sub'yekt – bu ob'yektga yo'naltirilgan faollik va harakat manbasi, bilish va predmetli-amaliy faoliyat vositasidir. Shu bilan birga, sub'yektning faol faoliyati

ob'yektiv voqelikning bir bo'lagi hali to'liq bo'lmasligi mumkin bo'lgan, lekin ijodiy o'zgarishi mumkin bo'lgan ob'ekt vazifasini bajaradigan shart hisoblanadi. Sub'ekt sifatida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning maqsadlari, vositalari, usullari va vazifalari to'g'risida qarorlar qabul qilish huquqiga ega bo'lgan jamiyat tomonidan ajratilgan maxsus guruhlar ishtirok etadi.

Oqilona boshqarish haqidagi ilmiy g'oyalarning rivojlanishi bilan iqtisodiy fan turli muhim asoslarga - davlat, jamiyat, xususiy, kooperativ va boshqa tashkilotlarga bo'lina boshladi. Bu esa ushbu toifalarning mazmun xususiyatlarini rivojlantirish, ichki mazmunida turlicha bo'lgan boshqaruvchi tashkilotlarning o'ziga xos xususiyatlarini tegishli ta'riflar bilan ta'kidlash imkonini berdi. Natijada iqtisodiy jarayonlar haqida ilmiy tasavvurlarda «davlat boshqaruvi», «tarmoq boshqaruvi», «mintaqaviy boshqaruv», «iqtisodiy xavfsizlikni boshqarish» va boshqa atamalar paydo bo'ldi.

Iqtisodiyotni sub'yekt sifatida boshqarishda davlatning ustuvorligiga asoslanib, ularni amalga oshirishda iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga sezilarli hissa qo'shadigan hozirgi bosqichda bunday mexanizmning eng muhim vazifalari quyidagilar bo'lishi mumkin:

➤ davlatning boshqaruv sub'yekti sifatida muvofiqlashtiruvchi funksiyasini takomillashtirish va mustahkamlash, ayniqsa iqtisodiy tizimning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlaridan oqilona foydalanishni tashkil etish nuqtai nazaridan;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida davlat, mintaqalar, tadbirkorlik sub'yektlari va xususiy sektor o'rtasida iqtisodiy tizimlarning boshqaruv funksiyalarini oqilona taqsimlash;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida iqtisodiy tizimni tashkil etishning barcha darajalarida iqtisodiy faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash nuqtai nazaridan xususiy xo'jalik strukturalariga rivojlanish imkoniyatlarini taqdim etishga qaratilgan institutsional huquqiy jihatlar yaratish;

➤ xo‘jalik yurituvchi sub‘yektlarga va tashkilotlarga iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash borasida bozor sharoitlarida iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining chuqur bilimga egaligi va ma‘lumot darajasini oshirishda amaliy yordam ko‘rsatish.

Bu mezonlar va boshqa qator jihatlardan foydalanib, davlat xo‘jalik faoliyatining faol sub‘yekti sifatida iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish va uni mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining mahalliy variantiga moslashtirish bo‘yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlarni tashkil qilish, boshqarish va samaradorligini oshirishda tartibga soluvchi sifatidagi rolini ta‘minlashdan iborat. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash uchun ushbu sub‘ektlar o‘z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo‘lgan chora-tadbirlar tizimini (huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy, tahliliy, tezkor-qidiruv va boshqa xarakterdagi) amalga oshiradi, shu jumladan:

- jamiyatda iqtisodiy munosabatlar tizimini tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini ishlab chiqish;

- mavjud iqtisodiy munosabatlar tizimini mustahkamlovchi va iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash bo‘yicha xo‘jalik faoliyati amaliyotini tartibga soluvchi huquqiy-me‘yoriy hujjatlarni qabul qilish;

- barcha xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarining faoliyatini va ularning manfaatlarini samarali, ekvivalent amalga oshirishni ta‘minlovchi tashkiliy-boshqaruv harakatlarini amalga oshirish.

O‘rganilayotgan sohadagi faoliyatning ustuvor yo‘nalishlari O‘zbekiston Respublikasi milliy xavfsizligini ta‘minlash bo‘yicha ishlab chiqilayotgan dasturlarda shakllantirilishi lozim. Bunday dasturlar jamiyat va barcha fuqarolar, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlari, vazirliklar va idoralarning hayotiy ahamiyatga molik milliy iqtisodiy manfaatlarini aniqlashni ta‘minlovchi siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi va hozirgi tashqi siyosat, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda ma‘lum bir davrda ularga tahdidlarni ifodalashi kerak. Ularning iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash borasidagi faoliyat samaradorligi qanchalik yuqori bo‘lsa, himoya qilish ob‘ekti va tahdidlari ham shunchalik aniq belgilangan bo‘ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash, shuningdek, uning maqsadi, odamlar va

tashkilotlar hayoti va faoliyatiga ta'siri nuqtai nazaridan tashkil etishning maxsus shakli davlatdir. Shu munosabat bilan ijtimoiy-iqtisodiy tizimni bir tomondan uning quyi tizimlari bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlar, tashkilotlar majmui sifatida ko'rsatish mumkin, ikkinchi tomondan esa ular o'zlari iqtisodiy tizimlar shaklida harakat qiladilar. Shunga ko'ra, ularning faoliyati, bir tomondan, ichki sharoitni (ya'ni, tizim doirasida) o'zgartirishga, ikkinchi tomondan - ularga nisbatan boshqa tashqi tizimlar (ya'ni, boshqa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar) bilan munosabatlarni o'zgartirishga qaratilgan. Shuning uchun ularning har biri ham boshqaruv ob'yekti, ham ta'sir ob'yekti (boshqaruv ob'yekti) hisoblanadi. O'zaro aloqada boshqarish sub'yekti va ob'yekti iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun boshqaruv jarayonini yaratadi. Shuning uchun, metodologik jihatdan, iqtisodiy xavfsizlik muammolarini o'rganishda, alohida tashkilotni inson manfaatlari uchun tashqi muhitning tegishli o'zgarishi bo'yicha faoliyat natijasi bo'lgan buzilishlar tabiati haqida asosiy g'oyalarni beruvchi kichik tizim sifatida ko'rib chiqish va muayyan harakatlar, operatsiyalar va jarayonlardan iborat.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tizimini tashkil etishda ob'yektga boshqaruv sub'yektining ob'yektga boshqaruv ta'siri to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish (majburlash) orqali ham, bilvosita ta'sir ko'rsatish - uni qonunchilik darajasida tashkil etilgan ushbu yoki boshqa qonun-qoidalar asosida bajarishga undaydigan xo'jalik yurituvchi sub'yektning (boshqaruv ob'yektining) faoliyati uchun shart-sharoitlar yaratish orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Ko'p pog'onali sanalgan iqtisodiy xavfsizlik tizimida uchta asosiy darajani ajratib ko'rsatish mumkin:

- shaxs;
- mamlakat;
- dunyo iqtisodiy tizimi.

Tadqiqotning maqsadi va predmetiga muvofiq ushbu tasnifni iqtisodiy munosabatlarning turli darajalarida mamlakat, mintaqa, tarmoq, korxonalar (firma), valyuta-moliya tizimi darajalari bilan to'ldirish zarurati yuzaga keladi.

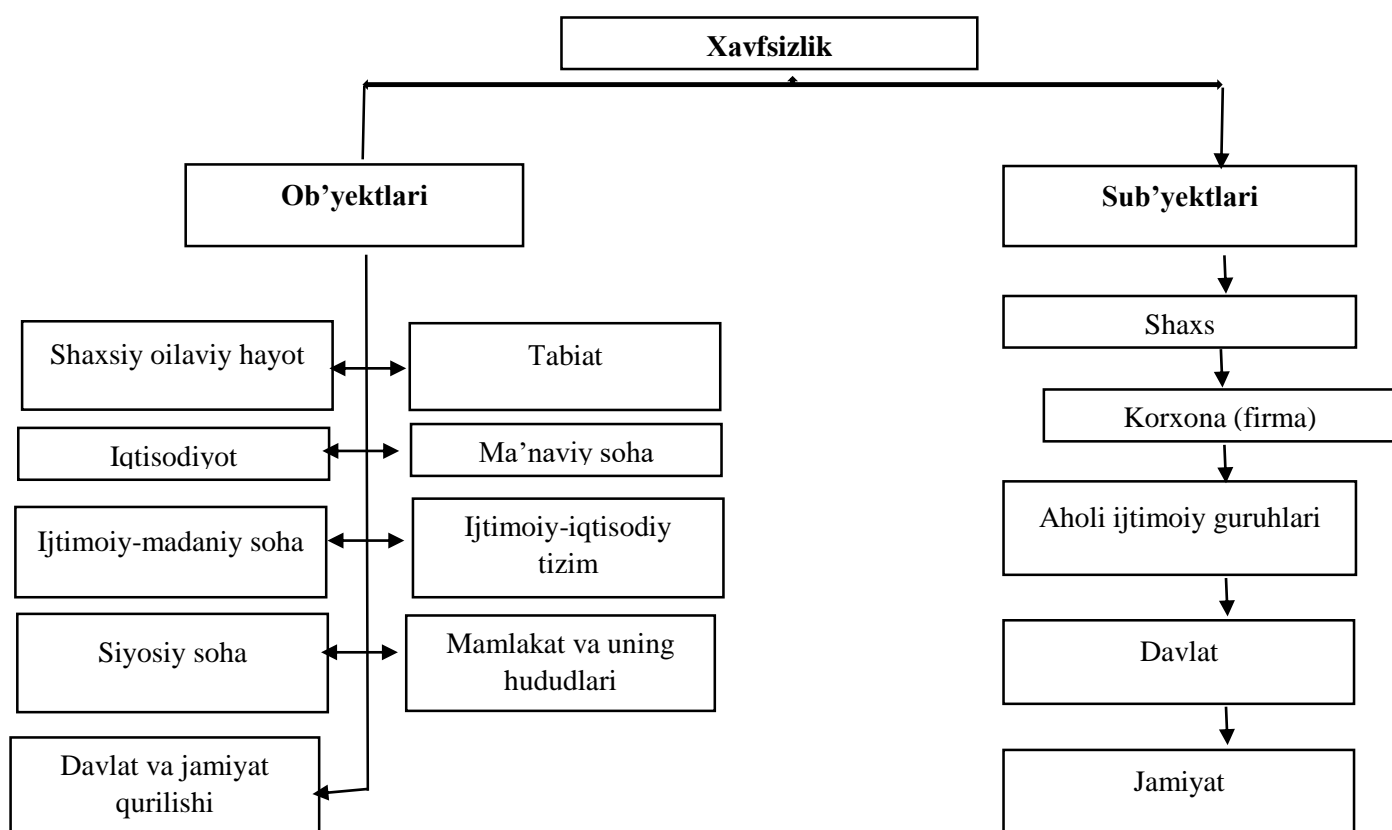
Jismoniy shaxslar faoliyatida fuqarolarning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid

mamlakat ichidan va tashqaridan kelishi mumkin. Ularni bartaraf etish ko'pincha mamlakat iqtisodiyotining barqaror faoliyati ta'minlanganda avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Bunday sharoitda shaxs xavfsizligi davlatning salbiy tashqi ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyatiga va shunga mos ravishda fuqarolarning iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashga ko'maklashuvchi ijobiy aloqalarni mustahkamlashga bog'liq.

Real voqelikda bu muammo alohida fuqarolar va ularning guruhlariga tashqi ta'sir (ijobiy yoki salbiy) masalasiga nisbatan omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan iqtisodiy xavfsizlik muammosini ko'rib chiqishda milliy manfaatlar strukturasi, davlat siyosati hamda mamlakat hududi va undan tashqarida turli siyosiy kuchlar ta'siriga aloqador boshqa masalalarni amalga oshirishda ularning mexanizmini tadqiq etish zarurati paydo bo'ladi. Aynan alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlarining manfaatlari o'rtasidagi tafovut davlatning shaxslar xavfsizligiga ehtimoliy noaniq ta'sirining shart-sharoitlarini yaratadi. Inson huquqlari sifatlarining mavjudligi iqtisodiy xavfsizlik kabi jamoatchilikka nisbatan yuzaga kelgan ziddiyatni hal qilish jarayonida namoyon bo'ladi. Bir tomondan, davlat jismoniy shaxslarga ma'lum bir xavfsizlikni kafolatlaydigan, ikkinchi tomondan esa - ular uchun tahdid manbaini tashkil etadigandek holat yuzaga keladi. Bunday sharoitda shaxslar davlat tomonidan bartaraf etilmagan tahdidlarga qarshi xavfsizligini oshirish maqsadida birlashishga majbur. O'z navbatida, mamlakat xavfsizligi ma'lum darajada shaxslar, ularning maqsadlari, jamiyatdagi hokimiyat muvozanati, siyosiy kurashning borishi va uning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan natijalariga bog'liq. Munosabatlarning umumiy tizimida shaxsning iqtisodiy xavfsizligi xalq xo'jaligining ikki quyi tizimi - davlat va bozor tomonidan ta'minlaydi. Ko'rib chiqilgan pozitsiyalardan nafaqat davlat va bozorning fuqarolar va jamoat tuzilmalarining xavfsizligini, balki o'z xavfsizligini ta'minlash, sheriklarga nisbatan qaror qabul qilishda beqarorlashtiruvchi holatlar va mustaqillik oldida barqarorlikni saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, shaxslar ularning manfaatlarini ulardan to'siladigandan ko'ra uzlari ko'proq soladigan tahdidni ifodalaydigan davlat va bozor timsolidagi himoyachini saqlab

qolishdangina manfaatdor bo'radi. Shu bilan bir paytda, bu iqtisodiy manfaatlarni ifodalash huquqi umuman olganda, faqat davlatga tegishli deb tan olinishi mumkinligini anglatadi, chunki faqat davlatda iqtisodiy xavfsizlik ko'rinishida asosiy milliy iqtisodiy manfaat mavjud bo'lishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikning sub'ektlari shaxs, aholi ijtimoiy guruhlari, kishilar uyushmalari hamda birlashmalari, davlat va jamiyat hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlik ob'ekti inson hayotining barcha sohalari, shu jumladan, shaxsiy-oilaviy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy, tabiiy soha va jabhalarini o'z ichiga qamrab oladi (2-rasm).

2- rasm. Xavfsizlik sub'yektlari va ob'yektlari

“Xavfsizlik” tushunchasi keng qirrali bo'lib, o'zining ob'ektlari va sub'ektlari nuqtai nazaridan turli shakllarda namoyon bo'ladi. Ammo hozirgi davrda bu tushunchaning umumlashgan shakli milliy xavfsizlik deb ataladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar o'z milliy xavfsizlik strategiyalarini ishlab chiqmoqdalar. Masalan, AQShda Prezidentning milliy xavfsizlik sohasidagi konstitutsion majburiyati va vazifasi sifatida mamlakat aholisi, uning hududiy yaxlitligi va

AQShliklarning turmush tarzini himoya qilish belgilangan.

1.3. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati va tarkibiy elementlari

Milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi, uni ta'minlashning eng muhim sharti yoki omili, ko'rsatkichi iqtisodiy xavfsizlikdir. "Taniqli rus iqtisodchisi L.I.Abalkin ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi uch elementni ko'rsatib bergan:

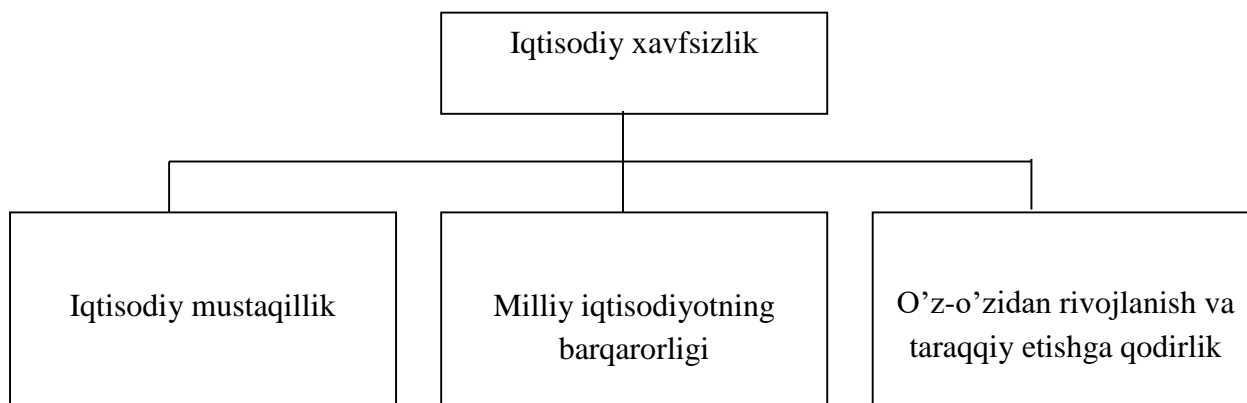
- iqtisodiy mustaqillik. Hozirgi jahon xo'jaligi sharoitida iqtisodiy mustaqillik absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga o'zaro bog'liq qilib qo'yadi. Bunday jarayonda iqtisodiy mustaqillik davlatning iqtisodiy resurslar ustidan nazorat o'rnatish olish imkoniyatini, jahon savdosi, kooperatsiya aloqalari, ilmiy-texnika yutuqlarini ayirboshlashda teng ishtirok etish va raqobatbardoshlikni ta'minlaydigan ishlab chiqarish, samaradorlik va sifat darajasiga erishishni anglatadi;

- milliy iqtisodiyotning barqarorligi. Bu shaklidan qat'i nazar mulkchilikning himoya qilinishi, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli sharoit va kafolatlarning yaratilishi, mamlakatdagi holatning yomonlashuviga, beqarorlikka olib keluvchi omillarning jilovlanishini (ya'ni iqtisodiyotdagi kriminal tuzilmalarga qarshi kurash, daromadlar taqsimlanishida jiddiy farqlar, tabaqalanishning kelib chiqishi, ijtimoiy ziddiyatlarning keskinlashib ketishiga yo'l qo'yimaslik) taqozo etadi;

- o'z-o'zidan rivojlanish va taraqqiy etishga qodirlik. Bu esa investitsiyalar va innovatsiya uchun qulay muhitning yaratilishi, ishlab chiqarishning muntazam modernizatsiyalashuvi, yangilanishi va takomillashib borishi hamda xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajalarining o'sib borishi milliy iqtisodiy barqarorlik mavjudligining zaruriy shartiga aylanishini ifodalaydi (3-rasm).

Ushbu fikrlarga asoslanga holda "iqtisodiy xavfsizlik" tushunchasini milliy iqtisodiyot mustaqilligi, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'z-o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'minlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisi, deb ta'riflash mumkin.

3- rasm. Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli sub'ektlariga tegishli bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- alohida fuqarolar;
- xususiy tadbirkorlik, biznes;
- davlat korxonalarini;
- milliy iqtisodiyot;
- davlat.

Ichki iqtisodiy sohalarda xavfsizlik tabiiy, texnikaviy-iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makroiqtisodiy rivojlanishning boshqa omillari, shuningdek, beqarorlik, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Tashqi iqtisodiy sohadagi xavfsizlik mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, milliy valyutasi barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvoli bilan tavsiflanadi.

Turli iqtisodiy tahdidlar, noxush holatlar oqibatida ko'rilgan zararlarning o'rnini qoplash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni prognoz qilish ham muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida favquloddagi holatlar oqibatida ko'riladigan zararlarni qoplash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga yo'naltirilgan resurslarni baholash va o'z vaqtida shakllantirish uchun imkoniyat yaratiladi.

Kompensatsion resurslar o'z mazmuniga ko'ra sug'urta, zaxira, rezerv

resurslarini anglatadi. Kompensatsion salohiyat (potentsial) mamlakat iqtisodiyotining tanglik, noxush holatlarga qayishqoqligini, uning oldini olish va uni yengib o'ta olish, xo'jalik jarayonlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va mustahkamligini tiklay olish qobiliyatini anglatadi. Kompensatsion salohiyat milliy iqtisodiyot, xalq xo'jaligining biron-bir sektori yoki biron-bir yirik hududda noxushliklar vujudga kelganida ularni tiklay olishga qodirligini ifodalaydi.

Mamlakat iqtisodiy tizimining turli darajalaridagi iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy xavfsizlik ob'ektlari hisoblanadi;

- makroiqtisodiy darajadagi mamlakat iqtisodiyoti;
- hududiy va tarmoq darajasidagi hudud va tarmoq iqtisodiyoti;
- oila va shaxs darajasidagi mamlakat fuqarolarining har birining iqtisodiy

manfaatlari. Yuqorida bildirilgan fikrlarga asosan xulosa qilib, keng ma'noda iqtisodiy xavfsizlikni milliy iqtisodiyotning samarali, dinamik o'sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshlilikini ta'minlovchi, turli tahdid va yo'qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yig'indisi deb ta'riflash mumkin bo'ladi.

1.4. Mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda iqtisodiy xavfsizlikning roli

Iqtisodiyot fanida milliy iqtisodiy xavfsizlik haqida ayrim iqtisodchi olimlar uning mazmuniga notekis iqtisodiy rivojlanish, qarzдорlikning o'sishi, ochlikning tarqalishi, iqtisodiyotda siklik tebranishlar va mavjud iqtisodiy tizimning barqaror ishlashini izdan chiqaruvchi boshqa jihatlar kabi elementlarni kiritadilar. Ularning ta'kidlashicha, iqtisodiy xavfsizlik mazmunining mohiyatini milliy iqtisodiyotning mustaqilligini va milliy resurslar ustidan davlat nazoratini kuchaytirish, ishlab chiqarish va mahsulot sifatini samaradorligini oshirish, uning raqobatbardoshligini ta'minlash zaruratini yuzaga keltiruvchi shart-sharoitlar va omillar majmui sifatida tushunish kerak.

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi deganda ular mulkchilikning barcha shakllarini himoya qilish, iqtisodiyotni beqarorlashtirishning omillarini,

shuningdek, o'z-o'zini rivojlantirish va taraqqiyotga qodirligini oldini olish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini tushunadilar.

Boshqa olimlar iqtisodiy xavfsizlikning asosiy omillari sifatida raqobatbardosh milliy iqtisodiyotning samarali rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratish bilan bog'liq holatlarni, ya'ni mamlakat iqtisodiyotining hayotiy ahamiyatga molik manfaatlarni ximoya qilish imkonini beradigan holatni ajratib ko'rsatadilar. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ular iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining hatto ichki va tashqi jarayonlar rivojlanishining noqulay sharoitlarida ham milliy manfaatlarning kafolatlangan himoya qilishini, siyosatning ijtimoiy yo'naltirilganligi, yetarli mudofaa salohiyatini ta'minlaydigan holati sifatida tavsiflaydilar.

Ayrim olimlar iqtisodiy xavfsizlikni iqtisodiyotning millatlararo va xalqaro darajada jamiyat ehtiyojlarini samarali qondirishni ta'minlash qobiliyati sifatida ta'riflaydilar. Ayrim olimlarning ta'kidlashicha, «iqtisodiy xavfsizlik mohiyatan hayotiy ahamiyatga molik iqtisodiy manfaatlarning ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilinganlik holatini anglatadi va qamrov ko'lami bo'yicha ham, ijtimoiy guruhlar darajasi bo'yicha ham namoyon bo'lishining keng doirasini qamrab oladi». Shu sababli, ularning hisoblashicha, namoyon bo'lish shakllarini tahlil qilishni shakllangan iqtisodiy xavfsizlik darajalari nuqtai nazaridan amalga oshirish zarur (masalan, iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirish yoki yuzaga keladigan xavf-xatar va tahdidlar darajasi), bu sifatda shuningdek, xalqaro iqtisodiy xavfsizlik, milliy iqtisodiy xavfsizlik, davlat, jamoalar va shaxslarning iqtisodiy xavfsizligi ishtirok etadi.

Ayrim xorijiy olimlar iqtisodiy xavfsizlikni iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holati sifatida ta'riflaydilarki, bunda milliy manfaatlarning kafolatlangan himoyasi, mamlakatning uyg'unlikdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, hattoki ichki va tashqi xarflarning eng noqulay rivojlanishi, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashda ham yetarli iqtisodiy xavfsizlik ta'minlanadi. Ular shuningdek, uni tartibga soluvchi ta'sir ko'rsatadigan va ichki va tashqi tahdidlarga faol qarshilik ko'rsatadigan, resurslar salohiyati

borasida mamlakatning hayotiy ahamiyatga molik manfaatlari ta'minlanadigan, beqarorlashtiruvchi ta'sirlardan ichki immunitet va tashqi ximoyalanganlik yaratiladigan, dunyo bozorlarida mamlakatning raqobatbardoshligi va uning moliyaviy holati barqarorligi, munosib hayot sharoitlari va shaxsning barqaror rivojlanishi ta'minlanadigan iqtisodiy, geosiyosiy, huquqiy va boshqa shartlar majmui yoki chora-tadbirlar tizimini ham belgilab beradi.

G'arb mamlakatlarning iqtisodchi-olimlari orasida keng tarqalgan kontseptsiyaga ko'ra, iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiy inqirozlar davrida mamlakat iqtisodiyotining bardoshligi, shuningdek, iqtisodiyot va uning yetakchi tarmoq va sohalarini jahon iqtisodiy maydonida raqobatbardoshlikni ta'minlash qobiliyati sifatida ko'rib chiqiladi.

MDH davlatlari iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash bo'yicha ma'lum tajriba to'plagan bo'lib, undan foydalanish iqtisodiy xavfsizlik darajasini oshirish yo'nalishlari va chora-tadbirlarini aniqlash imkonini beradi. Iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirish muammolari, uni ta'minlash strategiyasining kontseptual qoidalarini ishlab chiqish, iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash uchun metodologik asoslar va uslubiy yondashuvlar, O'zbekiston iqtisodiy xavfsizligining indikativ ko'rsatkichlari eng kichik qiymatlarini shakllantirish tamoyillarini belgilash mahalliy olimlar asarlarida o'rganib chiqilgan. Bu asarlarning ko'pida iqtisodiy xavfsizlik mazmuni davlatning jamiyat manfaatlarida belgilangan maqsadlar va vazifalarga erishish bo'yicha maqsadli yo'naltirilgan harakatlar tizimi ko'rinishidagi iqtisodiy siyosati amaliy samara berishi mezoni sifatida talqin qilinadi. Bir tomondan, «iqtisodiy xavfsizlik» davlat iqtisodiy hayot qobiliyatining real holatini aks ettiradi, boshqa tomonidan esa – ushbu muammo bo'yicha mavjud ilmiy ishlanmalar va davlat tomonidan yuritilayotgan iqtisodiy siyosat o'rtasida o'zaro bog'liqlikni tavsiflaydi. Umumiy ma'noda, ularning fikriga ko'ra, iqtisodiy xavfsizlik holati mamlakat iqtisodiyotining umumiy darajasini, davlat, jamiyat va shaxsga tahdidlar mavjudligi va xarakterini, olib borilayotgan iqtisodiy siyosat va iqtisodiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solishni aks ettiradi. Shunday ekan, uning mazmuni iqtisodiy tizimning samaradorligiga, iqtisodiy va noiqtisodiy

boshqaruv usullarining samaradorligiga bog'liq bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil etishda muayyan sharoitlarda makroiqtisodiy darajada salbiy hodisalarga olib kelishi va mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga real tahdid solishi mumkin bo'lgan ichki (mahsulotlarning raqobatbardoshligi pastligi, infratuzilma rivojlanganligi va boshqalar) va tashqi (geosiyosiy, tashqi iqtisodiy, ekologik va boshqalar) omillarning mavjudligi bilan belgilanadi.

Xavfsizlikning iqtisodiy jihatlarini o'rganib, hozirgi bosqichda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlarini amalga oshirish muammolari bilan bog'liq asosiy shart-sharoitlarni aniqlashimiz mumkin:

- milliy manfaatlardagi tafovutlar;
- iqtisodiy suverenitet va hududiy yaxlitlikni qo'llab-quvvatlash;
- davlatimiz resurslari cheklanganligi, ular bilan ta'minlanganlik darajasi har xilligi;

- mahsulot ishlab chiqarish va sotishda raqobatning o'sishi, buning oqibatida ayrim mamlakatlarda raqobatbardoshlikning ortishi boshqa mamlakatlarning milliy manfaatlariga real tahdidlar yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasining "Xavfsizlik, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar" deb nomlangan V bo'limida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yildagi "O'zbekiston Respublikasining davlat xavfsizligi tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida PF-5379-son Farmon larida ifodalangan bo'lib, unga muvofiq milliy xavfsizlik deganda shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy ahamiyatga molik manfaatlari ichki va tashqi tahdidlardan himoya qilinganlik holati tushuniladi. Hayotiy ahamiyatga molik manfaatlar deganda ularni qondirish shaxs, jamiyat va davlatning mavjudligini va rivojlanish imkoniyatlarini ta'minlaydigan ehtiyojlar yig'indisi tushuniladi. Milliy xavfsizlikka tahdid deganda shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy ahamiyatga molik manfaatlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan harakatlar, hodisalar va jarayonlar (yoki ularning yig'indisi) tushuniladi.

Milliy xavfsizlikni ta'minlash bu davlat organlari va tashkilotlari, jumladan, jamiyat birlashmalarining, shuningdek, alohida fuqarolarning shaxs, jamiyat va davlat uchun hayotiy ahamiyatga molik manfaatlarni himoya qilish bo'yicha faoliyatidir.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar Strategiyasining "Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari" deb nomlangan III-bo'limida Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish hamda viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud salohiyatidan samarali va optimal foydalanish masalalari qo'yilgan .

O'zbekiston Respublikasi uchun hozirgi paytda quyidagi muammolar o'rtasidagi qarama-qarshilik dolzarbdir: jahon xo'jaligiga integratsiya va bozor munosabatlari tamoyillariga asoslangan o'zining to'laqonli xo'jalik yuritish tizimi yaratish.

Mamlakat iqtisodiyotining xavfsizlik borasida muvozanatining buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan hodisalarga karshilik ko'rsata olishi ko'plab omillarga bog'liq. Ularni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

- o'zgartirib bo'lmaydigan tabiiy omillar (mamlakat hajmi, uning geografik o'rni, foydali qazilmalarning mavjudligi, iqlim sharoiti);

- uzoq vaqt davomida o'zgarishi mumkin bo'lgan omillar (ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi, texnologiyasi, aholi daromadlari, oltin va valyuta zaxiralari va boshqalar.);

- qisqa vaqt ichida tartibga solinishi lozim bo'lgan omillar (tashqi savdo faoliyati, ixtisoslashuv darajasi, diversifikatsiya, savdo kontseptsiyasi va boshqalar

Iqtisodiy hayotning barcha sohalarida tez va zudlik bilan qaror qabul qilish va ularni tezroq amalga oshirishda zarur bo'lgan sharoitlarda, eng muhim va jiddiy omillar asosiy tamoyillari iqtisodiy aloqalar va resurslar bilan harakatlar amalga oshirish va mamlakatning jahon iqtisodiyotiga jalb qilinishi hisoblanadi. Bir tomondan, bu omillarning ta'siri mamlakatning jahon savdosidagi ulushi shaklida, kapital eksportida va texnik yordam ko'rsatishda, ikkinchi tomondan, tashqi savdoning YaIMga nisbatan ulushi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Mamlakatning boshqa mamlakatlarga ta'sir qilish imkoniyatlari qanchalik ko'p bo'lsa, uning faol hayotiy pozitsiyasi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha, iqtisodiyotga xorijiy kapitalning kirib kelishi qanchalik kuchli bo'lsa, mamlakat tashqi ta'sirga duchor bo'ladi, uning faol kuchi shunchalik past bo'ladi. Masalan, ayrim davlatlar o'z hamkorlari yoki raqiblarining qarshiligini yengib, tovar, kapital va mehnat resurslarini tezda qayta taqsimlab, ishlab chiqaruvchi monopoliyasiga ega bo'la boshlaydi va boshqa mamlakatlar iqtisodiyotini talab va narxlarning jahon bozorlaridagi mavqeiga potentsial bog'liq holda qo'yadi. Mamlakat iqtisodiyotining ushbu tartibdagi tashqi omillarga ta'sirchanligi asosan iqtisodiy xavfsizlikni, infratuzilmani va makroiqtisodiy tartibga solishni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bunday sharoitlarda strukturali yondashuvda amalga oshirish eksport va importning tovar diversifikatsiyasiga bog'liqlikni jiddiy kamaytirishi va ishlab chiqarish samaradorligida yo'qotishlarni pasaytirishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda xo'jalik yuritishning ichki ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmi sezilarli rol o'ynaydi, uning salbiy ta'siri, kichik bo'lsada, mamlakatni uning ortidan iqtisodiy tizimning yaxlitlik sifatida vayron bo'la boshlaydigan jiddiy nuqtaga yaqinlashtiradi. Bu ma'noda bir qancha bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlar iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soladi va iqtisodiy tizimning vazifasi uning oldini olish va bataraf qilish bo'yicha sharoitlar shakllantirish qobiliyatidan iborat. Shu sababli iqtisodiy xavfsizlik tizimida asosiy vazifa nafaqat davlat, balki xalq xo'jaligining xususiy quyi tizimiga ham tushadi. Bunda davlat, rejali, markazlashtirilgan quyi tizim uchun iqtisodiy xavfsizlikni

ta'minlash asosiy faoliyat turi hisoblanmaydi, xususiyl, bozor quyitizimi uchun esa, aksincha, asosiy faoliyat yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Milliy xo'jalikning bu ikki quyi tizimi o'ziga xos faoliyat turlari bir vaqtning o'zida xo'jalik yuritish va iqtisodiy xavfsizlik mexanizmi elementlarining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Shuning uchun, milliy iqtisodiy tizimning barqarorligi va moslashuvchanligi bilan birgalikda ularning harakatdagi uyg'unligi, uyg'unlashuvi nafaqat uning eng muhim xususiyati bo'lgan o'zgaruvchan tashqi sharoitlarga tezkor javob bera oladi, balki asosiy himoya ob'ekti va iqtisodiy xavfsizlik tizimining markaziy tarkibiy qismi sifatida ham harakat qiladi. Bunday tizimning maqsadi nafaqat xavf-xatarlarni bartaraf etish va maqsadga muvofiq bo'lmagan holatlarning kelib chiqishining oldini olish, balki agar o'z vaqtida choralar qabul qilinmasa, iqtisodiy nomutanosiblik va o'z-o'zini himoya qilish bilan bog'liq xavflarni bartaraf etishdan iborat iqtisodiy salohiyat samaradorligi sohasida yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlik tizimining sifatli ko'rsatkichlarini oshirish vaqt talab etishi sababli xo'jalik yurituvchi sub'ektlari, davlat boshqaruvi organlari, vazirlik va idoralar hali mamlakat xalq xo'jaligiga ichki va tashqi iqtisodiy tahdidlardan mamlakat milliy iqtisodiyotiga zarar yetkazish ehtimolining oldini olish kafolati sifatida namoyon bo'ladigan tovar massasi sifati va raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan maqsadli yo'naltirilgan harakatlar majmuini amalga oshirishi lozim.

Keng ma'noda iqtisodiy xavfsizlik shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy ahamiyatga molik iqtisodiy manfaatlariga salbiyl ta'sirlarni bartaraf etish uchun shart-sharoitlar yaratish jarayoni sifatida, o'zaro bog'liq darajalar tizimi: xalqaro, milliy, mintaqaviyl, tarmoq, alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlari, shaxslar tizimi sifatida ko'rib chiqilishi lozim bo'lib, ularning eng muhim tarkibiy qismlari ishlab chiqarish, ijtimoiyl va ekologik sohalar hisoblanadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xavfsizlik, milliy xavfsizlik, mustaqillik, barqarorlik, o'z-o'zidan rivojlanishga qodirlik, risk, kompensatsion salohiyat, iqtisodiy xavfsizlik.

Takrorlash uchun savollar

1. Xavfsizlik nima va u jamiyat hamda inson hayotida qanday o'rin tutadi?
2. "Milliy va iqtisodiy xavfsizlik" tushunchalarining qanday o'xshashlik va farqli jihatlari bor?
3. "Iqtisodiy xavfsizlik", "tahdid va risk" tushunchalarining farqli va o'xshash jihatlari tushuntirib bering.
4. Iqtisodiy yo'qotish va zarar nima?
5. Iqtisodiy xavfsizlikning ob'ektlari nimalarda namoyon bo'ladi?
6. Iqtisodiy xavfsizlik qanday ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi?
7. Iqtisodiy xavfsizlikni qanday baholash mumkin?
8. Iqtisodiy xavfsizlikning sub'ektlari nimalardan iborat?
9. Iqtisodiy xavfsizlik tushunchasiga keng miqyosli ta'rif bering
10. Iqtisodiy xavfsizlikning tarkibiy elementlarini tasniflang

II- BOB. MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGI

2.1. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Iqtisodiy xavfsizlik ma'lum qiymatdagi resurslardan foydalangan holda eng katta iqtisodiy samaraga erishish bilan tavsiflanadigan xo'jalik yuritish faoliyati natijalariga asoslanadi. Ishlab chiqarish faoliyatini baholashning muhim jihati uning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi bo'lib, barcha turdagi resurslar minimal xarajatlarida tovarlar va xizmatlarga bo'lgan jamiyatning va shaxslarning ehtiyojlarini to'liq qondiradigan ishlab chiqarish omilari uyg'unlashuvidan iboratdir. Shunda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mamlakatning ijtimoiy, siyosiy, moliyaviy, mudofaa, progressiv rivojlanishi, iqtisodiy manfaatlarining ehtimoliy tashqi va ichki tahdid va ta'sirlarga nisbatan mustaqilligiga erishadigan iqtisodiyotning holati bo'ladi.

Zaruriy iqtisodiy xavfsizlik darajasini baholash ko'rsatkichlarning eng chetki yoki me'yoriy qiymatlarini amaldagi qiymatlar bilan taqqoslash yo'li orqali amalga oshirilishi mumkin. Eng chetki qiymatlardan og'ish iqtisodiyotda halokatli yoki qaytarib bo'lmaydigan jarayonlarning paydo bo'lishi yoki aksincha, mamlakatni barqaror rivojlantirish milliy strategiyasini amalga oshirish tufayli uning yo'qligi tufayli xavflilik darajasini ko'rsatadi. 2004 yilda bunday ko'rsatkichlar sifatida mamlakatni barqaror rivojlantirish muammolarini aks ettiruvchi 12 ta ko'rsatkich hamda ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik xavfsizlik holatini tavsiflovchi 12 ta ko'rsatkich qabul qilingan.

Makroiqtisodiy darajada ishlab chiqarish sohasida.

Ishlab chiqarish xavfsizligi sohasida umuman mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi darajasiga bevosita yoki bilvosita ta'sir etuvchi muhim omillar sezilarli miqdorda to'plangan. Inqiroz hodisalarining elementlarini namoyon qilish mumkin bo'lgan tahlil qilinayotgan davrdagi vaziyatni baholash asosan uchta indikativ ko'rsatkichlar orqali amalga oshiriladi:

- sanoat ishlab chiqarishining o'sish/pasayish sur'atini tavsiflovchi ko'rsatkich;
- mashinasozlik va metallga ishlov berishning sanoat ishlab chiqarishi umumiy hajmidagi ulushini tavsiflovchi ko'rsatkich;

- asosiy vositalar aktiv qismining eskirish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkich.

Sanoat ishlab chiqarishining o'sish/pasayish sur'atini tavsiflovchi ko'rsatkich yalpi ichki mahsulot shakllantirishda eng muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi, u esa, o'z navbatida, ishlab chiqarishning rivojlanish sur'atini baholash, xalq xo'jaligi strukturasi va boshqa makroiqtisodiy proportsiyalarni tavsiflash uchun qo'llaniladigan eng muhim makroiqtisodiy ko'rsatkich yalpi ichki mahsulot (YaIM) hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda dunyo mintaqalari va mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish nisbiy darajasini taqqoslash uchun foydalaniladigan YaIM ko'rsatkichlari bir nechta variant bo'yicha hisoblab chiqiladi:

- YaIMni mamlakat iqtisodiy hududida ma'lum (odatda bir yil) muddatga ishlab chiqarilgan yakuniy tovar va xizmatlarning umumiy qiymati bo'yicha aniqlash;

- YaIMni Yevropa taqqoslash tizimi (EPS) doirasida Birlashgan Millatlar tashkiloti tomonidan o'tkazilgan Xalqaro taqqoslash dasturiga muvofiq xarid layoqati pariteti (PPS) orqali aniqlash.

O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi YaIMni birinchi variant bo'yicha hisoblab chiqadi, bunda uchta usuldan foydalanadi:

- ishlab chiqarish yoki qo'shilgan qiymat usuli;
- taqsimot yoki daromad manbai bo'yicha shakllantirish usuli;
- yakuniy foydalanish usuli yoki xarajatlar usuli.

Xalqaro qiyoslash va taqqoslashlar tizimida xarid layoqati pariteti bo'yicha AQSh dollarida ifodalangan YaIM hajmidan foydalaniladi. YaIM o'zgarish tendentsiyalarini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

- real YaIMning o'sish indeksi;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kursi bo'yicha dollarda

hisoblangan nominal YaIM o'sish indeksi;

- xarid layoqati pariteti (PPS) bo'yicha YaIM o'sish indeksi.

Energetika sohasida.

Energetika xavfsizligini ta'minlash umumiy davlat siyosati va uni yuritish bo'yicha aniqlangan tahdidlar va beqarorlashtiruvchi omillarga mos keladigan

qonunchilik va boshqa xarakterdagi chora-tadbirlar majmui orqali erishiladi. Shu munosabat bilan davlat iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy elementi yoqilg'i-energetika resurslarini (YoER) ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni qisqartirish, ularning importini kamaytirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning energiya ta'minotini oshirish, energiya tizimida jalb qilingan innovatsiyalarni oshirish orqali milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatadigan yoqilg'i-energetika resurslaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Yoqilg'i-energetika resurslaridan samarali foydalanish iste'molchilar tomonidan energiya sarfini kamaytirish va zararli chiqindilarni kamaytirish orqali ekologik ko'rsatkichlarni yaxshilashga yordam beradi. Energetik xavfsizlik holatini bir necha bloklarga guruhlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar qiymatlari tizimi bilan tavsiflash mumkin. Ularning asosiylari qatoriga quyidagilar kiradi:

O'z yoqilg'i-energetika resurslari, mahalliy yoqilg'i va ikkilamchi yoqilg'i-energetika resurslari bilan ta'minlanganlik bloki.

Energiya ta'minoti ishonchliligini ta'minlash bloki.

Yuzaga kelgan xo'jalik yuritish amaliyotidan kelib chiqib, agar yoqilg'i-energetika resurslari yetkazib berish muddati bo'yicha shartnoma kamida 15 yil muddatga tuzilgan bo'lsa, bu ko'rsatkichni normal deb hisoblash maqsadga muvofiq, agar 1 yildan 3 yilgacha muddatga bo'lsa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar holati inqirozdan oldingi holatda, shartnoma yo'qligida esa – inqiroz holatida bo'ladi.

Moliyaviy-iqtisodiy blok.

Ichki mazmuni va maqsadiga ko'ra, ilmiy-texnik va innovatsion xavfsizlik mamlakat iqtisodiyotining shunday holatini ifodalaydiki, bunda mamlakat ilmiy-texnik salohiyati, yangi ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqish va mamlakatni progressiv rivojlantirish maqsadida ularni xalq xo'jaligiga joriy etish imkoniyati, shuningdek, ehtimoliy ichki va tashqi tahdidlar va ta'sirlarga nisbatan iqtisodiy manfaatlari mustaqilligini ta'minlanadi.

Ilmiy-texnik mahsulotlar deganda ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida sotish uchun mo'ljallangan va yangi bilim yoki yechimlarni o'z ichiga olgan mahsulotlar tushuniladi.

Innovatsion mahsulotlar - texnologiyalar va asbob-uskunalarining tubdan yangi turlari, shuningdek, texnologiyalar va tovarlarni xizmatlar bozoriga ilgari surishga xizmat qiladigan ishlab chiqarish, ma'muriy, tijorat va boshqa xarakterdagi tashkiliy-texnik yechimlar asosida yaratilgan mahsulotlardir.

Tabiiy resurslar cheklangan sharoitlarda ilmiy-texnik va innovatsion sohalarning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashdagi roli raqobatbardosh iqtisodiyotning muayyan natijalariga erishish va uning mahsulotlarini xizmatlar bozorlariga olib chiqish uchun yangi usul va vositalarni yaratish yoki mavjudlarini takomillashtirish maqsadida amaliy tadqiqotlar va ishlanmalar o'tkazishni o'z ichiga olgan tashkilot faoliyatiga borib taqaladi.

Tahlil qilinayotgan davrda quyidagilar inqirozli vaziyat keskinligining indikativ ko'rsatkichlari sifatida ishtirok etishi mumkin:

- yalpi ichki mahsulotda fan va ilmiy xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarning ulushi;

- sanoat ishlab chiqarishining umumiy hajmida ilmiy-texnik va innovatsion mahsulotlarning ulushi;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion faollik darajasi.

Investitsion xavfsizlik – jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar va davlatning barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni jalb qilish hisobiga jamiyatning tovarlar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida asosi va aylanma kapitalni kengaytirilgan tarzda takror ishlab chiqarishga yo'naltirilgan amaliy harakatlar yig'indisi, buning natijasida mamlakatning progressiv rivojlanishi, ehtimoliy tahdidlar va ta'sirlarga nisbatan iqtisodiy mustaqilligi va barqarorligi ta'minlanadi.

Investitsion xavfsizlik borasida inqirozli vaziyat keskinligini baholashni indikativ ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish vositasida aniqlash mumkin:

- tahlil qilinayotgan davrda iqtisodiyotga investitsiyalar hajmining yalpi ichki mahsulotga nisbatini tavsiflaydigan ko'rsatkich (Kinv) 29-formula bo'yicha aniqlanadi.

Moliya sohasida.

“Moliyaviy xavfsizlik” tushunchasining mazmun-mohiyati juda serqirra bo'lib, makro va mikro darajalarda mamlakat iqtisodiyoti faoliyatining deyarli barcha jihatlarini qamrab oladi.

Moliyaviy xavfsizlik xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xo'jalik faoliyatning barqaror iqtisodiy rivojlanishini, ularning iqtisodiy manfaatlari ehtimoliy tashqi va ichki tahdid va ta'sirlarga nisbatan mustaqilligini ta'minlaydigan moliyaviy resurslarning mavjudligi bilan tavsiflanadigan holatini anglatadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining ichki manfaatlariga quyidagilar kiradi:

- o'rtacha va barqaror inflyatsiya sur'atlari;
- pul-kredit tizimining barqarorligi;
- moliyaviy infratuzilmani ishlab chiqarish sektoriga xizmat ko'rsatishga qaratish.

Tashqi iqtisodiy sohada.

Tashqi tahdidlardan himoya ularning strukturasi xorijiy hamkorlar va tashqi iqtisodiy aloqalar mahalliy ob'ektlari o'zaro aloqa qiladigan ko'p o'lchovli maydonni ifodalaydigan tahdidlarning tabiati va yo'nalishiga qarab, mamlakatning umumiy salohiyati bilan erishiladi. Mamlakat tashqi iqtisodiy xavfsizligiga eng muhim tahdidlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- import qilinadigan resurslar va butlovchi qismlar narxlarining keskin ko'tarilishi;
- eksport qilinadigan mahsulotlar narxlarining keskin pasayishi;
- mahsulot yoki xom ashyoni sotish yoki importda savdoga embargo joriy qilinishi;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilarning energiya resurslari bilan ta'minlanishga, shuningdek, mahsulot turlarini aniqlash uchun tarkibiy qismlarga yuqori darajada bog'liqligi;

- xorijiy mamlakatlarga sezilarli moliyaviy qaramlik.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy xavfsizligiga boshqa bir qator omillar ham ta'sir qilmoqda:

- tashqi iqtisodiy aylanma hajmining qiymati va uning yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbati;

- eksport va import hajmlarining qiymati, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalar sal'dosi va ularning yalpi ichki mahsulot hajmiga nisbati;

- tashqi bozorlarda tovar va xizmatlarning raqobatbardoshligi;

- eksport va import tovar diversifikatsiyasi;

- mamlakatga xorijiy kapitalni olib kirish va xususiy kapitalni xorijga olib chiqish;

- asosiy turdagi mahsulotlarni eksport qilishda o'z ish hajmlarining ulushi;

- tashqi iqtisodiy qarz hajmi.

Tashqi iqtisodiy tahdidlarning oqibatlarini kamaytirish maqsadida iqtisodiyotning bir mamlakatga yoki bir turdagi xom ashyo va butlovchi qismlarga bir tomonlama qaramligini bartaraf etishga qaratilgan ko'p tomonlama, ko'p vektorli siyosat olib borish hamda eksport uchun yetkazib beriladigan tovarlar cheklangan ro'yxatini kengaytirish talab qilinadi. Shu munosabat bilan uning ishlab chiqarish asosini ilg'or yuqori texnologiyali texnologiyalar belgilab berishi lozim bo'lgan raqobatbardosh mahsulotlarni eksport qilish uchun yanada samarali tuzilma yaratish zarur.

Mamlakat iqtisodiyotiga chet el investitsiyalarini jalb etish ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni joriy qilishni, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlash va ularni xizmat ko'rsatish tashqi bozoriga yetarlicha uzoq muddatga rag'batlantirishni o'z ichiga olishi kerak.

Ijtimoiy sohada.

Ijtimoiy xavfsizlik deganda davlatning shaxs, jamiyat va davlat uchun hayotiy ahamiyatga molik manfaatlari amalga oshiriladigan munosabatlar tizimi va salbiy ta'sir xavfliligini bartaraf etish uchun shart-sharoitlar yaratilishini ta'minlash

qobiliyati tushuniladi. Ijtimoiy xavfsizlikni baholash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- aholi turmush darajasi;
- mehnat bozori darajasi.

Oziq-ovqat sohasida.

Oziq-ovqat xavfsizligi davlatning talab qilinadigan sifat va assortimentdagi mahsulotlarni zarur va yetarli darajada ishlab chiqarishni va ichki ishlab chiqarish mahsulotlari bilan talab va taklif jihatidan iste'mol bozorining muvozanatini ta'minlash qobiliyati va qishloq xo'jaligi korxonalarini, ta'minotchilar, qayta ishlash va savdo sohasi korxonalarining bu boradagi imkoniyatlari deb tushunilishi kerak. Keng ma'noda – bu davlatning oziq-ovqat siyosati va uning oqilona boshqarish, qishloq xo'jaligi sohasini dinamik rivojlantirish va iqtisodiyotini mustahkamlash uchun joriy va istiqbolli sharoitlar tizimini yaratishga qaratilgan strategiyasidir.

Aholining ichki iste'molini ta'minlash uchun yetarli bo'lgan eng muhim oziq-ovqat va xom ashyo turlarini ishlab chiqarishning miqdoriy ko'rsatkichlari ilm-fan asosidagi fondlar, zaxiralar hamda eksport salohiyati asosida shakllantirilishi lozim. Shu bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligi ko'rsatkichlarini hisoblashda tibbiy-biologik me'yorlar va iste'molning maqsadga muvofiqligi me'yorlari hisobga olinishi lozim. Oziq-ovqat iste'molining biologik va yekologik xavfsizligi nafaqat ishlab chiqarishning iqtisodiy afzalliklariga, balki bioekoinperativ qoidalariga asoslangan bo'lishi kerak, bu esa o'z navbatida, iste'mol bozorini rivojlantirish strategiyasini belgilashda eng muhim dalil hisoblanadi.

Ekologiya sohasida.

Ekologik xavfsizlik deganda hozirgi va kelajak avlodlar ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida qulay muhit va tabiiy resurs salohiyatini saqlagan holda sanoat faoliyatini jadal rivojlantirish sharoitida aholining xavfsiz, ekologik jihatdan sog'lom turmush tarzini yaratish tushuniladi.

Ekologik xavfsizlik iqtisodiy xavfsizlikning eng muhim bloklaridan biri sifatida nafaqat respublika hududida haqiqiy ekologik holatni aks ettiradi, balki iqtisodiy xavfsizlikning barcha sohalari va tarkibiy qismlari bilan yaqin organik

munosabatlardan iborat bo'ladi. Xususan, mamlakatimiz barqaror rivojlanish strategiyasining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish, sog'lom inson muhitini shakllantirish, uni madaniy-ma'naviy takomillashtirish shart-sharoitlari sanaladi.

Huquq-tartibotni takomillashtirish sohasida.

Huquq-tartibot deganda huquq me'yorlari biln belgilangan, jamiyatdagi munosabatlar tartibini belgilab beradigan shart-sharoitlar tizimi tushuniladi. Huquqiy tartib shklari jamiyatdagi munosabatlarni jinoyatlashtirish sohasi, xo'jalik va moliya sohasidagi salbiy hodisalarning, ehtimoliy huquqbuzarliklar oqibatidagi tashqi tahdidlarning oldini olish bo'yicha uning mazmunini ifodalash, tashkil qilish va unga xos bo'lgan ichki strukturani ifodalaydi.

Huquqiy tartibga solish sohasida.

Mahalliy va xorijiy iqtisodiy adabiyotlarni tahlil qilish davlatning iqtisodiy xavfsizligi milliy iqtisodiyotning shunday holatini ifodalaydiki, uning darajasi shaxs va jamiyat manfaatlarini hisobga olgan holda davlatning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish qobiliyati, va ularning ehtimoliy tahdidlarga to'sqinlik qilishi bilan tavsiflanadi, deb ta'kidlashga imkon beradi. Bunda davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning umumiy va maxsus tamoyillariga rioya qilish asosida boshqa mamlakatlar bilan barqaror iqtisodiy aloqalarni qo'llab-quvvatlashni ham nazarda tutadi. Shu munosabat bilan davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning tushunchaviy huquqiy apparatida mavjud ichki qonunchilik hujjatlarining o'ziga xos xususiyatlari va xalqaro darajada iqtisodiy xavfsizlikni huquqiy tartibga solishning asosiy yo'nalishlari hisobga olinishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining asosiy iqtisodiy manfaatlari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

- geografik, geosiyosiy, texnologik holatdan, yuzaga kelayotgan xalqaro mehnat taqsimoti, tovarlar, ishlar va xizmatlar bozori va boshqalardan oqilona foydalanish hisobiga milliy iqtisodiyotning globallashtirilgan jahon xo'jalik muhitidagi o'zgarishlarga yuqori darajada moslashuvchanligini qo'llab-quvvatlash;

- xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy hamkorlik va integratsiyaning ko'p tomonlama shakllarida ishtirok etish orqali iqtisodiy aloqalarni kengaytirish;

- innovatsion texnologiyalar joriy qilish va ijtimoiy mahsulotning ilg'or o'sishi hisobiga tovarlar, ishlar va xizmatlar milliy ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish;

- ichki bozorni va mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilarni xorijiy davlatlar tomonidan insofsiz raqobatdan himoya qilish bo'yicha sharoitlar yaratish;

- savdo balansining samarali balansi va tashqi savdo strukturasi optimalligini ta'minlash;

- davlatning barqaror moliyaviy holati, bu chet el investitsiyalari jalb qilish, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning kredit resurslariga erkin ega bo'lishni ko'zda tutadi;

- mamlakatda ishlab chiqarish mumkin bo'lmagan yoki samarasiz bo'lgan xom ashyo, tovar va xizmatlarning xorijiy manbalariga ega bo'lishni ta'minlash;

- iqtisodiy munosabatlarning jinoiylashtirilishini istisno etuvchi shart-sharoitlar yaratilishi bilan iqtisodiy rivojlanishning samaradorlik va ijtimoiy yo'naltirilganlik mezonlariga javob beradigan xo'jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning ilmiy asoslangan darajasi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy sohada xavfsizlikka tahdid soluvchi, ularga huquqiy tavsif berish lozim bo'lgan asosiy omillar quyidagilar hisoblanadi:

- asosiy vositalarning juda eskirganligi, energiya va resurslar sarfi ortishi bilan tavsiflanadigan nomukammal texnologiyalardan foydalanish, yuqori ishlab chiqarish xarajatlari;

- mamlakat ilmiy-texnik va texnologik salohiyatining zaiflashuvi;

- fan-texnika taraqqiyotining strategik muhim yo'nalishlari bo'yicha tadqiqotlar qisqartirilganligi;

- iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar oqimi kamayganligi;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion faoliyati sustligi;

- mulkchilikning turli shakllariga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun shart-sharoitlar teng emasligi;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tovar va xizmatlar raqobatbardoshligi pastligi;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qiyin ahvolga solib qo'yadigan eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish uchun qat'iy to'siq va sharoitlar yaratilganligi;

- eng malakali mutaxassislarning chet elga chiqib ketishi;

- iqtisodiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish mukammal emasligi sababli xo'jalik faoliyati barqaror sharoitlarining yo'qligi.

Huquqiy munosabatlar sohasida davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash deganda ularning mazmuni iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash qatnashchilarinnig sub'ektiv huquqlari va yuridik majburiyatlari tashkil qiladigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlari o'rtasida o'zaro munosabatlar tartibini belgilab beradigan qonunchilik va normativ-huquqiy hujjatlar tizimi yig'indisi tushuniladi.

Davlat boshqaruv organlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida qonunchilikda belgilangan doirada yuzaga keladigan tahdidlar va sabiy hodisalarni bartaraf qilishdagi muayyan qonuniy harakatlar, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini tashkil qilish va amalga oshirish borasida munosabatlar tizimi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashni huquqiy tartibga solish predmeti hisoblanadi.

Umuman olganda, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-huquqiy mexanizmi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni bartaraf etish yoki oldini olish maqsadida moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqarish, almashish, taqsimlash va iste'mol qilish sohasidagi jamoatchilik munosabatlari tizimiga maqsadli yo'naltirilgan davlat ta'siri ularning yordamida amalga oshiriladigan normativ-huquqiy hujjatlar va vositalarning yagona tizimidir. Uning faoliyati, birinchi navbatda, huquqiy shakllar va vositalar, shuningdek, boshqaruv ta'sirining iqtisodiy dastaklari yordamida muayan chora-tadbirlar ishlab chiqish va amalga oshirish bilan bog'liqdir. Bunda ushbu mexanizmning faoliyat strategiyasi milliy iqtisodiy manfaatlarni himoya qilish yo'nalishida aniqlashtirilgan va «bozor sharoitlari hali yaratilmagan sektorlarda ma'muriy choralarni saqlagan holda bozor

munosabatlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan institutsional muhit shakllantirish»ga qaratilgan bo'lishi lozim.

Umuman olganda, iqtisodiy o'zgarishlar uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirish iqtisodiy jarayonlarni tartibga soluvchi qonunchilikni tahlil qilishni o'z ichiga olishi kerak, bu iqtisodiyot va ijtimoiy sohaga ta'sir qiluvchi huquqiy normalar va ularning haqiqatga maksimal darajada yaqinlashishi bilan farq qiladi.

2.2. Jahon iqtisodiy tizimida milliy iqtisodiyotning turgan o'rni va tashqi iqtisodiy siyosat tamoyillari

Zamonaviy jahon iqtisodiyoti xalqaro mehnat taqsimoti asosida milliy iqtisodiyotlar o'rtasida barqaror, har tomonlama o'zaro aloqadorlikning shakllanishi oqibatida xo'jalik haayotining xalqaro miqyosda internatsionallashtirishini ifodalaydi. Buning oqibatida iqtisodiy makon vujudga kelmoqda. Ushbu makonda xalqaro tovarlar, xizmatlar, xom ashyo resurslari, moliyaviy mablag'lar, kapital, ishchi kuchi bozorlari vujudga kelib, ular o'rtasida o'zaro aloqadorlik hamda bog'liqlik kuchaymoqda. Jahon miqyosida global-texnologik, moliyaviy, axborot, madaniy tizimlar jadal ravishda rivojlanmoqda.

Milliy iqtisodiyot, xalqaro mehnat taqsimotiga ko'ra, ixtisoslashuvi, o'zining foydali qazilma boyliklari, geografik joylashuvi, fan-texnika taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, xalqaro savdo, xalqaro iqtisodiy faoliyatining faolligiga muvofiq jahon iqtisodiy tizimida o'ziga xos o'rinni egallaydi. Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish uchun milliy iqtisodiyot xalqaro hamkorlikka ochiq bo'lishi, ya'ni ochiq iqtisodiyot tavsifiga ega bo'lishi lozim. Ochiq iqtisodiyotning xususiyatlari va potensial imkoniyatlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

- o'tish davrini o'z boshidan kechirayotgan mamlakatda bozor mexanizmi va unsurlari raqobat muhiti shakllanishining jadallashuvi;

- jahon xo'jaligi bilan o'zaro aloqada milliy iqtisodiyot an'anaviy tovar ayirboshlashdan tashqari, kapitalni chetga chiqarish va chetdan kiritish, ilmiy-

texnikaning kooperatsiyalashuvi, ishlab chiqarish integratsiyasi kabi shakllarda integrallashadi;

- xalqaro resurslar aylanmasi va uning samaradorligini oshirishga asoslangan holda ichki ishlab chiqarish hajmlariga nisbatan milliy daromadning o'sishi;

- xalqaro ayirboshlashning mutanosib iqtisodiy o'sish omili sifatidagi rolining ko'payishi;

- xalqaro resurslar aylanmasi va uning samaradorligini oshirish hisobiga ichki ishlab chiqarish ko'lamiga nisbatan milliy daromadning ko'proq o'sishi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, xalqaro mehnat taqsimotida faol ishtirok etish yo'li bilan ochiq turdagi bozor iqtisodiyotini vujudga keltirmoqda. Mamlakatimizda ochiq iqtisodiyotni shakllantirish va uni rivojlantirish istiqbollari ustun darajada jahon xo'jaligi tizimiga kirib borishiga bog'liqdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun respublikamiz tashqi iqtisodiy siyosatining quyidagi tamoyillarga asoslanishi belgilab berilgan:

- mafkuraviy kurashlardan qat'i nazar tashqi munosabatlarda oshkorlik;

- teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

- o'zining milliy davlat manfaatlari ustuvorligida o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish;

- to'la ishonch, xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish asosida ikki tomonlama va ko'p tomonlama tashqi aloqalar o'rnatish hamda ularni rivojlantirish;

- umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalariga rioya qilish va xalqaro tartiblarga izchillik bilan o'tish.

Iqtisodiyotning ochiqligini ta'minlash va tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi oqibatida mamlakatga xorijiy investitsiyalar kirib kela boshladi, qo'shma korxonalar ko'paya bordi, ichki bozor tovarlar bilan to'la boshladi. Ammo, shu bilan birga, buning mamlakat manfaatlariga zid tomoni ham ko'zga tashlan boshladi.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligi, manfaatlariga tahdidlardan himoyalani

uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- taklif etilayotgan investitsion loyiha va xorijiy hamkorlar bilan tuzilgan yirik bitimlar, iqtisodiy xavfsizlik talablarini hisobga olgan holda, dastlabki mustaqil ekspertizadan o'tkazish;

- xorijiy kapital uchun ustuvor soha va tarmoqlar bilan bir qatorda, ularning kiritilishi man qilinadigan soha va tarmoqlar ham qonuniy asosda belgilab qo'yilishi kerak;

- xorijiy investorlar tomonidan ayrim sohalarda aktsiyalarni xarid qilish jarayonlarini qat'iylashtirish;

- xorijiy investorlarning strategik tarmoqlarda milliy boyliklarimizning katta qismini qo'lga kiritishlariga yo'l qo'ymaslik;

- mamlakat bank tizimining ishonchini himoyalash;

- tashqi faoliyat bilan shug'ullanuvchi xo'jalik sub'ektlaridagi rahbar kadrlarning malakasini oshirish, ularni o'qitish va qayta tayyorlash;

- ichki bozorni, milliy ishlab chiqaruvchilarni tashqi raqobatchilar tajovuzidan himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy aloqalar infratuzilmasini rivojlantirish;

- tashqi bozorlarda milliy eksportchilar va ishlab chiqaruvchilarimizning diskreminatsiya qilinmasligi, kamsitilishidan himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi nizo va kelishmovchiliklarni ko'p tomonlama tartibga solish mexanizmlari teng huquqli shartnomalar tuzish orqali hal qilinishiga intilish lozim bo'ladi. Bunda asosiy e'tibor mamlakat tovar ishlab chiqaruvchilari va fuqarolarimizning manfaatlarini himoya qilishga qaratiladi;

- chet ellardagi respublika mulkini himoya qilish;

- tashqi iqtisodiy faoliyat tashqi savdodan yuqori foyda, iqtisodiy samara olishga intilish bilan bir vaqtda, mamlakatning jahon iqtisodiyoti tizimida o'ziga mos nufuzli o'rinni egallashiga intilishi kabilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tashqi iqtisodiy aloqalarning yerkinlashtirilishi sharoitida xo'jalik sub'ektlari faoliyatini nazorat qilish mexanizmining takomillashmaganligi tufayli, bu sohada

jinoiy guruhlar, korrupsiya, xufyona iqtisodiyot, narkobiznes, iqtisodiy qaroqchilik ham jonlana boshladi. Shuningdek, ayrim holatlarda jahon xo'jaligi tizimiga integratsiyalashuv maqsadlari bilan milliy ishlab chiqaruvchilar manfaatlari o'rtasida ziddiyat vujudga kelganligi tufayli, asosiy energiya va xom ashyo mahsulotlarining jahon hamda ichki narxlari o'rtasida nomutanosibliklar vujudga keldi.

2.3. Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va xavfsizligini ta'minlash

Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va uning xavfsizligini ta'minlashda davlat markaziy o'rin egallaydi. Bu boradagi davlatning vazifalari quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- davlatning mikro va makro darajada iqtisodiy tartiblash ko'lamlarini o'z ichiga oladigan tik hamda strategik qarorlarni asoslash, qabul qilish uchun dastaklar bilan ta'minlash;

- iqtisodiy va ma'muriy dastak, vosita hamda usullar yordamida iqtisodiy strategiya va joriy dasturlarni amalga oshirish, erishilgan natijalarni tahlil qilish va baholash, mavjud sharoitlarga mos ravishda ko'rilayotgan chora-tadbirlarga tuzatishlar kiritish;

- boshqa mamlakatlar bilan o'zaro aloqalar tizimida himoyalashni rag'batlantirish rejimlarini ko'zda tutadigan qonunlar va me'yoriy hujjatlarni hayotga tadbiq etish orqali mamlakatning iqtisodiy suverenitetini huquqiy va siyosiy jihatdan himoyalashni ta'minlash;

- iqtisodiyotni yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni tezlikda hal qilish uchun davlat boshqaruvi organlari hamda mansabdor shaxslarning huquqlari, vazifalari mas'uliyatini oqilona taqsimlash va ularning o'zaro bir o'lchamdagi faoliyatini uyg'unlashtirish.

Mamlakat xavfsizligini ta'minlashni boshqarish tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- tashkiliy tuzilmalar;
- kommunikatsiya va o'zaro aloqalar tizimi;
- axborotlar;
- har tomonlama tayyorlangan kadrlar.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan boshqaruv ishlari ikki, o'zaro bog'liq yo'nalishda olib boriladi:

- iqtisodiy huquqbuzarliklarning manbalari va ularning sub'ektlariga qarshi kurashish;

- barcha qonun, me'yoriy hujjatlar hamda boshqaruv qarorlarini iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlash talablariga mosligini aniqlash uchun ekspertizadan o'tkazish.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarishning bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solishning samaradorligini oshirish hisoblanadi. Zero mamlakat iqtisodiy xavfsizligi darajasi uning iqtisodiy salohiyati bilan belgilanadi. Bu salohiyat milliy iqtisodiyot resurslari, zaxiralari, amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning samaradorligi, bozor strukturasi, boshqarish tizimi, sanoatni tashkil etish hamda tashqi bozor kon'yunkturasining o'zgarishlarga moslashuvchanligi boshqa mamlakatlarning qo'llab- quvvatlashi, xalqaro uyushma va tashkilotlarda ishtirok eta olishi bilan ifodalanadi.

Shuningdek, milliy tovar ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini ichki va tashqi bozorda himoya qilishga qaratilgan oqilona proteksionizm siyosatini amalga oshirish lozim. Bu siyosat quyidagilarni ko'zda tutishi kerak:

- monopolistik faoliyatni cheklash;
- tayyor ishlab beruvchi sanoat mahsulotlarini, asosan, mashina va asbob-uskunalarini eksport qilishni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlarini, imtiyozli kreditlash usullarini qo'llash;
- turli ishlab chiqarish tarmoqlarida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, yangi tashkil topgan xo'jalik sub'ektlarini qo'llab- quvvatlash, ular uchun qulay sharoitlar yaratish;

- ichki bozorga noqonuniy yo'llar bilan arzon, iste'molchilar salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlarni kirib kelishining oldini olish;

- ichki bozorda milliy tovar ishlab chiqaruvchilar manfaatini ko'zlash, ularni tashqi bozorga chiqishlarini qo'llab-quvvatlash;

- yirik ishlab chiqarish birlashmalarini qo'llab quvvatlashning oqilona tizimini yaratish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun iqtisodiyotning kriminallashtirishiga qarshi kurashish kerak. Jinoiy guruhlarning iqtisodiyotga kirib kelishining oldini olish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

-daromadlarni deklaratsiya qilish tizimini takomillashtirish;

-nodavlat xo'jalik sub'ektlarining ayrim faoliyat turlarini qonun yo'li bilan cheklash;

-ro'yxatga olinmasdan turib tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishni man qilish;

-iste'molchilar salomatligiga zarar yetkazuvchi mahsulotlarni va litsenziyasiz, sifat sertifikatisiz tovar sotishni man qilish;

-bankrotlik qonuni talablarini hayotga qat'iy tatbiq etish;

-huquq-tartibot organlarida iqtisodiy qonunbuzarliklarga qarshi kurashish bo'limlari faoliyatini kuchaytirish;

-iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida turli nazorat va davlat organlarining tadbirkorlar xo'jalik faoliyatiga noqonuniy aralashishlarini cheklash va bunga qarshi kurashish;

-iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmlari erkin amal qilishini ta'minlash bilan bir qatorda, davlat organlarining iqtisodiyotni tartibga solish faoliyati samaradorligi va ta'sirchanligini oshirish kabilar maqsadga muvofiqdir.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun asosiy mahsulotlar bo'yicha importga bog'liqlikka barham berish, tayyor mahsulotlarni eksport qilishni kuchaytirish lozim. Buning uchun mamlakat iqtisodiyoti tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xom ashyo, oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan iqtisodiyotni, mahsulotlarni eksport qilishga yo'naltirilgan mahsulotga aylantirish

maqsadga muvofiqdir. Shundagina mamlakatning iqtisodiy ahvoli jahon bozorlaridagi konyuktura o'zgarishlariga, resurs baholarining o'zgarishiga bog'liq bo'lmaydi. Shu boisdan, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan davlat strategiyasi iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgartirishlar qilishga, sanoat, moliya va bank tizimini mustahkamlashga qaratiladi. Buning uchun, texnologik jihatdan orqada qolishga barham berish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish lozim bo'ladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Globalashuv, integrallashuv, geoiqtisodiy maydon, milliy iqtisodiyotning ochiqqligi, tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, davlat iqtisodiyotini tartibga solish.

Takrorlash uchun savollar

- 1.Xo'jalik munosabatlarning globalashuvi mamlakat xavfsizligi uchun qanday ijobiy va salbiy ta'sir etadi?
- 2.Geo-iqtisodiy makon nima?
- 3.Milliy iqtisodiy manfaatlarga nimalar tahdid soladi?
- 4.Davlat va xo'jalik boshqaruv organlarining mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashdagi vazifalari nimalardan iborat?
- 5.Mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga qanday ijtimoiy tahdidlar mavjud?
- 6.Ijtimoiy tahdidlarning oldini olish uchun nimalar qilish kerak?
- 7.Xufyona iqtisodiyotga qarshi qanday chora-tadbirlar qo'llanishi mumkin?
- 8.Soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarining oldini olish uchun nimalar qilish kerak?
- 9.Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishda davlatning qanday vazifalari mavjud?
- 10.Jinoiy guruhlar iqtisodiyotga kirib kelishining oldini olish uchun nimalar qilish kerak?

III-BOB. MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MEXANIZMI VA TIZIMI

3.1. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash maqsadi

Bozor munosabatlari sharoitida davlat milliy iqtisodiyotga aralashib, bozor mexanizmining amal qilishiga ko'maklashadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan

Davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi dastaklarini xo'jalik sub'ektlarining rivojlanishi va faoliyatini tartibga solish imkoniyatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat institutsional o'zgarishlar, tarkibiy siyosatni amalga oshirish orqali milliy iqtisodiyotning samarali amal qilishi uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida moliyaviy, pul-kredit, investitsiya va tashqi iqtisodiy sharoitlarni faol tartibga soladi.

M

qo'llanuvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

n

b

Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda xalqaro, mintaqaviy, ijtimoiy va davlat muassasalari (institutlari)dan hamda ularning faoliyat uslublari, huquqiy, diplomatik, diniy, g'oyaviy, ma'muriy, iqtisodiy, xarbiy, informatsion va boshqa chora-tadbirlaridan foydalaniladi. Mamlakatning milliy iqtisodiy xavfsizligi sohasidagi qo'llanuvchi siyosiy vositalarda mamlakat milliy iqtisodiyotiga doir xalqaro va davlat tomonidan amalga oshirilishi zarur bo'lgan zarar, iqtisodiy huruj, tahdidlardan himoyalanih maqsadida turli choralardan foydalaniladi.

M

n

qo'llanuvchi siyosiy vositalar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

qo'llanuvchi siyosiy vositalar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarda a'zo bo'lib yoki kuzatuvchi maqomida

a

m

g

- O‘zaro manfaatli xalqaro iqtisodiy hamkorlik shartnomalarini ratifikatsiya ko‘rsatish mumkin.

3.2. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mexanizmi

t

a

,

o‘rnatilganligi;

,

qo‘llab-quvvatlanishi;

y

g

,

j

o‘stirish.

hoyicha boshqa mamlakatlar bilan kooperatsion aloqalarni o‘rnatish;

o‘rnatish;

qo‘llab-quvvatlash;

q - b

x - x

a - x

ma’lumotlar davlat tomonidan tartibga solish.

a

in

l

3.3. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash tizimi

g

k Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning mavjud tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi

tushunchasining ta’rifi sotsializmning ishlab chiqarish munosabatlari bilan

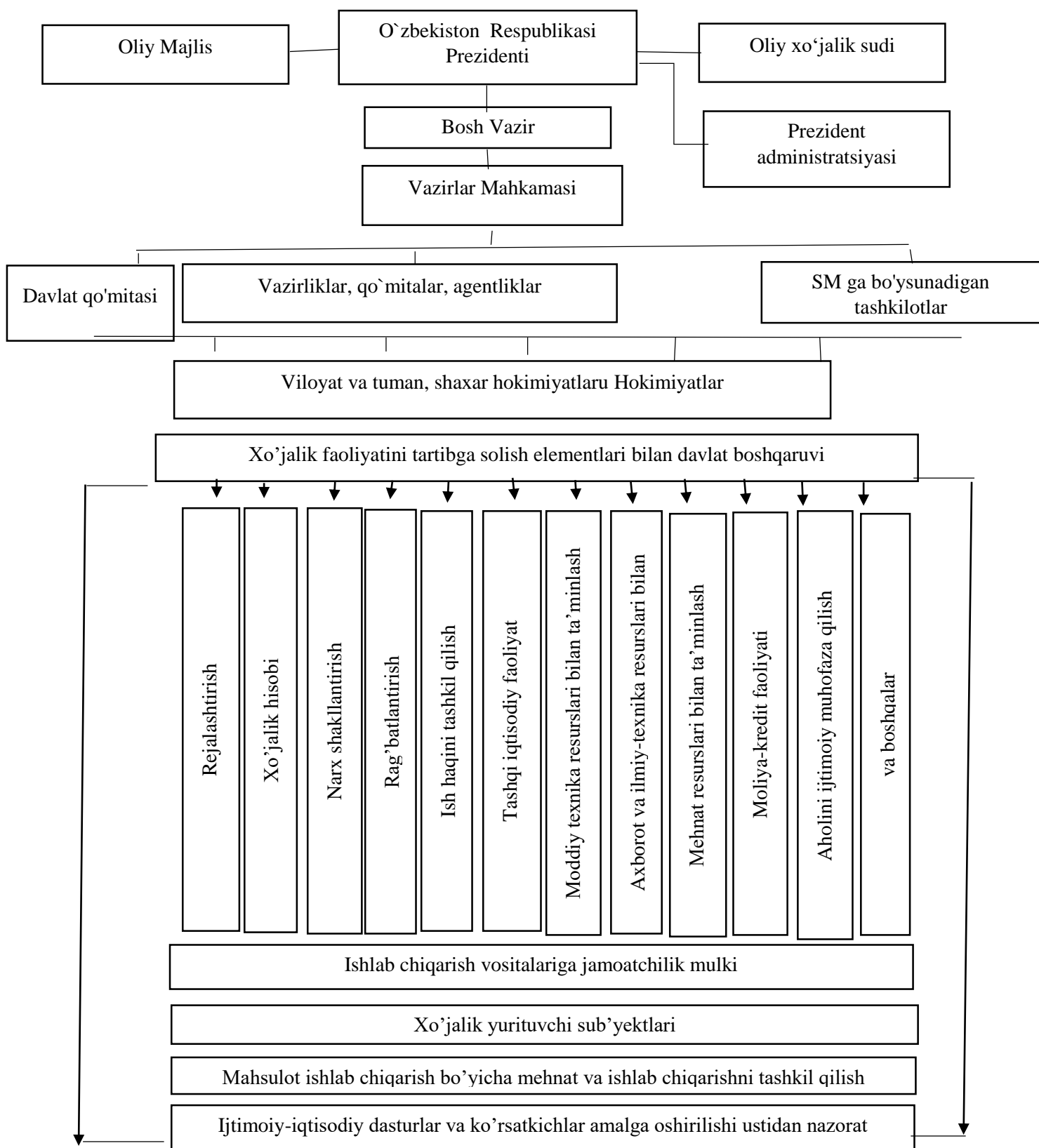
a

t

n

a

belgilandi. Bir tomondan, bunday mexanizmni ijtimoiy ishlab chiqarishni o'ziga xos tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari bilan tashkil etish usuli sifatida tavsiflanishi mumkin, bu orqali jamiyat hukmron tarixiy vaziyatni hisobga olgan holda iqtisodiy qonunlardan foydalanadi.

4- rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning mavjud tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi

Boshqa tomondan, u davlat normalari, qoidalari, shart-sharoitlari, mezonlari, ko'rsatkichlari, tashkiliy tuzilmalari tomonidan ongli ravishda o'rnatilgan bo'lib, ular doirasida va shu orqali mamlakatning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish va iqtisodiy xavfsizligi amalga oshiriladi.

Bunday tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning elementlari sifatida rejalashtirish, narx shakllantirish, rag'batlantirish, ish haqini tashkil etish va boshqalar qatnashadi. Bu elementlarning har biri nisbatan mustaqil. Shu bilan bir paytda, mexanizmning asosi yoki tamal toshi uzoq vaqt davomida ishlab chiqarish vositalariga jamoat mulki bo'lganligi sababli uning elementlari xalq xo'jaligi umumiy tizimida o'zaro aloqa qiladigan strukturali bo'g'inlarni ifodalaydi va bu mexanizmga ma'lum darajada yaxlitlik va yo'naltirilganlik baxsh etadi, eng muhim iqtisodiy funktsiyalarni amalga oshirishga imkon beradi, chunonchi: ishlab chiqarish va iste'molni muvofiqlashtirish; xalq xo'jaligida muvozanatlanganlikni ta'minlash; fan-texnika taraqqiyoti, moddiy resurslarni boshqarish va boshqalar.

Bozor munosabatlarining chuqurlashuvi sharoitlarida bunday tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning faoliyat ko'rsatishi birinchi navbatda, iqtisodiy qonunlar amal qilishiga, shuningdek, fan tomonidan ishlab chiqilgan va amaliyotda tekshirilgan, ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish samarali ichki stimullarini ta'minlaydigan va ishlab chiqaruvchilarni iste'molchilarga ishlashga majbur qiladigan xo'jalik yuritish tamoyillariga bog'liq. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning bozor munosabatlariga mos keladigan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish, bozor, raqobat, barqaror valyuta, tashqi iqtisodiy faoliyat, mahsulot raqobatbardoshligi kabi elementlarni o'z ichiga oladi va bir vaqtning o'zida mavjud qonunchilik doirasida rejalashtirish tamoyillari va bozor imkoniyatlari o'rtasidagi yaqin munosabatlarni nazarda tutadi. Bu bir tomondan, davlat boshqaruvi sohasi orkali rejalashtirish asosida iqtisodiyotnida, boshqa tomondan esa - mavjud qonunchilik bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar vazifalarini amalga oshirishda

o'z ifodasini topadi. Bunday tartibga solishning o'ziga xosligi rejalashtirish jarayonini ishlab chiqarishda xodim, mulkdor va davlatning manfaatlari bilan, faoliyat natijasini ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol bilan birlashtirishdan iborat. To'g'ridan-to'g'ri rejalashtirilgan vazifalarni belgilamasdan, lekin xo'jalik yuritish sharoitlarida o'zgarishlarni nazarda tutib, davlat huquqiy tartibga solish vositasida boshqaruv munosabatlari va umuman bozor mexanizmiga maqsadli yo'naltirilgan ta'sir ko'rsatish tizimini shakllantiradi, bu iqtisodiyot rivojini belgilangan maqsadlarga erishish yo'nalishida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida tegishli munosabatlarni yo'lga qo'yish orqali yo'naltirishga imkon beradi.

Direktiv rejalashtirishning bosqichma-bosqich o'rnini yanada moslashuvchan va biznes sub'ektlariga mumkin bo'lgan xatti-harakatlarni tanlash, bunda indikativ rejalashtirish qarorlarni qabul qilishda tashabbus ko'rsatish bilan almashtirish imkonini beradi. Davlatning indikativ rejalashtirishdan manfaatdorligi rejali axborotni shakllantirish va tarqatishga, uni tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida almashishga, indikativ rejalarni o'z faoliyati davomida tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan amal qilinishi lozim bo'lgan xatti-harakatlar chizig'i sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Bunday sharoitlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi hozirgi ishlab chiqarish usuliga nisbatan alohida umumiy shakl va ko'rsatkichlar birligini, shuningdek, iqtisodiyot qonunlari ta'siri bilan asoslanadigan o'zig xos xususiyatlarni ifodalaydi va ularning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish barcha jarayonlarini amalga oshirishga samarali ta'sir etish imkoniyatini aks ettiradi. Bu mexanizmning samarasi shundan iboratki, u ongli va rejali assotsiativ shakl shaklida tashkil etilgan jamiyatni mazkur assotsiatsiyaning tashkiliy faoliyatini bunday faoliyatga bo'lgan ehtiyojni ifodalovchi iqtisodiy qonunlar bilan muvofiqlashtirishga majbur qiladi. Garchi zaruratning o'zi moddiy ob'ekt sifatida namoyon bo'lmasa-da va natijada ijtimoiy ishlab chiqarish sohasida bevosita amalga oshirilmasa-da, lekin shunga qaramay, u iqtisodiyot qonunlarining talablari bilan chambarchas bog'liqlikda ongli ravishda, maqsadli yunaltilgan tashkiliy-huquqiy hujjatlar ko'rinishida iqtisodiy ehtiyojlar va manfaatlar orqali bilvosita

ifodalanidigan bo'g'inlar orqali amalga oshiriladigan inson faoliyatining muayyan sohalarini aniqlab beradi.

Davlat va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi bunday munosabatlar, avvalo, davlat boshqaruvi organlari tashabbusi bilan o'rnatilganligi va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilganligi bilan bog'liq. Davlat boshqaruvi organlari iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha jamoatchili ehtiyojlari va talablaridan kelib chiqib, ularning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini, ixtisoslashuvini, ishlab chiqarish profilini belgilab beradi. Umumiy ilmiy-texnik va ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish, narx nazorati, soliq imtiyozlari, bojxona to'lovlari, valyuta cheklovlari va antimonopol qonunchilik muammolarini o'z ichiga olgan maxsus boshqaruv usullarini joriy etish va ulardan foydalanish orqali davlat iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilganlik va xo'jalik yuritishning barcha darajalarida moslikni ta'minlab, tartibga solish va muvofiqlashtirish bo'yicha faoliyatni amalga oshiradi. Bu, birinchi navbatda, korxonalar yaratishning tashkiliy bosqichiga va davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlar tayyorlash va yetkazib berishga shartnoma va buyurtmalar, byudjet mablag'larini to'plash va foydalanish va h.k. bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan davlatning umumiy iqtisodiy funktsiyalariga bog'liqdir. Bunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning davlat bilan munosabatlari asosan o'xshashdir, chunki ularning bazaviy tavsifi bo'lib davlat mulkidan foydalanish bo'yicha munosabatlar namoyon bo'ladi. Lekin ularni korxonani samarali boshqarishning bevosita «tabiiy» asosi sifatida emas, balki uning yordamida kapitalning erkin harakati ro'y beradigan hamda mehnat predmetlari va ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish ustidan tegishli nazorat o'rnatiladigan eng muhim vosita sifatida ko'rib chiqish lozim.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi – bu iqtisodiy jarayonlar o'rtasidagi, masalan, tabiiy resurslardan foydalanish va ularning cheklanganligi o'rtasida, zamonaviy texnika taraqqiyoti va chuqurlashayotgan mehnat taqsimoti o'rtasida, savdo sohasidagi tashqi iqtisodiy aloqalar va yalpi mahsulotning o'sish sur'ati o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlashga imkon beradigan metodologik asosdir. Uni shakllantirishda shuningdek, davlat mulki

bazaviy tarkibiy qismi sifatida ishtirok etadigan korxonalarni tadqiq etish natijalari ham metodologik qoidalar bo'lgan. Mulk va undan unumli foydalanish shakllari ishlab chiqarishdagi iqtisodiy munosabatlarning asosiy asosini tashkil etar ekan, uni amalga oshirish va takror ishlab chiqarish jarayonlari tizimida yetarli aks ettirish iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi yetakchi funksiyasi hisoblanadi. Bu hamkorlik-shartnoma munosabatlaridan keng foydalanishda va uning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga yo'naltirilganligida, tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, ishlab chiqarishning jadal sur'atlar bilan rivojlanishiga xizmat qilishi mumkin.

Shunday qilib, iqtisodiy munosabatlar va bozor tizimini rivojlantirishning hozirgi sharoitlariga moslashishga qodir bo'lgan va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning shakllantirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi ostida tashkiliy, moliyaviy-iqtisodiy, innovatsiyalar shakllantiruvchi va huquqiy omillar tizimli o'zaro aloqalari asosida qurilgan hamda ishlab chiqarish munosabatlari va mulkni amalga oshirish iqtisodiy shakllari tizimining mustaqil blokini aks ettiruvchi, iqtisodiyotning real sektorini boshqarish ug'unlikdagi o'zaro bog'liq iqtisodiy usullar yig'indisini tushunish kerak. Bunday mexanizmni mslashtirish va rivojlantirish xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning strategik va taktik maqsadlarini aniqlash hamda ularni amalga oshirish bo'yicha vositalarni shakllantirishni ko'zda tutadi, bu esa mamlakat iqtisodiyotining o'zgarishi sharoitlarida quyidagilarni ta'minlaydi:

- birinchidan, kapitalni jalb qilishga qaratilgan investitsiya strategiyalarini ishlab chiqish;

- ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni boshqarishning barcha darajalarida qisqa muddatli ishlab chiqarish strategiyasini ishlab chiqish amaliyotini o'zlashtirish;

- uchinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning turli bo'linmalari o'rtasida boshqaruv vakolatlarini taqsimlash;

- to'rtinchidan, mahalliy va xorijiy boshqaruv amaliyotlarining eng yaxshi namunalari yutuqlarini joriy etish va rivojlantirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida boshqaruv innovatsiyalarini ilgari surish.

Shu munosabat bilan xo'jalik faoliyati huquqiy muhitini oldindan aytish mumkin bo'lishi va qonunlarning eng ko'p miqdorini bevosita amal qiladigan hujjatlarga aylantirish uchun qonunchilik va normativ hujjatlarni imkon qadar soddalashtirish maqsadga muvofiqdir. Bunday tahlil iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi, uning tamoyillari va funktsiyalarining huquqiy asoslarini takomillashtirish uchun asos bo'lishi kerak.

3.4. Iqtisodiy manfaatlar va tahdidlar

Iqtisodiy xavfsizlik tizimini shakllantirish metodologiyasiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim elementlardan biri tahdidlar xarakteri hisoblanadi, ularning harakatlari ostida turli resurslarga yo'llar yopilishi, mamlakat iqtisodiy tizimining parchalanishi va davlatning iqtisodiyotni boshqarish qobiliyati yo'qotilishi bilan birgalikda kuzatiladigan xo'jalik faoliyatini tartibsizlashtirish tushuniladi. Yetkazilishi mumkin bo'lgan zararning oqibati sifatida ichki va tashqi omillar ta'siri bilan bog'liq jarayonlar namoyon bo'lishi mumkin, bu jarayonlar davomida iqtisodiyot sub'ektlari hamkorlarning ongli ravishdagi yoki tartibsiz harakatlaridan, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining boshqaruv qoniqarsiz tashkil qilinganligi sababli insofsiz ishlab chiqaruvchilar raqobatiga bardosh bera olmasligi tufayli zarar ko'rishi mumkin. Shu bilan birga, raqobatchilarning ongli harakatlari nafaqat o'z ichki maqsadlarini ko'zlashi, balki boshqa kompaniyalarga ham zarar yetkazishi mumkin. Tartibsiz hodisalar asosan alohida bozorlardagi tebranishlar yoki iqtisodiy munosabatlardagi butun tizimlarning beqarorligi tufayli xususiy xarakterga egadir. Davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar va ularni bartaraf etish mexanizmining umumiy strukturali sxemasi 1.1-rasmda ko'rsatilgan.

Normal raqobat sharoitlarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tahdidlar deyarli har doim iqtisodiy munosabatlar va manfaatlarning o'zaro bog'lanishini ko'zda tutadi, buning oqibatida boshqa

milliy komplekslarga yoki umuman iqtisodiy tizimga xos bo'lgan omillarning noqulay ta'sirini oldindan ko'zda tutish va nafaqat xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining himoya qilish, balki davlat miqyosida iqtisodiy samara olish imkoniyati paydo bo'ladi. Bunda yo'lga qo'yilgan iqtisodiy aloqalar xo'jalik komplekslarini bir-biri bilan va xalqaro kooperatsiya asosida ayrim ishlab chiqarish omillarining kuchib o'tishi ehtimoli nuqtai nazaridan mavjud iqtisodiy tizimlar bilan bog'lash imkonini beradi.

Biroq hamma iqtisodiy tahdidlar ham iqtisodiy xavfsizlik muammosi bilan bog'liq emas. Ularning ayrimlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining kundalik iqtisodiy faoliyatiga xamrohlik qiladi va ishlab chiqarish xarakteridagi xarajatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Boshqalar esa, iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida tahdid sanalgan holda istiqbolda stimulg aylanishi mumkin.

Haqiqatda bunday qarorlar qabul qilish jarayoni aniq emas, chunki noqulay ta'sirlarning oldini olish bo'yicha tamomila yangi yondashuvlar ishlab chiqish va ularning qarshiligini bartaraf qilish bo'yicha mexanizmlar ishlab chiqish uchun vositalar sifatida ko'rib chiqilishi mumkin bo'lgan tashqi omillarni aniqlash juda qiyin. Shu sababli bunday holatlarni bashorat qilishda qaror qabul qilishda iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar qatoriga rivojlanish ehtimoli sababli mamlakat iqtisodiy xavfsizligining buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan noqulay tashqi ta'sirlarni ham kiritish maqsadga muvofiq.

Ta'kidlash joizki, ma'lum bir sharoitlarda bir vaqtning o'zida boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga nisbatan tahdid manbasi va xavfsizlik kafili sifatida ishtirok etishi mumkin bo'lgan ichki va tashqi omillar ta'siri oqibatida iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikka, shaxslar va jamoalar xavfsizligiga aylanadi.

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda tahdid manbalari sifatida tartibsiz hodisalar va jahon iqtisodiy tizimi faoliyatining beqaror xarakteri ishtirok etishi mumkinligi sababli nazariy darajada kuchlar muvozanatini joylashtirish imkoniyatlari tadqiq etilishi, «ochiq iqtisodiyot»ning ilmiy muammolari o'rganilishi va shu asosda iqtisodiy munosabatlar tizimida mavjud bo'lgan va boshqa mamlakatlar iqtisodiyotiga tahdid soladigan iqtisodiy tendentsiyalar va holatlarning ehtimol iy

ta'siri haqida tadqiqotlar o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Yangi xalqaro iqtisodiy tartibot yaratish bo'yicha yuritilayotgan siyosat tufayli noqulay iqtisodiy ahvolga tushib qolgan yoki ularning iqtisodiy xavfsizligini yo'qotish xavfi ostida qolgan davlatlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq masalalarni batafsilroq tadqiq etish zarur.

Gap bu yerda ma'lum bir foyda va xarajatlar muvozanati haqida emas, balki ayniqsa, iqtisodiy xavfsizlik siyosatini belgilashda foydalaniladigan yondashuvlar maqbulligi borasida ilmiy yondashuvlarga haqida borishi lozim.

Ichki tahdidlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- o'tmishdan meros qolgan va ishlab chiqarishning bir qator hayotni ta'minlovchi tarmoqlari chiqib ketishi bilan chuqurlashadigan iqtisodiyotning tarkibiy deformatsiyasi;

- ko'pchilik tarmoqlar texnologik bazasining qoloqligi, energiya va resurslar sig'imi kattaligi, ishlab chiqarish xarajatlari yuqoriligi bilan izohlanadigan milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining pastligi;

- narxlarning o'sishi, shartnoma majburiyatlarini bajarishda insofsizlik, ishlab chiqarishni takomillashtirish, mahsulot sifatini oshirish va ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish uchun undovchi motivlar yo'qligida o'z ifodasini topadigan iqtisodiyotning monopollashuv darajasi yuqoriligi;

- investitsion faollikni, ayniqsa, ishlab chiqarish faoliyati zarariga vositachilik va moliyaviy faoliyatga kapital kiritish borasida pasaytiradigan inflyatsiya darajasining nisbatan yuqoriligi;

- ishlab chiqarish apparatini yangilash sekinlashuvi, bozor agentlarining kapital qo'yilmalar zarariga joriy xarajatlarni amalga oshirishni afzal ko'rishi;

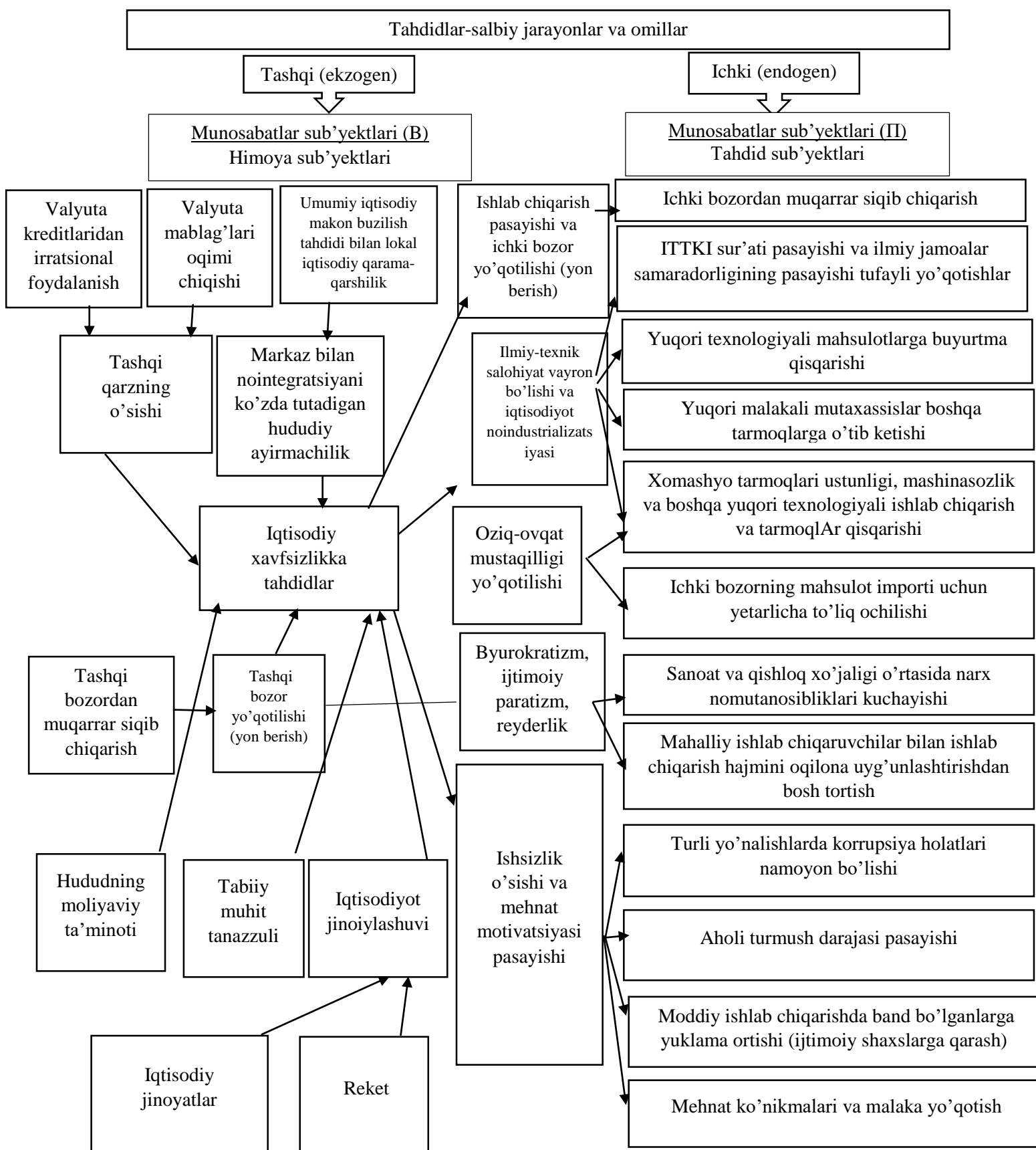
- kommunikatsiya tizimlarining avariya xavfiga olib keladigan darajada eskirganligi;

- infratuzilma ob'ektlarining yetarlicha rivojlanmaganligi va barqarorligi;

- ekologik xavfsizlik va taribatni asrash faoliyati darajasining pastligi;

- tasdiqlangan foydali qazilmalar o'sishining ularni yer qa'ridan qazib olish ko'lamidan ortda qolishi;

- ilmiy-texnik salohiyat darajasining pastligi, ilmiy-texnik rivojlanishning alohida yo'nalishlarida pozitsiyalarni yo'qotish, jumladan, intellektual mehnat nufuzining pasayishi va xorijga «brain drain» oqibatida;

5-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar²

- aholining mulkiy tabaqalanishi kuchayishi, muayyan toifadagi shaxslarning sog'liqni saqlash tizimiga, ta'lim va madaniyatga erkin kira olmasligi va shu asosda aholining jismoniy va ma'naviy salomatligi pasayishi;

- iqtisodiyotning jinoiylashuvi, korrupsiya va uyushgan jinoyatchilik o'sishi, uning iqtisodiyot asosiy tarmoqlariga kirib borishi;

- qonunchilik bazasining mukammal emasligi, huquqiy, moliyaviy, shartnomaviy intizoning pastligi, daromadlar yashirilishi va soliq to'lashdan bo'yin tovlash;

- iqtisodiy siyosatni shakllantirish mexanizmlari mukammal emasligi, ayniqsa, uni erkinlashtirish borasida, bu mahalliy ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini sun'iy pasaytirish xavfini yuzaga keltiradi.

Tashqi tahdidlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mashinasozlik mahsulotlarining raqobatbardoshlik darajasining pastligi, bu ayrim an'anaviy sotuv bozorlarning yo'qolishiga olib keladi;

- respublikaning ko'plab xom ashyo turlariga, shuningdek mashinasozlik uchun tarkibiy qismlarga bog'liqligi;

- tashqi iqtisodiy aloqalarda xorijiy mamlakatlar yoki ularning jamoalari kamsituvchi choralari;

- tashqi qarzning yuqori darajasi, undan iqtisodiy va siyosiy qarorlar qabul qilishga ta'sir ko'rsatishga foydalanishga urinishning ortishi;

- eksport va valyuta nazoratining yetarli emasligi;

- eksport-import sohasida transport infratuzilmasining rivojlanmaganligi;

- milliy ishlab chiqaruvchilar uchun kuchli global raqobat sharoitlarida raqobat kurashi tajribasining yetishmasligi.

Dinamik sur'atlarda amalga oshiradigan globallashtirish jarayonlari sharoitlarida jahon xo'jaligida mamlakatning raqobatli pozitsiyalariga davlating ta'siri roli

---

² Манбаа: Белоруссия китоби

kuchayadi. Shu munosabat bilan ichki davlat funksiyalarida xo'jalik hayotini yuritish uchun optimal sharoitlar yaratish, innovatsion jarayonlarni rag'batlantirish, raqobatbardoshlikning o'sishi va iqtisodiyotning baynalmilallasuvi yo'nalishida o'zgarishlar ro'y beradi. Kapital harakati, odamlar harakati, energetika vositalari va ichimlik suvining strategik zaxiralari, mudofaa xarajatlarining oshishi va natijada dunyoning rivojlangan mamlakatlarini atrof-muhitdagi mamlakatlardan o'z-o'zidan izolyatsiya qilishda ifodalangan tahdidlar shaklida elementlarning paydo bo'lishi ustidan nazoratni kuchaytirish ham o'ringa ega. Shu bilan birga, iqtisodiy xavfsizlik va davlatning global bozorlardagi raqobatning o'zgaruvchan sharoitlariga tez javob bera olish va mamlakatning global munosabatlardagi manfaatlarini yuqori darajada ifodalash bilan bog'liq omillari birinchi o'ringa chiqadi.

Jahon energetika va xom ashyo resurslari mavjudligining juda tez kamayishi, inson yashaydigan tabiiy muhit ifloslanishi shakllaridagi tahdidlar global nazorat va barqaror o'sish uchun xalqaro dasturlarni ishlab chiqish zarurati muhim daliliga va globallasuv jarayonining muhim qismiga aylandi. Kapital harakati qoidalarini erkinlashtirish, bank tizimlarini baynalmilallashtirish, offshor banklarning rivojlangan tarmog'ini shakllantirish, murakkab hosila moliyaviy vositalarni ixtiro qilish yuqori kapital harakatlanishiga olib keldi va shu bilan birga pul-moliya sohasini iqtisodiyotning real sektoridan ajratishni oshirdi. Natijada, moliyaviy globallasuv milliy markazlar va hukumatlarning davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarini rolini jiddiy kamaytirgan va moliyaviy beqarorlik uchun shart-sharoitlar shakllanishiga va natijada, moliyaviy inqirozlarning paydo bo'lishiga hissa qo'shgan o'z mamlakatlari valyuta va moliyasi ustidan nazorat xarakteridagi vositalardan samaraliroq foydalanish imkoniyatlarini cheklay boshladi.

Iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar ularning ta'sirida vujudga keladigan noxush va salbiy oqibatlar bilan bog'liq ravishda qaralib, xavf-xatar manbai sifatida izohlanadi. Xavf va tahdidlarni quyidagi belgilari bo'yicha guruhlarga ajratish mumkin:

- ta'sir ko'rsatish obyektlariga nisbatan – tashqi va ichki;
- xavfsizlik sohalari bo'yicha (ekologik, iqtisodiy, siyosiy, harbiy va h.k.);

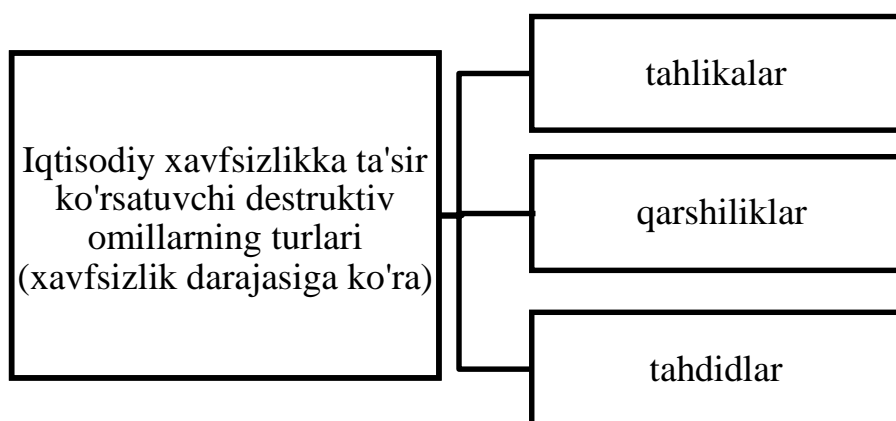
- makon yoki ko'lamiga ko'ra (global, xalqaro, mintaqaviy, milliy, mahalliy va h.k.);

- namoyon bo'lish uslubi va shakllariga ko'ra (bayonot, kelajakda xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan va himoya choralari ko'rilishini talab qiluvchi shart-sharoitlar majmui, aniq harakatlar va h.k.);

- manbalari va harakatlantiruvchi kuchlariga ko'ra (tabiiy, inson faoliyati bilan bog'liq va h.k.);

- ijtimoiy xavflilik darajasiga qarab (qaltis ish, tahlika, xavf va tahdid) va boshqalar.

Iqtisodiy xavfsizlik tizimli ta'sir ko'rsatuvchi ko'plab destruktiv omillarning ta'siri ostida shakllanadi. Bugungi kunda iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi destruktiv omillarning quyidagi turlari ajratib ko'rsatish mumkin.

6- rasm. Iqtisodiy xavfsizlikning destruktiv omillari.

Tahlikalar, qarshiliklar va tahdidlarga turli darajalar sifatida qaraladi.

Qaltis ish (risk) – odatda xavfsizlik subyektlarining bevosita faoliyati natijasida vujudga keladigan noqulay va ko'ngilsiz vaziyatlarni anglatuvchi xavfning eng kichik ko'rinishi - turi hisoblanadi. U doimo qandaydir ehtimollikdir. Xavf – xatar – bu salbiy ta'sirning obyektiv holda mavjud bo'lish imkoniyati bo'lib, uning natijasidaholatni yomonlashtiruvchi biror-bir zarar hamda taraqqiyotgaxalal beruvchi dinamika va parametrlar yuzaga kelishi mumkin.

Xavf-xatarning manbai o'zida yomon niyatlarni, zarar keltiruvchi hossalarga, destruktiv xususiyatlarni yashirin holda saqlagan va muayyan shart – sharoitlarda

yuzaga chiqaradigan sharoit va omillar hisoblanadi. Boshqacha aytganda, xavf – xatar shaxsga, iqtisodiy yoki tabiiy tizimga nisbatan zarar keltirishi, tashkillashtirishga putur yetkazish yoki uni to'liq yo'q qilib yuborishgacha boradigan, barqarorlikni buzib tashlashi mumkin bo'lgan real yoki potensial (salohiyatli) kuch va omillarning mavjudligi va ta'sirini ko'zda tutadi.

Xavf-xatar har xil shakllar va turlarda, xususan maqsadga yo'naltirilgan g'animlik xatti-harakatlari, odamlarning hayot faoliyatiga tahdid soladigan xatolarning, mas'uliyatsiz xatti-harakatlarning oqibati, tahlika, tabiat va jamiyatga zarar keltiruvchi ofatlar hamda boshqalar sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Ushbu atamalar qatorida tahlika xavf-xatarining eng quyi darajasi hisoblanadi, uning ortidan qarshilik turadi, tahdidlar esa xavfsizlikning eng yuqori darajasidir.

Tahlika – ro'y berishi mumkin bo'lgan xatar yoki xavf – xatarni tug'dirishga qodir bo'lgan holatning ehtimollik imkoniyatidir. Tahlika yo'qotishlarning, zarar, ziyon va boshqalarning ro'y berishi mumkinligini anglatadi. Qarshilik – kurashga, bahslashishga kirishish istagi, o'ydurma xatti – harakatlar yoki bosim o'tkazish vositasi, talabidir.

Tahdid – xavfning eng oliy darajasi bo'lib, unda nafaqat yaqqol niyat, balki xavfsizlik obyektiga bevosita ziyon yetkazish qobiliyati va tayyorgarlik namoyon bo'ladi. Tahdid – zarar keltirish niyati, xavf – xatar imkoniyatini amalga oshirish jarayonida dolzarblashgan shaklidir. Tahdid – bu bevosita xavf – xatar bo'lib, uning manbai ko'proq yoki kamroq darajada aniqlangan bo'lishi mumkin. Tahdid kimga qarshi yo'naltirilgan bo'lsa, shularning unga tez munosabat bildirishini (reaksiya qilishini) talab qiladi.

Zarar – tizimning tub mohiyatini belgilovchi xususiyatlar hamda tizim mavjudligining shart-sharoitlari o'zgarishi natijasida barqarorligi yoki chidamliligining susayishi hisoblanadi.

Bardoshlilik (chidamlilik) – tizimning turli vayronkor omillar ta'siriga qaramasdan, ko'ngilsiz oqibatlarning kamaytirilishini keltirib chiqaruvchi aksil ta'sir choralarni ishga solish yo'li bilan yoki ko'ngilsiz tashqi ta'sirlarga nisbatan tabiiy qarshilik natijasida o'zining asosiy xususiyatlarini saqlab qolish qobiliyatidir.

Barqarorlik – tizimga nisbatan sezilarli salbiy taʼsirlarning mavjud emasligi yoki uzoq muddat mobaynida bunday taʼsirlarga nisbatan uning bardoshliligi taʼminlanishi natijasida muayyan vaqt davomida tizimning muhim xususiyatlari saqlanib qolish holati.

Tahdid obyektlariga – tahdid manbai taʼsir etishi mumkin boʻlgan tashkiliy tuzilmalar, jismoniy va yuridik shaxslar, xoʻjalik subyektining moddiy va nomoddiy aktivlarining hisob birliklari (texnik va infratuzilma obyektlari, koʻchmas mulk obyektlari, tovar va moddiy boyliklar, naqt pullar qimmatbaho qogʻozlar, hujjatlashtirilgan majburiyatlar, axborot resurslar va h.k.) kiradi.

Tahdid predmeti - tavakalchilik hodisasi natijasida sarflanadigan (yoʻqotiladigan) xoʻjalik subyektining resurslari (ijtimoiy-iqtisodiy tizimi) boʻlib hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar gʻoyat oʻzgaruvchan, diversifikatsiyalangan va eng muhimi har doim ham oldindan aniqlash mumkin emas. Chunki tabiiy muhitning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish holati omillarining kompozitsiyasi doimiy ravishda oʻzgarib turadi. Shu boisdan qulay vaziyatda, iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni taʼriflashda milliy manfaatlarni kamroq yoki koʻproq darajada toʻliq tushunishda yuz berishi mumkin boʻlgan tahdidlarni keltirib chiqaradigan, oldindan aytib boʻlmaydigan omillarni hisobga olish zarur.

Agar tahlikalar qarshilikka, qarshiliklar esa tahdidlarga aylanayotgan boʻlsa, bu soʻzsiz ravishda iqtisodiy xavfsizlik tizimidagi jiddiy buzilishlarning belgisidir. Bu holatni dastlab oddiy misolda koʻrsatamiz. Har qanday, hatto juda tajribali haydovchi ham avtomobilning ruliga oʻtirib, katta yoʻlga chiqar ekan, oʻzining shaxsiy xavfsizligini va oʻz yoʻlovchilarining xavfsizligini muayyan tahlikaga qoʻyadi. Oʻrnatilgan harakat tezligini oshirayotgan haydovchi xavf – xatarni yuqoriroq darajaga – qarshilik darajasiga oʻtkazadi. Agar u mast holda rulga oʻtirsas yoki mashinani yoʻl harakati qoidalaridagi belgilarga eʼtibor bermasa, bu oʻzining shaxsiy xavfsizligiga ham, yoʻlovchilarning xavfsizligiga ham tahdid boʻlib hisoblanadi.

Xavfsizlik darajalarining xuddi shunday ierarxiyasi piyodalar uchun ham mavjud. Agar inson koʻchani piyodalar oʻtadigan yoʻlak boʻylab svetoforning qizil

chirog'ida kesib o'tsa, - bu qarshilik; agar mashinalar oqimida mumkin bo'lmagan joyidan kesib o'tsa, bu endi tahdid hisoblanadi.

Tahdidlarni milliy yoki xalqaro xavfsizlikning har qanday muammosiga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Masalan, transmilliy terrorizm (xususan tolibonlarning harakati) – bu inson qo'li bilan yaratilgan, faqat amerika hamda sovet maxsus xizmati faoliyatining mahsuli bo'lib, u biroz nazoratning bo'shashtirilishi oqibatidir.

Iqtisodiy xavfsizlik siyosatining eng muhim komponenti tahdidlarni qarshilikka, qarshiliklarni tahlikaga aylanish texnologiyalarini o'zlashtirish va ularni oqilona qo'llay bilishdan iboratdir.

Tahdidlar iqtisodiy manfaatlarga, ularning o'zgarishlariga, o'zgarib borayotgan sharoitlarda ularga tuzatishlar kiritishga, yangi ustuvorliklar va vazifalarni belgilashga ta'sir o'tkazishga qodir bo'ladi. Ichki va tashqi tahdidlarning ta'siri ostida o'zgartirish uchun tuzatishlar kiritilgan iqtisodiy manfaatlar jamiyat va shaxsning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha samarali qarorlarni qabul qilish nuqtayi nazaridan davlatga, mamlakat iqtisodiyotiga, tegishli tuzilmalarga va hokimiyat organlariga ta'siro'tkazadi. Agar barcha darajalarda qabul qilinayotgan qarorlar haqiqatan ham konstruktiv xususiyatga ega bo'lsa, ushbu qarorlarni ro'yobga chiqarishning ishonchli mexanizmi joriy etiladi va bu mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini mustahkamlashda ijobiy aks etadi.

Iqtisodiy manfaatlarni ro'yobga chiqarishning ichki va tashqi shart-sharoitlari mavjud bo'lib, ichki sharoitlariga shaxsning rivojlanishi, konstitutsion tuzumning mustahkamlanishi, mamlakat hudularining yaxlitligi va bo'linmasligini ta'minlash hamda xo'jalik va boshqa faoliyatlar, favqulodda vaziyatlar, tabiiy ofatlar, fralokatlar ta'sirida vujudga keladigan noxush ekologik holatlardan kishilar salomatligini saqlash kiradi. Tashqi sharoitlarga esa sherikchilik va o'zaro hamkorlik asosida xalqaro aloqalarning samarali tizimini shakllantirish va rivojlantirish, tashqi agressiyalarni qaytarish qobiliyatini ta'minlash, o'zining iqtisodiy, harbiy-siyosiy, intellektual salohiyatiga mos ravishda xalqaro hamjamiyatda o'ziga munosib o'ringa ega bo'lish kiradi. Ushbu iqtisodiy

manfaatlarning ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qiluvchi turli-tuman tahdidlar, xavf-xatarlardan himoya qilish davlat zimmasiga yuklatilgan.

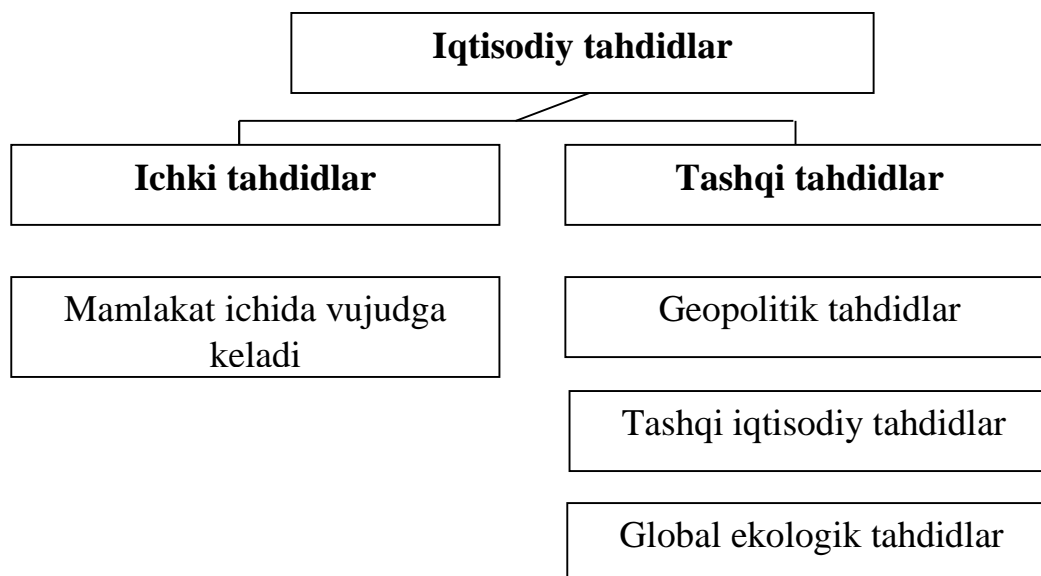
1-jadval

Iqtisodiy tahdidlar tahlili

Ko'rsatkichlar	O'zbekiston uchun xavfsizlikning tahlikali chegarasi	Haqiqiy holat		Xavfsizlik chegarasidan tushib ketishning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy oqibatlari
		O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida	O'zbekistonda	
Aholining 10% eng boy va 10% eng kambag'al guruhlari daromadlari o'rtasidagi nisbat	10:1 dan ortiq emas	13-15 : 1	7,8 : 1	Jamiyatda ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishning kuchayishi
Iqtisodiy faol aholiga nisbatan ishsizlik	10% dan ortiq emas	7-10%	5-6%	Kambag'allik, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarining o'sishi va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi
O'rtacha kutilayotgan umr uzoqliligi	60 yoshdan kam emas	65-69 yosh	73.6	Mamlakat mehnat salohiyatining kamayishi, millatsalomatligining yomonlashuvi

Iqtisodiy tahdidlarni eng umumiy tarzda ichki va tashqi tahdidga ajratib o'rganish mumkin. Tashqi tahdidlar geosiyosiy, tashqi-iqtisodiy, shuningdek, global

ekologik omillar bilan tavsiflanadi (7- rasm).

7- rasm. Iqtisodiy tahdidlar tarkibi ³

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishiga va jamiyat, davlat, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, fuqarolarning iqtisodiy manfaatlariga iqtisodiy tahdidlar bevosita xavf tug'diradi. Bu tahdidlar ijtimoiy takror ishlab chiqarishni izdan chiqarib, jamiyat hayotida tanglik holatlarini keltirib chiqaradi.

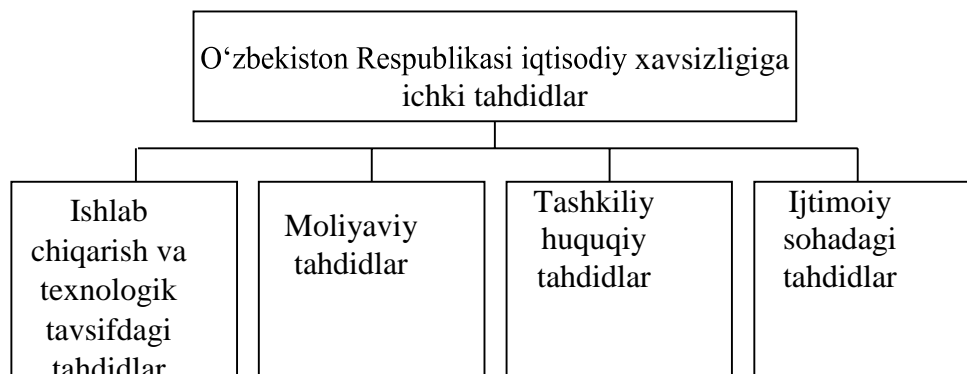
3.5. Iqtisodiy xavfsizlikka ichki tahdidlar

Mamlakatning ichki iqtisodiy sohadagi xavfsizligi tabiiy, texnik-texnologik, infratuzilmaviy, ijtimoiy hamda boshqa makro va mikroiqtisodiy rivojlanish omillari, ichki immunitet va beqarorlik, tangliklar ta'siridan himoylanish orqali ta'minlanadi.

Ichki tahdidlar jumlasiga mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishga qodir emasligi, taraqqiyotda innovatsion asoslarning zaifligi, qarama-qarshiliklar va ijtimoiy ziddiyatlarni hal etishda manfaatlar balansiga erisha olmaslik kabilar kiritiladi. Ozbekiston Respublikasida barcha ichki tahdidlar quyidagi tortta yirik blokka bo'linadi.

³ “Давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги”. Ҳ.Абулқосимов. Тошкент - 2012

Jahon narxlari va tashqi savdodagi o'zgarishlar, kirib kelayotgan kapital (xorijiy investitsiyalar) hajmidan mamlakatdan chiqib ketayotgan kapital hajmining ortib ketishi, tashqi qarz miqdorining kattalashib ketishi, importga bog'lanib qolish, eksport tarkibida xomashyo mahsulotlari ulushining oshib ketishi tashqi tahdidlar qatoriga kiradi.

8-rasm.O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi ichki tahdidlar

Agar mamlakat ichidagi tahdidlarning oldi olinmasa, ular bartaraf etilmasa, ichki tahdidlar iqtisodiyotni tashqi tahdidlarga sezuvchan qilib qo'yadi. Ichki tahdidlar davlatni iqtisodiy va moliyaviy jihatdan zaiflashtirib, harbiy sohada tahdidlarni kuchayishiga olib keladi. Davlatning iqtisodiy jihatdan zaif bo'lishi mamlakatni xalqaro moliyaviy tashkilotlarga qaram bo'lib qolishiga olib keladi. Bunda davlatning budget mablag'lari ijtimoiy majburiyatlarni bajarishga, masalan, budget sohasi xodimlariga ish haqi to'lash, pensiya, nafaqalar berishga ham yetmay qolishi mumkin. Ichki tahdidlar milliy tovar ishlab chiqaruvchilar tomonidan ichki talabni qondira olmaslik natijasida iqtisodiyotni importga, tashqi bozor kon'yunkturasiga bog'liqligini kuchaytirib qo'yadi. Davlatning ichki tahdidlarga qarshi turish qobiliyatining sust bo'lishligi uni samarali tashqi siyosat olib borishdan mahrum qilib qo'yadi va milliy tovar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab- quvvatlay olmaydi, raqobatbardosh mahsulotlar eksportini rag'batlantirib, yangi tovar bozorlarini egallay olmaydi.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- ko'pchilik tarmoqlarning qoloq texnologik bazaga, yuqori energiya va resurs

sig'imiga egaligi sababli milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining pastligi;

- iqtisodiyotning yuqori darajada monopollashuvi;

- yuqori darajadagi inflyatsiya;

- infratuzilma obektlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi va mustahkam emasligi;

- mineral xom ashyo bazalarining kam o'rganilganligi va xo'jalik oborotiga tortilish imkoniyatlarining yetarli emasligi;

- mamlakat ilmiy-texnika salohiyatining yomonlashuvi, fan-texnika rivojlanishining ayrim yo'nalishlarida ilg'or o'rinlarning boy berilishi, boshqa faoliyat sohalarida intellektual mehnat obro'sining tushib ketishi;

- ichki bozorlarda chet el korxonalari tomonidan mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarining, shu jumladan, iste'mol tovarlarining siqib chiqarilishi;

- hududiy separatizm tendensiyasi va boshqarish qarorlarini qabul qilishda tarmoq lobbizmining yuqori darajadaliigi;

- investitsion faollikning pastligi;

- kapital xarajatlar o'rniga joriy xarajatlarni afzal ko'rish;

- ijtimoiy ziddiyatlarning kelib chiqish xavfining mavjudligi. Bunday ijtimoiy ziddiyatlar mehnatga haq to'lash mexanizmining takomillashmaganligi, ishsizlik darajasining yuqoriligi, aholi o'rtasidagi tabaqalanishning keskinlashib ketishi, aholi bilim darajasi va sifatining pasayishi tufayli vujudga keladi;

- qonunchilikning rivojlanmaganligi, bir qancha iqtisodiy subektlarning ichki va tashqi bozorda monopol holatda ekanligi g'ayriqonuniy faoliyat ko'ratishi hamda huquqiy intizomining pastligi;

- iqtisodiyot subektlarining moliyaviy va shartnomaviy intizomining pastligi;

- iqtisodiyotning kriminallashuvi va uni boshqarishda korrupsiyaning kuchayishi;

- daromadlarni yashirish va soliq to'lashdan qochish holatlarining ko'payishi;

- moliyaviy mablag'larni chet ellarga noqonuniy tarzda o'tkazish.

Tahdidning ichki omillarini, o'z navbatida, ikki guruhga ajratish mumkin:

1) iqtisodiy tizimning davriy rivojlanish qonuniyatlariga bog'liq tahdid omillari;

2) davriy rivojlanish qonuniyatlariga bog'liq bo'lmagan omillar.

Birinchi guruh omillari harakati oqibatida ma'lum vaziyatda makroiqtisodiyot darajasida salbiy holatlar yuzaga kelib, davlatning iqtisodiy xavfsizligiga tahdid solishi mumkin. Ikkinchi guruh omillari harakati esa uzoq muddatli davrda xo'jalik tizimi muhim elementlarining takror ishlab chiqarilishi natijasida to'plangan noxush tendensiyalar tufayli yuzaga keladi.

Ichki tahdidlar ichida xufyona iqtisodiyot o'ta xavfliligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun unga qarshi kurash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

3.6. Iqtisodiy xavfsizlikka tashqi tahdidlar.

Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida tashqi iqtisodiy xavfsizlik uchun quyidagilar taqozo etiladi: birinchidan, jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etish bilan milliy ishlab chiqarish uchun qulay sharoitlar yaratish; ikkinchidan, jahonda sodir bo'layotgan iqtisodiy, siyosiy noxush hodisalar salbiy oqibatlarining milliy iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirishga erishish. Alohida ta'kidlash joizki, ochiq iqtisodiyot sharoitida tashqi tahdidlar ta'sirini butunlay yo'q qilish, unga barham berish mumkin emas.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdid soluvchi tashqi tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- eksport tarkibida xom ashyo tovarlarining ustuvorligi, an'anaviy mashinasozlik va harbiy sanoat tovarlari bozorlarining yo'qotilishi;

- mamlakatning ko'p turdagi mahsulotlar, shu jumladan, strategik ahamiyatdagi va oziq-ovqat mahsulotlari importiga qaramligi, bog'liqligi;

- tashqi qarzlarning o'sib borishi;

- eksport va valyuta nazoratining yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, bojxona chegaralarining yopiq emasligi;

- raqobatga bardoshli eksportni qo'llab-quvvatlovchi moliyaviy, tashkiliy va axborot infratuzilmalarning rivojlanmaganligi hamda import tarkibining ratsional

emasligi;

- eksport-import operatsiyalariga xizmat ko'rsatuvchi transport infratuzilmalarining rivoj topmaganligi.

Davlat iqtisodiy manfaat va xavfsizlikka tahdidlarni aniqlab, ularning oldini olish maqsadida iqtisodiy siyosat maqsadlari va strategiyalarini ishlab chiqadi. Bu bilan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini yaratadi.

O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasida asosiy tahdidlar rasmiy holda ta'riflangan. Mudofaa doktrinasiga muvofiq tahdidlar ularning sabablari vujudga keladigan joyga, ya'ni mamlakat iqtisodiyotida yoki undan tashqarida paydo bo'lishiga qarab ichki va tashqi tahdidlarga bo'linadi. Xavfsizlik obyektlariga ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash O'zbekiston Respublikasi xavfsizlik kengashining asosiy vazifalaridan biridir. Milliy iqtisodiy xavfsizlikka ichki tahdidlarning manbalari mamlakat hududida, tashqi tahdidlarning manbalari esa davlat chegaralaridan tashqarida joylashgan. Iqtisodiy ichki tahdidlar mazkur mamlakat holati, mamlakatdagi siyosiy jarayonlarni tavsifi, iqtisodiy yo'naltirilganlik darajasi, mamlakatda tabiiy resurslarning mavjudligi yoki mavjud emasligi va shu kabilar bilan shartlangan. Bular jumlasiga o'z – o'zini saqlab qolish va o'z – o'zini taraqqiyotda innovatsion muqaddimaning zaifligi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning samarasizligi, jamiyatni rivojlantirishning og'riqsiz kechadigan yo'llarni izlab topish uchun qarama – qarshiliklarni ijtimoiy nizolarni yengib o'tishda manfaatlarning oqilona balansi (muvozanati)ni topishini uddalay olmaslik kabilar kiradi.

Yuqorida keltirilgan ichki tahdidlar orasida iqtisodiyot tarkibining deformatsiyalashuvining kuchayishi iqtisodiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan tahdidlardan biri bo'lib hisoblanadi. Mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun birinchi navbatda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish kerak bo'ladi. Bunday o'zgarishlarning mazmuni ishlab chiqarish bilan talab tarkibi o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashda ifodalanadi. Shuni hisobga olgan holda O'zbekistonda olib borilgan islohotlar davomida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, iqtisodiyotning bazaviy

tarmoqlarini rivojlantirish, real sektor korxonalarini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash kabi masalalar birinchi navbatda hal etiladigan vazifalar sifatida Harakatlar strategiyasidan o'rin olgan.

Mamlakatda investitsion va innovatsion faollikning susayishi ham jiddiy tahdidlardan bo'lib hisoblanadi. Respublikada iqtisodiyotga bo'ladigan bunday tahdidni oldini olish maqsadida faol investitsiya siyosati olib borildi. Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, uning raqobatdoshligini keskin oshirish, eksport salohiyatini yuksaltirishga qaratilgan muhim ustuvor loyihalarni amalga oshirish bo'yicha Dastur ishlab chiqildi. Bu loyihalar yoqilg'i-energetika, kimyo, neft-gazni qayta ishlash, metallurgiya tarmoqlariga, yengil va to'qimachilik sanoati, qurilish materiallari sanoati, mashinasozlik va boshqa sohalarga tegishlidir.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, islohotlarni chuqurlashtirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlari va asosiy fondlarni yaratish, amalda faoliyat yuritayotgan texnika hamda texnologiyalarni yangilash, ularni qo'llab-quvvatlash investitsion jarayonlarni to'g'ri va samarali amalga oshirishga bog'liq. Shu boisdan ham, O'zbekiston Respublikasi davlat rahbari tomonidan ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Buning uchun markazlashgan, markazlashmagan jamg'armalar mablag'lari, xorijiy investitsiyalar va kreditlarni o'zlashtirishga hamda ulardan samarali foydalanish masalalariga urg'u berilmoqda.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirishga oid davlat dasturida 2017-yilda sanoat tarmoqlaridagi yirik korxonalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxini o'rtacha 8 foizga qisqartirish va raqobatdoshligini oshirishni nazarda tutuvchi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab berilgan. Shu jumladan, ma'nan va jismonan eskirgan uskunalarni yangilash hamda

modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishda energiya samaradorligini oshirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tashqi tahdidlar savdo borasida jahon bozorida o'zaro ta'sirlashuvi sheriklar bo'lishi mamlakatning siyosiy va iqtisodiy sohadagi qarshi kurashi, global iqtisodiy va boshqa muammolarning keskinlashuvi bilan shartlangan. Ular jumlasiga jahon narxlari va tashqi savdoning kon'yunkturasidagi o'zgarishlar, so'm kursidagi keskin tebranish, kapital chiqib ketishidan ko'ra, kirib kelishidan ortiqligi; katta miqdordagi davlat qarzi va korporativ qarzning oshib ketishi, importga haddan tashqari qaramlik, xomashyo tovarlarini ortiqcha eksport qilish kiradi.

Tashqi omillar ichki omillar ta'sirini kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi mumkin va aksincha. Chunonchi, tashqi omillarning uzoq vaqt ta'sir ko'rsatish yoki o'zaro ta'sirlashuv turlarining kengayishi O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlardagi iqtisodiy o'sishining raqobat bardoshlilik va fuqarolar faravonligining o'sish sur'atlaridan ortda qolishiga olib keladi. Iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlashning aniq va ahamiyatli yo'llarini asoslab berish va uni ta'minlovchi kuchlarni aniqlash uchun eng muhim bo'lgan zamonaviy tahdidlarni ajratib ko'rsatish g'oyat muhimdir. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi butun tizimning amaliy xatti – harakatini tashkillashtirish, rejalashtirish va amalga oshirishning asosi tahdid konsepsiyasini tahlil qilish, ichki va tashqi xatar hamda tahdidlarning inqirozli vaziyatlarini hamda boshqa nojo'ya omillarning real va potensial (salohiyatli) tavsiflarni baholashdan iborat. Real va potensial tahdidlar tizimi doimiy bo'lmaydi va bunday tahdidlar paydo bo'lishi va yo'qolib ketishi, ko'payib va kamayib borishi mumkin, bunda ularning iqtisodiy xavfsizlik uchun ahamiyati ham o'zgarib boradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ehtiyoj, iqtisodiy manfaat, shaxs, korxonalar, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlari, tahdid, ichki tahdid, tashqi tahdid.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy manfaatning mohiyati nimada? Ular qanday shakllarda namoyon

bo'ladi?

2. Iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar deganda nimani tushunasiz? Ular qanday vujudga keladi?

3. Kriminal iqtisodiy tahdidlar qanday turlardan iborat? Iqtisodiy tahdidlar qanday turlardan iborat?

4. Ichki tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo'ladi? Ular qanday xavf tug'diradi?

5. Tashqi tahdidlar qanday shakllarda namoyon bo'ladi?

6. Tahdidlarning o'zaro bog'liqligi nimalarda ko'rinadi va ularning oldini olish uchun nima qilish kerak?

7. O'zbekistonning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidning qanday ichki va tashqi omillar mavjud?

8. Tahdid ob'ektlari nimalar?

9. Tahdidlar qanday tavsiflanadi?

10. Iqtisodiy xavfsizlikka asosiy potentsial xavflar nimalar?

IV- MAVZU. IQTISODIY XAVFSIZLIK SHAKLLARI VA ASOSIY KO'RSATKICHLAR

4.1. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari

Iqtisodiy xavfsizlikni aniqlashda turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni o'zida umumlashtiradigan indikatorlardan keng foydalaniladi. Indikatorlardan foydalanish odatda so'nggi yillar natijalarini hisoblash asosida iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar, shuningdek, iqtisodiy rivojlanish darajasi aniqlanadi. Asosiy indikatorlarni xavfsizlik ko'rsatkichlari bo'yicha uchta guruhga, ya'ni ishlab chiqarish, moliyaviy va ijtimoiy guruhlarga bo'lish mumkin, ushbu guruhlar tarkibi bir nechta kichik guruhlardan tarkib topgan bo'ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikning ishlab chiqarish sohasi bo'yicha guruhi:

- Yalpi mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlar bo'yicha mehnat unumdorligi (ishchilar umumiy soniga nisbatan sanoat, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va qurilishda pudrat ishlari hajmi yig'indisi);

- Chakana savdo, umumiy ovqatlanish va pullik hajmining umumiy aylanmasi xizmatlarini hisobga olgan holda aholi jon boshiga sotib olish qobiliyati darajasi;

- Kichik korxonalarda ishchilar ulushi (iqtisodiyotda band bo'lganlar,%);

- Sanoat, qishloq xo'jaligidagi yalpi ishlab chiqarish va qurilishda jismoniy indeks hajmi.

Iqtisodiy xavfsizlikning moliyaviy sohasi bo'yicha guruhi:

- Aholi jon boshiga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi;

- Bir xodim uchun foyda (muvozanatli moliyaviy natija);

- Byudjet taqchilligi;

- Bir rezidentning o'z byudjet mablag'lari miqdori;

- Davlat byudjetidan o'rtacha har bir aholi uchun ijtimoiy sohani riojlantirish xarajatlari.

Iqtisodiy xavfsizlikning ijtimoiy sohasi bo'yicha guruhi:

Demografik holat:

- O'rtacha umr ko'rish davomiyligi;

- Aholining tabiiy ko'payish koeffitsenti (choraklik davriy uchun);
- Go'daklar (chaqaloqlar) o'limi koeffitsenti;

Xayot kechirish qiymati:

- O'rtacha ish haqi va yashash minimumining nisbati;
- Zaruriy oziq-ovqat mahsulotlar to'plamining narxidagi o'zgarish darajasi.

Infratuzilmaning mavjudligi:

- Uy-joy ta'minoti;
- Maktabgacha ta'lim muassasalari bilan ta'minlanganlik;
- Tibbiy muassasalar (shifokorlar, poliklinikalar) bilan ta'minlanganlik.

Ijtimoiy keskinlik:

- Ishsizlik darajasi;
- Sodir etilgan jinoyatlar soni.

Mazkur indikatorlar guruhini inobatga olgan holda, iqtisodiy xavfsizlikning asosiy ko'rsatkichlari o'zida barqaror ijtimoiy-iqtisodiy hayotni mustaqil ta'minlash imkoniyatlari, iqtisodiy holat va jamiyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini, davlatning milliy xavfsizligining zarur darajasini, shuningdek, global raqobat sharoitida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini tegishli darajada ushlab turgan mamlakat rivojlantirishini ifoda etadi. Umuman olganda, iqtisodiy xavfsizlikning asosiy ko'rsatkichlari iqtisodiy tizimning eng muhim sifat tavsifi sifatida ko'rib chiqiladi, bu aholining normal hayot sharoitlarini saqlab qolish, milliy iqtisodiyot resurslarini barqaror ta'minlash va milliy manfaatlarni izchil amalga o

xavfsizlik sohasidagi funktsiyalarni ta'minlovchi asosiy sub'ektlar bu qonun bhiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati hisoblanadi. Davlat amaldagi qonunlarga muvofiq mamlakat hududida har bir fuqaroning va uning chegaralaridan tashqarida bo'lgan fuqarolarining xavfsizligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, xavfsizlikning sub'ektlari fuqarolar, jamoat tashkilotlari va birlashmalar bo'lib, ular qonun hujjatlariga muvofiq xavfsizlikni ta'minlash uchun huquq va majburiyatlarga egadir.

Xavfsizlik obyektlari esa, xavfsizlikni ta'minlovchi subyektlar tomonidan xavfsizlikni ishlab chiqarish korxonalari, birlashmalar, tashkilotlar, nomoddiy ishlab

q

b

b

xavfsizlik sohasidagi subyekti sifatidagi davlat faoliyatining vazifasi quyidagilardan iborat:

- qisqa va uzoq muddatda ijtimoiy-iqtisodiy tizim va davlat barqarorligini buzadigan omillarni aniqlash va monitoring qilish;

- yagona iqtisodiy islohotlar dasturi doirasida ushbu omillarning zararli ta'sirini bartaraf etadigan yoki yengillashtiradigan iqtisodiy siyosat va institutsional islohotlarni shakllantirish va amalga oshirish.

Rossiyalik olim V.Senchagovning fikriga ko'ra, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda quyidagilarga e'tibor berish lozim⁴:

- ustun bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik makon, xom-ashyoni qayta ishlash, tovarlar va axborot oqimlarini rivojlantirish;

- o'rtacha rivojlanish darajasidan past bo'lgan mintaqalarni rivojlantirish;

- sanoat va xizmat ko'rsatish zonalarini tashkil etish va rivojlantirish.

Xavfsizlikni ta'minlashning yuqoridagi vazifalarini amalga oshirishdan tashqari, mintaqalarda mavjud tabiiy resurslardan foydalanish, savdo, ishlab chiqish, hududiy va mahalliy infratuzilmani, ko'chmas mulkdan foydalanish, qonun va tartibni saqlash, madaniyat, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini ham mutanosib ravishda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, mehnat resurslarining to'sqinliksiz harakatlanishini ta'minlaydigan yagona siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy makonni saqlab qolish ham muhimdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning ta'minlanishi davlatning tarkibiy tuzilmalarining ilmiy, ishlab chiqarish va resurs salohiyatiga va ularning tuzilishiga, institutsional infratuzilmaga, ijtimoiy sohaga, odamlarning hayot darajasi va sifatiga tashqi va ichki omillar ta'sirida yuzaga kelgan tahdidli vaziyatlarga dosh bera olish qobiliyatini namoyon etadi.

4.2. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari

---

⁴ Экономическая безопасность России. Общий курс: учебник // под ред. В.К.Сенчакова. 2-е изд. - с. 94.

Bugungi kunda iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining bir nechta tasnifi mavjud. Iqtisodiy xavfsizlikning eng muhim tasnifini va har qanday ko'rsatkichlar tizimining asosini tashkil etadigan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimidan boshlab tasnifini kurib chiqamiz. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining tasnifida milliy xavfsizlikni tartibga solishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlarga asosiy talablari aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy tizimining quyidagi xususiyatlarini baholashni ta'minlaydi:

- milliy va mintaqaning iqtisodiy mustaqilligi, milliy resurslarni davlat tomonidan boshqarilishi;

- milliy iqtisodiyotning barqarorligi, mulkni himoya qilish, tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish;

- o'z-o'zini rivojlantirish, qulay investitsion muhit, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilinishi;

- sanoat va texnologik xavfsizlik;

- moliyaviy xavfsizlik;

- valyuta xavfsizligi;

- eksport va import sohasidagi xavfsizlik.

Ushbu xavfsizlik elementlarini mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari (omillar, sharoitlar, rag'batlantirish) nuqtai nazaridan izohlash mumkin, bu esa iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini tushunishni anglatadi. Katta ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning xavfsizligini tavsiflovchi eng muhim ko'rsatkichlarga makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni aniqlashga asoslangan ko'rsatkichlar kiradi.

Ushbu ko'rsatkichlarni quyida ko'rib chiqamiz:

1. Milliy iqtisodiy xavfsizlikni baholashning asosiy ko'rsatkichlari, birinchi navbatda, yalpi ichki mahsulotdir. Ular vaqt o'tishi bilan yakuniy ishlab chiqarish qiymatini aks ettiradi. Ularni ko'rib chiqilayotgan davr narxlarida va asos sifatida olingan yil narxlarida aniqlash mumkin. Shunga ko'ra, mintaqaviy darajada YaHM – yalpi hududiy mahsulotdir.

2. Aholi turmush darajasi va farovonligi darajasi ko'rsatkichlari. Turmush darajasi bu aholining zarur moddiy tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlanishini, ulardan foydalanish darajasi va ehtiyojlarni oqilona qondirish darajasini aks ettiradigan ob'yektiv ko'rsatkichdir. Keng ma'noda hayot sifati deganda aholining turli ehtiyojlar va manfaatlar nuqtai nazaridan ularning hayotidan qoniqishi tushuniladi. Hayot sifati odamlarning turmush darajasiga munosabatini aks ettiradi, ya'ni mehnat bilan band bo'lishi, dam olishi, uy-joy sifati, huquqiy himoyalanganligi, toza ekologik muhit va hokazo. Aholining turmush darajasi va farovonligi quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha baholanishi mumkin:

- aholi jon boshiga YaIM yoki yalpi ichki mahsulotning qiymati;
- shaxsiy foydalanish mumkin bo'lgan daromadlar;
- iste'mol xarajatlari;
- shaxsiy omonatlar;
- iste'mol narxlari indeksi;
- o'rtacha ish haqi;
- yashashning ijtimoiy va fiziologik qiymati;
- daromadlarni tabaqalashtirish indeksi;
- ishsizlik darajasi;
- aholining kambag'allik darajasi;
- aholi jon boshiga asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi;
- uy-joy bilan ta'minlash;
- sog'liqni saqlash holati;
- ta'lim darajasi;
- umr ko'rish davomiyligi;
- sof iqtisodiy farovonlik ko'rsatkichi;
- inson rivojlanishining umumiy ko'rsatkichi va boshqalar.

3. Iqtisodiy dinamikaning xususiyatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar va u quyidagilardan iborat:

- sanoat rivojlanishi dinamikasini baholash;

- sanoat ishlab chiqarishining o'sishi indeksi, shu jumladan tarmoq bo'yicha va uning YaIMdagi ulushi;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari;
- iqtisodiyotning tarmoq tarkibi va ayrim tarmoqlarning dinamikasi;
- investitsiya;
- YaIMning tarkibi va boshqalar.

4. Mamlakatning iqtisodiy imkoniyatlarining xususiyatlarini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar va ular quyidagilardan iborat:

- resurslardan samarali foydalanish;
- reproduktiv iqtisodiy jarayonlar;
- innovatsiyalar samaradorligi.

5. Iqtisodiyotning moslashish qobiliyatining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- tovarlarning qiymati va sifatini qiyosiy baholash;
- turli xil tovarlarga talab va taklifni qiyosiy baholash;
- inflyatsiyani baholash;
- byudjetni baholash;
- iqtisodiy xususiyatlarning tashqi ta'sirlarini baholash;
- valyuta kursining o'zgaruvchanligi;
- davlatning qarz olishini baholash va boshqalar.

6. Jinoiy biznesining tavsifiga quyidagilar kiradi:

- jinoiy ishlab chiqarish hajmini baholash;
- jinoiy biznesining hajmini baholash.

7. Ichki va jahon iqtisodiyotlarining o'zaro ta'sirining xususiyatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ular quyidagilardan iborat.

- tashqi savdo balansini baholash;
- innovatsion mahsulotlar eksportiga qo'shilgan hissani baholash;
- importga bog'liqlikni baholash va boshqalar.

Ushbu ko'rsatkichlar tizimi milliy va mitaqaviy iqtisodiy xavfsizlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini umumlashtiradi.

4.3. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegaralari

Iqtisodiy xavfsizlikni baholovchi ko'rsatkichlar tasnifi va tahlilini inobatga olgan holda, ushbu ko'rsatkichlar miqdorining tahlikali quyi chegara qiymatlarini ko'rsatish va aniq belgilash lozim bo'ladi. Bu ko'rsatkich miqdori belgilangan quyi chegara qiymatidan pastga tushganda iqtisodiy tahdid vujudga keladi. Ushbu tahlikali quyi chegara qiymati – iqtisodiy manfaatlar nuqtai nazaridan xo'jalik faoliyati proporsiyalarining eng quyi maqbul nisbatlarini ifodalovchi miqdoriy indikatorlar bo'lib, ularga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarish turli elementlarining iqtisodiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni keltirib chiqaradi.

Iqtisodiy xavfsizlik asosiy ko'rsatkichlarining tahlikali quyi chegara qiymatlarini aniqlash uchun quyidagilarga asoslanish lozim bo'ladi:

- milliy iqtisodiyot holati va undagi mutanosibliklar hamda takror ishlab chiqarish elementlari va omillari holatining birlamchi, muhim xususiyatlarini tavsiflash;

- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarni to'liq va keng qamrovli ifodalash;

- iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarga xavf soluvchi tahdidlarni to'liq va har tomonlama hisobga olish;

- iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegara qiymatini ifodalovchi indikatorlardan hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiyoti holatini aniq baholashda va boshqa mamlakatlar bilan qiyoslashda foydalanish imkoniyatining mavjudligi;

Ushbu indikatorlarning mamlakat hisob, statistika va prognozlashtirish tizimi bilan muvofiq kelishi lozim. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi indikatorlari milliy iqtisodiyot sohalari va ularning har bir tarkibidagi milliy manfaatlar nuqtai nazaridan turkumlanadi (5-jadval), shuningdek ushbu tahlikali qiymatlar mintaviy iqtisodiy xavfsizlik chegara qiymatlarini ham aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi va yuqori tahlikali chegara qiymatlari⁵

Ko'rsatkichlar nomi	Quyi va yuqori tahlikali chegara qiymatlari mazmuni	Darajasi %
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	16
Ishsizlik darajasi	Iqtisodiy faol aholiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	8
Monetarizatsiya darajasi	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	25
Tashqi qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	40
Ichki qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	30
Tashqi qarzlarni bo'yicha to'lovlar	To'lovlarning yillik eksport hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	25
Mudofaaga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3
Fuqarolik fanlariga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	1,5
Innovatsion mahsulotlar	Sanoat mahsulotlari umumiy hajmiga nisbatan, foiz (quyi chegara)	15
Sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlik va metalni qayta ishlash	Sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi, foiz (quyi chegara)	25
Davlat byudjeti defitsiti	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3,0
Davlat qarzini qoplash xarajatlari	Davlat byudjeti xarajatlari hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	20
Yashash minimumidan past darajada daromad oluvchi aholi	Aholi umumiy sonidagi ulushi, foiz (yuqori chegara)	7,0
Aholi daromadlari bo'yicha tabaqalanishi	Detsil koeffitsienti (yuqori chegara)	8,0

Turli iqtisodiy xavfsizlikka oid adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik quyi tahlikali chegarasi indikatorlari o'z ichiga 50 ta ko'rsatkichni olgan holda

⁵ Abulqosimov H.P. Iqtisodiy xavfsizlik: nazariya va amaliyot. O'quv qo'llanma. Abulqosimov H.P., Abulqosimov M.H. // Maxsus muharrir va maslahatchi Abulqosimov A.P. – T., 2019. – 45-46 b.

quyidagicha turkumlangan⁶:

- iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Ushbu guruhga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish va uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi, investitsiyalar, foydali qazilma boyliklarining zaxiralari bo'yicha quyi tahlikali chegarani ifodalovchi indikatorlar kiradi;

- moliyaviy tizim barqarorligi ko'rsatkichlariga davlat byudjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o'zaro hisob-kitob va soliq intizomini ifodalovchi ko'rsatkichlar kiradi;

- ijtimoiy soha ko'rsatkichlari aholi daromadlari darajasi va uning mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik va ijtimoiy soha xarajatlari bo'yicha quyi tahlikali chegaralarni o'z ichiga oladi;

- tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari guruhiga mamlakat ichki iste'molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi bo'yicha quyi tahlikali chegaralarni ifodalovchi indikatorlar kiradi.

Shuni aytish lozimki, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining rasmiy belgilangan quyi tahlikali chegara qiymatlari indikatorlariga taqqoslash orqali milliy iqtisodiyotning real holatini aniqlash mumkin bo'ladi. Buning natijasida hukumat mamlakatning milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatning maqsadlari va ularni amalga oshirish yo'llarini belgilaydi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari, iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegaralari, iqtisodiy xavfsizlik kontseptsiyasi, iqtisodiy xavfsizlikning ishlab chiqarish sohasi, iqtisodiy xavfsizlikning moliyaviy sohasi, iqtisodiy xavfsizlikning ijtimoiy sohasi, iqtisodiy xavfsizlikda infratuzilmaning mavjudligi.

---

⁶ Илларианов А. Критерии экономической безопасности // Вопросы экономики, 1999. - №10.; Сенчагов В.К. Экономическая безопасность: геополитика, глобализация, самосохранение и развитие (книга четвертая) // Ин-т экономики РАН. - М.: ЗАО «Финстатинформ», 2002. - с. 72-78.; Экономическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. – М.: Изд-во РАГС, 2001. - с. 176-180.; Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, 2003. - № 4-5. - с. 232-233.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlik qaysi shakllarda namayon bo'ladi?
2. Asosiy indikatorlarni xavfsizlik ko'rsatkichlari bo'yicha necha guruhga bo'lish mumkin?
3. Iqtisodiy xavfsizlik qaysi ko'rsatkichlarni qamrab oladi?
4. Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlar qaysilar?
5. Iqtisodiy xavfsizlikni baholashda YaIMning ahamiyati?
6. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi va yuqori tahlikali chegara qiymatlari qaysilar?
7. Quyi tahlikali chegaralarni aniqlashda guruhlash turlari qaysilar?
8. Iqtisodiy xavfsizlik kontseptsiyasiga ta'rif bering?
9. Mamlakatning milliy xavfsizlik holatini ta'minlashda qanday siyosatni amalga oshiradi?
10. Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ahamiyati?

V-BOB. IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA IQTISODIY XAVFSIZLIK

5.1. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda davlatning asosiy

vazifalari

Davlat maqsad emas, balki maqsadga erishish vositasidir. U dastlab jamoat tizimini ishonchli ishlashga majbur qilish uchun tashkil qilinganligi sababli, uning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va davlat funktsiyalari chegaralarini belgilash uchun ba talablarga mos kelishi kerak. Reja-shartnoma iqtisodiyoti sharoitlarida takror ishlab chiqarish jarayonlarini davlat tomonidan tartibga solish davlatning quyidagi tizimlarga aralashuvi vositasida amalga oshirilishi mumkin:

- mahsulot ishlab chiqarish va taqsimlashni boshqarish;
- mintaqaviy va tarmoq proporsiyalarini boshqarish;
- narxlarni tartibga solish;
- innovatsion tartibga solish;
- moliyaviy tartibga solish;
- investitsiyalarni boshqarish;
- tashqi iqtisodiy tartibga solish;
- valyutani tartibga solish.

Mahsulot ishlab chiqarish va taqsimlashni boshqarish

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning pirovard maqsadlaridan kelib chiqqan holda davlat sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eng muhim turlarini kengaytirilgan pozitsiyalarda ishlab chiqarish zarurligini belgilaydi (200-250 pozitsiya) va shu asosda tarmoqlar, vazirliklar, korxonalar va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar rejalarini shakllantirishida tavsiya etiladigan sifatida yetkaziladigan ta'minot ko'rsatkichlarini shakllantiradi. Bu tavsiyalarning asosida, belgilangan ichki va tashqi omilarga ehtiyojlarni hisobga olib, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'zaro mahsulot oldi-sotdi shartnomasi tuzadilar va bu ikkala taraf (ta'minotchi va xaridor) uchun majburiy bo'ladi.

Mintaqaviy va tarmoq proporsiyalarini boshqarish.

Mintaqalararo va tarmoq ta'minotlarida mahsulotlarning asosiy turlari, sifat va sonini davlat ijrochilarga muayyan ko'rsatkichlar ko'rinishida yetkazadi, milliy daromadni mintaqalar va tarmoqlar o'rtasida maqsadli yo'naltirilgan taqsimlash vositasida esa aholining hayot darajasini tenglashtirish maqsadida ulardan har birining iqtisodiy rivojlanish borasida mavjud darajasini maksimal hisobga olishni ta'minlaydi. Qayta taqsimlash har bir mintaqaga va tarmoq uchun mavjud resurslar salohiyatidan kelib chiqib, respublika byudjetiga zarur ajratmalar normativlari belgilash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda, shuningdek, mintaqaviy va tarmoq byudjetlarining xarajatlar normativlari ham hisobga olinadi.

Narxlarni tartibga solish

Asosiy mahsulot va xizmatlar turalriga narxlarni davlat kalkulyatsiya asosida hisoblangan belgilangan xarajatlar, mahsulot yoki xizmat tannarxi asosida, mintaqalar va tarmoqlar xususiyatlaridan kelib chiqib baholaydi. Bunda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar shartnomalar tuzishda davlat tomonidan shakllantirilgan narxlarga belgilangan doirada o'z ustamasi yoki chegirmasini qo'yish huquqiga ega. Bunday ustamalar iste'molchining xo'jalik hisobidagi daromadidan to'lanadi va mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Natijada xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moslashuvchan tovar-pul siyosati maqsadli yo'naltirilgan tarzda davlatning narx siyosati bilan uyg'unlashadi.

Innovatsion tartibga solish

Davlat byudjet dasturidan faqat ilmiy-texnologik taraqqiyotning eng muhim va salmoqli yo'nalishlari bo'yicha dasturlarni ishlab chiqadi va moliyalashtiradi, boshqa innovatsion yo'nalishlarni esa ular faoliyatini rag'batlantirish davlat tomonidan soliqqa tortish tizimi orqali bilvosita amalga oshiriladigan xo'jalik bo'g'inlari tomonidan amalga oshiriladi.

Moliyaviy tartibga solish

Milliy daromadning sezilarli qismini to'plab, davlatni infratuzilma, ijtimoiy soha, davlat investitsiya dasturlari, mudofaa va ekologiya ahamiyatiga molik va boshqalarni moliyalashtirish uchun foydalanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining daromadlarini taqsimlash, shuningdek, ish haqini tashkil qilish tartibi va shakliga

aralashmasdan (bu mehnat jamoasining vakolatlariga kiradi), davlat, soliqqa tortishning samarali tizimi orqali ularning darajasini tartibga soladi.

Investitsiyalarni boshqarish.

Respublika byudjeti mablag'lari hisobidan shakllantiriladigan investitsion resurslarni davlat mintaqalar va tarmoqlar o'rtasida qurilayotgan yoki qayta ta'mirlanayotgan ob'ektlarning muhimligi hamda mintaqalararo va tarmoqlararo xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy rivojlanish holatini hisobga oladigan muayyan vaziyatlarni hisobga olgan holda taqsimlaydi. Shakllantirilgan amortizatsiya fondlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tasarrufida qoladi va ularning xohishiga ko'ra asosiy vositalarga investitsiyalar shaklida ishlatilishi mumkin. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar daromadlarining bir qismidan investitsiya ehtiyojlari uchun ham foydalanishlari mumkin, agar eng samarali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun o'z manbalari yetarli bo'lmasa, bankdan kredit olishlari mumkin.

Tashqi iqtisodiy tartibga solish.

Eng muhim mahsulot turlarini, ayniqsa, milliy iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan mahsulotlarni eksport qilish va import qilish bo'yicha kvotalar davlat tomonidan shakllantiriladi va belgilanadi. Bunda, agar bu FTT yutuqlarini samarali joriy etish va ishlab chiqarishni rivojlantirishga xizmat qiladigan bo'lsa, shuningdek, davlatning va muayyan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning, shuningdek, boshqa mahsulot yoki resurslar ta'minotchilari va iste'molchilarining manfaatlarini kamsitmaydigan bo'lsa, ta'minot-xarid ko'rsatkichlariga tuzatish kiritilishi mumkin.

Valyutani tartibga solish.

Davlat ichki bozorda xorijiy valyutalarni to'liq chiqarib tashlash bo'yicha mutlaq monopoliyaga ega hamda mahalliy va xorijiy valyutalarning xarid layoqati darajasida qattiq valyuta kursini o'rnatadi. Bu esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan mahsulot eksportidan olingan valyutaning bir qismini import kvotalariga muvofiq zarur valyuta resurslarini olish va uni sotishga davlat kvotalariga muvofiq sotishni o'z ichiga olishi kerak. Bunda davlat xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga

qo'shimcha valyuta mablag'lari taqdim etgan holda ularni eksporti bo'yicha rejadani tashqari tushum uchun rag'batlantiradi.

Reja-shartnoma munosabatlari tizimida rejali boshqaruv metodologiyasini tubdan takomillashtirish ro'y berib, bu takror ishlab chiqarish jarayoni yaxlitligini eng to'liq hisobga olgan holda xalq xo'jaligi ahamiyatiga molik proportsiyalar va strategik ko'rsatkichlar shakllantirishga davlat yondashuvini printsiplial kuchaytirishdan iborat. Asosan bilvosita usullar bilan bog'liq bo'lgan makroiqtisodiy tartibga solishning umumiy chora-tadbirlaridan farqli o'laroq, davlat o'z nazorati ostida bo'lgan davlat sektori orqali iqtisodiyotni bevosita ma'muriy tartibga solish chora-tadbirlaridan foydalanadi.

Davlat sektorining xo'jalik yurituvchi sub'ektlari «O'zbekiston Respublikasida korxonalar to'g'risida» gi qonun va davlat funktsiyalari ijrosini ta'minlovchi boshqa hujjatlarda mustahkamlangan uzoq muddatli ishlab chiqarish va investitsiya dasturini, yetarli me'yoriy-huquqiy bazani shakllantirishda muayyan imkoniyatlarga ega.

Shu bilan birga, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi samaradorligi ko'p jihatdan davlatning iqtisodiy va moliyaviy siyosatiga bog'liq. Masalan, uning faoliyatiga ishlab chiqarish xarajatlari bo'yicha hisob-kitoblarni tayyorlashda xarajatlarni hisobga olish metodikasi va tartibi, soliq tizimi va boshqalar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tannarx iqtisodiy toifa sifatida mahsulot qiymatining alohida bir qismi bo'lib, ish haqi va o'tgan moddiylashgan xarajatlardan iborat bo'ladi. Amaliy faoliyatda bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun zarur bo'lgan joriy xarajatlarining puldagi ifodasidir. Shu sababli tannarx tarkibiga amaldagi ish haqi va moddiylashgan mehnatga aloqador bo'lmagan xarajatlar kiritilishi uning iqtisodiy mohiyatini buzib ko'rsatishga olib keladi.

Ular tarkibiga soliq to'lovlari va byudjetdan tashqari fondlarga majburiy ajratmalar kiritiladigan mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari hisobi ham takomillashtirishga ehtiyoj sezadi, bu mahsulot tannarxini sun'iy oshirishga va

korxonada hali yaratilmagan daromadni byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga o'tkazish imkonini beradi, amaldagi foyda va rentabellik darajasini pasaytiradi.

Nazariy darajada mulkdor sifatida davlat manfaatlarida va boshqaruv qarorlariga ta'sir ko'rsatadigan, jumladan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy faoliyatiga ta'sir etadigan jamoat instituti sifatida davlat manfaatlarida namoyon bo'ladigan bir qator ziddiyatlarni shakllantirish mumkin (3-jadval).

3-jadval

Mulkdor sifatida davlat manfaatlari va jamoat instituti sifatida davlat manfaatlari o'rtasida ayrim qarama-qarshiliklar

Mulkdor sifatida davlat manfaatlari	Jamoat instituti sifatida davlat manfaatlari
Dividendlarni oshirish	Xalq iste'moli tovarlari ishlab chiqarish
Bozor talablariga moslashtirish	Davlat buyurtmasi ustuvorligi
Ishlab chiqarish soliqlarini pasaytirish va soliq imtiyozlarini kengaytirish	Davlat byudjetini to'ldirish maqsadida korxonalarda soliqlarni saqlash va hatto oshirish
Markazlashgan yirik investitsiya dasturlarini amalga oshirish	Davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish
Davlat korxonalarining ish samaradorligini oshirish va ish o'rinlarini ratsionallashtirish	Aholining bandlik darajasini qo'llab-quvvatlash va ishsizlikni pasaytirish
Xarid narxlarini oshirish	Xarid narxlarini pasaytirish
Bozorda monopol holatni egallash	Monopoliyaga qarshi siyosat yuritish
Eksport imtiyozlari	Eksportdan byudjetga tushunmlarni oshirish
Ichki bozorni xorijiy raqobatchilardan himoya qilish	Ichki bozorni arzonroq va sifatliroq tovarlar bilan to'ldirish

Shunday qilib, ishlab chiqarish munosabatlarning mohiyatga oid holati bo'lgan holda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha tashkiliy-iqtisodiy mexanizm o'z mohiyatiga ega bo'lib, bu bozor munosabatlarini chuqurlashtirgan holda davlat organlari va alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlari, shuningdek korxonalarining o'zlari va ularning bo'linmalari o'rtasida maxsus vertikal va gorizontaal aloqalar bilan tavsiflanadigan maxsus yangi sifat bazasini ifoda etadi. Bunday mexanizm elementlari bozor munosabatlari sharoitida yaxlitligini yo'qotmaydi hamda tarkibiy, funktsional va sabab-oqibat aloqalarida, bir-biri bilan dinamik o'zaro aloqalarda bo'lib, o'zaro ta'sirlashuvchi mintaqalar tizimi qarshisida

mintaqaviy iqtisodiyot sohasini qamrab oladi, bu esa o'z navbatida jahon iqtisodiyoti tizimining bir qismi hisoblanadi.

5.2. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni taminlashda mintaqalarini ijtimoiy-iqtisodiy darajalari va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlarni kamaytirish hamda iqtisodiy xavfsizligini taminlash uchun hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgandir.

Milliy iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo'nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- milliy rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish;
- bu bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasini tahlil qilish;
- milliy iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash;
- rivojlanishni prognoz qilish;
- strategiyaga asoslanib, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlarini tanlash;
- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;
- mintaqaning moliyaviy resurslari o'sishini prognoz qilish;
- davlat byudjetning daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo'llarini izlash;
- davlat byudjetining daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlar va nobyudjet jamg'armalaridan qo'shimcha mablag'larni jalb etish.

Iqtisodiy xavfsizlikni taminlashda davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda:

- 1.Sanoatni rivojlantirish dasturlari;

2. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni tartibga solish.

Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda:

- hududlarda mahsulot hajmini, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarini va hududlarning ixtisoslashuvini tartibga solish;
- qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini shakllantirish;
- qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;
- qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha korxonalar tarmog'ini yaratish;
- tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni qurish;
- zarar kurib ishlovchi va past rentabellik qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini va samarali ishlab chiqarish usullarini joriy etishni davom ettirish, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

3. Hududlar eksport salohiyatidan samarali foydalanish va qo'shma korxonalarini tashkil etishni tartibga solish;

Endilikda respublika hududlarida, ayniqsa kam rivojlangan hududlarda qo'shma korxonalar tashkil etish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida maqsadli dasturlar tuzish hamda ularni rag'batlantirish uchun soliq, bojxona, kredit imtiyozlari mexanizmini yaratish maqsadga muvofiqdir.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish;

Hududlarda temir yo'llar, avtomobil yo'llarni qurish hududiy siyosatning muhim qismi hisoblanadi. Buning oqibatida hududlarning viloyatlararo, tumanlararo va tashqi iqtisodiy aloqalari kuchayadi, tadbirkorlik va biznes rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratiladi.

5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini tuzishda ma'lum tamoyillarga asoslanish kerak bo'ladi. Bu tamoyillar mintaqaviy iqtisodiyot nuqtai-nazaridan quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarning maqsadliligi;
- mintaqani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha resurslarni to'plash va yo'naltirish;
- belgilangan harakatni nazorat qilish va tartiblash imkoniyatlarining ochiqqligi;
- mintaqani rivojlanishini qo'llab-quvvatlashning individualligi;
- qo'llab-quvvatlash mexanizmining ta'sirchanligi;
- respublika va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorligi hamda ular faoliyatining uyg'unligi.

Mintaqaviy dasturlarning ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Mintaqaviy dasturlarni bajarishga to'sqinlik qiluvchi holatlar va omillarni aniqlash muhim ahamiyatga egadir. Mintaqalarni rivojlantirish bo'yicha qabul qilinadigan dasturlarning bajarilishiga ko'pincha quyidagi omillar to'sqinlik qilishi mumkin:

- respublika va mintaqaviy maqsadli dasturlarni tanlashning sinalgan tizimlarining mavjud emasligi, ularni amalga oshirish va ularni bajarish ketma-ketligining yetarli darajada asoslanmaganligi;
- respublika tarmoq dasturlari mintaqaviy jihatlarining etarli darajada ishlanmaganligi;
- tarmoq dasturlari mintaqaviy jihatlari monitoringining yo'qligi;
- respublika va mintaqaviy dasturlarni amalga oshirish mexanizmining mustahkam emasligi.

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli dasturlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo'naltirishni ta'minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi.

Maqsadli dasturlar o'rtta va uzoq muddatga mo'ljallab korxonalar, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o'z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarini, resurslar ta'minotini olishi kerak. Milliy iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ko'zlangan asosiy maqsad mintaqaviy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

5.3. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasi

Iqtisodiy munosabatlarning tobora chuqurlashib borayotganligi hamda iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish ob'yektiv zaruriyatga aylanganligi tufayli mamlakat milliy iqtisodiyotini mutanosib rivojlantirish va raqobatbardoshligini oshirish dolzarb vazifaga aylandi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning salohiyatidan samarali va oqilona foydalanish tufayli mamlakatda iqtisodiy o'sishga erishish mumkin.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarda ham mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947 sonli farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ham, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash; hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan tuman va shaharlarni, eng avvalo, sanoat va eksport salohiyatini oshirish yo'li bilan jadal rivojlantirish hisobiga mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish va boshqa vazifalar belgilangan.

Mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilishida har bir mintaqaning o'ziga xos shart-sharoiti va imkoniyatlari alohida e'tiborga olindi. Jumladan, qat'iy markazlashgan boshqaruv tizimidan voz kechilib, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy masalalarini hal qilishda mahalliy hokimiyat organlarining mavqeini oshirish, ularning huquqiy, iqtisodiy, moliyaviy imkoniyatlarini yanada kengaytirish, rivojlanish darajasi past mintaqalarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yanada chuqurlashib ketishining oldini olishga davlat tomonidan yordam berish, tabiiy-iqtisodiy salohiyatga ega hududlarni rivojlantirish, infratuzilmani takomillashtirish evaziga yangi sanoat korxonlari qurish, mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini yanada kengaytirish va boshqalar.

Mintaqa iqtisodiyotining shunday tizimlari mavjudki, ular har bir mamlakatning milliy iqtisodiyotida, mustaqil xo'jalik yuritishda alohida o'rin tutadi va o'zining tabiiy iqlim, geografik joylashuvi, tabiiy-mineral va xom ashyo resurslarining zaxiralari, mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi, ishlab chiqarish salohiyati, tarmoqlari va sohalarining ham infratuzilmasi miqyosi, aholisining urf-odat va an'analari, mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvi hamda ijtimoiy mehnat taqsimotidagi hissasi, aholi jon boshiga ishlab chiqargan hududiy yalpi mahsulot kabilar bilan farqlanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutiladi:

1. Mamlakatdagi barcha resurslardan (moddiy, moliyaviy, mehnat) foydalanib, ishlab chiqarishning jadalligi va mutanosibligini ta'minlash hamda shu asosda uning samaradorligini oshirish.

2. Mamlakatning istiqboldagi rivojlanish sur'atlarini aniqlash. Bunda mahalliy resurslardan to'liq foydalanishga e'tibor berish.

3. Ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan ishlab chiqarishda keng foydalanish. Buning uchun mamlakatda ilmiy-texnika taraqqiyoti jadallashishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmni yaratish, rejalashtirishni yanada demokratiyalashtirish lozim bo'ladi. Buning uchun korxonalariga, mintaqaviy birliklarga indikativ (tavsiyaviy) rejalarni tuzish uchun huquqiy-iqtisodiy sharoitlar

yaratish, innovatsion iqtisodiyot sharoitida samarali raqobat bo'lishini bozor konyunkturasiga mos mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash maqsadida, shuningdek, quyidagi vazifalarni ham hal etish lozim:

a) ishlab chiqarishni bozor hajmi va konyunkturasiga mos ravishda tashkil etish va rivojlantirish;

b) valyuta tushumlarining ko'payishini ta'minlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish;

v) bozor talabi asosida tez o'zgaruvchan yangi texnologiyalarni joriy etish va mahsulot sifatini oshirish va hokazolar.

g) tashqi iqtisodiy munosabatlarni mahalliy hokimiyatlar respublika hukumati bilan kelishgan holda mahalliy manfaatlarni hisobga olib rivojlantirish.

O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning bosh maqsadlari sifatida quyidagilar belgilangan:

- mamlakatning barcha hududlarida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarning ta'minlanishi uchun teng siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yaratish;

- mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi ko'rsatkichlar barqarorligiga erishish;

- respublika barcha aholisini ijtimoiy kafolatlari hamda teng ijtimoiy va huquqiy himoyalashni ta'minlash;

- respublika davlat hokimiyati va boshqaruvi hamda mahalliy o'z-o'zini boshqarishning huquqiy asoslarini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi sub'yektlarining o'zaro teng huquqligining konstitutsion tamoyillarini ta'minlash;

- mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi istiqbol ko'rsatkichlari va maqsadli dasturlarni muntazam ravishda ishlab chiqish;

- O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi hamda mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarini uslubiy va me'yoriy jihatdan ta'minlash hamda qo'llab- quvvatlash;

- mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishini zarur holatlarda o'zgartirib turish. Bu mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar in'ikosi sifatida

amalga oshiriladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda davlatning ishtiroki, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishlari, iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda ustuvor vazifalar.

Takrorlash uchun savollar

1. Ishlab chiqarish jarayonida davlatning ishtiroki qaysi sohalarda amalga oshiriladi?
2. Narxlarni tartibga solish qanday amalga oshiriladi?
3. Davlatning moliyaviy tartibga solish mexanizmi qanday?
4. Davlatning tashqi iqtisodiy tartibga solish mexanizmi qanday amalga oshiriladi?
5. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash qaysi siyosatga bog'liq?
6. Valyutani tartibga solishda davlatning ishtiroki qanday?
7. Mulkdor sifatida davlat manfaatlari qaysi mexanizmlarni qamrab oladi?
8. Jamoat instituti sifatida davlat manfaatlari qaysilar?
9. O'zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash qaysi yo'nalishlarda amalga oshiriladi?
10. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash strategiyasi nimalarni qamrab olishi kerak?

VI-BOB. SHAXSNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH MUAMMOLARI

6.1. Shaxsning erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi

Inson o'z hayot faoliyatini tabiat va jamiyat bilan dialektik bog'liqlikda olib boradigan, tabiat qonunlari va ijtimoiy munosabatlarning obekti va subekti bo'lgan tabiiy-biologik mavjudot va ijtimoiy voqelikdir. Insonda tabiiy-moddiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy xususiyatlar mavjud bo'ladi.

Insonning hayot faoliyati turli obektiv va subektiv omillarga, moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari hamda ma'naviy rivojlanishga, shuningdek, tabiiy-iqlimiy ta'sirga, ekologiya, ijtimoiy, millatlararo va geopolitik shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi. Uning xatti-harakati shaxsning psixologik holatiga, qiziqishi, odati, o'z oldiga qo'ygan maqsadi, ijtimoiy va milliy xususiyatlari, boshqa kishilar bilan o'zaro munosabati, yoshi, jinsi, jismoniy kuch va aqliy qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi.

Shaxs bir paytning ozida xavfsizlik sohasining ham obyekti ham subyekti bolgani holda, xavfsizlik sohasining barcha tizimlarida mavjud boladi va tizim tashkil etuvchi vazifasini bajaradi. Shundan kelib chiqqan holda, shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, iqtisodiy xavfsizlikning barcha bosqichlarida muhim orin tutadi, ammo shuni ta'kidlash lozimki, shaxsning iqtisodiy xavfsizligi oz navbatida jamiyat, xojalik yurituvchi subyektlar, davlat va ekologik vaziyatga chambarchas bogliqdir.

Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida insonning imkoniyatlari quyidagilar bilan belgilanadi:

-shaxsiy mol-mulki, boyligining miqdori. Bu esa shaxsning ko'chmas va harakatdagi mulki, shaxsiy kapitalining jamisidan iborat bo'ladi;

-shaxsga ma'muriy, ixtiyoriy yoki majburiy ravishda bo'ysunuvchi yoki unga qaram jismoniy shaxslar soni. Bularga kishilarning ongi va kayfiyatiga ta'sir ko'rsata oladigan hamda bilim, tarbiya, axborot olish, diniy ishlarda ma'lum ijtimoiy vazifani bajaruvchi shaxslar ham kiradi.

Ushbu shaxs imkoniyatini belgilovchi parametrlar, asosan, jamiyatda ijtimoiy- iqtisodiy munosabatlarning amal qilishiga va o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi. Shuni aytish joizki, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik, siyosiy va boshqa tizimlari inson uchun yashash muhiti hisoblanadi. Shu boisdan ularning amal qilish samaradorligini faqat inson manfaatlariga qay darajada mosligi nuqtai nazaridan baholash mumkin bo'ladi.

Inson va uning manfaatlari uchun oila muhim ahamiyat kasb etadi. Oila qarindoshlik aloqalari va maishiy hayot umumiyliги asosida, ongli ravishda tashkil etilgan kishilarning kichik guruhidan iborat. Oilaning hayot faoliyati shaxsning, u a'zo bo'lgan oila va jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish maqsadida amalga oshiriladi hamda o'zining uy xo'jaligini mustaqil ravishda yuritadi. Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida oila, avvalambor, inson kapitalini shakllantirish va jamg'arishning asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan oilaning vazifalarini uch bosqichda, ya'ni moddiy asosni yaratish, ta'lim, inson kapitalini ishlab chiqarish va realizatsiya qilishda ko'rish mumkin.

Birinchi bosqichda oila byudjetini shakllantirish va foydalanish, uy xo'jaligini yuritish funksiyalari amalga oshiriladi.

Ikkinchi bosqichda oila farzandni dunyoga keltirish, tarbiyalash va uni ijtimoiy-iqtisodiy hayot kechirish sharoitlariga moslashtirish vazifasini bajaradi.

Uchinchi bosqichda tadbirkorlik faoliyati va mehnat qilish orqali oila bozor xo'jaligida o'z a'zolarining yakka tartibda ishtirok etishi, oilaviy biznesni tashkil etish vazifalarini bajaradi.

Insonning hayot kechirishi va faoliyat yuritish makoni jamiyatda demokratik yo'l bilan konstitutsion normalar doirasida kengaytirib borilishi kerak. Bu makonni revolyutsion yo'l bilan, o'rnatilgan konstitutsion normalarga zid yo'llar bilan o'zgartirishga urinishlar jamiyatda vayronagarchilik, zo'ravonliklarning vujudga kelishiga olib keladi. Inson hayoti va faoliyati ushbu makonda mustaqillik, erkinlik hamda jamiyat, davlat oldida o'z majburiyatlariga ega bo'ladi. Ushbu makonda inson hayotiy muhim manfaatlariga ega bo'lib, ularga nisbatan tahdidlarning

vujudga kelishi shaxs xavfsizligiga putur yetkazadi.

Hozirgi globallashuv va o'zaro integratsiyalashuv sharoitida raqobat kurashi tobora kuchayib borayotgan bir davrda har qanday mamlakatning kelajakdagi rivoji, eng avvalo, insonlarda mujassamlashgan intellektual salohiyatni saqlash, ko'paytirish, undan tijorat yo'lida foydalanishga bog'liq ekanligini hech kim rad yetmaydi. Oliy ma'lumotga ega, ilmli, malakali va katta amaliy tajriba sohibi bo'lgan insonlarga jamiyatning texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan modernizatsiyalash darajasini oshirish, yangi innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish sohasini shakllantirishi, jadallashtirishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda shaxsning o'rni qonunchilikda ham o'z ifodasini topgan. O'zbekiston Respublikasining Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risidagi qonuni⁷da shaxs teng huquqli subyekt sifatida e'tirof etilgani holda, quyidagi asosiy qoidalar belgilab qo'yilgan:

- xavfsizlik
- shaxs, jamiyat va davlatning har qanday ichki va tashqi xatarlardan himoyalanganlik holati;
- hayotiy muhim ehtiyojlar
- shaxs, jamiyat va davlatning barqaror rivojlanishi va kamol topishiga xizmat qiluvchi ehtiyojlarning umumiyliigi;
- xavfsizlikka tahdidlar
- davlat, jamiyat va shaxsning muhim hayotiy manfaatlariga tahdid soluvchi omillar va shart-sharoitlarning umumiyliigi;
- tahdidlarning ichki va tashqi manbalaridan kelib chiquvchi xavfsizlikning real va potensial xavfi ichki va tashqi xavfsizlikni ta'minlash borasidagi faoliyatning mazmunini belgilab beradi.

Xavfsizlik masalalarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari mazkur sohada shaxsning o'rni va ahamiyatini hisobga olgan holda shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning o'ziga hos jihatlari ko'rsatib beradi. Xususan,

---

⁷ O'zbekiston Respublikasining -Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risidagi Qonun 2017-yil 3 yanvar O'RQ-419 son.

O'zbekiston milliy xavfsizligini ta'minlash strategiyasida uzoq muddatli istiqbolga ega, ushbu xizmatning milliy xavfsizlikni ta'minlashning milliy ustuvorliklari belgilab berilgan bo'lib, ular orasida quyidagilar alohida o'rin tutadi:

- millatlararo totuvlik, siyosiy va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, demokratik institutlarni rivojlantirish, davlat idoralari va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorlik mexanizmlarini takomillashtirish;

- mamlakatning demografik jihatdan barqaror rivojlanishini ta'minlash, aholi salomatligini mustahkamlash, turmush sifati va darajasini oshirish;

- boy milliy an'analar va qadriyatlarni saqlab qolish va ularni yanada keng yoyish.

Xalq manfaatlarini ro'yobga chiqarishga quyidagi strategik milliy ustuvorliklarni amalga oshirish orqali erishiladi:

- mamlakat mudofaasini mustahkamlash;
- davlat va jamoat xavfsizligi;
- mamlakat fuqarolarining turmush darajasini yaxshilash;
- iqtisodiy o'sish;
- fan, ta'lim va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash;
- sog'liqni saqlash;
- madaniyat;
- tirik tizimlar ekologiyasi va tabiatdan oqilona foydalanish;
- teng huquqli strategik sherikchilik va strategik barqarorlik.

Yuqorida sanab o'tilgan milliy manfaatlar va ustuvorliklardan kelib chiqqan holda, shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi bir qator omillar va shart-sharoitlarni aniqlashtirish mumkin. O'z navbatida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida quyidagi asosiy maqsadli yo'nalishlarni belgilab olish mumkin bo'ladi:

- moliyaviy-iqtisodiy xavfsizlik;
- oziq-ovqat xavfsizligi;
- axborot xavfsizligi;

- mehnat xavfsizligi (bandlikni ta‘minlash va xodimlarning haq-huquqlarini himoya qilish muammolari);

- ekologik xavfsizlik;

- ta‘lim va madaniyat sohasida xavfsizlik;

- tibbiy xizmat ko‘rsatish sohasida xavfsizlik va boshqalar.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash borasida yuqorida sanab o‘tilgan yo‘nalishlar orasida iqtisodiy omillar asosiylaridan biri hisoblanadi. Buning yaqqol tasdig‘i shundan iboratki, iqtisodiy omillar shart-sharoitlarsiz jamiyat, xo‘jalik yurituvchi subyektlar va davlatning yaxlit tarzda taraqqiyotini rag‘batlantiruvchi, shaxsning har tomonlama rivojlanishi va kamol topishiga xizmat qiluvchi umumiy ehtiyojlarni qondirmasdan turib, shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va ehtiyojlarini ta‘min etib bo‘lmaydi.

Shunga mos ravishda shaxsning iqtisodiy xavfsizligini shaxsning har tomonlama kamol topishi uchun tegishli shart-sharoitlarning mavjudligi, inson manfaatlari va ehtiyojlari qondirilishining turli xavf-xatar va tahdidlardan himoyalanganligi, ijtimoiy barqarorlik, ta‘lim va sog‘liqni saqlash xizmatlaridan erkin foydalana olish imkoniyatlarining ta‘min etilishi, fuqarolarning qonuniy haq-huquqlarini kafolatlanganligi sifatida tushuntirishimiz mumkin.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasini, Davlat Dasturining ikkinchi yo‘nalishida Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini ta‘minlash borasida fuqarolarining xususiy mulkka bo‘lgan huquqlarini amalga oshirish kafolatlarini mustahkamlash masalalari ham nazarda tutilgandir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida–Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab- baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi – deb belgilangan.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi tizimini shakllantirishda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati muhim o'rin tutadi, shu bois shaxsning iqtisodiy xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi mamlakatning ijtimoiy sohadagi iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash masalalariga katta urg'u beriladi. Shuni alohida qayd etib o'tish kerakki, shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasida bugungi kunda turli tuman tahdidlarning kuchayib borishi sharoitida har bir inson kundalik hayotda duch kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar va ularning darajasini kamaytirish yoki ularga hayoti davomida duch kelmaslik uchun nimalar qilish lozimligini bilmog'i lozim.

6.2. Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar

Insonning ehtiyojlari, manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, ularni ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan omillardan himoyalanganligi shaxs xavfsizligi deb ataladi. Shaxs xavfsizligi o'z ichiga uning hayoti, salomatligi, erkinligi va shaxsiy daxlsizligiga, qadr-qimmatini, sha'ni va obro'siga, mol-mulkiga qilingan tajovuzlardan himoyalaniшни oladi.

Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga tahdidlar ko'pqirrali bo'lib, ular quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- shaxsning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlarni qo'yishi;
- boshqa, tashqi ijtimoiy tizimlar tahdidi;
- ichki ijtimoiy tizimda vujudga keladigan tahdidlar;
- tabiiy tahdidlar.

Shaxs bilan bog'liq tahdidlar ichida ijtimoiy tahdidlar ham mavjud. Ularga quyidagilar kiradi:

- ishsizlik;
- kambag'al bo'lib qolish;
- jamiyatda aholining ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishi, daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi, kambag'al aholi qatlamlarining ko'payishi, aholi turmush darajasining pasayishi;
- mehnat sharoitlarining yomonlashuvi, ishchi kuchi malakasi va sifatining pasayishi;

- aholi o'rtacha umr ko'rish darajasi, davomiyligining qisqarishi, tug'ilish darajasining pasayishi, o'lim darajasining o'sishi, aholi tabiiy o'sishi sur'atlarining haddan tashqari pasayib ketishi;

- onalar va bolalar o'limi va kasallanishining o'sishi, turli infeksiyon, yuqumli kasalliklarning, jumladan, OIV/OITS va tuberkulez, gepatit, bezgak kasallari, norkomaniya tarqalishining o'sib borishi, mayib va majruhlar sonining ko'payishi;

- uysiz va ishsiz, daydi kishilar, gadoylar hamda qarovsiz bolalar, lyumpen proletariatning ko'payishi;

- xufyona iqtisodiyot ko'lamining kengayishi, poraxo'rlik, korrupsiya, tovlamachilik, uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi;

- sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy kommunal xizmat ko'rsatish narxlarining haddan tashqari o'sib ketishi va sifatining pasayishi, aholi ko'pchilik qismining davolanish va ta'lim olish imkoniyatlaridan mahrum bo'lishi;

- aholi, ayniqsa, yoshlar o'rtasida ommaviy axborot vositalari, Internetdagi madaniy tadbirlarida ahloqsiz, buzg'unchi, ma'naviy qashshoq turmush tarzining zo'r berib targ'ib va tashviqot qilinishi juda xavfli tahdid hisoblanadi.

Inson xavfsizligiga tahdidlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi sur'atlarining jamiyat ehtiyojlari o'sishiga nisbatan orqada qolishi, hududlar rivojlanishidagi nomutanosiblikning kuchayishi, tabiiy yoki inson, kapital resurslarining yetarli emasligi, jamiyatda urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi, tashqi tabiiy muhitning zararlanishi yoki yomonlashuvi hamda ma'lum ijtimoiy harakatlar tufayli vujudga keladi.

Ijtimoiy soha nafaqat iqtisodiy, balki milliy xavfsizlikni ta'minlashda ham muhim o'rin tutadi, zero, ijtimoiy soha orqali shaxs, oila va shu bilan bir qatorda alohida ijtimoiy guruhlar hamda yaxlit tarzda jamiyatning manfaatlari va ehtiyojlari qondiriladi. Aynan shu joyda shaxs va davlat, shaxs va korxonalar o'rtasidagi turli tuman ijtimoiy munosabatlarning mustahkamligi va o'zaro hamohangligi jiddiy sinovdan o'tadi. Aholi daromadlari va aholi iste'molining keskin tabaqalanishi, daromadlari yashash minimumidan past bo'lgan insonlar sonining mutlaq va nisbiy o'sishi natijasida kambag'allikning ortishi mamlakatning barqaror rivojlanishi

hamda xavfsizligiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kam sonli boylar va kam ta'minlangan fuqarolar sonining ko'pligini ifoda etuvchi jamiyatning mulkiy jihatdan tabaqalanishi ijtimoiy sohada mamlakatning xavfsizligiga katta tahdid tug'diradi. Aholining daromad va mulk jihatdan tabaqalanishi barcha mamlakatlar uchun hos bo'lgan holat hisoblansada, mazkur tabaqalanish darajasi va turli aholi guruhlari daromadlarining o'zgarish amplitudasi haddan ziyod ortib ketmasligi lozim. Dunyo tajribasi shundan dalolat beradiki, agar 10 foiz yuqori daromadga ega bo'lganlar bilan 10 foiz past daromadga ega bo'lganlarning daromadlari o'rtasidagi farq 1:10 (birmuncha taraqqiy etgan Yevropa mamlakatlarida bu ko'rsatkich 1:6-8 ni tashkil etadi)dan oshsa, u holda jamiyat ijtimoiy beqarorlik zonasiga kirib boradi. Rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra mazkur nisbat O'zbekistonda 1:8 ni, ayrim shaharlar va hududlar bo'yicha esa bundan ham ko'proqni tashkil etadi.

Mamlakatda istiqomat qiluvchi fuqarolarning turmush darajasi va sifatining pastligi bilan bog'liq bo'lgan muammolar jamiyatda ijtimoiy nizolar va zo'riqishlarni keltirib chiqaradi. O'zbekistonda bozor munosabatlari joriy etilishining dastlabki davrlarida aholi daromadlari o'rtasida tabaqalanishning keskin kuchayishi asnosida jamiyatda ijtimoiy nizolar xavfining kelib chiqishi yanada kuchaydi.

Bugungi kunda mamlakatda 12-15 foiz aholi kambag'al hisoblanadi, agar ma'lumotlarni yanada aniqroq hisob-kitob qilsak, bu ko'rsatkich undan ham yuqori bo'lishi mumkin. O'rta sinfnig ulushi bo'yicha ham turlicha baholashlar mavjud. G'arb mamlakatlarida o'rta sinf vakillariga mansublikni baholashda shaxsning ma'lumoti, shug'ullanadigan aqliy va jismoniy faoliyati, daromadi kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Mazkur yondashuvdan foydalansak, bugungi kunda katta yoshdagi mamlakat aholisining 40 foizini o'rta sinfga mansub deb hisoblashimiz mumkin. Ammo mazkur yondashuv O'zbekiston uchun unchalik ham qo'l kelavermaydi. Xususan, bugungi kunda O'zbekistonda oliy ma'lumotga ega va u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanayotgan shaxs o'zini o'rta sinfga mansub deb hisoblasada, uning daromadlari o'ta past darajada. Shuni inobatga olgan holda, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida fuqarolarining 40-45 foizi o'rta sinfga

mansub bo'lsa, 5 foiz aholini boylar qatlamiga qo'shishimiz mumkin.

Jamiyat aholisining bunday ijtimoiy tarkibi, shu bilan bir qatorda uy-joy bilan ta'minlanish, sifatli ta'lim, tibbiy va madaniy xizmatlardan foydalanish borasidagi keskin tafovutlar mamlakatda aholi o'rtasida jiddiy noroziliklarni keltirib chiqaradi.

Mamlakatda qishloq feldsherlik punktlarini tugatish va o'quvchilar soni kam bo'lgan maktablarni optimallashtirish asnosida ko'plab aholi punktlarida istiqomat qiluvchi aholi o'rtasida norozilik kayfiyatining kuchayishiga olib keldi. Transport vositalari bilan ta'minlanish darajasining pastligi, mahalliy yo'llar ahvolining yomonligi aholini tez va sifatli tibbiy xizmatlardan foydalanishiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday muammolarning yanada kuchayishi ko'pchilik holatlarda o'z vaqtida tibbiy yordam ko'rsatish imkoniyatining yo'qligi bois fuqarolarning o'limiga olib kelishi ko'p kuzatilgan. Muammolarning bunday surunkali va jiddiy tus olishi mazkur muammolarni hal etish borasida maqsadli davlat siyosatini amalga oshirishga va bugungi kunda mamlakatda yosh mutaxassislarning uzoq aholi yashash manzillarida ta'lim, sog'liqni saqlash sohasida o'z mehnat faoliyatlarini olib borishlarini rag'batlantirish maqsadida turli dasturlar ishlab chiqilib amalga oshirilmoqda. Lekin ko'rilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan mazkur muammolar hanuz o'zining to'liq yechimini topayotgani yo'q.

Shaxs nuqtayi nazaridan maqbul iqtisodiy xavfsizlik darajasini ta'minlash borasidagi jiddiy muammolardan yana biri – bu aholini uy-joy bilan ta'minlash darajasining pastligi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich uzoq yillar davomida asosiy e'tiborni uy-joy qurishga emas, balki ishlab chiqarishni rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan. Ijtimoiy uy-joy olish uchun yillar davomida navbatda turganlar oilalar sonining ko'pligi mamlakat uchun tahdid hisoblanadi. Keyingi yillar davomida uy-joy olish uchun navbatda turgan oilalarning soni kamaymagan va bunday oilalar umumiy oilalar sonining 5 foizini tashkil qiladi.

Ijtimoiy sohada mamlakat xavfsizligiga tahdid soluvchi jiddiy muammolardan yana biri - bu ishsizlikdir. Ishsizlik mamlakat uchun nisbatan yangi fenomen hisoblansada, mamlakatning mehnat resurslari ortiqcha bo'lgan hududlari va hududlar o'rtasida mehnat kuchlarining taqsimlanishida nomutanosiblik mavjud.

O'zbekistonda rasmiy ishsizlik darajasi uncha katta bo'lmasda (2018 yilda iqtisodiy faol aholining 9,7 foizini tashkil etgan, biroq uning amaldagi ko'lami va darajasi sezilarli darajada yuqoridir. O'zbekistonda yashirin ishsizlik darajasining amaldagi ko'rsatkichlari 20-23 foizni, mamlakatning ayrim hududlarida esa bundan ham yuqoriroqni tashkil etadi. Ishsizlik darajasining o'sishi kambag'allik muammosini yanada chigallashtirgani va jamiyatdagi ijtimoiy beqarorlikni kuchaytirgani holda, shaxs va davlatning iqtisodiy xavfsizligiga jiddiy xavf tug'diradi.

6.3. Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari va vositalari

Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga bo'lgan tahdidlarga munosabatda insonning ruhiy holatini faollik, bag'rikenglik (tolerantlik), chidamlilik sifatida tavsiflash mumkin. Har bir inson uchun shaxsiy iqtisodiy xavfsizlik muvaffaqiyatga erishishning hamda jamiyatdagi barqarorlik va ijtimoiy- iqtisodiy faravonlikning muhim ko'rsatkichi hisoblanadi.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- qonuniylik;
- shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlari mutanosibligiga rioya qilish;
- xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha shaxs, jamiyat va davlatning o'zaro mas'uliyatli bo'lishi;
- xalqaro xavfsizlik tizimlari bilan integratsiyalashuv.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligi obyektlari shaxsning o'zi, uning iqtisodiy manfaatlari sohasidagi huquq va burchlari hisoblanadi. Shaxs iqtisodiy xavfsizligi subyektlarini shaxs, jamiyat va davlat tashkil etadi.

Shaxs iqtisodiy xavfsizligining ikki asosiy turi mavjud bo'lib, ulardan birinchisi shaxsning faolligiga, uning o'z bilimi, kasb, malakasini oshirib borishiga, kamolotga yetish uchun bo'lgan intilishiga asoslanadi. Shaxs iqtisodiy

xavfsizligining ikkinchi turi esa uning oilasi, jamiyat va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga asoslanadi.

Inson xavfsizligiga tahdidlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining jamiyat ehtiyojlari o'sishiga nisbatan orqada qolishi, siklik o'zgarishlar, bozor kon'yunkturasidagi tebranishlar, iqtisodiy inqirozlar, hududlar rivojlanishidagi nomutanosiblikning kuchayishi, tabiiy yoki inson, kapital resurslarining yetarli emasligi, jamiyatda urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi, tashqi atrof-tabiiy muhitning zararlanishi yoki yomonlashuvi hamda ma'lum ijtimoiy harakatlar tufayli vujudga keladi. Tahdidlar, shuningdek, turli davlatlar hamda ular bilan hamkorlik qiluvchi siyosiy va ijtimoiy hamkorlik kuchlari o'rtasidagi nizo, ziddiyat, qarama-qarshiliklarning kuchayishi sababli ham vujudga kelishi mumkin.

Tahdidlar tarkibida shaxsga tajovuz, zo'ravonlik alohida xususiyatga ega. Ijtimoiy jihatdan zo'ravonlik inson shaxsini kamsitish, diskriminatsiya qilish, uning erkinligi va huquqlarini cheklash orqali shaxsning hayoti va iqtisodiy faoliyatiga tahdid solishda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy sohada inson shaxsiga nisbatan tajovuz reketda, tovlamachilik va firibgarlikda o'z ifodasini topadi.

Shaxs va oila iqtisodiy ahvolidan yomonlashuvi uning o'z oldiga noto'g'ri maqsadlar qo'yganligi, bilim, kasb-malaka darajasining pastligi tufayli kam haq to'lanadigan ishlarda ishlaganligi sababli, raqobat kurashida sinishi, bozori kasod bo'lishi, ishsiz bo'lib qolganligi, uzoq vaqt ish topa olmasligi yoki daromadi kam bo'la turib bolalari ko'p bo'lishi, qariganligi va turli kasalliklar hamda shikast olganligi sababli mehnat qobiliyatini vaqtinchalik va butunlay yo'qotganligi, boquvchisidan ayrilib qolishi yoki omadsizlik tufayli sodir bo'ladi.

Shaxsning xavfsizligini ta'minlashda davlatning ijtimoiy siyosati muhim rol o'ynaydi. Davlatning ijtimoiy siyosati, uni amalga oshirish mexanizmlari odamlarning mehnatdagi faolligini va tadbirkorligini o'stirish uchun shart-sharoitlar yaratishga qaratilishi lozim. Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida O'zbekistonda davlatning ijtimoiy siyosati quyidagilarga qaratilgan:

- fuqarolarning erkin iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat, kasb-korlik turlarini hamda sohalarini erkin tanlash kabi konstitutsiyaviy huquqlarini ta‘minlashga;

- mehnat motivatsiyasining kuchli mexanizmini kiritish, aholining iqtisodiy faolligini oshirish uchun sharoitlar yaratishga;

- aholini maqsadli va manzilli ijtimoiy himoya qilish hamda kam ta‘minlangan guruhlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga;

- ta‘lim, ijtimoiy sug‘urta, sog‘liqni saqlash tizimlarini isloh qilish yo‘li bilan aholining ijtimoiy xizmatlarga bo‘lgan zarur kafolatni ta‘minlashga.

Shuningdek, davlat ijtimoiy siyosati aholining daromad va mulkka egalik darajasi bo‘yicha keskin tabaqalashuvining oldini olish hamda aholining to‘lov talablarini keng miqdorda qondirish va uning o‘rishini ta‘minlash chora- tadbirlarini amalga oshiradi. Shaxsning moliyaviy-iqtisodiy jihatdan xavfsizligini ta‘minlash ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lgani holda, ularni shaxsning turli tahdid va xavf-xatarlarning shakllanishiga ta‘siri nuqtayi-nazaridan ham tasniflashimiz mumkin. Umumiy iqtisodiy jarayonlarning yuz berishi bilan bog‘liq holda vujudga keluvchi omillar shu bilan bir qatorda shaxsning bevosita xatti-harakatlari natijasida paydo bo‘luvchi xavf-xatarlar darajasini pasaytirish insonlarning bevosita xatti-harakatlariga ko‘p jihatdan bog‘liqdir.

Shaxsning moliyaviy-iqtisodiy xavfsizligi borasidagi tahdidlarning birinchi guruhiga quyidagilar mansub:

- inflatsiya;
- pensiya ta‘minoti muammolari;
- iqtisodiyotning dollarlashuvi;
- bank tizimida beqarorliklarning vujudga kelish xavfi;
- aholining haddan tashqari ko‘p kreditlanishi va boshqalar.

Inflatsiya moddiy ishlab chiqarish sohasiga katta zarar keltirgani holda, jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Pensiya ta‘minotidagi muammolar aholining yetarlicha moliyaviy ta‘minlanmasligiga va ularning kundalik ehtiyojlarini talab darajasida qondira olmasliklariga olib keladi. Iqtisodiyotning dollarlashuvi, valuta

va fond bozorining yuqori darajadagi, aholi jamg'armalari qadrsizlanishi xavfini kuchaytiradi. Bank tizimida kuzatilayotgan beqarorlashtiruvchi omillar ham omonatchilar tomonidan banklarga qo'yilgan omonatlarning yo'qotilish xavfini vujudga keltiradi. Aholining haddan ziyod kreditlanishi ham, istiqbolda qarzdorlarning o'z qarz majburiyatlarini bajara olmaslik xavfini paydo qiladi. Bugungi kunda O'zbekiston fuqarolarining bank kreditlari bo'yicha qarzdorligi o'sib bormoqda. Olinayotgan har to'rtta qarzdan biri avvalgi olingan qarzni yopishga sarflanayotganligi aniqlangan. Bugungi kunda kambag'al oilalar o'z mehnatlari orqali ishlab topgan daromadlarining katta qismini bank kreditlarini to'lashga sarflamoqdalar.

Tahdidlarning ikkinchi guruhiga insonning bevosita o'zi ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar kiritilgan:

- moliyaviy savodxonlik darajasining pastligi va shaxsiy jamg'armalarni himoya qilish borasida yetarlicha malaka va tajribaning yo'qligi;
- qarz olishda o'ylab ish tutmaslik;
- samarasiz investitsiyalar;
- moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda shoshma-shosharlik qilish;
- qonunlarni bilmaslik va hokazolar.

Moliyaviy savodxonlik va shaxsning investitsiyaviy siyosati shaxs hayotining moliyaviy-iqtisodiy asosini tashkil etadi. Moliyaviy-iqtisodiy asoslar qanchalik mustahkam bo'lsa, shaxs shuncha o'z ehtiyojlarini yuqori darajada qondira olish va o'zining faravon kelajagini ta'min eta olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bugungi kunda moliyaviy mustaqillik muhim o'rin tutishini inobatga olsak, fuqarolarning moliyaviy savodxonlik darajasini oshirish qanchalik muhim ekanligini ilg'ash qiyin emas. Buning uchun shaxsiy moliyaviy xarajatlarni rejalashtirish, ularning doimiy hisobini yuritib borish, bank va boshqa moliyaviy institutlarning xizmatlarini o'rganish, investitsiyalarni diversifikatsiyalash tamoyilidan amaliyotda foydalanish, iqtisodiy axborotlar, tahliliy maqolalar va sharhlar bilan tanishib borish talab etiladi.

Endilikda, shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash nafaqat davlat boshqaruvi organlari, hukumat, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoat va nodavlat notijorat

tashkilotlarining birgalikdagi say-harakatlarigagina, balki har bir fuqaroning o'ziga ham bog'liqdir. Shaxs manfaatlari va xavfsizligiga tahdidlarga munosabatda insonning ruhiy holatini faollik, bag'rikenglik (tolerantlik), chidamlilik kabi qobiliyat va sifatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Shaxsning erkinliklari, shaxsning iqtisodiy mustaqilligi, shaxsning hayotiy muhim manfaatlari, shaxs xavfsizligiga tahdidlar, kambag'allik, qashshoqlikning kamayishi,

Takrorlash uchun savollar

1. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi nima?
2. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi qanday namoyon bo'ladi?
3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda oilaning vazifalari qaysilar?
4. Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida insonning imkoniyatlari nimalar bilan belgilanadi?
5. Qonunchilikda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda shaxsning o'rni qanday asoslangan?
6. Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar qaysilar?
7. Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari qaysilar?
8. Shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda moliyaviy savodxonlikning ahamiyati?
9. Kmbag'allik va qashshoqlikni tushuntiring?
10. Kambag'allikni aniqlash usullari qaysilar?

VII-BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI IQTISODIY XAVFSIZLIKNING IJTIMOIIY INDIKATORI SIFATIDA

7.1. Ijtimoiy manfaatlar va aholini ijtimoiy muhofaza qilish masalalari

Ijtimoiy xavfsizlik ko'p qirrali kategoriya bo'lib, uni o'rganish davomida keng qamrovli turli-tuman qarama-qarshi fikrlar vujudga kelgan. Ijtimoiy xavfsizlik masalalarini sotsiologlar, psixologlar, pedagoglar, iqtisodchilar va huquqshunoslar tomonidan keng o'rganilib kelinmoqda.

Insonlar, ularning hayotiy qiziqishlari va ehtiyojlari, jamoalar va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, ijtimoiylashuv tizimlari (ta'lim, tarbiya, madaniyat, kundalik hayot) va insonning hayotiy faoliyatini ta'minlash tizimlari (sog'liqni saqlash, savdo, ta'minot) ijtimoiy xavfsizlikning obykti sanaladi.

Ijtimoiy xavfsizlikni baholash mezonlari quyidagilardan tashkil topgan:

- 1) shaxsning huquq va erkinliklari;
- 2) xususiy mulkning daxlsizligi;
- 3) ijtimoiy jarayonlarning barcha ishtirokchilari uchun qonunlarning universalligi va ustuvorligi;
- 4) millatning madaniy o'ziga hosligi;
- 5) shaxsning bitta ijtimoiy ta'minot tizimidan boshqa ijtimoiy ta'minot tizimiga mustaqil o'tish imkoniyati.

Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni beshta katta band asosida tizimlashtirish mumkin:

- 1) aholining pul daromadlari darajasi bilan bog'liq tahdidlar;
- 2) demografik vaziyat bilan bog'liq tahdidlar;
- 3) bandlik sohasidagi tahdidlar, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan hollarda;
- 4) ijtimoiy nafaqalar miqdori va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash choralari bilan bog'liq tahdidlar;
- 5) sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va kommunal sohada yuzaga keladigan jarayonlar tufayli kelib chiqadigan tahdidlar.

Ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning birinchi band aholining real pul daromadlari (ish haqi va boshqa to'lovlar) darajasining pasayishi bilan bog'liq bo'lgan tahdidlarni o'z ichiga oladi. Aholining pul daromadlari dinamikasi ko'rsatkichini yashash minimumi bilan taqqoslash, ushbu mablag'larning zarur ehtiyojlarni qondirish uchun mosligini aniqlashga imkon beradi. Bu ijtimoiy sohadagi hozirgi kunga hos dolzarb tahdidlardan biri jamiyatning kam sonli boylar va kam ta'minlangan fuqarolar doirasining kengayishi xavfini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning ikkinchi bandi mamlakatdagi demografik tahdidlarni o'z ichiga oladi. Tabiiy kamayish tufayli doimiy aholi sonining kamayishi (tug'ilishning kamayishi va o'limning ko'payishi), migratsiya, qarish, umr ko'rishning pasayishi kabilar mazkur bandda asosiy tahdidlar sifatida ko'riladi. Iqtisodiy faol aholi sonining kamayishi va ularning reproduktiv salomatligining yomonlashishi yana bir jiddiy salbiy jihat hisoblanadi. Bu yerda muhim baholovchi ko'rsatkichlardan biri 1 nafar ayolga tug'ilish sonining nisbati bo'lib, bu populatsiyaning o'sishi ehtimolini baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy sohaning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning uchinchi bandi - bandlik sohasidagi muammolardir. Bunga munosib maosh va ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan bir paytda ish o'rinlarining yetishmasligi mehnat bozoridagi tahdidlarga kiradi. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tavsiyasiga ko'ra, ishga joylashmagan va hozirda faol ish izlashda bo'lgan iqtisodiy aholi ishsiz sifatida e'tirof etiladi. Ishsizlikning ko'payishi mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. XMT uslubiyoti bo'yicha hisoblanuvchi ishsizlik ko'rsatkichi mehnat bozoridagi vaziyatni obyektiv baholash mezoni hisoblanadi.

Tahdidlarning to'rtinchi bandi - aholini turli xil ijtimoiy imtiyozlar va qiyin hayotiy vaziyatlarga tushib qolgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlash choralari kafolatlaydigan davlat tuzilmalarini moliyalashtirish bilan bog'liq tahdidlardir. Davlat byudjetining davlat tomonidan qabul qilingan ijtimoiy majburiyatlarini bajarish uchun nazarda tutilgan moddalarini bajarmaslik yoki to'liq bajarmaslik bilan bog'liq tahdidlar ham bu borada muhim sanaladi. Shuningdek, O'zbekistonda majburiy ijtimoiy sug'urta tizimining moliyaviy barqarorligi, ya'ni ijtimoiy

byudjetdan tashqari jamg'armalar byudjetlari bajarilishida ham nomutanosibliklar mavjud.

Beshinchi bandi - sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat va uy-joy kommunal xo'jaligidagi salbiy jarayonlar natijasida kelib chiqadigan tahdidlardir. Bunday tahdidlar ko'pchilik aholi uchun yuqori texnologiyali tibbiy, sifatli ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatining yo'qligi, uy-joy qurilishining kamayishi, uy-joy kommunal xo'jaligi bino va inshootlarining eskirishi, uy-joy kommunal xizmatlariga to'lovlarning oshishi bilan izohlanadi. Bunday vaziyatlarda aholining aksariyati hayotiy xizmatlardan to'la-to'kis foydalana olmaydilar. Baholash uchun biz har bir kishiga to'g'ri keluvchi uy-joy maydoni ko'rsatkichidan foydalanadi.

Xalqaro tajribaga muvofiq, jamiyatda barqarorlikni ta'minlashning muhim mezonlaridan biri – bu jamiyatda ta'sir doirasi katta bo'lgan o'rta sinfni yaratishdir. Agar jamiyatda barcha mulkdorlarning 85 foizi o'rta sinf vakillariga to'g'ri kelsa, boylar va kambag'allar birgalikda 15 foizni tashkil qilsagina, ushbu shartni bajarish mumkin bo'ladi. Yuqori va kam haq to'lanadigan ishchilar o'rtasidagi daromad nisbati ham muhim rol o'ynaydi. Bu nisbat odatda 1:10 dan oshib ketmasligi shart. Ushbu nisbatlarning har qanday o'zgarishi jamiyatda ijtimoiy keskinlikning paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy sohadagi manfaatlar milliy manfaatlarning eng asosiylaridan bo'lib hisoblanadi. Ijtimoiy sohadagi manfaatlar xalqning yuqori turmush darajasini ta'minlash borasidagi davlat siyosatida aks etadi. Aynan ijtimoiy sohadagi manfaatlar amalga oshganda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlari o'rtasidagi muvozanatga erishiladi.

Aholining yuqori turmush darajasi uning pul daromadlari dinamikasida, oziq-ovqat va noziq-ovqat tovarlar iste'moli, aholining mulkiy tabaqalashuvi darajasida, bandlik darajasida, aholining barcha qatlamlari uchun sog'liqni saqlash, ta'lim xizmatlaridan bahramand bo'lish imkoniyatlari mavjudligida namoyon bo'ladi. Aholi turmush darajasi milliy va shuningdek iqtisodiy xavfsizlikning eng asosiy ijtimoiy indikatorlaridan bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham respublikaning mustaqil taraqqiyoti davrida aholini turmush darajasini oshirish borasida islohotlarni amalga oshirishga katta e'tibor qaratildi.

Respublika aholisini ijtimoiy muhofaza qilish quyidagilarni o'z ichiga olgan mexanizm asosida amalga oshirildi:

- nogironlar, yetim qolgan bolalar, yolg'iz qariyalarni ijtimoiy ta'minlashni o'z ichiga olgan tizim;

- kam ta'minlangan oilalarga ijtimoiy yordam tizimi;

- aholining alohida guruhlari uchun ijtimoiy imtiyozlar tizimi;

- pensiya ta'minoti tizimi;

- pensiya tizimi orqali qamrab olinmagan keksa kishilarga nafaqa to'lash tizimi;

- ishsizlarni ijtimoiy himoya qilish tizimi.

Mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlarning birinchi bosqichida inson va oila hayotining barcha sohalarini ta'minlashga, umuman, aholining turmush darajasini oshirishga qaratilgan va bir-birini to'ldiruvchi chora-tadbirlarning butun bir tizimi shakllandi. Bu davrda narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirish ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lib keldi. Islohotlarning ushbu bosqichida daromadlar nisbatini o'zgartirish ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg'arma banklaridagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorlarini bir vaqtning o'zida markazlashtirilgan tarzda qayta ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshirildi.

Ijtimoiy xavfsizligini tavsiflovchi bir qator chegaraviy ko'rsatkichlar va ularning qiymatlari mavjud. Ular quyidagi jadvalda keltirilgan. Texnokratik jamiyatdan axborotlashgan jamiyatga o'tish davrida ma'lum bir xavflar paydo bo'ladi, chunki insonlarning tor guruhi ijtimoiy ongni shakllantirishni nazorat qila boshlaydilar va ular tezda axborotlashgan jamiyatning a'zolariga aylanadilar. Aksariyat insonlar axborot texnologiyalaridan to'liq foydalana olmaydilar, bu esa ular ma'lum ziddiyatlarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Vujudga kelgan qarama-qarshiliklar xavfsizlikning asosiy shartsiz reflekslarini va hayotga xavf soluvchi xatti-harakat shakllarini: tajovuz, jinoyatchilik, alkogolizm, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish va boshqalarni cheklash orqali namoyon bo'ladi. Bunday

hodisalarning oldini olish uchun jamiyat albatta katta xarajatlarni amalga oshirishi talab etiladi.

Eng muhim ijtimoiy muammolar qatoriga aholining turmush darajasi va sifatini oshirish, qashshoqlikka barham berish, aholi daromadlarini ko'paytirish, bandlik, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizligini ta'minlash, nogironlar va kam ta'minlangan fuqarolar va ularning oilalarini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solish kabilar kiradi.

7.2. Aholining iste'mol xarajatlari va iste'mol savati

“Iste'mol savatchasi” – muayyan vaqt davomida inson hayoti va uning salomatligini saqlash uchun zarur mahsulotlar, tovarlar va xizmatlarning eng kam to'plami. “Iste'mol savatchasi” eng kam ish haqi va pensiyalar, bazaviy ijtimoiy to'lovlar, ishsizlik, bolani parvarishlash, boquvchisini yo'qotganlik nafaqalari, stipendiyalar kabi moddiy ehtiyoj miqdorlarini belgilash uchun hisob-kitobga asos bo'lishi kerak.

An'anaga ko'ra, “Iste'mol savatchasi” 3 qism – oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlardan iborat. Nooziq-ovqat tovarlariga kiyim-kechak, poyabzal, birinchi navbatda zarur bo'lgan buyumlar, dori-darmonlar, madaniy-maishiy va xo'jalik uchun mo'ljallangan tovarlar va hokazolar kiradi. Xizmatlar ro'yxatidan esa kommunal, transport xizmatlari, madaniy-ma'rifiy jabhalar o'rin oladi.

Odatda “Iste'mol savatchasi” aholining 3 ta asosiy ijtimoiy-demografik guruhi – mehnatga layoqatli aholi, pensionerlar va bolalar uchun ishlab chiqiladi. Ya'ni aholining turli qatlamlari tirikchiligi uchun zarur eng kam miqdorni belgilashda muayyan davrda iste'mol savatchasidagi barcha ne'matlarni iste'mol qilish normalarini aniqlash zarur. Masalan, oddiy fuqaro normal hayot kechirishi uchun har kuni iste'mol qilishi kerak bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari to'plami va miqdorini hisoblash yoki barcha kommunal xarajatlarni qoplashi uchun oyiga qancha summa zarurligi aniqlanadi.

Yashash minimumi va iste'mol savati bir-biri bilan chambarchar bog'liq bo'lgan tushunchalardir. Ularning birini ikkinchisidan alohida tartibda aniqlab bo'lmaydi. Hozircha ma'lum bo'lishicha, O'zbekistonda iste'mol savatchasiga 50 ta oziq-ovqat mahsulotlari kiritish rejalashtirilgan. Lekin, iste'mol savatchasi aholi turar joyi, mashg'uloti va yoshiga qarab farq qilishi mumkin. Undan tashqari tarixiy an'analar, shahar yoki qishloq sharoitida yashashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

«Biz ilg'or xorijiy tajriba asosida aholining munosib hayot darajasi uchun zarur bo'lgan daromadlarni aniqlash bo'yicha «iste'mol savatchasi» tushunchasini qonunchilikda mustahkamlash va uni amalda ta'minlash mexanizmlarini yaratishimiz lozim» . «Iste'mol savatchasi»ni joriy qilish bugungi kunda aholi turmush farovonligini oshirishning, mamlakatimizda mehnatga munosib haq to'lashning eng dolzarb masalasi hisoblanadi. Shuning uchun bugungi kunda bu masalani hal qilishning xalqaro va umumiy uslubiy masalalarni teran anglash muhim ahamiyatga ega.

2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi, mamlakatimiz iqtisodiyotini tubdan rivojlantirish va ijtimoiy hayotni yangilashga taalluqli ko'plab qonun va qonunosti hujjatlarining ishlab chiqilayotganligi va qabul qilinayotganligi aholining real daromadlari va turmush farovonligini belgilashga mo'ljallangan yashash minimumi, iste'mol byudjeti, iste'mol savati kabi iqtisodiy tushunchalarni amaliyotga kiritish va jamiyat hayotiga tatbiq etish zaruratini qo'ymoqda. Dunyo mamlakatlarining bu boradagi tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, aksariyat davlatlar o'z xalqining turmush farovonligi chegaralarini aniqlashni ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning markaziy vazifasi sifatida rasman belgilashgan va bu borada tegishli say'-harakatlar olib boriladi. Bu tajribalarni o'rganish, ularning foydali va samarali jihatlarini O'zbekiston xususiyatlarini va xalqimiz manfaatlarini har tomonlama hisobga olgan holda joriy qilish yuqorida tilga olingan strategik talablarga muvofiq keladi.

Dunyo mamlakatlarida yashash minimumini belgilash tajribasi. Dunyodagi ko'pgina davlatlarda aholi yashash minimumini hisoblashning quyidagi ko'rinishdagi usullari mavjud:

- statistik usul. Aholi 10-20% kam ta'minlangan qatlamning o'rtacha daromadi darajasidagi yashash minimumi. Yuksak rivojlangan davlatlarda qo'llaniladi;
- sotsiologik usul. Zarur minimal daromadlar haqidagi aholi fikriga tayanib belgilanadi. Odatda, davlatning yashash minimumini o'rnatish imkoniyatlari bilan aholi fikri to'g'ri kelmaydi. Biroq bu usul aholining iste'molini to'g'ri belgilaydi;
- resurs usuli. Yashash minimumini iqtisodiyotning imkoniyatlaridan kelib chiqib belgilash. Bu usul ham yuksak rivojlangan davlatlarda qo'llaniladi;
- normativ usul. Davlat tomonidan minimal iste'mol byudjeti qonun yoki ijtimoiy normativlar bilan belgilanadi;
- aralash usul. Yuqoridagi usullar aralash holda ham qo'llaniladi;
- nisbiy usul. Nisbiy usulda rivojlangan davlatning aholisi soni daromad miqdoriga ko'ra teng ikkiga bo'linadi (yarmi – kam daromadli va qolgan yarmi – ko'p daromadli aholi). Aholini ikkiga ajratuvchi bu daromad mediana daromadi ham deyiladi. AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniyada – medianadan 40% miqdorida, Finlyandiya, Italiya, Gretsiya, Ispaniyada – 50%, Portugaliya va Irlandiyada – 60% miqdorida yashash minimumi belgilangan.

Yashash minimumi tarkibi. Yashash minimumi eng kichik miqdorining tarkibi turli davlatlarda turlicha qilib belgilangan. Masalan, AQShda «iste'mol savatchasi»ga 300 nomdagi, Germaniyada 475 nomdagi, Angliyada 350 nomdagi, Rossiyada 156 nomdagi tovar va xizmatlar turlari kiradi. AQShda Qishloq xo'jalik vazirligi tuzadigan «oziq-ovqat rejasi» (Food Plan) tushunchasi mavjud. U 4 variantda tuziladi: tejamli, past, o'rta va erkin reja. Shular orasidan tejamli reja (Thrifty Food Plan) asosida aholining kam ta'minlangan toifasiga oziq-ovqat talonlari tarqatiladi. «Iste'mol savatchasi»ni uchta asosiy tarkibiy qismga: oziq-ovqat, nooziq-ovqat va xizmatlarga ajratish mumkin. Odatda, rivojlangan davlatlarda bu savatcha ulushining 20%ga yaqini «oziq-ovqat savatchasi»ga to'g'ri keladi. Statistik ma'lumotlar Rossiyada bu ko'rsatkich 50%dan iborat ekanligini

ko'rsatadi. Taxminlarga ko'ra, O'zbekistonda ham aholi daromadlarining kamida yarmi oziq-ovqatga to'g'ri keladi (ya'ni mamlakatda aholining o'rtacha daromadlari hali juda kam darajada). Jahon tajribasida quyidagi qonuniyat aniqlangan: aholining daromadlari ortgan sayin daromadlar tarkibida oziq-ovqatga sarflar salmog'i kamayib borishi kerak. Xususan, haddan ziyod boylar boyligining taxminan 1-5%ini, boylar – 5-10%ini, o'rtacha darajadagi aholi – 10-30%ini, kambag'allar – 30-60%ini, qashshoqlar – 60-80%ini oziq-ovqatga sarflaydi. Yashash minimumi fiziologik (jismoniy) va sotsial (ijtimoiy) qismlardan iborat. Fiziologik minimum yashash minimumining taxminan 80-85%ini tashkil qiladi. Aholi minimal daromadning qolgan qismi – 15-20% – ma'naviy boyliklarga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga yetishi kerak.

«Iste'mol savatchasi» turlari. «Iste'mol savatchasi» deganda o'rtacha bir kishi (yoki bir oila) bir oyda (bir yilda) iste'mol qiladigan tovarlarning hisob-kitob uchun olingan miqdori va tarkibi tushuniladi. Dunyo mamlakatlari tajribasi asosida savatchani 3 guruhga ajratish mumkin:

- agar hisob-kitob uchun olingan tovar va xizmatlar miqdori inson iste'molining eng quyi darajasida olingan bo'lsa, ya'ni yeyish, ichish, kiyish va boshqa iste'mol miqdorining quyi chegarasi nazarda tutilsa – bunday «iste'mol savatchasi» eng kichik iste'mol savati (yoki yashash minimumi) deyiladi;

- agar hisob-kitob uchun olingan tovar va xizmatlar miqdori inson iste'molining o'rtacha darajasida olingan bo'lsa, ya'ni yeyish, ichish, kiyish va boshqa iste'mol miqdorining me'yoriy o'rtacha darajasi nazarda tutilsa – bunday «savatcha» o'rtacha (yoki «oqilona») «iste'mol savatchasi» (yoki «ratsional savatcha») deyiladi;

- agar hisob-kitob uchun olingan tovar va xizmatlar miqdori inson iste'molining o'rtacha chegarasidan yuqori darajada olingan bo'lsa, ya'ni yeyish, ichish, kiyish va boshqa iste'mol miqdorining me'yoriy o'rtacha darajasidan yuqori darajani nazarda tutsa – uni yuqori darajadagi «iste'mol savatchasi» deyish mumkin.

Iste'mol byudjeti. «Iste'mol savatchasi»ning shu darajalariga mos ravishda aholining iste'mol byudjetlari («savatcha»ning puldagi miqdori) farqlanadi. Shunga

ko'ra, minimal iste'mol byudjeti, oqilona iste'mol byudjeti va yuqori darajadagi iste'mol byudjetini farqlash lozim bo'ladi. Tabiiyki, minimal iste'mol byudjeti hisob-kitob uchun olingan tovar va xizmatlar miqdori inson iste'molining eng quyi darajasini ta'minlashga yetishi zarur. Agar aholining muayyan toifalari daromadlari yashash minimumini ta'minlashga yetmasa – u holda aholining bunday toifalari ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi sifatida davlatning ijtimoiy yordami bilan muhofazalanadi. Iste'mol byudjetini belgilashda quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:

a) jamiyatdagi hayot qiymatining chegaralarini, shu jumladan uning quyi darajasini aniqlash (ya'ni yashash minimumi yoki tirikchilik uchun zarur eng kam miqdorni rasman belgilash);

b) belgilangan chegarada, undan kam va ko'p darajada yashayotgan aholi miqdorini statistik hisoblash;

v) mos ish haqini hisoblash va belgilash;

g) davlatning ijtimoiy siyosati parametrlarini aniqlash va boshqalar.

Shunday qilib, «iste'mol savatchasi»ga kiruvchi mahsulotlarning puldagi ifodasi mamlakat bo'yicha iste'mol byudjetining umumiy miqdorini belgilashga va shu asosda ijtimoiy siyosatni amalga oshirishga xizmat qiladi.

7.3. Respublikamizdagi aholining turmush darajasi holati

Turmush darajasi kategoriyasi aholining moddiy turmush faravonligi, tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish, asosiy hayotiy ehtiyojlarini qondirish darajasini tavsiflovchi shart-sharoitlar va ko'rsatkichlar sifatida tavsiflanadi. Aholi turmush darajasini faravonlik, me'yoriy hayot darajasi, qashshoqlik va kambag'allik sifatida tasniflash mumkin. Boylik deyilganda insonning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan imtiyozlardan foydalanish qobiliyati tushuniladi. Normal daraja ilmiy asoslangan me'yorlarga muvofiq oqilona iste'mol qilishni o'z ichiga oladi, bu esa o'z navbatida insonni jismoniy va intellektual salohiyati tiklanishini ta'minlaydi. Kambag'allik sharoitida odam mehnat qilish layoqatiga ega bo'lish va uni saqlab qolish uchun ishchi kuchini takror ishlab chiqarish chegarasi darajasida tovarlarni

isteʼmol qiladi. Qashshoqlik insonning hayotiy faoliyatini davom ettirishni taʼmin etuvchi biologik mezonlarga muvofiq isteʼmol qilinishi mumkin boʻlgan minimal miqdordagi tovarlar va xizmatlarni isteʼmol qilish imkoniyatini anglatadi.

Aholining turmush darajasi: jami aholi; ijtimoiy guruhlar va turli xil daromadli uy xoʻjaliklari nuqtayi nazaridan oʻrganiladi. Turmush darajasini baholash murakkab va ziddiyatli jarayon sanaladi. Uning shakllanishiga bir tomondan jamiyat ehtiyojlari va tarkibi taʼsir koʻrsatsa, ikkinchi tomondan esa ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari chegarasi taʼsir koʻrsatadi.

Cheklovlar mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vaziyat bilan bogʻliq boʻlgan yaxlit omillar taʼsiri ostida yuzaga keladi. Xususan, bularga ishlab chiqarish va xizmat koʻrsatish sohasining samaradorligi, ilmiy-texnik taraqqiyotning holati, aholining madaniy va maʼrifiy darajasi, milliy xususiyatlar va boshqalar kiradi.

Mamlakatda aholi turmush darajasi va sifatini baholashda foydalaniluvchi maʼlumotlar manbalari boʻyicha aholining turmush darajasini baholash borasidagi yondashuvlarni quyidagi katta guruhlarga boʻlish mumkin:

- 1) keng qamrovli statistik koʻrsatkichlar asosida turmush darajasini baholash;
- 2) uy xoʻjaliklari budjetlarini tanlanma statistik oʻrganish;
- 3) aholini roʻyxatga olish maʼlumotlari asosida turmush darajasini baholash;
- 4) aholi oʻrtasida sotsiologik soʻrovlar oʻtkazish orqali aholi turmush darajasini baholash.

Oʻzbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi Prognozlashtirish va makro-iqtisodiy tadqiqotlar instituti tomonidan hisoblangan turmush darajasini baholash uchun koʻrsatkichlarning yaxlit tizimi ishlab chiqilgan. Koʻrsatkichlar tizimi 39 ta koʻrsatkichdan iborat boʻlib ular yettita boʻlimni oʻz ichiga oladi:

1. Umumiy koʻrsatkichlar, masalan: turmush darajasi, yashash qiymati indeksi, jon boshiga toʻgʻri keluvchi yalpi milliy mahsulot;
2. Aholi daromadlari, ular aholining real yalpi daromadlari, aholining real daromadlari, aholining yalpi, shaxsiy hamda pul daromadlari va boshqalar bilan tavsiflanadi.

3. Aholining isteʼmoli va xarajatlari, shu jumladan, aholining moddiy tovarlar va xizmatlar isteʼmol qilishining umumiy hajmi, aholining pul xarajatlari hamda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini isteʼmol qilishi va boshqalar.

4. Aholining pul mablagʻlari.

5. Toʻplangan mol-mulk va uy-joy, unga yigʻilgan uy (shaxsiy) mol- mulkning qiymati, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar va aholining mulki mavjudligi va xususiyatlari, aholining uy-joy sharoitlari kiradi.

6. Aholining:

- aholi jon boshiga toʻgʻri keladigan yalpi daromadlar qiymati;
- aholi jon boshiga toʻgʻri keluvchi yalpi daromadning turli darajasiga ega boʻlgan aholi guruhlarining asosiy oziq-ovqat va nooziq-ovqat tovarlari hamda xizmatlaridan foydalanish darajasi;
- daromadlarning konsentratsiyalashuv darajasi, aholi turli qatlamlarining amaldagi va normativ qiymati dinamikasi boʻyicha ijtimoiy tabaqalanishi.

4-jadval.

Aholi turmush darajasi va sifati koʻrsatkichlarining chegaraviy qiymatlari

Koʻrsatkichlar	Chegaraviy qiymat	Izoh
Tugʻilgandan kutilayotgan umr koʻrish davomiyligi (kutilayotgan oʻrtacha umr koʻrish)	75 yosh	Kam emas
Psixotrop moddalarni isteʼmol qilish bilan bogʻliq holda aholi oʻrtasida ruhiy zoʻriqish va ogʻishlarning tarqalganligi	10000 kishiga 500 kishi	Koʻp emas
Aholi oʻrtasida psixologik patologiyalarning tarqalganligi	10000 kishiga 500 kishi	Koʻp emas
Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi oʻrtasida oʻlim koeffitsiyenti	Mehnatga qobiliyatli 1000 kishiga 3,0 kishi	Koʻp emas
Aholi oʻrtasida bolalar oʻlimi koeffitsiyenti	1000 tugʻilgan chaqaloqqa 5,0 kishi	Koʻp emas
Tashqi sabablar hisobiga aholining oʻlimi	10000 kishiga 50 kishi	Koʻp emas
Uy-joyga ega boʻla olish	3,0 yil	Koʻp emas
Uy-joy fondining yaxshilanganlik darajasi	90%	Kam emas

7. Aholining kam taʼminlangan qatlamlarini tavsiflash uchun quyidagi koʻrsatkichlardan foydalaniladi: yashash minimumi, eng kam ish haqi, minimal

isteʼmol budjeti, minimal pensianing xarid qobiliyati, kam taʼminlanganlik darajasi, daromad taqchilligi, qashshoqlik zonasi, qashshoqlikning ijtimoiy chizgisi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining tavsiyasiga koʻra, turmush darajasini tavsiflash uchun koʻrsatkichlarning 12 ta yiriklashtirilgan guruhidan foydalaniladi. Turmush darajasi - bu murakkab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hisoblanadi, shuning uchun bozor iqtisodiyotining taraqqiy etish sharoitida mazkur kategoriyani oʻrganish iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, maʼnaviy rivojlanishning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Aholining moddiy ahvoli, shuningdek, tahlil etilayotgan davrda jamiyat rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari boʻyicha aholi turmush darajasi va sifatini har tomonlama baholashimiz mumkin. Aholi turmush darajasi va sifatini baholash maqsadida koʻrsatkichlarning chegaraviy qiymatidan foydalaniladi.

Turmush darajasini baholashda umumiy axborot xususiyatiga ega boʻlgan koʻrsatkichlardan ham foydalaniladi. Bugungi kunda koʻrsatkichlar aholi turmush darajasi va sifatini xalqaro miqyosda taqqoslash uchun foydalaniladi. Bugungi kunda aholining hayot darajasi va sifatini baholash usullarining butun bir toʻplami ishlab chiqilgan boʻlib, ular tarkibiga inson salohiyati indeksi; dunyo mamlakatlarning faravonlik indeksi; aholining baxt darajasi; butun dunyo baxt indeksi kabilar muhim oʻrin tutadi.

7.4. Respublika aholisini ijtimoiy muhofaza qilish

Ijtimoiy himoya taraqqiy etgan barcha mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi zaruriy unsur hisoblanadi. “Ijtimoiy himoya” atamasi birinchi marta 1935 yilda AQSHning “Ijtimoiy xavfsizlik boʻyicha Qonun” deb nomlangan huquqiy hujjatida qoʻllanilgan. Mazkur qonunga koʻra, mamlakatning har bir fuqarosining ishsizlik yoki daromadni yoʻqotish, shuningdek, uning keskin kamayib ketishi (kasallik tufayli, farzand tugʻilishi natijasida, ishlab chiqarish jarohati oqibatida, nogironlik sababli) bois iqtisodiy va ijtimoiy neʼmatlardan mahrum boʻlishdan himoya qiluvchi chora-tadbirlar tizimi ijtimoiy himoya deb eʼtirof etilgan. Bandan keyin bu atama 1938 yili Yangi Zelandiyaning qonuniy aktida

qo'llanilgan va turli mamlakat aholi qatlamlarining bu sohadagi jiddiy muammo va orzu-umidlari mazmunini oddiy va tushunarli ifodalab, tezda XMTda o'z o'rnini topdi.

“Aholini ijtimoiy muhofaza qilishi” tushunchasining iqtisodiy mazmunini aniqlashda Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) va Xalqaro Mehnat Byurosi (XMB) mutaxassislarining alohida nuqtai nazari mavjudligini ta'kidlash joiz. O'z tajribasida ular ijtimoiy himoya masalasini hal qilishda ikki asosiy yo'ldan boradilar. “Keng ma'nodagi, ya'ni inson hayoti va faoliyatining deyarli barcha sohalarini qamrab oluvchi (ijtimoiy himoya predmeti), va tor ma'nodagi, ya'ni ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordamni (ijtimoiy himoya mexanizmi sifatidagi) nazarda tutuvchi XMT tomonidan asoslab berilgan xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ijtimoiy himoya tarkibini aniqlashda bu anchagina keng ko'lam kasb etadi”. XMT mutaxassislari tor doiradagi ijtimoiy himoya qatoriga ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordam choralarini kiritadilar. Ayni damda ijtimoiy himoyaning bu ikki turi o'rtasida aniq farq kuzatilmaydi.

Amaldagi qonunchilikda “ijtimoiy himoya” tushunchasi nisbatan tor ma'noda ishlatilib, u turmush darajasi sohasida insonning huquq va kafolatlarini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosatni anglatadi. Shu bilan birga, xalqaro amaliyotga murojaat etadigan bo'lsak, aholini ijtimoiy himoyalash konsepsiyasi mehnat staji, sug'urta badallari miqdoridan qat'iy nazar, murakkab hayotiy vaziyatga tushib qolgan har qanday fuqaroga davlat tomonidan (yoki uning nazorati ostida) ta'minlanadigan minimal kafolatlarning qonunchilik yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan bo'ladi. Demak, aholining ijtimoiy himoyasi – bu davlat tomonidan munosib turmushni, ya'ni jamiyat rivojining zamonaviy bosqichidagi standartlarga mos moddiy ta'minotni va insonning erkin rivojlanishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan kafolatlanadigan va amalga oshiriladigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar majmuasidir.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish aholining ehtiyojmand qatlamlariga pensiya, nafaqa, imtiyozlar, xizmatlar va nomuntazam beriladigan moddiy yordam orqali beriladi. Aholining ijtimoiy muhofaza ob'yektlariga quyidagi guruhlar kiradi:

Pensionerlar. Aholining bu guruhi pul ta'minoti huquqiga ega fuqarolar bo'lib, ularning bu huquqi tegishli qonunchilik hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Muayyan pensiya yoshiga etgan fuqarolar pensionerlar bo'lib hisoblanadi (erkaklar 60 yosh, ayollar 55 yosh, ayollarga nisbatan ayrim hollar bundan istisno); nogironlikning tegishli guruhi belgilangan shaxslar. Oila boquvchisini qaramog'idagi mehnatga qobiliyatsiz oila a'zolari, shuningdek, boquvchisidan ajragan bolalarga qarash bilan mashg'ul shaxslar (14 yoshgacha bo'lgan bolalarga) uzoq vaqt muayyan kasbiy faoliyatni bajarib kelgan xodimlarning ayrim toifasi; ichki ishlar idoralarida harbiy xizmatni o'taganlar ularning oilalari. Shu bilan birga, aholining bu toifasiga korxonalar, muassasa, tashkilotda ishlayotgan pensiya oluvchi fuqarolar ham kiradi. Ishlayotgan pensionerlarga keksalik bo'yicha pensiya 50 foiz miqdorida to'lanadi.

Nogironlar. Aholining bu toifasiga jismoniy yoki aqliy nuqsonlari borligi, turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar kiradi. Bunga uning hayot faoliyatini cheklashga olib kelgan va ijtimoiy himoyaga muhtoj qilib qo'ygan jarohat yoki nuqsonlar, kasalliklar sabab bo'ladi. Organizm funktsiyasining buzilish darajasiga bog'liq holda va hayot faoliyati cheklanganligiga ko'ra birinchi, ikkinchi va uchinchi guruh nogironligi belgilanadi. Nogiron bolalar jismoniy yoki aqliy, sezgi nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan ijtimoiy yordam va himoyaga muhtoj 18 yoshgacha bo'lgan shaxslardir. 16 yoshgacha bo'lgan bolalarni nogiron deb topish tibbiy-maslahat komissiyalari tomonidan, 16 yoshdan oshganlarni esa tibbiy-mehnat ekspert komissiyalari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Kam ta'minlangan oilalar. Bular daromadi yashash minimumidan yuqori bo'lmagan oilalardir. Kam ta'minlanganlik (kambag'allik) chegarasi mutaxassislar tomonidan me'yoriy iste'mol savatchasidan kelib chiqib belgilanadi. 1975 yilda sobiq ittifoqda kambag'allik chegarasining me'yoriy darajasi aholi jon boshiga 50 so'm oylik daromadga teng bo'lgan. Hozirgi kunda yangi ijtimoiy-iqtisodiy tizimga o'tish munosabati bilan bu chegarani belgilash ancha murakkab masala. Kam

ta'minlangan oilalarga ko'p bolali, boquvchisini yo'qotgan, nafaqaxo'r oilalar kiradi.

Ishsizlar. Aholining bu toifasiga ishi va pul topish uchun biror yumushi bo'lmagan mehnatga layoqatli fuqarolar kiradi. Bundaylar aholi bandligi xizmatida ro'yxatda o'zi uchun mos ish izlash maqsadida turgan bo'lishi va topilganda ishlab keta olishi lozim. Bunda bandlik xizmati yo'nalishi bo'yicha jamoatchilik ishlarini bajarganlik uchun to'langan haq, shuningdek, ishdan ketayotgandagi va korxonadan, muassasadan, tashkilotdan ularning tugatilishi, qayta tashkil etilishi, ishchilar sonini yoki ish o'rinlarini qisqartirish bilan bog'liq holda bo'shagan fuqarolar ishsizlar deb tan olinadi. Qachonki qaror bandlik xizmati tomonidan fuqaroning turar-joyi bo'yicha bandlik xizmatiga pasport, mehnat daftarchasi yoki ularning o'rnini bosuvchi hujjatlar, shuningdek, kasbiy malakasini tasdiqlovchi, so'nggi ish joyidan ikki oy mobaynida olgan o'rtacha maoshi haqida ma'lumotnoma, birinchi marta ish izlayotgan hamda kasbga ega bo'lmaganlar pasport yoki ma'lumoti to'g'risidagi xujjatni o'n bir kundan kechikmay taqdim etsalar, bunday holda fuqarolar ishsiz deb tan olinadi.

Yuqoridagi aholi guruhlari qatori aholining ijtimoiy muhofaza ob'yektlariga:

–homilador va yosh bolalarga qarash bilan bandligi tufayli ishlamayotgan ayollar;

–kasallik tufayli vaqtincha ishlamayotgan fuqarolar;

–o'quvchi yoshlar;

–mehnatga layoqatsizlarga qarash bilan band bo'lgan ishlamayotgan mehnatga layoqatli fuqarolar ham kiradi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tamoyillari muhtoj fuqarolarga ijtimoiy yordam ko'rsatilishi chog'ida xalqaro huquq va umuminsoniy me'yorlariga, shuningdek, milliy qadriyatlarga qat'iy amal qiladi. Ijtimoiy yordam ko'rsatish chog'ida quyidagi tamoyillarga tayaniladi:

–ijtimoiy yordam ko'rsatishda insonparvarlik qoidalariga amal qilish;

–ijtimoiy adolat;

–ijtimoiy yordam ko'rsatishni muntazam takomillashtirib borish;

- ijtimoiy yordamning umumiyligi va hech kimni kamsitishga yo'l qo'ymaslik;
- yordamdan foydalanishning ixtiyoriyligi;
- ko'rsatiladigan yordamning turmush kechirish minimumidan kam bo'lmasligi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatuvchi organlarning o'z faoliyatlarini oshkoralik va qonuniylik asosida amalga oshirishi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatish maqsadida xususiy va homiylik mablag'larining keng jalb etilishi;
- ijtimoiy yordam ko'rsatishga fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlarini keng jalb etish.

Aholiga ijtimoiy yordam ko'rsatishda tenglik tamoyiliga alohida e'tibor berilishi lozim. Ya'ni, ijtimoiy yordam ko'rsatish chog'ida fuqaroning jinsi, irqi, millati, tili, dini, e'tiqodi, yashash joyi, shuningdek, boshqa holatlari e'tiborga olingan holda, huquqlarining har qanday cheklanishi yoki qonunda bevosita nazarda tutilmagan hollarda afzalliklar berilishi taqiqlanadi. Fuqaro o'z huquqlari kamsitilgani yuzasidan tegishli davlat idoralariga yoki bevosita sudga belgilangan muddat va tartiblarda murojaat qilishga haqli. Shunday qilib, aholini ijtimoiy muhofaza qilish tizimi moddiy yordam ko'rsatish maqsadida aholining turli ijtimoiy-demografik va kasb guruhlarini, shuningdek, davlat uchun alohida xizmat ko'rsatgan fuqarolarga taqdim etiladigan ijtimoiy pensiya, nafaqa, kompensatsiya, subsidiya (pul ko'rinishida beriladigan yordam) va imtiyozlar bilan tavsiflanadi

Har qanday davlatda fuqarolarni ijtimoiy muhofaza qilishni amalga oshirish bilan shug'ullanadigan ijtimoiy institutlarning butun bir tizimi mavjud. Ijtimoiy institut – bu odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkiliy tuzilma tarzida tashkil etishning barqaror shakli yoki me'yoriy jihatdan tartibga solinadigan qoidalar tizimidan iborat. Mazkur tartib doirasida tegishli institutlar faoliyati bilan qamrab olingan insonlarning ijtimoiy vazifalari va maqomlarini taqsimlash ro'y beradi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Ijtimoiy xavfsizlik, shaxs huquqi, baholash mezonlari, xususiy mulk, pul daromadlari, demografik tahdidlar, faol aholi, bandlik, ijtimoiy imtiyozlar, moliyalashtirish, ijtimoiy majburiyatlari

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy xavfsizlik deb nimaga aytiladi?
2. Ijtimoiy xavfsizlikni baholash mezonlari nimalardan iborat?
3. Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar nechta blokka bulinadi?
4. Jamiyatda barqarorlikni ta'minlashning muhim mezonlari nimalardan iborat?
5. Aholining yuqori turmush darajasi nimalar bilan tasniflanadi?
6. Pul daromadlari dinamikasi nimalardan tashkil topadi?
7. Respublika aholisini ijtimoiy muhofaza qilish bosqichlarini tasniflang?
8. Ijtimoiy soha iqtisodiy xavfsizligi indikatorlari nimalardan iborat?
9. Iste'mol savatchasi tushunchasiga ta'rif bering?
10. Respublikamizda aholining turmush darajasi holat tahlilini tasniflang?

VIII-BOB. AHOLI TURMUSH DARAJASI IQTISODIY XAVFSIZLIKNING IJTIMOIIY INDIKATORI SIFATIDA

8.1. Iqtisodiy xavfsizlik ta'minlashda AQSh tashkilotlari faoliyati va uning tashkiliy tuzilishi

Globalashuv jarayonlarining kuchayishi bilan milliy iqtisodiyotning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ham kuchaymoqda. Iqtisodiy tizimlarning rivojlanishi iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarning kuchayishiga, shuningdek, iqtisodiy jinoyatlar hajmi va turlarining ko'payishiga yordam beradi. Bugungi kunga kelib, jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning iqtisodiy xavfsizligini aniqlashda yagona yondashuv mavjud emas. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, "iqtisodiy xavfsizlik" ta'rifiga yondashuv iqtisodiy fan tushunchasi va xalqaro munosabatlar nazariyasi o'rtasida bo'ladi. Shu munosabat bilan, hozirgi vaqtda mamlakatni ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish maqsadida mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi muammosini va xalqaro hamjamiyatda joriy etish amaliyotini o'rganishda jahon tajribasini tizimlashtirish ustuvor maqsad hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan AQShdagi birinchi dastur 1990 yilgi Memorandum edi. Ushbu hujjat Qo'shma Shtatlarning texnologik sohalardagi etakchi pozitsiyalarini himoya qilish va mamlakatning jahon miqyosidagi iqtisodiy rivojlanishini saqlab qolish choralariga asoslangan⁸.

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi bo'yicha muvofiqlashtirilgan siyosatni ishlab chiqish maqsadida AQShda idoralararo ishchi guruhini tuzildi, bu guruh iqtisodiy xavfsizlik tizimini boshqarishning asosiy mexanizmini ishlab chiqadi. Natijada, yangi me'yoriy hujjatlar qabul qilindi va kadrlarni qayta tayyorlash amalga oshirildi. Ishchi guruh mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladigan asosiy

---

⁸ Колупаев В.А. Формирование концепции национальной экономической безопасности в зарубежных странах. //Белорусская экономика: анализ, прогноз, регулирование. - Экономический бюллетень НИЭИ Минэкономки РБ. - Минск. - 2002. № 12. -С.2-9.

tahdidlarni aniqladi va "Iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va ularni baholash katalogi" ni ishlab chiqdi⁹.

Qo'shma Shtatlarda iqtisodiy huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga qarshi kurashish bo'yicha mamlakat huquqni muhofaza qilish idoralarining davlat va xususiy xavfsizlik institutlari va detektivlar byurolari bilan o'zaro aloqalarida keng dastur mavjud. Ushbu o'zaro hamkorlik jinoyatchilikka qarshi kurash dasturlarini ishlab chiqishni, shu jumladan iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarning keng doirasini oldini olishga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi. Iqtisodiy jinoyatchilik quyidagi turdagi jinoyatlarni tekshiradi: tovarlar va hujjatlarni o'g'irlash; kredit kartalari va to'lov hujjatlarini qalbakilashtirish; poraxo'rlik, moliyaviy firibgarlik; kompyuter jinoyati; kompaniya xodimlari tomonidan ma'lumotlar o'g'irlanishi. Davlat huquqni muhofaza qilish idoralaridan foydalanmaslikning asosiy sabablari quyidagilardir: etkazilgan zararining kichik hajmi va darajasi; juda katta xarajatlar.

Tijorat ma'lumotlarining ommaviy axborot vositalarida tarqalishi ham istalmagan, chunki bu ma'lumotlar raqobatchilar tomonidan ishlatilishi mumkin¹⁰. Ushbu maxfiylikni saqlash istagi barcha Amerika kompaniyalarining 70 foiziga xosdir. Amerika biznesining o'ziga xos xususiyati - iqtisodiy jinoyatlar uchun javobgarlikka tortilishga loyiq bo'lgan xodimlarni ziddiyatli, iloji bo'lsa ishdan bo'shatish tendentsiyasidir, ammo bu shaxsning shaxsiyati va xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ishbilarmon doiralarni majburiy xabardor qilishdan iborat. Bunday harakatlar mamlakat ishbilarmon doiralarning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligining umumiy manfaatlarini ta'minlaydi. Ayni paytda ichki xavfsizlikni tashkil etishga qiziqqan kompaniya va tashkilotlarning o'sishi kuzatilmoqda. Ko'pgina yirik kompaniyalar o'zlarining xavfsizlik xizmatlarini yaratadilar, bu erda maxsus davlat xizmatlari xodimlari ishlaydi. Davlat shartnomalarini bajaradigan firma va kompaniyalarda xavfsizlik xizmati xodimlari

---

⁹ К. Арыстанбеков Государственное обеспечение экономической безопасности в США. // Фемида. - 2002. - №8. - С. 58-60.

¹⁰ Колесниченко Е. А., Максаков Н. С. К вопросу о критериях экономической безопасности предприятия: методические аспекты разработки // Социально-экономические явления и процессы. Тамбов, 2012. № 12.

ishlaydi¹¹. Ushbu tendentsiya Rossiyaning aksariyat savdo sheriklariga xos bo'lib, ular sobiq politsiyachilarni, Federal qidiruv byurosini, Markaziy razvedka boshqarmasi xodimlarini, razvedka, kontrazvedka, dengiz piyoda xizmatlarida xizmat qilgan harbiy xizmatchilarni yollashni afzal ko'rishadi. Amerika ishbilarmolari uchun keng ko'lamli jamoaviy xavfsizlik tizimini yaratish bo'yicha AQSh tajribasi 90-yillarning boshlaridan beri amalga oshirilmoqda. Shartnoma doirasida Davlat departamenti va Amerikaning 500 dan ortiq korporatsiyalari muntazam ravishda Amerika fuqarolarini himoya qilish uchun iqtisodiy tahdidlarning eng dolzarb masalalari to'g'risida ma'lumot almashadilar¹². Amerika firmalarining razvedka idoralari va xavfsizlik xizmatlari bilan shartnomalar tuzish uchun sarflagan mablag'lari 6 milliard dollarni tashkil etdi, bu esa 11 milliard dollardan ancha foydaliroq, bu turar-joy binolarini himoya qilish xarajatlari. O'z xavfsizlik xizmatlari, shuningdek, kompensatsiya to'laydigan sug'urta kompaniyalari xarajatlarini kamaytirish istagi bilan tashkil etilgan.

8.2. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda Yevropa tashkilotlari faoliyati va ularning funktsional vazifalari

Evropa Ittifoqida iqtisodiy xavfsizlik tushunchasi ikki ta'rifdan iborat. Birinchi ta'rif Evropa Ittifoqini jahon iqtisodiy tizimida joylashtiradi, unga ko'ra Evropa Ittifoqining asosiy vazifasi jahon maydonida yuqori raqobatbardoshlikka erishish uchun Evropa davlatlarini birlashtirishdir. Birlashish to'g'risidagi qaror, yakka tartibda Evropa Ittifoqi mamlakatlari boshqa rivojlangan mamlakatlar yoki AQShga qaraganda kamroq tabiiy resurslarga va kam ishchi kuchiga ega ekanligi sababli qabul qilindi. Ikkinchi ta'rif Evropa davlatlari o'rtasida iqtisodiy tenglik va birdamlik zarurligini ko'rsatadi. Evropa Ittifoqi Evropa taraqqiyot banki bilan birgalikda Evropaning barcha qismlarida tabiiy ofatlarni boshqarish, infratuzilma va

---

¹¹ Колесниченко Е. А., Гильфанов М. Т. Методические аспекты оценки и обеспечения экономической безопасности предприятия // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2013. Вып. 11.

¹² Грунин С. О. Механизм управления экономической безопасностью организации: автореф. дис. ... канд. экон. наук. СПб., 2001.

iqtisodiy rivojlanish uchun byudjetning katta qismini ajratadi. Evropa Ittifoqining asosiy maqsadi teng imkoniyatlarga va turmush darajasiga ega bo'lgan Evropa davlatlarini birlashtirishdir. Batafsil tahlil qilish uchun Evropa Ittifoqi davlatlarining iqtisodiy xavfsizligini ularning dasturlari, doktrinalari va kontseptsiyalari orqali ko'rib chiqish talab etiladi. Masalan, Frantsiyaning iqtisodiy xavfsizligini kategoriya sifatida ta'minlash 1964 yildagi Milliy xavfsizlik to'g'risidagi qonunning qabul qilinishidan kelib chiqadi. Dastlab Frantsiya "milliy iqtisodiy xavfsizlik" atamasidan foydalanib, aholiga beriladigan imtiyozlarni yaxshilash zarurligini ochib berdi va o'z hissasini qo'shdi¹³.

Frantsiyadan farqli o'laroq, Germaniyada iqtisodiy xavfsizlikni tartibga soluvchi alohida hujjat yo'q. Iqtisodiy xavfsizlik sohasi mamlakat Mudofaa vazirligining qonunchilik hujjatlarining ajralmas qismi bo'lib, unda ustuvor qoidalar: raqobatni rivojlantirish, monopoliyalarning cheklanganligi, milliy valyuta kursining barqarorligi va boshqalar ta'kidlangan.

8.3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda Yevropa tashkilotlari faoliyati va ularning funktsional vazifalari

Buyuk Britaniyada, shuningdek Frantsiyada ham iqtisodiy xavfsizlik milliy tizimga kiritilgan va umuman xalqning umumiy manfaatlarini himoya qilish sifatida qabul qilingan. Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy muhim xususiyatlari - bu tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, tarmoq (tarmoq) - institutlar-hukumat-biznesni yaratish, prognozlash va iqtisodiy tahdidlardan himoya qilish¹⁴. Xuddi Qo'shma Shtatlarda bo'lgani kabi, Buyuk Britaniyada ham iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tadbirkorlarning bo'ysunuvchi tashkilotlarning noqonuniy faoliyatining istalmagan reklama qilinishini minimallashtirishga intilishi va shu bilan kompaniya obro'siga putur etkazishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli, kompyuter xavfsizligi sohasidagi

---

¹³ Грунин С. О. Механизм управления экономической безопасностью организации: автореф. дис. ... канд. экон. наук. СПб., 2001

¹⁴ Радюкова Я. Ю., Федорова М. А., Кулик Ю. П. Европейский опыт регулирования теневой экономики // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент. 2015. № 3 (16). С. 42-47.

ko'plab iqtisodiy jinoyatlar, shuningdek tijorat xavfsizlik xizmatlari xodimlari tomonidan olib borilgan tergov natijalari huquqni muhofaza qilish idoralari va jamoatchilik uchun mavjud emas. Ba'zi madaniy va tarixiy xususiyatlar tufayli Buyuk Britaniyadagi detektivlar va xavfsizlik agentliklari o'ziga xos qo'l yozuvlariga ega bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlari ularning faoliyat yo'nalishlari va usullari hisoblanadi. Buyuk Britaniyada huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan noqonuniy deb topilgan aniq vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan xususiy detektiv agentliklarning xizmatlariga talab oshib bormoqda. Masalan, Argen agentligi sanoat josusligi, firmalar va banklarning xavfsizligini ta'minlash ishlarini tergov qilish bilan bir qatorda raqobatchilar to'g'risida maxfiy ma'lumotlarni olishga ixtisoslashgan¹⁵.

Buyuk Britaniyada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha profilaktik ishlarni xususiy va umumiy deb ajratish mumkin. Xususiy amaliyot iqtisodiy jinoyat sodir etilishining oldini olish maqsadida firmaning ayrim xodimlariga, shaxslarga psixologik ta'sir ko'rsatishning turli usullarini o'z ichiga oladi. Bu odatda xatti-harakatlari noto'g'ri xatti-harakatlar yoki firma zarar etkazishi mumkin bo'lgan iqtisodiy manfaatlarga shubha tug'diradigan shaxslar bilan amalga oshiriladi. Oldini olish, shuningdek, xatti-harakatlar yoki kompaniya obro'siga putur etkazishi mumkin bo'lgan, iqtisodiy xavfsizlik tizimining buzilishiga olib keladigan xatti-harakatlarni sodir etgan shaxslarga nisbatan ham qo'llanilishi mumkin. Umumiy profilaktika siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy va mafkuraviy xarakterdagi tadbirlar majmuini o'z ichiga oladi.

Buyuk Britaniyada jinoyatchilikning umumiy profilaktikasi va ta'sirlanishining eng samarali shakllaridan biri ma'lumot taqdim etganligi uchun pul mukofotlarini to'lash hisoblanadi¹⁶. Xodimlar tijorat tuzilmalarida, xususan ichki xavfsizlik tizimida ishlash uchun o'tkaziladigan tanlov, tekshirish va sinovdan

---

¹⁵ Зеркалов Д. В. Экономические проблемы: хрестоматия. К.: Наук. світ, 2008. URL: <http://zerkalov.org/files/bb3.pdf#2>

¹⁶ Радюкова Я. Ю., Федорова М. А., Кулик Ю. П. Европейский опыт регулирования теневой экономики // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент. 2015. № 3 (16). С. 42-47.

o'tkazish samarali vosita hisoblanadi. Buyuk Britaniyada va transport xavfsizligiga katta e'tibor qaratilmoqda. Kollektorlarga hujumlar, qimmatbaho buyumlarni ko'chirish yo'llari to'g'risida josuslik endi odatiy hol emas va iqtisodiy xavfsizlikka katta zarar etkazadi. Qimmatbaho buyumlar harakatini amalga oshiradigan transport vositalariga jiddiy talablar qo'yiladi. Ular quyidagilar bo'lishi kerak: og'ir materiallardan tayyorlangan; radioaloqa bilan jihozlangan; ichki qulflar bilan ishonchli tarzda yopilishi kerak. Shu munosabat bilan Buyuk Britaniyada transportni amalga oshiradigan ko'plab transport vositalari mikroprotessorlar, transport vositasi ichida va tashqarisida o'rnatilgan kameralar bilan jihozlangan. Germaniyada muassasalar, banklar, korporatsiyalar, sanoat assotsiatsiyalari va xususiy biznes kompaniyalari mustaqil va xususiy detektivlar va xavfsizlik agentliklaridan foydalanish bilan birgalikda xavfsizlik va xavfsizlikni ta'minlaydigan zamonaviy qarshi razvedka tuzilmalarini yaratish orqali bizning asosiy iqtisodiy muammolarimizni hal qilish uchun milliy xizmatdan faol ravishda foydalanmoqdalar. xavfsizlik funksiyalari. Maxsus xizmatlarning tashabbusi va ko'magi bilan tashkil etilgan detektivlar va xavfsizlik firmalari va agentliklari, xavfsizlik xizmatlari tezkor-qidiruv faoliyatining ba'zi funksiyalarini o'z zimmalariga oladilar. Ular politsiya va kontrrazvedka bilan doimiy aloqada bo'lib, tegishli ma'lumotlarni almashadilar, ayrim hollarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qo'shma tadbirlarni amalga oshiradilar. Bunday faoliyat odatiy emas, masalan, AQSh va Buyuk Britaniyadagi xavfsizlik xizmatlari. Germaniyada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, faoliyatning ikkita asosiy yo'nalishini ajratish mumkin: profilaktika xavfsizligi va tergov: biznes xavfsizligini ta'minlash uchun detektiv va xavfsizlik xizmatlari doirasidagi korxonalar, banklar va davlat idoralarining ichki xavfsizlik organlari, ishchilarning mulki va himoyasi; xizmat ko'rsatish bo'linmalari va xususiy agentliklar. Masalan, korxonalarda emigrantlarning noqonuniy foydalanishiga katta e'tibor qaratilmoqda. Mamlakatda chet elliklarni ishchi sifatida jalb qilishi kerak bo'lgan qo'shma korxonalar tashkil etilgandan keyin ham razvedka xodimlari ichki xavfsizlik xizmatiga kiritilishi taxmin qilinmoqda. Korxonalar tomonidan bunday

shartnomalar buzilgan taqdirda (ishlashga ruxsatnomasi bo'lmagan xodimlarning ishini nazarda tutadi) kompaniya yopilishi yoki uning faoliyati to'xtatilishi mumkin. Germaniyada iqtisodiy faoliyatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash muammolari muhim o'rin tutadi. Shu munosabat bilan ichki xavfsizlik xizmatlarining jinoiy politsiya, bojxona xizmati va chegara qo'shinlari bilan o'zaro aloqalari uchun maxsus mexanizmlar yaratilgan. Germaniyada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning yana bir o'ziga xos xususiyati tijorat va sanoat sirlarini himoya qilishga e'tiborni kuchaytirishdir. Germaniya Ichki ishlar vazirligi tijorat yoki ishlab chiqarish sirlarini tashkil etuvchi ma'lumotlarning tarqalishining oldini olish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish tartibini tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish jarayoniga chuqur singib ketgan.

"Nohaq raqobatga qarshi" qonun maxfiylikni tijorat yoki ishlab chiqarish ma'lumotlarini o'zlarining rasmiy mavqei yoki mehnat munosabatlari tufayli xabardor bo'lgan shaxslarning majburiyatlari deb hisoblaydi. Xususiy sanoat va tijorat xavfsizlik xizmatlari xodimlari bilan, alohida firmalar rahbarlari, Ichki ishlar vazirligi vakillari firmalarning ishlab chiqarish faoliyati va ularning o'zaro aloqalari jarayonida maxfiy bo'lgan ma'lumotlarning tarqalishiga yo'l qo'ymaydigan huquqiy normalarni takomillashtirishga intilmoqda. jamoatchilik bilan. Sanoat va tijorat firmalari va moliya institutlari uchun iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarining tez sur'atlarda kengayishi Frantsiyada so'nggi tendentsiyadir. Xususiy xavfsizlik xizmatlarini yaratish milliy biznes hamjamiyatining tijorat xatarlarini, ayniqsa, yaxshi tushunilmagan bozorlarda kamaytirishi zarurligini aks ettiradi. Xususiy detektivlar va xavfsizlik firmalarining xizmatlariga talab doimiy ravishda oshib boradi¹⁷. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi shaxslar faqat Frantsiya yoki Evropa Ittifoqi fuqaroligiga ega bo'lgan shaxslar bo'lishi mumkin. Frantsiya politsiyasining sobiq a'zolari bunday funktsiyalarni faqat mamlakat ichki ishlar vazirining yozma ruxsati bilan o'z zimmlariga olishlari mumkin. So'nggi yillarda Frantsiyada xususiy xavfsizlik va detektiv kompaniyalarida ishlaydigan sobiq politsiyachilar sonining

---

¹⁷ Зеркалов Д. В. Экономические проблемы: хрестоматия. К.: Наук. світ, 2008. URL: <http://zerkalov.org/files/bb3.pdf#2>

ko'payishi haqida jiddiy tashvish mavjud. Shu munosabat bilan Frantsiya Ichki ishlar vazirligida xususiy tergovchilarni majburiy ro'yxatdan o'tkazishni joriy qildi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha xususiy kompaniyalar faoliyati doirasiga quyidagilar kiradi: tovar belgilarini suiiste'mol qilishning oldini olish; nohaq raqobat faktlarini aniqlash; sanoat josusligi va kontrrazvedka faktlarini aniqlash; bank tizimida xavfsizlikni ta'minlash. Ammo, aslida, maxsus xizmatlarning faoliyat doirasi biroz kengroq va shuning uchun frantsuz firma va banklarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash xizmatlari narxi ancha yuqori va doimiy o'sish tendentsiyasiga ega.

Frantsiyadagi biznes tuzilmalar uchun muhim masala bu axborotni saqlash sohasidagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, shuningdek kompyuter jinoyatlariga qarshi kurashdir. Buning sababi shundaki, biznesni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, tijorat sheriklari bilan o'zaro aloqalar kompyuter tarmoqlaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Bunday vaziyatda kompyuterlar va Internetdan foydalanish kompyuter xotirasida mavjud bo'lgan ma'lumotlar bazalariga ruxsatsiz kirish, shuningdek moliyaviy ma'lumotlarning ushlanish xavfini ko'paytiradi. Zamonaviy rivojlangan kompyuterlardan farqli o'laroq, ishlatiladigan vositalar har doim ham ma'lumotlarni ruxsatsiz kirishdan himoya qilish uchun etarli dasturga ega emas. Iqtisodiy xavfsizlik xizmatlarining funktsional majburiyatlariga ruxsatsiz kirish xavfini tahlil qilish, davlat va xususiy kompyuterlariga noqonuniy kirib borish xavfi yuqori bo'lgan zaif joylarni aniqlash va boshqalar kiradi. Tarmoq yoki shaxsiy kompyuterlar, kompyuter xavfsizligi sohasidagi frantsuz mutaxassislari to'liqroq korporativ dasturni taklif qilishadi, bu kompaniya yoki bankning barcha fayllaridagi elektron ma'lumotlarning xavfsizligini ta'minlashi kerak¹⁸. Shimoliy mamlakatlarda o'zining geografik joylashuvi, urf-odatleri va urf-odatleri, bir-biriga o'xshash til tizimlari va huquqiy me'yorlari tufayli iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun tijorat va sanoat xizmatlari faoliyatini tashkil etishning ko'plab umumiy yondashuvlari

---

¹⁸ Колесниченко Е. А., Максаков Н. С. Анализ экономической безопасности предпринимательской структуры: многоуровневый подход // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2013. Вып. 7.

mavjud. Ushbu mamlakatlarda detektiv va xavfsizlik byurolari xususiy korxonalar toifasiga kiradi. Bu ularning yaratilishi, ro'yxatdan o'tkazilishi, moliyalashtirilishi, soliqqa tortilishi, huquqiy holati va faoliyati qonunlarning umumiy qoidalari bilan tartibga solinishini nazarda tutadi.

Korxonalaridagi xavfsizlik xizmatining vakolatli xodimlari kadrlar xizmati bo'limlari bilan birgalikda maxfiy hujjatlar va materiallar bilan ishlashga qabul qilingan malakali shaxslarni maxsus tekshiruvdan o'tkazadilar. Chet elda xususiy tijorat tashkilotlarining tijorat faoliyati xavfsizligini ta'minlash bo'yicha idoraviy xizmatlarni yaratish orqali davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash sohasidagi funktsiyalarini kengaytirish tendentsiyasi mavjud. Ularning funktsiyalari iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha o'z xizmatlarini tashkil etish va shakllantirishda ko'maklashishni o'z ichiga oladi. Kompyuter jinoyatlari va ularning oldini olish shimoliy mamlakatlarda ham katta e'tiborni tortmoqda. Ushbu mamlakatlarda sodir etilgan kompyuter jinoyatlarining aksariyati ochilmagan bo'lib qolmoqda, chunki kompaniyalar o'z obro'si uchun tashvishlanib, o'zlarining kompyuter tizimlariga ruxsatsiz kirish holatlari to'g'risida kamdan-kam xabar berishadi. Bunday hollarda iqtisodiy xavfsizlik xizmatlari xususiy idoralar xodimlarini jalb qilgan holda mustaqil tekshiruvlar o'tkazadi va aybdor deb topilganlar ishdan bo'shatiladi. Umuman olganda, Shimoliy mamlakatlarda tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirish, kompyuter jinoyatlari va sanoat josusligining oldini olish maqsadida sanoat va tijorat firmalarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash va ularning huquqni muhofaza qilish idoralari bilan yaqin hamkorligini ta'minlash uchun kuchli tizimlarni yaratish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Shunday qilib, zamonaviy iqtisodiy sharoitda xorijiy biznes tuzilmalari, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun xususiy tuzilmalarni yaratish, xususiy detektiv va xavfsizlik agentliklari, sanoat, axborot va tijorat xavfsizlik xizmatlari bilan yaqin aloqalarni yaratish bilan ajralib turadi. Funktsional majburiyatlari iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashni o'z ichiga olgan tuzilmalar uchun hal qilinadigan vazifalar doirasini va ko'lamini doimiy ravishda kengaytirish tendentsiyasi xarakterlidir. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ko'nikmalarni qo'llash doirasi kengaymoqda: savdo-iqtisodiy va moliyaviy va elektron. Bundan

tashqari, malaka darajasining doimiy ravishda yaxshilanishi va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ichki xizmatlar va xususiy agentliklar xodimlari sonining ko'payishini ta'kidlash lozim. G'arbiy firmalar xodimlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va malakasini oshirishga ixtisoslashuvining ortishi bilan ajralib turadi.

Frantsiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Ispaniya va Italiya kabi mamlakatlar o'zlarining qo'shma samarali iqtisodiy tizimini shakllantirishdi, ular mamlakat va fuqarolarning xavfsizligi darajasini saqlab qolish va yaxshilashga qodir. Evropa Ittifoqi doirasida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tamoyillari amalga oshirildi, ular: "qonunchilikni unifikatsiya qilish" printsipti - Evropa Ittifoqining yagona huquqiy siyosatini shakllantirish, Evroosiyo iqtisodiy ittifoqi to'g'risidagi shartnomani yaratish;, "to'rtta erkinlik" tamoyili - xizmatlar, tovarlar, kapital va ishchi kuchining erkin harakati (xususan, bojxona, fitosanitariya va veterinariya nazorati bekor qilingan holda chegaralarni ochish orqali tadbirkorlik faoliyati sohasidagi to'siqlarni bartaraf etish, bu esa korxonalariga qisqartirishga imkon beradi etkazib berish muddati va xarajatlarni kamaytirish), "davlatlar tengligi" printsipti - rivojlanish darajasi va siyosiy tizimidan qat'i nazar, barcha Evropa Ittifoqiga a'zo davlatlar uchun teng sharoitlar mavjud.

IX-BOB. XO'JALIK YURITUVCHI SUB'YEKTLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGI

9.1. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy manfaatlari va faoliyati qoidalari

Innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida korxonalar yagona milliy iqtisodiyotning uzviy tarkibiy qismi va ayni paytda, iqtisodiy jihatdan alohidalashgan bo'g'ini hisoblanadi. Korxonalar o'z faoliyatini o'zini-o'zi boshqarish, o'z xarajatlarini o'zi qoplashi asosida foyda (daromad) olish maqsadida yuritadigan birlamchi xo'jalik sub'ektidir.

Korxonani boshqarish maqsadi xo'jalik faoliyatining asosiy manfaatlaridan kelib chiqadi. Bunda korxonalar o'z xodimlarining moddiy va intellektual darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ichki va tashqi tahdidlarni bartaraf etish, rivojlanishning salbiy tendentsiyalariga barham berish, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga harakat qiladi. Bu maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilanadi:

- xo'jalik sub'ektlarining davlat, nodavlat tashkilotlari, mamlakat ichidagi va xorijdagi hamkorlari hamda raqobatchilari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarda qonun bilan belgilangan huquqlarini himoya qilish;
- korxonaning moddiy va moliyaviy bazasini saqlash va ko'paytirish, mehnat jamoasi, tadbirkorning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan resurslardan samarali foydalanish;
- mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlarning raqobatbardoshligini oshirish, ichki va tashqi bozorlarda ularni sotish uchun qulay bozor kon'yunkturasini yaratish;
- xo'jalik tuzilmalari faoliyatining ichki va tashqi tashkiliy barqarorligi, iqtisodiy aloqalarning ishonchliligiga erishish va tasodifiy hamda noinson, vijdonsiz hamkor va sheriklarga qaram bo'lib qolishdan saqlanish;
- xo'jalik tuzilmalari faoliyatini to'liq, aniq axborotlar bilan ta'minlash, ishlab chiqarish va tijorat sirlari hamda intellektual mulkka bo'lgan huquqni saqlash;

- reklama axborotidan foydalanish samaradorligi va korxonaning nufuzini oshirish.

Ushbu manfaatlarni amalga oshirish uchun ularga xavf soladigan tahdidlarni aniqlash va ularni bartaraf etishga intilish korxonaning faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Korxonalar ishlab chiqarish, savdo, tijorat-vositachilik, transport, sug'urta, bank, injiniring, moliyaviy investitsiya, ilmiy-tadqiqot, innovatsiya va turli xizmatlar ko'rsatish sohalarida faoliyat ko'rsatadi.

Korxonaning (firma) faoliyatining asosiy maqsadi foyda (daromad) olish hisoblanadi. Shuningdek, korxonaning manfaatlariga ishlab chiqarishni kengaytirish, personalning kasbiy mahoratini oshirish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari asosida texnologiya va mehnatni tashkil etishni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan va taklif etilayotgan mahsulotning iste'molchilari, mijozlari va insofli sherik, hamkorlarning sonini ko'paytirish ham kiradi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning, tashkilot va muassasalarning iqtisodiy jihatdan xo'jalik sub'ektlari sifatidagi muvaffaqiyati ularning iqtisodiy manfaatlarini talablarini qanday bajarilishiga bog'liq bo'ladi. Korxonaning muhim iqtisodiy manfaatlariga iste'molchilar talablari va tadbirkorlik tavsifidagi ichki omillarga bog'liq holda vujudga keladigan noaniq kutilmagan vaziyatlarga moslashish qobiliyati kiradi.

Korxonaning o'zining foyda olish maqsadini amalga oshirishi uchun muntazam ravishda mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish texnologiyasini takomillashtirishga, mahsulotlarning iste'mol xususiyatlarini oshirishga, ularni sotish jarayonlariga ko'proq e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi. Shuningdek, undan aylanma mablag'lar harakatini tezlashtirish, barcha turdagi zaxiralarni kamaytirish, reklama, hamkorlar bilan ikki tomonlama shartnomalar tuzish, kelishuv majburiyatlariga rioya etish talab etiladi. Mahsulotni sotish va xizmat ko'rsatish jarayonida korxonaning iqtisodiy manfaatlarini ro'yobga chiqadi.

Iqtisodiy manfaatlar korxonaning barqaror, ishonchli, moliyaviy-iqtisodiy jihatdan samarali faoliyat yuritishi, personalning shaxsiy xavfsizligi va faolligini

oshirish, yetarli darajada moddiy, informatsion intellektual salohiyatga ega bo'lishidan manfaatdorligidan ham yuzaga keladi. Iqtisodiy nazariya fanida xo'jalik sub'ektlari faoliyati to'g'risidagi bir qancha konsepsiyalar ilmiy jihatdan asoslangan. Ularda korxonalar iqtisodiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish bilan bog'liq faoliyat, xatti-harakatlarning xususiyatlari yoritilgan.

An'anaviy firma nazariyasi uning yagona iqtisodiy manfaati foydani maksimallashtirishga qaratilganini asoslaydi. Menejerial nazariyaga ko'ra firmaning faoliyatini uning egalari emas, balki menejerlari belgilab beradi. Ularning iqtisodiy manfaatlari ishlab chiqarish va mahsulotlar sotish hajmini hamda daromadni maksimallashtirish hisoblanadi. Firma qisqa muddatli davrda tovar sotish hajmini maksimallashtirishga, uzoq muddatli davrda esa foydani maksimallashtirishga harakat qiladi.

Firma egalari kapitalni o'stirish, shaxsan boyishni xohlaydilar. Bunday xohish cheksiz bo'lib, menejerlar ish haqi, obro'-e'tibori, firmadagi o'z mavqeini o'stirishni istaydi. Ko'p maqsadlar konsepsiyasiga ko'ra firma bir necha maqsadni, ya'ni foyda, sotish hajmi, iqtisodiy o'sish va boshqalarni ko'zlaydi.

Iqtisodiyotning globallasuvi, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz, O'zbekiston Respublikasining JSTga a'zo bo'lib kirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlar majmui korxonalarining xo'jalik yuritish usullarini o'zgartirish, yuzaga kelgan vaziyatlarda ularning faoliyat ko'rsatish samaradorligi va xavfsizlikni ta'minlashning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Buni xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hamkorligining yangi iqtisodiy tamoyillari, mamlakatlar va tashkilotlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, harbiy va gumanitar aloqalar tizimi sifatida xalqaro munosabatlarning yangi shakllari, shuningdek, iqtisodiy tizimlarning doimiy o'zgarib turuvchi muhiti ham talab qiladi.

Hozirgi paytda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar barcha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning markazi hisoblanadi. Ularni isloh qilish aylanma vositalar taqchilligi, moddiy-texnika bazasining eskirganligi, mahsulot raqobatbardoshligining pastligi, byudjet mablag'lari cheklanganligi, ichki va tashqi iqtisodiy aloqalar sustligi bilan tavsiflanadigan murakkab iqtisodiy va siyosiy

sharoitlarda ro'y beradi. tashkilot sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ekt lar ichki va tashqi muhit doirasida faoliyat yuritadi, ular, umuman olganda, faoliyat muvaffaqiyatli bo'lishini belgilab beradi va shu bilan bir paytda operatsion harakatlarga ma'lum cheklovlar qo'yadi.

Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish faqat mavjud ichki va tashqi muhitni hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin. Tashqi muhitni tahlil qilish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlari iste'mol bozorini o'rganish jarayonida ma'lumotlardan ilmiy tadqiqotlar orqali foydalanishi, shuningdek raqobatchilar tomonidan qo'llaniladigan voqea va trendlarni doimiy ravishda kuzatib borishi mumkin.

Tashqi muhit tarkibiy qismlarini optimal o'rganish uchun strategik menejmentning zamonaviy tadqiqotlarida umumiy va raqobat muhiti ajratib ko'rsatiladi. Tashkilot tashqi muhit bilan doimiy almashinuv holatida bo'ladi, shu tariqa kun ko'rish imkoniyatini ta'minlaydi. Tashqi muhit tashkilotni uning ichki salohiyatini tegishli darajada saqlash uchun zarur bo'lgan resurslar bilan ta'minlovchi muhit hisoblanadi.

Biroq tashqi muhit resurslari cheklanmagan emas, bundan tashqari, ularga shu muhitdagi boshqa tashkilotlar ham da'vo qiladi. Shuning uchun tashkilot tashqi muhitdan kerakli resurslarni ololmasligi ehtimoli doimo mavjud. Bu esa uning salohiyatini susaytirishi va tashkilot uchun ko'plab salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Strategik boshqaruvning vazifasi tashkilotning maqsadlariga erishish maqsadida zarur darajada o'z salohiyatini saqlab qolishi uchun atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bo'lishini ta'minlash va shu tariqa uzoq muddatli istiqbolda omon qolishga imkon berishdir.

Ichki muhit xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'linmalari o'rtasidagi o'zaro aloqalar va shart-sharoitlar yig'indisi bo'lib, ular o'z faoliyati maqsadlarini samarali amalga oshirish imkonini beradi. Shuning uchun mahalliy korxonalar ichki va tashqi muhitining nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish, o'tish davri va bozor sharoitida faoliyat ko'rsatishining o'ziga xos xususiyatlari, ularning iqtisodiy

munosabatlar tizimidagi o'rnini va rolini aniqlash davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tashkiliy-iqtisodiy mexanizmining muhim tarkibiy qismi sanaladi.

Xalq xo'jalik kompleksining asosiy va birlamchi bo'g'ini bo'lmish xo'jalik yurituvchi sub'ektlar turli iqtisodiy tizimlarda faoliyat ko'rsatadi. Korxonalarni tavsiflovchi va muayyan tizimning xususiyatlariga bog'liq bo'lgan asosiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish mumkin (5-jadval).

6-jadval

Korxonani tavsiflovchi asosiy belgilar

Belgilar	Rejali iqtisodiyot	Bozor iqtisodiyoti
Yaratish tartibi	Mulkdorning qarori bilan	Mulkdorning yoki mehnat jamoasining qarori bilan
Mulkchilik shakllari	Davlat	Davlat, xususiy
Tashkiliy-huquqiy shakli	Unitar davlat korxonalari	Xilma-xil tashkiliy-huquqiy shakllar mavjudligi
Xo'jalik yurituvchi usullari	Reja-byudjet va xo'jalik hisobi	Reja-byudjet, xo'jalik va tijorat hisobi
Resurslarning korxonalar o'rtasida taqsimlanishi	Markazlashgan, fondlashtirilgan	To'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalari

Umumiy maydon, umumiy yordamchi xo'jalik korxonasini yaxlit bir qilib birlashtiruvchi muhim belgilar hisoblanadi. «Korxonalar» atamasi iqtisodiy faoliyat sub'ektlariga nisbatan ham, iqtisodiy faoliyat ob'ektlariga nisbatan ham qo'llanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt sanalgan holda, korxonalar yuridik shaxs sifatida ishtirok etadi, chunki o'z mulkida, xo'jalik tasarrufida yoki tezkor boshqaruvida alohida mulkka va mustaqil balansiga ega, o'z majburiyatlari bo'yicha javob beradi, o'z nomidan xaridlarni amalga oshirishi, mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni amalga oshirishi, majburiyatlarni bajarishi, sudda da'vogar sifatida ishtirok etishi mumkin. Yuridik shaxslarning asosiy belgilari quyidagilar hisoblanadi:

- tashkiliy birlik – yuridik shaxsning strukturali bo'linmalari (ishlab chiqarish birliklari, sexlar, bo'limlar) va ularning rahbar organga bo'ysunishini belgilab beradigan umumiy tashkiliy struktura yoki ichki tuzilma mavjudligi;

- mulkiy alohidalik – boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mulkidan ajratilgan, faqat unga tegishli bo'lgan, alohida mulk mavjudligi;

- mulkiy javobgarlik – majburiyatlari bo'yicha unga nisbatan jarima solinishi mumkin bo'lgan o'z mulki bilan javob berish imkoniyati;

- yuridik shaxsning o'z nomidan bitimlar tuzish, o'zi uchun xaridlar amalga oshirish, mulkiy va nomulkiy huquqlarni amalga oshirish, majburiyatlarni bajarish, shuningdek, o'z mulkini mustaqil tasarruf qilish imkoniyati.

Yuridik shaxslarni quyidagilar tavsiflaydi:

- firma nomi;
- davlat reestrda ro'yxatdan o'tganlik;
- ta'sis hujjatlarida e'lon qilingan faoliyat maqsadlariga mos fuqarolik huquqlari;

- majburiyatlari bo'yicha javobgarlik;
- faoliyatning ayrim turlari uchun maxsus ruxsatnoma (litsenziya) mavjudligi;
- belgilangan tashkiliy struktura;
- mustaqil balans;
- yuridik adres;
- muhr va bankdagi hisob raqami.

Bundan tashqari, yer uchastkalari, binolar, inshootlar, uskunalar, inventarъ, tovar belgisi va boshqalarni o'z ichiga olgan mulkiy majmuani ifodalar ekan, kompaniya turli bitimlar (masalan, sotish, garov, lizing, meros va boshqalar) ob'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Korxonaning asosiy maqsadi - mahsulot ishlab chiqarish, sotish, xizmatlar ko'rsatish, davlat ehtiyojlari va foyda olishni eng samarali tarzda qondirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish jarayonlarini tashkil etishdan iborat. Shu bilan birga, kompaniyaning asosiy maqsadi doirasida bo'lgan butun faoliyat yo'nalishlari mavjud. Ular jamoa manfaatlari, kapital hajmi, korxonadagi ichki vaziyat, tashqi muhit bilan belgilanishi mumkin va muayyan talablarga javob berishi kerak (ayniqsa, muayyanlik, o'lchash mumkinligi, vaqt bo'yicha adashmaslik, erishish mumkinligi, o'zaro manfaatdorlik va boshqalar. Ushbu maqsadlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mahsulot, ish, xizmatlar chiqarishni maksimallashtirish;

- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish asosida mahsulot raqobatbardoshligini ta'minlash;

- faoliyat barqarorligi;

- bozordagi pozitsiyalarni saqlash (yangi bozorlar egallash) va ishlab chiqarish yuqori samaradorligini ta'minlash;

- ishlab chiqarish kompleksligiga erishish va b.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyat yo'nalishlarini tanlashi bir tomondan, korxonaning o'z resurslari bilan ta'minlanganligini, boshqa tomondan esa – tashqi muhit va bozordagi vaziyatni tavsiflaydigan turli omillarga bog'liqdir. Iqtisodiy tizimga ta'sirlar yo'nalishiga qarab, omillar ijobiy va salbiy turlarga bo'linadi. Bundan tashqari, yuzaga kelish joylari asosida omillar ichki (o'z navbatida, ularning yuzaga kelish joyi boshqaruv sub'ektiga bog'liq bo'lgan ob'ektiv va xo'jalik yurituvchi sub'ektning narx siyosati, rahbarning shaxsiyati, xususiyatlari va h.k. bilan bog'liq bo'lgan sub'ektiv turlarga bo'linadigan) va tashqi (inflyatsiya jarayonlari, davlat faoliyati, ichki va jahon bozori kon'yunkturasining o'zgarishi va h.k. bilan bog'liq) omillarga bo'linadi.

9.2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizligiga

tahdidlar

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt (korxonalar) atrof-muhit (tashqi muhit) bilan faol o'zaro aloqalar sharoitida mavjud bo'lgan ochiq turdagi tizim hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyat ko'rsatish muhiti tarkibiy bo'linmalar, infratuzilma bo'g'inlarining yig'indisi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar va faoliyat sharoitlaridir. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'z faoliyatini amalga oshirishda boshqalardan alohida bo'lib olmaydi va o'zaro hamda davlat boshqaruv organlari, jamoat tuzilmalari va h.k. bilan aloqada bo'ladi, ya'ni o'z faoliyatini tashqi muhitda amalga oshiradi.

Tashqi muhit - Bu iqtisodiy sub'ektlar, iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy sharoitlar, milliy va davlatlararo institutsional tuzilmalar va boshqa tashqi omillar majmui

bo'lib, ular xo'jalik yurituvchi sub'ektlar muhitida harakat qiladi va faoliyatining turli sohalariga ta'sir qiladi. Tashqi muhitning asosiy xususiyatlari quyidagilardir:

- omillarining o'zaro bog'liqligi;
- murakkabligi;
- harakatchanligi va noaniqligi.

Omillar o'zaro bog'liqligi – bir omilning o'zgarishi tashqi muhitning boshqa omillariga ta'sir etadigan shart yoki daraja.

Tashqi muhit murakkabligi deganda barqaror mavjud bo'lish va yashovchanligini ta'minlash uchun ishlab chiqarish tizimi javob berishi lozim bo'lgan omillar sonini hamda har bir omilning mumkin bo'lgan variantlari sonini tushunish lozim.

Harakatchanlik yoki dinamiklik - xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi muhitida o'zgarishlar sodir bo'lish tezligini ifodalaydi. Ayrim tarmoqlarda, masalan, farmatsevtika, elektron, kimyo sanoati va boshqalarda bu o'zgarishlar nisbatan tez, qazib olish sanoati kabi boshqa tarmoklarda esa sekin ro'y beradi.

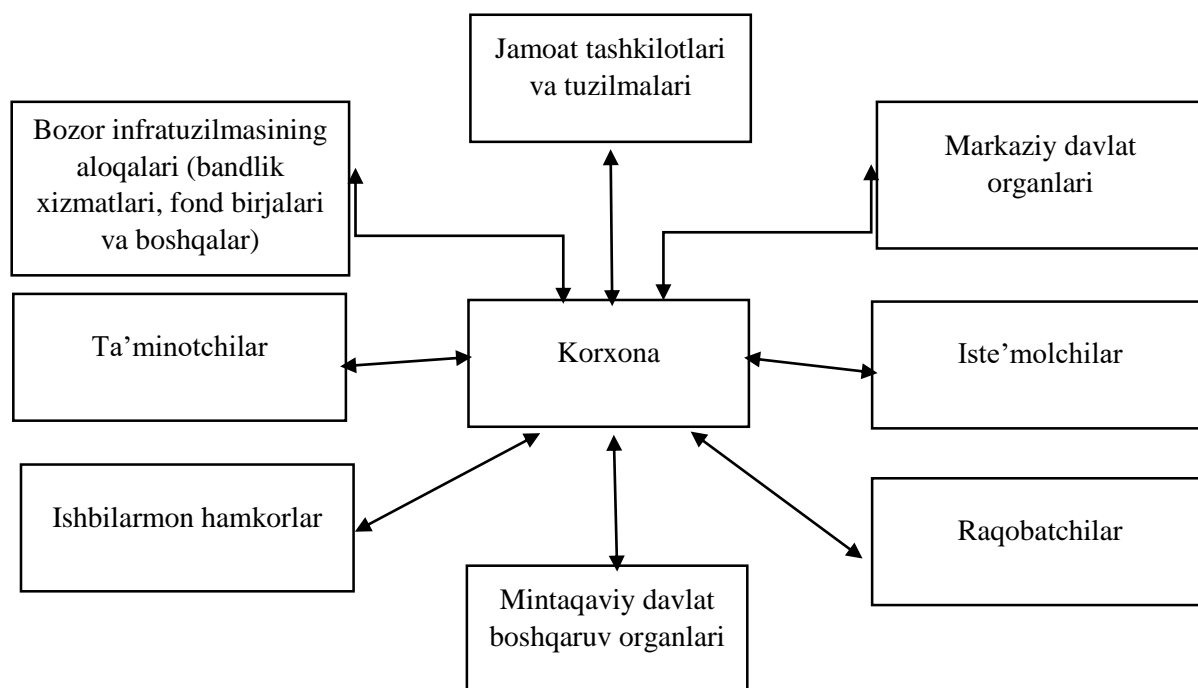
Noaniqlik xo'jalik yurituvchi sub'ektning ma'lum bir tashqi muhit omiliga oid bo'lgan axborot miqdoriga bog'liq bo'lgan funktsiya, shuningdek, mavjud axborotlarning aniqligiga ishonch funktsiyasidir. Tashqi muhit qanchalik noaniq bo'lsa, samarali qarorlar qabul qilish yo'llarini topish shunchalik qiyin kechadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi muhit bilan munosabatlari dinamik bo'ladi. Tashqi muhit elementlari orasidagi mavjud bog'lanishlar to'plamlarini vertikal va gorizontal turlarga ajratish mumkin.

Vertikal aloqalar xo'jalik yurituvchi sub'ektning davlat ro'yxatidan o'tishi bilan boshlanadi, chunki u o'z faoliyatini amaldagi qonunchilikka muvofiq amalga oshiradi.

Gorizontal aloqalar mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun mo'ljallangan bo'lib, ishlab chiqaruvchilarning moddiy resurslar yetkazib beruvchilar, mahsulot xaridorlari, biznes hamkorlar va raqobatchilar bilan munosabatlarini aks ettiradi. xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning

tashqi muhit bilan aloqalari yiriklashtirilgan tarzda va sxema ko'rinishida quyidagi rasmda aks ettirilgan.

9-rasm. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashqi muhit bilan tashkiliy-iqtisodiy aloqalari

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining tashqi muhitida makro-daraja yoki makro-muhit va mikro-daraja yoki mikro-muhit farqlanadi. Ushbu darajalarning har birida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga ta'sir qiluvchi omillar mavjud. Makrodarajada, odatda, tabiiy, ekologik, ijtimoiy-demografik va siyosiy omillar farqlanadi.

Mikrodarajada xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga bozor kon'yunkturasi, hamkorliklarning shakli va zichligi, ta'minotchilar va iste'molchilar bilan munosabatlar, bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi va boshqa omillar ta'sir ko'rsatadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi omillar mavjud (12-jadval).

Bevosita ta'sir yetuvchi omillar bevosita xo'jalik faoliyatiga ta'sir etadi, bilvosita ta'sir etuvchi omillar esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatiga bevosita

ta'sir etmaydi.

6-jadval

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga bevosita va bilvosita ta'sir omillari

Omillar nomi	Mazmuni
Bevosita ta'sir	-davlat -moddiy va moliyaviy resurslar ta'minotchilari -mehnat bozori -huquqiy makon (qonunlar, qonunchilik-normativ hujjatlari, iqtisodiy sohada tartibga soluvchi faoliyat) -iste'molchilar -raqobatchilar -jamoat tuzilmalari (ekologiya tashkilotlari, kasaba uyushmalar va b.)
Bilvosita ta'sir	-vaziyatga oid, dunyodagi va mamlakatdagi iqtisodiy holatni, davlatlararo munosabatlar xususiyatlarini aks ettiradi -innovatsion, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, tarmoqlar, mamlakatlar jadal rivojlanishi uchun fan-texnika taraqqiyoti yuzaga keltiradigan salohiyatni ta'minlaydi -ijtimoiy-madaniy, mamlakatda qabul qilingan urf-odat va an'analar, hayotiy qadriyatlar majmuini o'z ichiga oladi -siyosiy, davlat ma'muriy boshqaruv organlarining xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga nisbatan faoliyat sohasini aks ettiradi, shuningdek, ekologiya, mahsulotning xavfsizlik darajasi bo'yicha standartlar belgilaydi

Tashqi muhitning asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy muhit, uning tizimida inflyatsiya iste'molchilarning xarid layoqatini qisqartirishi, yangi soliqlar daromadlar taqsimotini o'zgartirishi, kapitalga foiz stavkalari esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yangi quvvatlariga investitsiyalarni foydali yoki foydasiz qilishi mumkin;

- siyosiy vaziyat, bunda davlat boshqaruv organlari tizimida amalga oshirilgan o'zgarishlar xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash darajasiga ta'sir ko'rsatishi, davlat sektoriga bo'lgan munosabat o'zgarishiga hissa qo'shishi va siyosiy beqarorlik uzoq muddatli investitsiyalarning xavfli bo'lishiga olib kelishi mumkin;

- yuridik muhit – qonunchilikdagi o'zgarishlar, ayniqsa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati bilan bog'liq o'zgarishlar ularning jadal rivojlanishiga xizmat qilishi yoki aksincha, tadbirkorlik tizimida u yoki bu faoliyat yo'nalishlarini to'xtatib turishi mumkin;

- texnologik muhit, uning tizimida yangi texnologiyalar joriy qilinishi mahsulot raqobatbardoshligining oshishiga yoki raqobatchi yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda muvaffaqiyatga yerishgan bo'lsa, uning pasayishiga olib kelishi mumkin;

- ijtimoiy-madaniy muhit, uning tizimida yangi mahsulot, yangi moda yoki fasonlar paydo bo'lishi xo'jalik yurituvchi sub'ektda yangi imkoniyatlar shakllantirish uchun asoslar yaratishi mumkin;

- tabiiy-iqlim sharoitlari, ular geografik vaziyat bilan bog'liq bo'lib, hosilning yaxshi yoki yomon bo'lishida o'z ifodasini topadi va darhol narxlar darajasiga ta'sir etadi;

- demografik vaziyat, uning tizimida aholi migratsiyasi, tug'ilish ko'rsatkichlari va o'lim ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar talab darajasiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi muhitdan tashqari, iqtisodiy jarayonlarning ro'y berish xarakteriga xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining yuzaga kelgan ichki tizimi yoki ichki muhit ham ta'sir ko'rsatib, bu o'z faoliyat maqsadlarini samaraliroq amalga oshirish imkonini beradigan bo'linmalar o'rtasidagi aloqalar va shart-sharoitlar yig'indisini ifodalaydi.

Ichki muhit yelementlariga quyidagilar kiradi:

- tashkiliy struktura;
- funktsional majburiyatlar strukturasi;
- xizmatlar almashinish strukturasi;
- axborot strukturasi;
- resurs-texnologiya strukturasi;
- mehnat resurslari strukturasi;
- mehnat jamoasi a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilim va tajribalari ifodasi sanalgan qoidalar va me'yorlar yig'indisi ko'rinishidagi tashkiliy madaniyat.

Shu bilan birga, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan faoliyat ko'rsatish maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan ichki muhit ishlab chiqilgan usullar va

nizomda belgilangan muddatlarda bajarilishi lozim bo'lgan vazifalarni aniqlashni talab etadi.

Bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv tizimini qayta tashkil etish orqali mavjud sharoitlarga moslashishga imkon beruvchi ichki muhitning xususiyatlarini ham ta'kidlash tubdan muhimdir. Moslashuvchanlik darajasini bilvosita ko'rsatkichlar yordamida o'lchash mumkin, bu quyidagilarni o'z ichiga oladi:

-ta'minotchilar narxni oshirgan yoki inflyatsiya sur'ati ortgan vaqtdan to xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ishlab chiqaruvchi mahsulotlar narxi oshguncha bo'lgan vaqt;

- asosiy raqobatchilar bilan taqqoslaganda yang mahsulot yoki texnologiya o'zlashtirish vaqti;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar kredit layoqati va to'lov layoqatini baholash uchun zarur bo'lgan hujjatlar tayyorlash vaqti.

Vaziyatga oid sharoitlarga moslashadigan ichki muhitni shakllantirishda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiy munosabatlar tizimida ro'y beradigan iqtisodiy jarayonlar murakkabligi bilan bog'liq qator muammolarga duch keladi. Masalan, yirik korxonalarda ichki muhitga o'z qozonxonalari, energetika sexlari va h.k. ko'rinishidagi, ularga mablag'lar ajratishni talab qiladigan yordamchi ishlab chiqarish ko'rinishidagi rivojlangan xizmatlar, shuningdek, ijtimoiy soha ob'ektlari kiritiladi, bu esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliya tizimiga va ularning faoliyat yuritish barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ichki va tashqi muhit omillari o'zaro bog'liq bo'lib, ulardan birining o'zgarishi ikkinchisining namoyon bo'lish xarakteriga darhol ta'sir ko'rsatadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning strategiyasi va taktikasini belgilovchi eng muhim xususiyatlardan biri ularning tashqi muhitga bog'liqligi ekan, bu omillarni belgilash va tartiblash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun boshqaruv qarorlari qabul qilish mexanizmi muhim tarkibiy qismga aylanadi. Masalan, yangi avtomatlashtirilgan texnologiyalarni joriy etish xo'jalik yurituvchi sub'ektlariga raqobat ustunligini ta'minlashi mumkin. Biroq, ular yangi texnologiyalarni o'zlashtirishi uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ichida yangi tashkiliy munosabatlarni ko'rib chiqish yoki

yaratish, bu sohada muayyan ko'nikma va tajribaga ega bo'lgan xodimlarni tanlash, tegishli tuzilmalar va bo'linmalarda funktsional majburiyatlarini, shuningdek, xalqaro mehnat taqsimotidagi xususiyatlarni aniqlash kerak bo'ladi.

Korxonalar (firmaning) iqtisodiy xavfsizligi – ma'muriyat va personal tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy va injener texnik tavsifdagi chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarining ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir. Korxonalar iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash boyicha ishlarni tashkillashtirishda ichki va tashqi tahdidlardan tarkib topishini ko'zda tutish lozim. Ichki tahdidlarga korxonaning ichki tarkibiy tuzilishini va korxonadagi ozaro munosabatlarni hamda o'zining iqtisodiy xavfsizligini eng yuqori darajada tashkillashtira olish qobiliyati tushuniladi.

Korxonalar turli yo'nalishdagi iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini ishlab chiqadi. Ularning muhimlari quyidagilardan iborat:

- mavjud yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan, iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish yoki oldini olishga yo'naltirilgan, masalan, axborot oqimlariga;
- xavfsizlik ob'ektlariga noxush, salbiy ta'sirlarni cheklovchi, masalan, tijorat sirini tashkil yetuvchi ma'lumotlar;
- riskni hisobga olgan holda innovatsion va investitsion siyosatni amalga oshirish oqibatida korxonaga yetkazilgan zarar yoki yo'qotishlarning o'rnini qoplash, ularni tiklashga qaratilgan xavfsizlik strategiyalari.

Korxonalar iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar ichida eng muhimlari iqtisodiy shpionaj va razvedka hisoblanadi. Mutaxassislarining hisobotlariga ko'ra AQShda har yili xususiy firmalar iqtisodiy razvedka maqsadlari uchun 1,5 mlrd. dollardan ortiq mablag' sarflaydilar. Yaponiya korporatsiyalari esa shpionaj orqali boshqa mamlakatlarning texnika yutuqlari to'g'risidagi axborotlarning 40 foizga ega bo'lishadi. Ushbu yo'l bilan raqiblar bir-birlarining bozor strategiyalari, bitimlar, ishlab chiqarish rejalari to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirincha olishga harakat qiladilar. Yashirin tarzda saqlanayotgan ma'lumotlarni hujjatlarni o'g'irlash, nusxa ko'chirish, aloqa kanallarini yashirincha eshitish, tegishli xodimlarni sotib olish,

ularga tahdid qilish, kompyuter, elektron hisoblash texnikasi tarmog'iga kirish va boshqa usullarini qo'llash yo'li bilan iqtisodiy shpionlik faoliyatini amalga oshiradilar.

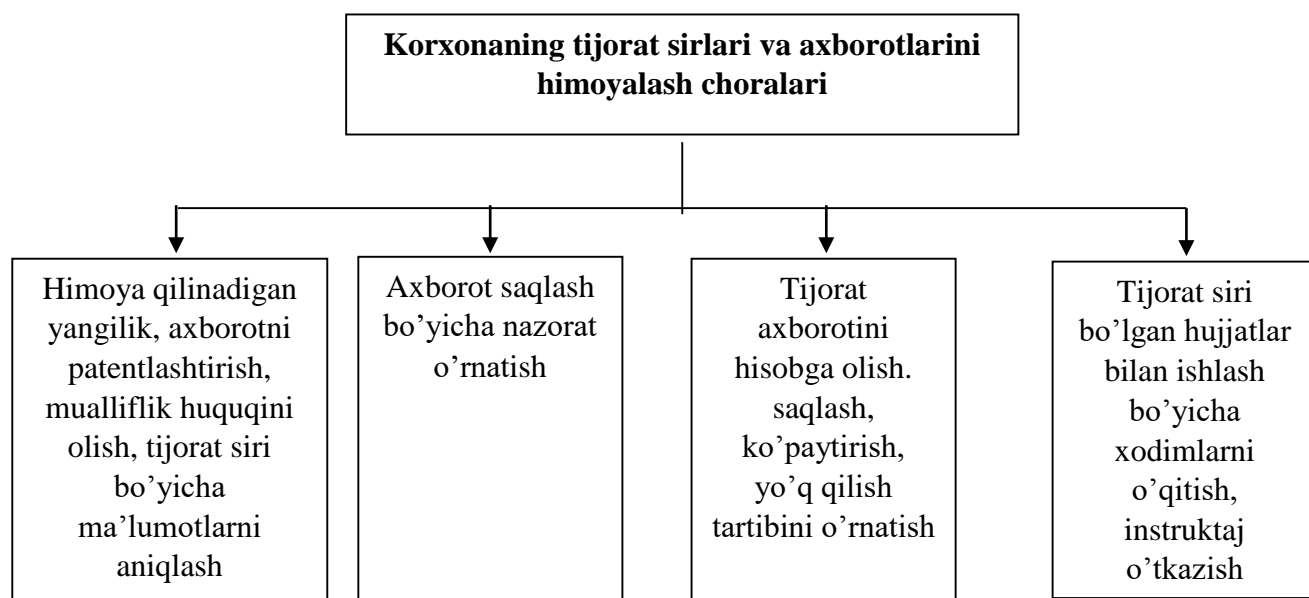
Tadbirkorlar tijorat sirlarini sanoat shpionajidan, oshkora bo'lishdan himoyalash uchun quyidagilarni amalga oshiradilar:

- ilmiy-texnikaviy yangilik va axborotlardan himoya qilish uchun ularni patentlashtirish mualliflik huquqini olish, tijorat siri hisoblangan ma'lumotlarni aniqlash;

- hujjatlar bilan ishlaydigan xodimlarni aniqlash, ro'yxatini tuzish, ularning faoliyatini muntazam nazorat qilish, axborot va ma'lumotlar bilan ishlash tartibini belgilash hamda uning ustidan nazorat o'rnatish;

- tijorat ma'lumotlari va axborotlarini maxsus hisobga olish, ularni saqlash tartibini o'rnatish, nazorat ostida ko'paytirish hamda maxsus shaxslar kuzatuvida hujjatlarni yo'q qilish;

- xodimlarni hujjatlar bilan ishlash va ularni himoyalash bo'yicha o'qitish, mashg'ulotlar o'tkazish, ko'rsatma, tavsiyalar berish, kundalik eslatmalar qilish (10-rasm).

10-rasm. Korxonaning tijorat sirlarini himoyalashi

Umumiqtisodiy tavsifdagi tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy sikl, jahon moliyaviy va iqtisodiy inqirozi, retsessiyalar;
- xomashyo resurslariga jahon bozorlaridagi narxlarning tushib ketishi;
- xalqaro moliyaviy muassasalar va transnatsional banklarning kredit resurslari qiymatining o'sishi;

- tashqi qarz bo'yicha davlat majburiyatlarining bajarilmasligi.

Milliy iqtisodiyot doirasidagi tashqi tahdidlar ichida muhim o'rin tutadigan siyosiy tahdidlar quyidagilardan iborat:

- siyosiy tahlika va beqarorlik, ijtimoiy nizolarning kuchayishi;
- qonunchilikning takomillashmaganligi;
- iqtisodiyotni tartibga solishda rag'batlantirish o'rniga man qiluvchi, cheklovchi tavsifdagi usul va vositalarning ustuvorligi;

- davlat xaridi va buyurtmalarining qisqarishi;
- davlat ichki qarzlarning ko'payishi, soliq yukining oshishi, monopolizmning himoya qilinishi va raqobatning cheklanishi;

- moliya siyosatidagi salbiy o'zgarishlar, banklar sonining qisqarishi, moliya tizimi holatining yomonlashuvi, mulkni qayta taqsimlash va xususiy korxonalarni milliylashtirishning kuchayishi va h.k.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan ichki tahdidlar asosan ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi:

- asosiy kapitalni eskirgan elementlarining ommaviy tarzda ishdan chiqishi, ular o'rnining to'ldirilmasligi va buning natijasida ishlab chiqarish salohiyatini yo'qotilishi;

- texnik va texnologik jihatdan qurollanishning orqada qolishi;
- ishlab chiqarish xarajatlarining yuqoriligi;
- korxonada tashmachilik, o'g'rilik va boshqa noxush hodisalarning mavjud bo'lishi;

- korxonada personalining xatolari (inson omili);
- raqobatchilarning axborot olish uchun korxonada personalidan foydalanishi.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan tashqi tahdidlarga quyidagilar kiradi:

- tovarlar bozorida o'z o'rnini yo'qotish, ya'ni o'z tovarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan foyda bilan sotish imkoniyatining yo'qligi;
- mamlakatda moliyaviy holatning salbiy tomonga o'zgarishi;
- fond bozorida korxonalar aksiyalari narxlarining pasayib ketishi, ya'ni korxonaning kapitallashuv darajasining pasayishi;
- xaridorlar va buyurtmachilar tomonidan to'lov intizomiga rioya qilinmasligi;
- nohalol raqobatchilar va kontragentlar;
- kriminal raqobat;
- sanoat shpionaji;
- davlatning jinoyatchilikni oldini olish, odil sudlovni amalga oshirish va shuningdek, iqtisodiy siyosatni amalga oshirish borasidagi chora-tadbirlarining zaif jihatlari;
- kompyuter texnologiyalaridan foydalanish sohasidagi jinoyatlar;
- yangi mahsulot ishlab chiqarish va uni ishlab chiqarishga joriy etish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'sir ko'rsatadigan tahdidlarni bartaraf etish uchun bir qator vazifalarni amalga oshirish kerak bo'ladi. Korxonalar xodimlarining yuqori malakaga ega bo'lishlarini ta'minlash, xodimlarning yuqori intellektual salohiyatga ega bo'lishlariga erishish, korxonaning texnik va texnologik jihatdan mustaqilligini ta'minlash, yuqori raqobatbardoshligiga erishish, korxonani boshqarishda yuqori samaradorlikka erishish, korxonalar faoliyatining yetarli ekologik darajasini ta'minlash, korxonaning huquqiy himoyalanganligini, korxonaning axborot muhiti himoyasini ta'minlash, korxonalar xodimlarining xavfsizligini ta'minlash kabilar shular jumlasidandir.

9.3. Xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash

Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati va umuman iqtisodiyotni prognozlash, birinchi navbatda, nafaqat belgilangan ijtimoiy maqsadlarga, balki iqtisodiy

xavfsizlikka erishishni ham ta'minlovchi normativ iqtisodiy talablarni belgilashni o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan umumiy iqtisodiy maqsadlar asosiy iqtisodiy majmualar: sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmatlar va davlat boshqaruvi o'rtasida taqsimlanadi. Bunday umumiy metodologik yondashuv xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini uzoq muddatda modellashtirishga va ular ish olib boradigan muhit parametrlarini bashorat qilishga imkon beradi. Ochiq iqtisodiyotda tadbirkorlik sub'ektlarining xatti-harakatlari strategiyasi tashqi muhit bilan belgilanadi. Shu sababli transmilliy korporatsiyalar top-menejmenti global raqobatning bozor xulq-atvori strategiyasiga ta'sirini tan oladi. «Istaymizmi yoki yo'qmi, globallashuv va axborot inqilobi bugungi kunda hamma narsani belgilab beradi. Bizda faqat ikkita yo'l bor – yoki moslashish, yoki halok bo'lish» - deydi Intel korporatsiyasi rahbari Endryu Grouv. «Globallashuvda ishtirok etish yoki etmaslikni siz hal qila olmaysiz. Bozor siz uchun hamma narsani hal qiladi, sizni harakat qilishga majbur qiladi» - deydi Thomson, S.A. kompaniyasi rahbari Alan Gomes. «Sof milliy sanoat endi mavjud emas» - deb ta'kidlaydi Robert Peloski va Morgan Stenli.

Tarkibi va hajmi jihatidan mahalliy korxonalar global ko'p millatli korporatsiyalarga qaraganda o'n yoki undan ko'p marta kichikdir. Ular uchun ham «moslashish yoki halok bo'lish» shiori o'rinlidir. Ammo milliy miqyosda iqtisodiyotning uzoq muddatli, barqaror rivojlanishiga tayanadigan bo'lsak, biznes sub'ektlarini jadal rivojlanayotgan jahon bozoriga moslashtirish uchun barcha sa'y-harakatlarni albatta yo'naltirishimiz lozim. Biroq, har qanday adekvat harakatlarni bajarishdan oldin tashqi muhitning kelajakdagi miqdoriy parametrlarini aniq tushunish kerak.

Ob'yektiv ijtimoiy maqsadlarga erishish uchun O'zbekiston sanoat majmuasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning sanoat bazasini rekonstruktsiya qilish, asosiy vositalarni yangilash va shu asosda sanoat sohasidagi fond qurollanishini 10 barobardan ziyod, uskunalarning kapital chiqishini esa 3 barobar oshirish bo'yicha dinamik chora-tadbirlar majmui amalga oshirilishi kerak bo'ladi. Innovatsion loyihalar va ishlab chiqarish ob'ektlarini keng miqyosda amalga

oshirish talab etiladi, uning asosiy mezonini davlat mehnatining yuqori mahsuldorligi bo'lishi kerak. Innovatsion ishlab chiqarish ob'ektlarining keng miqyosda joriy etilishi respublika sanoat majmuasiga yangi iqtisodiy muhitga yetarli darajada mos kelish imkonini beradi va mamlakatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturi ijrosini ta'minlaydi. Bu maqsadda iqtisodiy xavfsizlikni yaxshilash uchun ishlab chiqilgan modellar tadbirkorlik sub'ektlarining uzoq muddatda bosib o'tadigan yo'lini miqdoriy jihatdan baholash va davlat ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini boshqarishning yetarli mexanizmini ishlab chiqish imkonini beradi.

- Korxonada xavfsizligini ta'minlash uchun xo'jalik faoliyatining sifat va miqdor ko'rsatkichlarini tahlil qilish yo'li bilan uning turli tahdidlarga barqarorligi hamda xavfsizlik darajasi baholanadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda ishlab chiqarishning texnik darajasi, sotilayotgan va xarid qilinayotgan litsenziyalar, ishlab chiqarilayotgan mahsulot va qo'llanilayotgan texnologiyaning jahonning eng yaxshi andozalariga mosligi, mahsulotning ilmiy talabligi va innovatsiya darajasi muhim hisoblanadi.

- Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xo'jalik sub'ektlarining moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda quyidagi hisobot ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

- korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti, o'zining aylanma aktivlarining umumiy aktivlar summasiga nisbati;

- joriy likvidlik ko'rsatkichi;

- o'z kapitalining rentabelligi;

- umumiy to'lovga qodirlik ko'rsatkichi, aktivlar bozor qiymatining xo'jalik sub'ektining barcha majburiyatlariga nisbati;

- kapitallashtirish koeffitsienti, o'z kapitalini bozor qiymati qarzdor mablag'larining balans qiymatiga nisbati;

- menejment koeffitsienti, sotishdan olingan pul tushumining joriy majburiyatlar miqdoriga nisbati.

Ushbu tahlil quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiy manfaatlarga tahdidlar bo'yicha korxonaning zaif tomonlari, tahdidlarning salbiy ta'siri baholanadi;

- iqtisodiy tahdidlarning salbiy ta'sirini bartaraf etish bo'yicha shu vaqtgacha ko'rilgan chora-tadbirlarni xo'jalik sub'ektlarini boshqarish elementlarining faoliyati bilan bog'liq ravishda qayta ko'rib chiqish;

- tahdidning salbiy ta'sirini bartaraf etishda xo'jalik sub'ektini boshqarishning funktsional elementlarining rolini miqdor hamda sifat jihatdan tavsiflash va baholash;

- iqtisodiy xavfsizlik darajasini integral baholashni shakllantirish;

- xavfsizlik darajasini baholashning joriy natijalarini ilgarigi davrda olingan natijalar bilan solishtirish va taqqoslash;

- iqtisodiy manfaatlarga tahdidlarni bartaraf etish yoki neytrallashtirish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlarning yetarli darajada natijalar bermaganligi sabablarini aniqlash;

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda xo'jalik sub'ektini boshqarishning funktsional elementlari faoliyatini yaxshilash bo'yicha qo'shimcha tavsiyalar tayyorlash.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida xo'jalik sub'ektining moliyaviy barqarorligini tahlil qilishda quyidagi hisobot ko'rsatkichlaridan foydalaniladi:

- korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsienti, o'zining aylanma aktivlarining umumiy aktivlar summasiga nisbati;

- joriy likvidlik ko'rsatkichi;

- o'z kapitalining rentabelligi;

- umumiy to'lovga qodirlik ko'rsatkichi, aktivlar bozor qiymatining xo'jalik sub'ektining barcha majburiyatlariga nisbati;

- kapitallashtirish koeffitsienti, o'z kapitalini bozor qiymati qarz mablag'larining balans qiymatiga nisbati;

- menejment koeffitsienti, sotishdan olingan pul tushumining joriy majburiyatlar miqdoriga nisbati.

Korxonaning xavfsizligini ta'minlash uchun huquqiy, tashkiliy, texnik tavsifdagi

chora-tadbirlar majmuasini ishlab chiqish lozim. Korxonada xavfsizligini ta'minlashning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- qonuniylik;
- iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va foydalilik
- dasturli-maqsadli rejalashtirish, mustaqillik va mas'uliyat
- o'zaro hamkorlik va faoliyatlarni muvofiqlashtirish
- ixtisoslashuv va professionalizm
- ishni tashkil etish
- talabchanlik va nazoratning ochiqligi.

Korxonada iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning yagona tizimidagi tamoyillar korxonalarining hayotiy muhim manfaatlarni himoya qilish va tadbirkorlik faoliyati vazifalarini muvaffaqiyatli hal etish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish hamda amalga oshirishning muhim talablari ham hisoblanadi:

1. Qonuniylik – xavfsizlik choralari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar doirasida ishlab chiqiladi.

2. Iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va foydalilik – ko'rilayotgan iqtisodiy xavfsizlik choralari xo'jalik faoliyatining yomonlashuviga, foydasining kamayib ketishiga olib kelmasligi kerak.

3. Dasturli-maqsadli rejalashtirish, mustaqillik va mas'uliyat – korxonaning xavfsizlik xizmati o'z faoliyati uchun zarur bo'lgan mablag', resurs, moddiy texnika anjomlari bilan ta'minlangan bo'lishi lozim.

4. O'zaro hamkorlik va faoliyatlarni muvofiqlashtirish – korxonaning turli bo'limlari ushbu tamoyil asosida faoliyat yuritishlari kerak bo'ladi.

5. Ixtisoslashuv va professionalizm – xavfsizlik xizmatining kadrlar tarkibi ushbu yo'nalishda ma'lum tayyorgarlikdan o'tgan va shunday ixtisoslikda kasb-koriga ega bo'lishi kerak.

6. Ishni tashkil etish – xavfsizlikni ta'minlashda himoyaning zamonaviy vositalaridan foydalanish, ilg'or tajriba va ilmiy ishlanmalarga tayangan holda ishni tashkil qilish lozim.

7. Talabchanlik va nazoratning ochiqligi – korxonada ma'muriy-huquqiy tartibni qo'llash va unga rioya qilish ustidan nazoratni tashkil yetish.

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqishda tahdidlar sonining ko'pligi hamda ularning turli yo'nalishlarga ega ekanligini hisobga olish zarur. Bu borada korxonada iqtisodiy xavfsizligining quyidagi tarkibiy qismlari ajratib ko'rsatiladi:

1. Intellektual (kadrlarga tegishli) tarkibiy qism. U korxonaning intellektual salohiyatini, xodimlar bilan, birinchi galda ularning intellektual jihatdan bilimdonligini oshirish bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan ishlar hisobidan saqlab qolish va rivojlantirishni ko'zda tutadi.

2. Moliyaviy tarkibiy qism – ularni ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish hisobidan korxonaning eng yuqori darajadagi to'lov qobiliyatini ta'minlash bo'yicha ishlar yig'indisini ko'zda tutadi.

3. Texnik - texnologik tarkibiy qism o'z tarkibiga quyidagi ishlar majmuining bajarilishini ko'zda tutadi:

- turdosh mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha texnologiyalar bozorini tahlil qilish;

- o'zlarida mavjud texnologiyalarni takomillashtirish bo'yicha ichki zaxiralarni ochib berish yuzasidan tahlil qilish;

- korxonada taraqqiyotning texnologik strategiyasini ishlab chiqarish;

- korxonaning ishlab chiqarish – xo'jalik faoliyati jarayonida texnologik rivojlanish rejasini tezkorlik bilan (operativ) amalga oshirish;

- taklif etilayotgan tadbirlarning iqtisodiy samaradorligini hisoblab chiqish, korxonani texnik va texnologik rivojlantirish bo'yicha asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ularni ro'yobga chiqarishdan olingan natijalarni tahlil qilish.

4. Siyosiy – huquqiy tarkibiy qism - korxonaning siyosiy – huquqiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

5. Axborotli tarkibiy qism - axborotlarni to'plash va tahlil qilishni, rivojlanish tamoyillarini hamda korxonaning konfidensial (yashirin) ma'lumotlarni himoya qilishni qamrab oladi.

6. Ekologik tarkibiy qism - tabiiy va texnogen tavsifdagi favqulodda hodisalar oqibatida vujudga keladigan ichki va tashqi tahdidlardan korxonani himoya qilish bo'yicha tadbirlarni ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

7. Kuch borasidagi tarkibiy qism quyidagilarin ta'minlashga qaratilgan:

- ishlovchilarning jismoniy xavfsizligi;
- korxonada mulkning saqlab qolinishi;
- axborot xavfsizligining kuch borasidagi jihatlari (masalan, sanoat shpionajidan himoya qilish).

Iqtisodiy xavfsizligi sanab o'tilgan korxonaning har bir tarkibiy qismini ta'minlash ishlari bo'yicha tegishli xizmatlari: iqtisodiy, moliyaviy, texnik va texnologik, yuridik, ekologik xizmatlarning ishlovchilari bajaradilar. Korxonani iqtisodiy xavfsizligining kuchga oid tarkibiy qismini ta'minlash uchun qoida bo'yicha maxsus bo'linma, ya'ni xavfsizlik xizmati tashkil etiladi, u o'z ishini korxonadagi barcha boshqa bo'linmalar bilan o'zaro uzviy ta'sirlashuvda amalga oshiradi. Bu kuchga oid tarkibiy qismning ayrim jihatlari korxonani iqtisodiy xavfsizligining boshqa tarkibiy qismlarida ham ishtirok etishi bilan bog'liqdir.

Asosiy tayanch tushunchalar

Iqtisodiy manfaatlar, ichki va tashqi tahdidlar, boshqaruv qarorlari, bevosita va bilvosita ta'sir omillari, ichki muhit segmentlari, xavfsizlik tamoyillari.

Takrorlash uchun savollar

1. Korxonaning iqtisodiy manfaatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Korxonada faoliyatiga qanday noaniqliklar, risklar ta'sir ko'rsatadi?
3. Korxonada faoliyatining xavfsizligi qanday aniqlanadi?
4. Sanoat-iqtisodiy shpionaj nima va u korxonada faoliyatiga qanday xavf soladi?
5. Korxonada iqtisodiy manfaati va xavfsizligiga qanday tahdidlar mavjud?
6. Korxonada qanday xavfsizlik chora-tadbirlari ko'riladi?
7. Ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat xavfsizligi qanday ta'minlanadi?

8. Korxonaning tijorat siri va axborot ob'ektlari qanday himoya qilinadi?
9. Korxonadagi xavfsizlik xizmati qanday vazifalarni bajarishi kerak?
10. Tijorat siri nima?

X-BOB MOLIYAVIY XAVFSIZLIK

10.1. Moliyaviy xavfsizlik tushunchasi

Moliyaviy xavfsizlik tushunchasi dastlab fanda iqtisodiy xavfsizlikning bir qismi sifatida ko'rib chiqilgan va mustaqil element sifatida ajratilmagan. Shuning uchun "moliyaviy xavfsizlik" tushunchasining vujudga kelish tarixini iqtisodiy xavfsizlik tarixi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

MaBiCo moliyaviy-tahliliy markazining entsiklopediyasida moliyaviy xavfsizlik (ingl. financial security) deganda, korporativ tuzilmalarni, mikrodarajada xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy faoliyatini himoya qilish bo'yicha ko'riladigan chora-tadbirlar, usullar va vositalar to'plami bo'lgan tushuncha tushuniladi .

Iqtisodchi olim Gukova A.V.ning fikricha, korxonaning moliyaviy xavfsizligining mohiyati korxonaning korporativ strategiyasining maqsadlariga muvofiq, aniq va raqobat muhitida moliyaviy strategiyani mustaqil ravishda ishlab chiqish va amalga oshirish qobiliyatiga asoslangan. Ya'ni, moliyaviy xavfsizlik korxonaning shunday holatiki, u:

1)uzoq muddatli davrda korxonaning moliyaviy muvozanatini, barqarorligini, to'lov qobiliyatini va likvidligini ta'minlashga imkon beradi;

2)korxonani barqaror kengaytirish uchun korxonaning moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradi;

3)korxonaning yetarli moliyaviy mustaqilligini ta'minlaydi;

4)korxonaga moliyaviy zarar yetkazishni yoki kapital tarkibini salbiy o'zgartirishni yoki korxonani majburan tugatishni ko'zda tutadigan mavjud va vujudga keladigan xavf va tahdidlarga qarshi tura oladi;

5)moliyaviy qarorlarni qabul qilishda yetarli darajada moslashuvchanlikni ta'minlaydi;

6)korxonaning egalarining moliyaviy manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

Olimlar I.A.Blank, A.G.Zagorodniy, V.K.Senchagov, V.A.Bogomolova, V.F.Gaponenko, Ye.A.Protsenko. tadqiqotlarida moliyaviy xavfsizlik deganda,

xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi, likvidliligi va takror ishlab chiqarishni kengaytirish qobiliyatini saqlagan holda, rejali rivojlantirish qobiliyati tushuniladi .

K.S.Goryachevaning ta'rifiga ko'ra, moliyaviy xavfsizlik - bu birinchidan, texnologiyalar va xizmatlar to'plamining muvozanati va sifati, ikkinchidan, tashqi va ichki tahdidlarga qarshilik ko'rsatish, uchinchidan, korxonalar moliyaviy tizimining moliyaviy manfaatlari, maqsad va vazifalarini yetarli miqdorda moliyaviy resurslar bilan ta'minlashni amalga oshirish qobiliyati, to'rtinchidan, butun moliya tizimining rivojlanishini ta'minlaydigan moliyaviy holatdir .

Mahalliy olimlardan Abulqosimov H.P.ning ta'rifiga ko'ra: "Moliyaviy xavfsizlik mamlakat va uning hududlari ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun zarur moliyaviy sharoit va resurslarning yaratilganligi, moliyaviy tizimning yaxlitligini saqlash hamda ichki va tashqi iqtisodiy manfaatlar tahdidiga muvaffaqiyatli qarshilik ko'rsatishni ifodalaydi. Bu xavfsizlik pul, byudjet, kredit, soliqqa tortish va valyuta tizimlarida vujudga keladigan tahdidlarning oldini olish, ulardan muhofazalanishni o'z ichiga oladi" .

Boshqa yana bir mahalliy moliyachi olim A.U.Burxonov tomonidan moliyaviy xavfsizlik va korxonaning moliyaviy xavfsizligiga chuqurroq ta'rif berilgan:

- mamlakat moliyaviy xavfsizligi – moliyaviy munosabatlar sub'ektlarining barcha darajadagi moliyaviy manfaatlarini himoya qilish;

- milliy iqtisodiyot va uning tarmoqlarini moliyaviy resurslarga bo'lgan talablarini qondirish va tegishli majburiyatlarni amalga oshirish uchun likvidli aktivlar bilan ta'minlash;

- moliya tizimining barqarorligi va salbiy ta'sirlarga chidamlilik holati;

- milliy iqtisodiy tizim faoliyatini samarali tashkil etish va domiy iqtisodiy o'sishni ta'minlash bo'yicha moliyaviy imkoniyatlar majmuidir.

Shuningdek, muallif xulosasiga ko'ra, mamlakat moliyaviy xavfsizligi milliy iqtisodiyotni jadal rivojlanishi uchun mablag' va sharoit bilan ta'minlanganlik holati hamda davlat, jamiyat, shaxsni barkamol rivojlanishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Korxonaning moliyaviy xavfsizligi – bu:

–korxonada faoliyatini barqaror rivojlanishini ta'minlash;

–korxonaning moliyaviy holati yomonlashuvi bo'yicha ehtimoliy tahdidlarning oldini olish va bartaraf qila olish imkoniyati;

–korxonada faoliyatida yuzaga keladigan risklarni minimallashtirish;

–korxonaning ichki va tashqi xavflardan himoyalanganlik darajasidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, moliyaviy xavfsizlik makro va mikro darajada ko'rib chiqish mumkin bo'lgan tushunchadir. Makro darajada moliyaviy xavfsizlik mamlakatning moliyaviy tizimining moliyaviy manfaatlari, maqsad va vazifalarini yetarli miqdorda moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganligi hamda tashqi va ichki tahdidlardan himoyalanganlik darajasidir.

Mikro darajada moliyaviy xavfsizlik bu - xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligi va moliyaviy holati yomonlashuvi bo'yicha ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanganlik darajasidir. Ushbu tahdidlardan himoyalanganlik uchun esa xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy strategiyasi ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

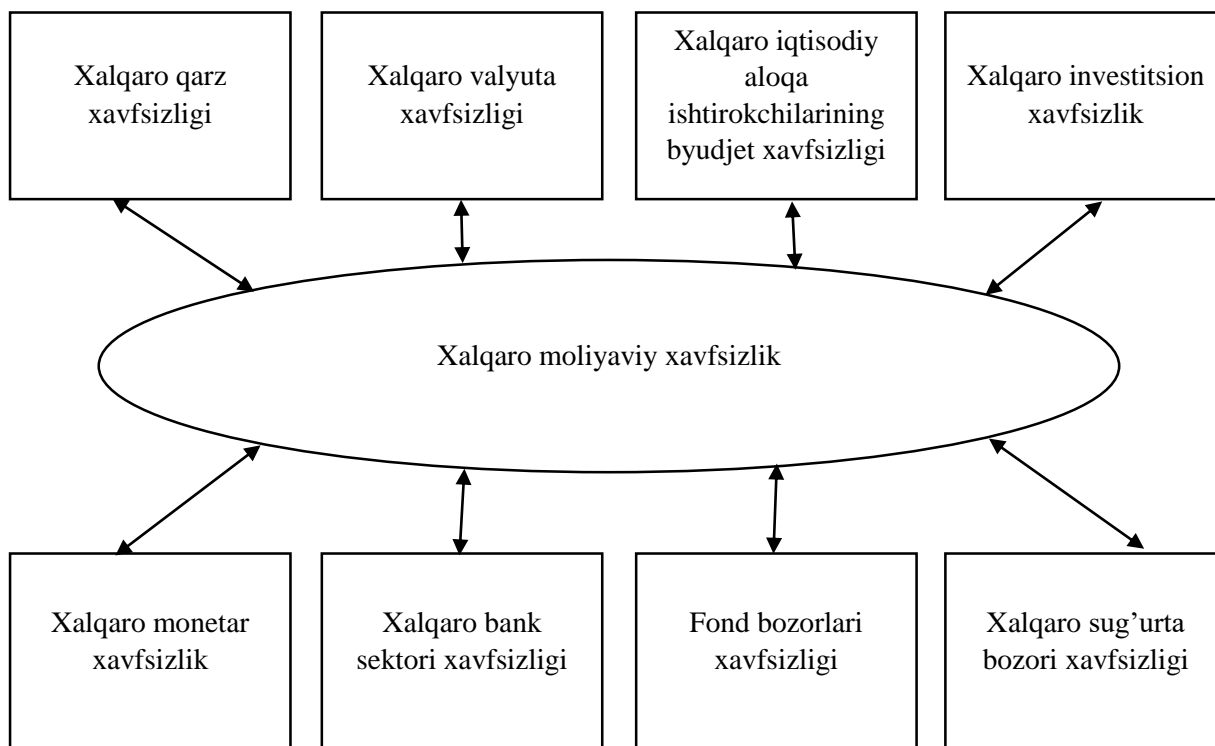
10.2. Mamlakat moliyaviy xavfsizligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar

Jahon iqtisodiyotining globallasuvi va kapital harakatining xalqaro tizimida davlat chegaralarining rasmiylashtirilishi sharoitida har qanday boshqa davlat uchun moliyaviy ta'minot masalasi eng muhim masalalardan biriga aylanib bormoqda.

Jahon moliyaviy barqarorligi nuqtai nazaridan, faqat barqaror xalqaro moliya tizimi resurslarni samarali taqsimlaydi, moliyaviy xatarlarni baholaydi va boshqaradi, bandlikni tabiiy darajaga yaqin darajada ushlab turadi, shuningdek real va moliyaviy aktivlar narxlarining harakatini tartibda boshqaradi moliyaviy va real bozorlarning beqarorlashuvining oldini oladi.

Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning past darajasi sarmoyalar hajmining pasayishi, fuqarolarning milliy moliya tizimiga bo'lgan ishonchsizligini kuchayishi

kabi hodisalarga olib kelishi mumkin, bu esa birgalikda mamlakat iqtisodiyotining turg'unlashishiga sharoit yaratadi. Xalqaro moliyaviy xavfsizlik tizimi xalqaro moliyaviy munosabatlarning barcha sohalarini qamrab oladi va murakkab tuzilishga ega hisoblanadi.

11- rasm. Xalqaro moliyaviy xavfsizlikning tuzilishi

Halqaro moliyaviy xavfsizlik qo'yidagi turlarni o'z ichiga oladi:

- xalqaro qarz xavfsizligi;
- xalqaro valyuta xavfsizligi;
- xalqaro iqtisodiy aloqa ishtirokchilarining byudjet xavfsizligi;
- xalqaro investitsion xavfsizlik;
- xalqaro monetar xavfsizlik;
- xalqaro bank sektori xavfsizligi;
- xalqaro fond bozorlari xavfsizligi;
- xalqaro sug'urta bozori xavfsizligi.

Qarz xavfsizligi - jahon iqtisodiyotini muammoli qarzlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq tahdidlardan himoya qilish holati va milliy iqtisodiyotlarning tashqi va

ichki qarzlarning xavfli darajasi orqali namoyon bo'ladi, shu jumladan unga xizmat ko'rsatish xarajatlari va qarzlardan foydalanish samaradorligi; pirovardida xalqaro moliya tizimining endogen va ekzogen xatar va tahdidlarga bo'lgan barqarorligini saqlab qolish, milliy iqtisodiyotlarning mustaqilligi va suverenitetini ta'minlash hamda qarzni yo'qotmasdan to'lash qobiliyatini saqlab qolish imkonini beradigan uning turlari o'rtasidagi maqbul nisbat bo'lib, mamlakatlarning talab qilinadigan to'lov qobiliyati va kredit reytingini belgilaydi.

Fiskal xavfsizlik - bu davlatlar va mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari balansi hamda byudjet mablag'laridan iqtisodiy inqirozga qarshi kurashish, mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini ta'minlash uchun samarali foydalanish asosida xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etadigan mamlakatlarning to'lov qobiliyatini ta'minlash holati. Natijada, global iqtisodiy o'sishga erishiladi.

Valyuta xavfsizligi - bu tovar va xizmatlarni eksport qilish va import qilishning samarali jarayoni orqali milliy iqtisodiyotning evolyutsion rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlar yaratadigan, mamlakatlar o'rtasida investitsiyalarning uzluksiz oqishini va integratsiyani ta'minlaydigan jahon valyuta tizimi va jahon valyuta bozorlarining holati, milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishi, shuningdek, kelib chiqishi turli xil bo'lgan salbiy ta'sirlarni neytrallashtiradi. Investitsiya xavfsizligi - bu mamlakatlar va mintaqalar o'rtasida investitsiya resurslarini to'plashni, taqsimlashni va qayta taqsimlashni ta'minlaydigan va axborot assimetriyasining pasayishi tufayli investorlarning vahimasi, moliyaviy infeksiya va boshqalar kabi tahdidlarga qarshi kurashadigan xalqaro investitsiya bozorining holati.

Pul xavfsizligi - bu pul birligining barqarorligi, kredit resurslari, shu jumladan jahon bozorlarida mavjudligi va global iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan inflyatsiya darajasi bilan tavsiflangan milliy iqtisodiyot va integratsiya birlashmalarining pul tizimlarining holati, aholining real daromadlarining o'sishidir. Bank sektorining xavfsizligi - milliy bank tizimlari va davlatlararo birlashmalar tizimining holati, bunda moliyaviy resurslarni bank muassasalari va bozorlarining o'zaro ta'siri orqali

qayta taqsimlash ta'minlanadi, bank tizimi o'zining vositachilik funksiyalarini samarali bajaradi va yetarli darajada iqtisodiy o'sishni ta'minlash va jahon moliya tizimini real va potensial tahdidlardan himoya qilish uchun likvidlik darajasidir.

Qimmatli qog'ozlar bozorining xavfsizligi - bu emitentlar, aksiya egalari, xaridorlar, savdo tashkilotchilarining barqaror moliyaviy holatini ta'minlashga qodir bo'lgan xalqaro bozorni (unda taqdim etilgan qimmatli qog'ozlar, ularning tuzilishi va likvidlik darajasini hisobga olgan holda) optimal hajmi, savdogarlar, qo'shma investitsiyalar institutlari, vositachilar (brokerlar), maslahatchilar, ro'yxatga oluvchilar, depozitariylar, saqlovchilar va umuman jahon iqtisodiyoti, narxlarning tabiiy darajadan haddan tashqari chetga chiqishi va "aksiyalar pufakchalarini puflash" ga qarshi kurashishdir.

Sug'urta bozorining xavfsizligi - bu sug'urta kompaniyalariga mumkin bo'lgan zararlarni qoplash va majburiyatlarni to'liq to'lash uchun yetarli miqdordagi moliyaviy resurslarni taqdim etadigan jahon sug'urta bozorining rivojlanish darajasidir .

Shunday qilib, xalqaro moliyaviy xavfsizlik - bu muvozanatlashishi uning barcha elementlarining bir tekis rivojlanishi sharoitida mumkin bo'lgan murakkab tuzilgan tizimdir.

Soliq xavfsizligi - bu e'lon qilingan iqtisodiy ta'limot talablariga muvofiq eng maqbul bo'lgan soliq tushumlari hajmi ta'minlaydigan davlat. Shu bilan birga, soliq solish darajasi optimallashtirilishi kerak. Soliq xavfsizligi ko'rsatkichlari - davlat va shaxsning fiskal manfaatlarini, soliq to'lovchilarning korporativ manfaatlarini optimal ravishda birlashtira oladigan davlat soliq siyosatining samaradorligidir.

Mintaqaning moliyaviy xavfsizligi-bu iqtisodiyotning barqarorligini, mintaqaviy resurslardan samarali foydalanishni, rivojlanish va taraqqiyot imkoniyatlarini ta'minlaydigan mintaqaning holatidir.

Mamlakatning moliyaviy xavfsizligiga tahdidlar - milliy moliyaviy va iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan yoki tahdid soladigan omillardir .

Mamlakatning asosiy moliyaviy-iqtisodiy manfaatlari:

- moliya tizimi samaradorligini oshirish - bozor munosabatlarining yeng muhim regulyatori;

- inflyatsiya jarayonlarini cheklashni kuchaytirish;
- xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirish;
- yagona muvozanatli qonunchilik bazasini yaratish.

Mamlakatning moliyaviy xavfsizligiga tahdidlar tashqi va ichki bo'linishlarga bo'linadi.

Tashqi tahdidlar davlatdan tashqarida kelib chiqadi. Ularning manbalari qo'yidagilardir:

- globallashuv;
- ulkan kapital massasining doimiy o'sishi, uning haddan tashqari harakatchanligi keskin vaziyatni keltirib chiqaradi;
- makroiqtisodiy darajada ham, global miqyosda ham moliyaviy resurslarning yuqori darajada konsentratsiyasi;
- muhim moliyaviy kuchga ega sub-davlat sub'ektlarining avtonomiyalarining o'sishi, ularning iqtisodiy komplekslarga ta'sir qiladigan alohida mamlakatlar;
- eng so'nggi axborot texnologiyalariga asoslangan moliyaviy bozorlarning yuqori darajada harakatchanligi va o'zaro bog'liqligi;
- moliyaviy vositalarning xilma-xilligi va ularning yuqori darajadagi dinamikasi;
- davlatlarning ichki va tashqi siyosatining misli ko'rilmagan interpretatsiyasi;
- davlatlar o'rtasida iqtisodiy va boshqa sohalarda raqobatning kuchayishi, jahon iqtisodiy makonini zabt etish uchun kuchli iqtisodiy strategiyalardan foydalanish;
- milliy iqtisodiyotlarning xorijiy qisqa muddatli spekulyativ kapitalga haddan tashqari qaramligi, bu ularning moliyaviy tizimlarini o'ta zaiflashtiradi;
- jahon moliya tizimidagi beqarorlikning global o'sishi, tahlikali inqiroz tendentsiyalari paydo bo'lishi, zamonaviy moliya institutlarining ularni samarali nazorat qila olmasliklari.

Mamlakatning moliyaviy xavfsizligiga tashqi tahdidlar tashqi raqobatchilarning bozorlardan chiqib ketishi tufayli iqtisodiy pozitsiyalarni yo'qotishi va davlatning tashqi moliyaviy qarzining ko'payishi, natijada uning tashqi aloqalarga bog'liqligini kuchayishi misol bo'la oladi.

Ichki tahdidlar davlatning o'zida paydo bo'ladi. Ularning manbalari:

- noto'g'ri moliyaviy-iqtisodiy siyosat;
- davlat moliya tizimini boshqarishdagi xatolar, suiiste'mol va boshqa og'ishlar.

Mamlakatning moliyaviy xavfsizligiga ichki tahdidlarning misollari sifatida iqtisodiy inqirozning uzoq davom etishi yoki undan xalos bo'lishning kechikishi, iqtisodiyotning ijtimoiy yo'naltirilganligining past darajasi, aholining to'lov qobiliyatining pasayishi, iqtisodiy munosabatlarning jinoiy javobgarligi, iqtisodiy jinoyatchilikning o'sishi, korrupsiya va boshqalar.

Shunday qilib, mamlakatning moliyaviy xavfsizligiga tahdid manbalari uning ichida ham, tashqarisida ham joylashgan bo'lishi mumkin, shuning uchun barcha turdagi xujjatlarni o'z vaqtida xujjatlashtirish mamlakat moliyaviy xavfsizligini ta'minlash tizimini yaratishning kompleks yondashuvi zarurdir. Mamlakatning moliyaviy xavfsizligi ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- byudjet taqchilligi darajasi;
- narxlarning barqarorligi;
- moliyaviy oqimlar va hisob-kitob munosabatlarini normallashtirish;
- bank tizimi va milliy valyutaning barqarorligi;
- omonatchilar manfaatlarini himoya qilish darajasi;
- mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari;
- moliya va qimmatli qog'ozlar bozorining holati va rivojlanish darajasi;
- mamlakatning tashqi va ichki qarzi;
- to'lov balansining defitsiti;
- investitsiya faolligini oshirish uchun moliyaviy sharoitlar.
- moliyaviy tizimning barcha darajalarida moliyaviy oqimlar va hisob-kitob munosabatlarining barqarorligi;

- to'lov majburiyatlarini bajarish, to'lovlarni amalga oshirmaslik darajasi;
- moliyaviy oqimlarning "shaffofligi";
- naqd pul bilan hisob-kitoblarning umumiy tovar aylanmasidagi ulushi
- moliyaviy kapitalning chet elga ruxsatsiz chiqib ketishi;
- pul massasining aylanish tezligi;
- muomaladagi pul massasining qiymati.

Ushbu ko'rsatkichlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) miqdoriy yoki o'lchanadigan ko'rsatkichlar. Ularda chegara qiymatlari mavjud bo'lib, ularning oshib ketishi ushbu tahdid darajasining o'sishini va shunga mos ravishda moliyaviy barqarorlikni yo'qotishini ko'rsatadi;

2) sifat ko'rsatkichlari.

1-jadvalda rivojlanayotgan mamlakatlar moliyaviy ta'minoti ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari keltirilgan.

7-jadval

Rivojlanayotgan mamlakatlar moliyaviy ta'minotining ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari

Barqarorlik ko'rsatkichlari	Barqarorlik parametri	Chegara qiymatlari
1. Byudjet defitsiti darajasi	Byudjet harajatlarining daromadlardan ortib ketishi (byudjtning daromad qismi nisbatan foizda)	Bir yilda 20 foizgacha Bir necha yilda 10 foizgacha
2. Narxlarning barqarorligi	Yillik inflyatsiya darajasi (foizda)	Bir yilda 50 foizgacha Bir necha yil ketma-ketlikda 25 foizgacha Bir necha yilda (uzoq davrda) 10 foizgacha
3. Mamlakatning oltin zahirasi	Horijiy valyutalar kursini keskin oshib ketishini oldini olish, kutilmagan davlat xarajatlari, qarzlarni qaytarishga yetarli darajada bo'lgan oltin zahirasi. (oltin zahirasi davlat byudjeti va YaIMga nisbatan aniqlanadi)	Davlat byudjetidan 402 foizdan kam bo'lmagan YaIMdan 20 foizdan kam bo'lmagan Aylanishdagi pul massasidan 25 foizdan kam bo'lmagan
4. Mamlakatning tashqi qarzi (davlat va korporativ)	Qarzlarni o'z vaqtida to'lay olish qobiliyati, mavjud aktivlar yoki boshqa manbalardan qarzlarni qoplay olish imkoniyati. (YaIMga nisbatan hisoblanadi)	10 yilda kam bo'lmagan muddatdagi qarzlarni YaIMdan 50 foiz ortiq bo'lmasligi Bir yilda byudjet nagruzkasini 20 foizdan ortiq bo'magan

		Milliy boylikning 5 foizidan kam bo'lmagan
5. Ichki davlat qarzlari	Ichki qarzlarni to'lash qobiliyati, mavjud aktivlar yoki boshqa manbalardan qarzlarni qoplay olish imkoniyati. (YaIMga nisbatan hisoblanadi)	10 yilda kam bo'lmagan muddatdagi qarzlarni YaIMdan 75 foiz ortiq bo'lmasligi Bir yilda byudjet nagruzkasini 20 foizdan ortiq bo'magan
6. To'lov balansi defitsiti	Importni eksportdan ustunligi, tashqi to'lovlarning tashqi daromadlardan ko'pligi (balans qiymatiga nisbatan)	Bir yil davomida 50 foizdan ortiq bo'lmagan Bir necha yil davomida 20 foizdan ortiq bo'lmagan

Shunday qilib, mamlakatning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash darajasini ob'ektiv va har tomonlama baholashga imkon beradigan bir qator miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari mavjud. Ushbu ko'rsatkichlarning o'zgarishiga asoslanib, moliyaviy xavfsizlik sohasida qo'llaniladigan siyosatning samaradorligi to'g'risida xulosa chiqarishimiz mumkin.

Ammo ko'rsatkichlar asosida davlatning iqtisodiy farovonligini to'liq tasdiqlash mumkin emas, nafaqat rasmiy ma'lumotlarni hisobga olish, balki salbiy oqibatlarga olib keladigan turli xil muammolarni ham kuzatib borish muhimdir.

10.3. Moliya muassasalarining iqtisodiy manfaatlari, moliyaviy oqimlarga tahdidlar

Moliya – bu turli darajada markazlashgan pul fondlari vositasida iqtisodiyot subyektlari pul daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Boshqacha qilib aytganda, moliya iqtisodiy kategoriya sifatida pul mablag'laridan foydalanish va uning harakatini tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar tizimi bo'lib, uning vositasida turli darajada pul fondlari vujudga keltiriladi va ular takror ishlab chiqarish ehtiyojlari va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi.

Davlat, korxonalar va uy xo'jaliklari moliyaviy munosabatlarning subyektlari pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar obyektini hisoblanadi.

Moliyaning boshqa pul munosabatlaridan farqlab turuvchi belgilari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

1. Iqtisodiy munosabatlar pulning harakati bilan tavsiflanishi.

2. Moliya munosabatlarining taqsimlovchilik tavsifga egaligi.

3. Moliya munosabatlarning fond tavsifga (YAIM taqsimoti pul fondlari orqali amalga oshiriladi) ega bo'lishi.

Moliyaviy resurslarni jalb qilish, nazorat qilish, rag'batlantirish va taqsimlash vazifalarini bajaradi.

1. Moliyaviy resurslarni jalb qilish vazifasi shunda ko'rinadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat o'z vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan resurslarni markazlashgan tartibda to'planishiga harakat qiladi.

2. Davlat moliyaviy dastak va vositalar yordamida ishlab chiqarish, iqtisodiyotda yaratilgan mahsulotni taqsimlash, ayriboshlash va iste'mol ustidan nazorat o'rnatadi.

3. Moliyaning taqsimlash vazifasi milliy daromadning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida tijorat hisobi asosida faoliyat yurituvchi moliyaviy muassasalar tizimi shakllanadi. Ular jumlasiga banklar, birjalar, sug'urta kompaniyalari, investitsion fondlar va boshqa iqtisodiy-moliyaviy muassasalar kiradi. Moliya iqtisodiy siyosatning va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning dasturiga aylanadi. Shu boisdan moliya sohasini mustahkamlash quyidagi vazifalarda o'z ifodasini topgan:

- umumdavlat ustuvorliklaridan kelib chiqib, moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash samaradorligini oshirish;

- hisob-kitob intizomini mustahkamlash va soliq tizimini takomillashtirish, soliqlar sonini kamaytirib, uning yig'ilishini oshirish;

- pul massasidan foydalanish ustidan nazorat qilishning samarali mexanizmini yaratish;

- bank tizimining ishonchli amal qilishini ta'minlash.

Moliya tizimining boshqa bo'linmalaridan farqli o'laroq, davlat budjetida ikki tushunchaning terminologik qo'shilishi mavjud: 1) budjet – iqtisodiy (moliyaviy) kategoriya sifatida; 2) budjet – mamlakatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida. Davlat budjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida daromadlar va xarajatlarning tenglashtirilgan ko'rinishidan iborat. Agarda, budjet daromadlari hajmi uning xarajatlari hajmidan yuqori bo'lsa, bunda budjetda ijobiy qoldiq (profitsit) yuzaga keladi. Davlat budjeti xarajatlarining hajmi uning daromadlaridan yuqori bo'lsa, bunda salbiy qoldiq – taqchillik mavjud bo'ladi.

Budjet taqchilligini kelib chiqish sabablari ma'lum sharoitlar ta'sirida yuzaga chiqadi va har bir davlat iqtisodiyoti uchun o'ziga hos ko'rinishda bo'ladi. Umuman budjet taqchilligi turli sabablarda kelib chiqishi mumkin. Masalan:

1. Taqchillik davlatning iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyat qarzdorlik hajmini oshirishidan kelib chiqishi mumkin. Bu iqtisodiyotning inqirozli holatini bildirmaydi, balki davlatning iqtisodiy kon'yunkturani tartibga solish, jadal odimlashni ta'minlashga qaratilgan harakatidan kelib chiqadi;

2. Taqchillik favqulodda holatlar natijasida kelib chiqishi mumkin (urushlar, tabiiy ofatlar). Bunday holatlarda odatdagi zaxiralar yetarli bo'lmaydi va ortiqcha mablag'lar manbasiga ehtiyoj tug'iladi;

3. Mamlakatda YAIM o'sish darajasiga erishmasdan, markazlashgan uzoq muddatli investitsiyalarni, ijtimoiy-madaniy tadbirlarni moliyalashtirishni keskin oshirish natijasida taqchillik yuzaga keladi;

4. Taqchillik iqtisodiy inqiroz tufayli yuzaga keladi, bunda u iqtisodiyotdagi inqirozli holatlarni, iqtisodiyotning qulashini va hukumatni davlatdagi moliyaviy holatni nazorat ostida ushlay olmasligini aks ettiradi.

Bunday vaziyatlarda budjet taqchilligi noiloj mavjud bo'ladi. Ushbu holatda nafaqat iqtisodiy chora-tadbirlar, balki zaruriy siyosiy yechimni qabul qilish talab qilinadi.

Budjet taqchilligining normal holati deb taxminan davlatdagi inflatsiya darajasiga teng taqchillikka aytiladi. Xalqaro standartlarga ko'ra budjet

taqchilligining mumkin bo'lgan darajasi YAIMning 2-3 % miqdoriga teng bo'lishi kerak.

Davlat budjeti taqchilligini mutlaq hajmini hisoblashda quyidagi tenglamadan foydalanish lozim.

$$T=D-X$$

Ammo, bu tenglama budjet taqchilligining hajmini to'la aks ettira olmaydi. Shuning uchun budjet taqchilligini hisoblashda xalqaro tajribadan kelib chiqib budjetning umumiy taqchilligini quyidagicha aniqlash lozim:

bunda:

$$T = BT + NbS + Xt + Tm$$

T – davlat boshqaruv sohasining umumiy taqchilligi;

BT – bank tizimi tomonidan davlat boshqaruv sohasiga bo'lgan sof moliyaviy talabning o'zgarishi;

NbS – nobank sohalar va uy xo'jaliklarning davlat boshqaruv sohasiga bo'lgan sof moliyaviy talabning o'zgarishi;

Xt – davlat mulkini xususiylashtirish tushumlaridan foydalanish;

Tm – davlat boshqaruv sohasini tashqi moliyalashtirish.

Ushbu tenglama orqali davlat xarajatlarini moliyalashtirishda foydalangan moliyaviy mablag'larning yig'indisini topish mumkin. Bu esa, taqchillikning haqiqiy hajmini ko'rish imkoniyatini beradi.

Davlat budjeti taqchilligini boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan taqqoslash zarur. Uning holatini tahlil etishda, budjet taqchilligi YAIMga nisbatan foiz hisobi o'rganiladi va quyidagicha ifodalaniladi:

$$T \div X \times 100\% \text{ YAIM}$$

Bunda, YAIM – budjet taqchilligi hisoblanayotgan yildagi yalpi ichki mahsulotning hajmi. Odatda, budjet taqchilligining mumkin bo'lgan darajasi YAIMning 2-3 % miqdoriga teng bo'lishi kerak deb belgilangan.

Budjet taqchilligini kamaytirish uchun daromad qismi yetarli bo'lmasa xarajatlarni kamaytirish to'g'ri bo'lib ko'rinadi. Biroq, real hayotda budjetning xarajatlar qismini kamaytirish juda mushkul, ayrim hollarda umuman mumkin emas.

Masalan: iqtisodiy nuqtayi nazardan sug'urta, kapital amortizatsiya xarajatlarini; siyosiy nuqtayi nazardan esa ijtimoiy himoyani, mudofaa xarajatlarini kamaytirish mumkin emas. Xarajatlarning juda kam qismigina shu yili qabul qilingan qarorga bog'liq bo'ladi. Katta qismi esa avvaldan dasturga kiritilgan va tasdiqlangan xarajatlardan iborat, masalan, nogironlarga, urush qatnashchilariga yordam mablag'lari va boshqa xarajatlar.

Taqchilikning miqdorini aniqlash bilan birga, uning iqtisodiy mohiyatini har tomonlama o'rganish zarur. Chunki, budjetda bunday vaziyatning yuzaga kelishi me'yoriy holat hisoblanmaydi, ammo uni yengib o'tish yoki ma'lum chegarada ushlab turish mumkin, chunki ideal holatdagi – tenglashtirilgan budjet, dunyo mamlakatlari tajribasida juda kam uchraydi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, jamiyat rivojining ma'lum bosqichlarida mamlakatning xususiyatlarini inobatga olib budjet taqchiligiga yo'l qo'yiladi.

Mamlakatda budjet siyosati qisqa davrga mo'ljallanganligi uni ma'lum bir muddat bilan chegaralanib qolishiga olib keladi. Bu iqtisodiyotga uzoq muddatli istiqbolli strategik rejalashtirishni va unga mos ravishda istiqbolli investitsiyalashni cheklab qo'yadi. Natijada mavjud moliya tizimi o'zini tugallanmaganligi va real iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga investitsiyalarni kirib kelishini ta'minlay olmay, uning rivojlanishiga to'siq bo'ladi va kapitalni chetga chiqib ketishiga omil yaratadi.

Moliyaviy tashkilotlarning ishonchliligini ikki muhim tamoyil belgilab beradi:

- oqilona yuritiluvchi moliya-kredit siyosati;
- samarali xavfsizlik tizimi.

Moliya tizimi moliyaviy resurslar oqimi bilan tavsiflanadi. Bozorlardagi tovarlar va xizmatlar oqimlari pul muomalasi vositasida sodir bo'ladi hamda moliyaviy munosabatlarning sub'ektlarini bir-birlari bilan bog'laydi.

Moliyaviy oqimlar xo'jalik sub'ektlari jamg'armalarining investitsiyalarga aylanishi jarayonini ifodalaydi. Ammo kapitalning oquvchanligi oshkora, qonuniy yoki yashirin, noqonuniy shakllarda namoyon bo'ladi. Ushbu moliyaviy oqimlar harakatida ikki xil noxush, salbiy holatlar ham sodir bo'lishi mumkin. Bir tomondan,

mamlakatda investitsiya resurslari yetishmagan bir sharoitda kapital qochib, chet mamlakat iqtisodiyotni investitsiyalash manbaiga aylanishi mumkin. Bu esa mamlakatning ichki moliyalashtirish, investitsiyalash imkoniyatlarini zaiflashtiradi. Ikkinchi tomondan, noma'lum manbalar hisobiga kapital to'planib, iqtisodiyotning real va xufyona sektorlarida muomalaga tortiladi. Kapital "qochishi"ning sabablari tijorat foydasi olish emas, balki uni saqlash, undan foydalanishning ishonchli sharoitlarga ega bo'lishiga intilishi bilan izohlanadi.

Mamlakatdan kapitalning qochishiga valyutaviy tartibga solishdagi tartibbuzarliklar ham sabab bo'ladi. Ularni quyidagicha tavsiflash mumkin:

- ruxsat etilgan banklarni chetlab, rezidentlar va norezidentlar o'rtasida hisob-kitoblar qilish, xorijiy valyuta sotish va sotib olish bo'yicha valyuta operatsiyalarini amalga oshirishdagi qonunbuzarliklar;

- markaziy bankning litsenziyasiz valyuta operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha tartib va qonunbuzarliklar;

- moliyaviy kreditlar olish va berish, eksport–import operatsiyalari bo'yicha to'lov muddatlarini cho'zish bilan bog'liq qonunbuzarliklar;

- rezident va norezidentlar o'rtasidagi valyuta operatsiyalarini to'liq va ob'ektiv hisobga olishning yo'lga qo'yilmaganligi bilan bog'liq qonunbuzarliklar.

Mamlakatdan kapital qochishining oldini olish va moliyaviy muhitni sog'lomlashtirish uchun quyidagi tashkiliy-iqtisodiy chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

- mamlakatda investitsion muhitni yaxshilash, investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb yetishni rag'batlantirish tizimini takomillashtirish orqali investitsion jozibadorlikni yuksaltirish. Oqibatda, kapitalni chetga chiqarish kamayib, xorijdagi vatandoshlarimiz hisobidagi mablag'larning yurtimizga qaytish jarayoni yuz beradi;

- aholining banklarga ishonchini tiklash va mustahkamlash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- milliy valyutadagi jamg'armalarning ko'payishi hamda ularni investitsiyalarga aylanishini rag'batlantirish tizimini yaratish;

- moliyaviy oqimlarni - bojxona, valyuta, bank nazoratining shakl va vositalari, usullarini takomillashtirish;

- kapitalning eksport va importni tartibga solishning huquqiy-me'yoriy bazasini takomillashtirish va kengaytirish.

10.4. Pul muomalasi sohasidagi iqtisodiy tahdilar

Iqtisodiy lug'atda, «moliyaviy xavfsizlik» tushunchasi mamlakat, hudud moliya tizimlarining, moliyaviy inqiroz, defolt, moliyaviy oqimlar harakatining buzilishi, iqtisodiy faoliyatning asosiy ishtirokchilarini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashdagi uzilishlar, pul muomalasi barqarorligini buzilishining yuzaga kelishini oldini olish imkonini beradigan barqaror, ishonchli faoliyat yuritishi uchun shart-sharoitlarni yaratish sifatida talqin etilgan. Moliyaviy xavfsizlik o'z ichiga, makrodarajada mamlakatning moliyaviy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan hamda mikrodarajada xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy faoliyatini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar, usul va mablag'lar to'plamini oladi.

Makrodarajada moliyaviy xavfsizlikni, tinchlik va favqulodda vaziyatlar sharoitida davlatning ichki va tashqi salbiy moliyaviy ta'sirlar hamda davlatning iqtisodiy va harbiy xavfsizlik darajasini yetarli miqdorda qo'llab-quvvatlash uchun mamlakatning iqtisodiy talablarini zamonaviy va mukammal moliyaviy ta'minlash qobiliyati sifatida ko'rish mumkin.

Moliyaviy xavfsizlik, mamlakat va uning alohida olingan fuqarolarini milliy g'oya va milliy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan davlatning mustaqil moliyaviy siyosatini olib borish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash – davlatning moliya sohasi barqarorligiga tahdid soluvchi tavakalchiliklarni, milliy qadriyat va manfaatlarni himoya qilishni ko'zda tutgan holda, boshqarish faoliyatidir. Zamonaviy sharoitda, moliyaviy xavfsizlik muammosini tahlil qilishda, moliyaviy sohada milliy manfaatlar tushunchasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mamlakatning moliya-kredit tizimini muvaffaqiyatli olib borishda

qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqish va qabul qilish;

- davlat moliya nazoratini samarali tizimini yaratish;
- davlat xarajatlari va budjet resurslarini mutanosibligini ta'minlash;
- maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy dasturlarni moliyalashtirishni

optimallashtirish;

- ilmiy va yuqori texnologik sohalarni maqsadli investitsiyalash;
- bozorda erkin raqobatni ta'minlash uchun yetarli sharoit yaratish;
- milliy iqtisodiyotga jahon inqirozlari ta'siri darajasini pasaytirish;
- inflatsiya darajasini pasaytirish va milliy valutaning barqarorligini

ta'minlash;

- kapitalni chetga noqonuniy olib chiqishiga qarshi choralar ko'rish;
- iqtisodiyotning real sektoriga uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilish va

boshqalar.

Moliyaviy xavfsizlik strategiyasi – bu davlat va moliya tashkilotlarining, iqtisodiy va bank-moliya tuzilmalarining O'zbekiston Respublikasi hududiy yaxlitligi va birligi, moliyaviy barqarorlik ta'minlash hamda iqtisodiy o'sishga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy faoliyat yo'nalishi bo'lib hisoblanadi. Moliyaviy xavfsizlik strategiyasining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

•qisqa va uzoq bozor davrlarida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning aniq sharoitlarida moliyaviy xavfsizlik strategiyasining maqsadlari va vazifalarini belgilash;

- tanlangan strategiyaning vosita va instrumentlari;
- iqtisodiy o'sishni qayta tiklashning moliyaviy shart-sharoitlari hamda resurslarini shakllantirishning yo'llari va yo'nalishlari;
- moliyaviy xavfsizlik tahdidlariga qarshi vositalar va uning yo'nalishlari.

Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha tadbirlar:

- davlat qarzi va budjet taqchilligining xavfsizlik chegaralarini aniqlash;
- pul-valuta tavakalchiliklarini sug'urtalash;
- moliyaviy oqimlarning samaradorligi;
- O'zbekiston Respublikasi moliya tizimining xavfsizligini mustahkamlashga

qaratilgan qonunlarni qabul qilish;

- iqtisodiy subyektlarning moliyaviy operatsiyalari ustidan nazorat o'rnatish.

Moliyaviy xavfsizlik strategiyasining asosiy maqsadi- moliyaviy resurslar va oqimlar harakatini tor bo'g'inlardan real sektorni to'la qoplaydigan keng tizimga o'tkazish.

Respublika va mintaqa miqyosida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmini shakllantirish bo'yicha joriy strategiyasining asosiy vazifasi quyidagi maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan:

- real sektorning moliya sohasini ichki xo'jalik zaxiralari hisobiga jonlantirish;
- moliya tizimining barcha bo'g'inlari: budjet, soliq-kredit tizimini, fond bozorlari, sug'urta tizimi, valuta va boshqa tuzilmalarning mutanosib faoliyatini ta'minlash;

• ishlab chiqarishning investitsion salohiyatini shakllantirish va uni maqsadli ishlatilish va investitsion jarayonlarni jonlantirish;

- yangi texnik asosda kapitalni jamg'arish va qoplash;

• kapitalni tarmoqlararo va tarmoq ichidagi raqabat mexanizmini shakllantirish;

• spekulyativ bank va savdo kapitalining sanoat kapitaliga nisbatan ustuvorliklarni bartaraf etish;

• iqtisodiyot bo'yicha asosiy korxonalar o'rtasidagi og'ir moliyaviy qiyinchiliklarning asosiy omili bo'lgan qarzdorlik inqirozini hal etish.

Pul muomalasi tovarlar va xizmatlar aylanmasiga vositachi sifatidagi pul harakatini ifodalaydi. Pul aylanmasi tovarlarni sotish hamda tovarlar harakatiga xizmat qiladi. Pul tizimining eng muhim komponentlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- milliy pul birliklari bo'lib, ularda tovar va xizmatlarning narxlari ifodalanadi;
- kredit va qog'oz pullar, monetalar qonuniy to'lov vositalari hisoblanadi;
- pul emissiyasi tizimi, ya'ni pulni muomalaga chiqarishning qonuniy o'rnatilgan tartibi;
- pul muomalasini tartibga soluvchi davlat boshqaruv organlari.

Pul muomalasidagi qonunbuzarlik, jinoiy, o'g'rilik holatlarining vujudga kelishiga quyidagilar qulay sharoit yaratadi:

- inflatsion jarayonlarning kuchayishi;
- daromadlarni deklaratsiya qilish tiziminining yetarli rivojlanmaganligi;
- xorijiy valutar muomalasining tartibga solinmaganligi;
- bank va moliyaviy muassasalar tomonidan pul mablag'larini huquqiy himoya qilishning yo'qlig'i;

•hisob-kassa operatsiyalarining takomillashmagani hamda pul to'lovlari muddatlarining atayin cho'zib yuborilishi holatlari. O'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlarda nodavlat bank tizimi va fond birjalari, investitsion fondlarning rivojlanishi hamda davlat nazoratining yetarli darajada emasligi turli kriminogen omillarni vujudga keltiradi:

•davlatning pul-kredit siyosatidagi ziddiyatlar, moliyaviy munosabatlarni tartibga solishdagi uzilish va kamchiliklar;

•pul-kredit tuzilmalarini tashkil etish va ularni tugatishga bo'lgan talablar hamda xo'jalik subyektlari bilan o'zaro munosabatlari tartib-qoidalarining yetarli darajada takomillashmaganligi;

•jinoiy yo'llar bilan topilgan mablag'larni legallashtirishga to'sqinlik qiluvchi mexanizmning mavjud emasligi;

•banklar o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblarning takomillashmaganligi. Tovlamachilik, jinoiy harakatlarga sabab bo'luvchi tashkiliy-xo'jalik omillari va shart-sharoitlari ham mavjud bo'lib, ularni ba'zilar quyidagilarda o'z ifodasini topgan:

•banklarning soxta muhr, shtamp va hujjat nusxalarini kompyuter yordamida tayyorlash imkoniyatlarining mavjudligi;

•bankning mansabdor shaxslari tomonidan naqd pul berishni cheklovchi qoidalarining buzilishi, avizolarni oldindan tekshirmasdan tushgan mablag'larning imtiyozli konvertatsiya qilinishi;

•tijorat banklarining ayrim rahbarlari tomonidan noqonuniy operatsiyalarni yashirish, keyinchalik tushgan pul mablag'larini huquqiy shaxs maqomidagi

mijozlarning hisob raqamlariga ko'chirish hollari;

- tijorat banklarining ayrim rahbarlari o'z hisoblariga to'lov hujjatlarining haqiqiy yoki soxtaligidan qat'iy nazar katta miqdorda pul mablag'larining kelib tushishidan manfaatdor bo'ladilar. Chunki pul ko'chirganlik yoki uzatilganligi uchun ular katta miqdorda komission haq oladilar. Jinoiy xatti-harakatlarning oldini olish, ularga qarshi kurashish uchun maxsus xavfsizlik xizmatlarini tashkil etish hamda xavfsizlikni ta'minlashga katta e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

10.5. Moliya, pul-kredit tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash dastaklari

O'zbekiston Respublikasida pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi inflatsiyani past darajada ushlab turish va so'mni barqaror ayriboshlash kursini ta'minlashga qaratilgan. Bu vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langan. Markaziy bank pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalarini ishga solmoqda.

Moliyaviy xavfsizlikni ta'minlash bank xavfsizligini ta'minlashni talab etadi. Bank xavfsizligiga salbiy ta'sir etuvchi omillarga ustav kapitalida xorijiy kaital ulushi yuqori bo'lgan kredit korxonalarini ko'payishi, induvidal tadbirkorlar va yuridik shaxslarning kreditor qarzdorliklarini ko'payishi hamda kapital aktivlar rentabelligini pasayishi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekistonda Markaziy bankning tijorat banklarini nazorat qilish bilan bog'liq faoliyatining quyidagi asosiy yo'nalishlari qonun bilan mustahkamlandi:

- bank tizimining xavfsizligi, barqarorligi va samaradorligini ta'minlash;
- banklar faoliyatini litsenziyalash jarayonida bank sohasiga faqatgina ishonchli banklarning kirib kelishini ta'minlash;

- tijorat banklarining Markaziy bankka hisobot berish va nazorat jarayonida zarur ma'lumotlarni ochiq taqdim etishini yo'lga qo'yish;

- muammoli banklar faoliyatiga o'z vaqtida ta'sir o'tkazish va ularning muammolarini tezlik bilan hal etish;

- bank tizimida sog'lom raqobat muhitini yaratish;

- zarur holatda, bank tizimiga minimal darajada salbiy ta'sir ko'rsatgan holda alohida banklarni tugatish choralarini ko'rish.

Respublikamizda bank nazorati uch uslubda - litsenziyalash, masofadan nazorat qilish va joylarga chiqib tekshirish orqali amalga oshiriladi. O'zbekistonning valuta siyosati quyidagilarga qaratilgan:

- mamlakatning valuta – moliyaviy holatini mustahkamlash, uning to'lov qobiliyatiga va kreditga layoqatligiga erishish;

- inflatsiyani «jilovlash»;

- chet el kapitalini jalb etish;

- iqtisodiyotning «dollarlashuvi»ga yo'l qo'ymaslik;

- o'zbek so'mining mavqeini mustahkamlash va uning to'liq konvertatsiyasiga erishish.

Bu siyosat valutaviy cheklashlar, valuta kursini tartibga solish, oltin-valuta zaxiralarini oshirish, so'mning konvertatsiyalanish jarayonlarini boshqarish kabilarda namoyon bo'ladi. Moliya-kredit sohasida banklar xavfsizligini ta'minlashning tashkiliy boshqarish chora-tadbirlarini amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- banklarning manfaat va huquqlarini qonuniy himoya qilish;

- bank bilan bog'liq vaziyatlarni tavsiflovchi ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, baholash va bashorat qilish;

- sheriklarni, mijoz va raqobatlarini o'rganish;

- xavfsizlikka tahdid soluvchi manbalar, subyektlarni ifodalovchi shaxslar tomonidan bankka va uning xodimlariga bo'lgan qiziqishni o'z vaqtida aniqlash. Ulardan himoyalani choralari ko'rish;

- bankka iqtisodiy shpionaj, tashkiliy jinoiy guruh vakillarining kirib olishiga yo'l qo'ymaslik;

- bankka jinoiy maqsadlarda texnik, ya'ni aloqa kompyuter tarmog'i orqali kirib olishga to'sqinlik qilish;

- moliyaviy va moddiy mol-mulk, tijorat siri hisoblangan axborotlarni, ma'lumotlarni qo'riqlash;

- bino, inshoot, bank territoriyasi va transport vositalarini qo'riqlash;

- moliyaviy faoliyat strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish;

- ommaviy axborot vositalari, hamkorlar va mijozlarda bank to'g'risida ijobiy fikr, tasavvur uyg'otish;

- bank va uning xodimlariga ayrim tashkilot va shaxslar tomonidan yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash uchun sharoitlar yaratish;

- xavfsizlik tizimining samarali faoliyat yuritishini muntazam nazorat qilish.

Iqtisodiyot normal amal qilishi uchun moliyaviy mablag'lar uning sohalari, tarmoqlari, hududlari bo'yicha taqsimlanadi. Bularning barchasi hujjatlar aylanmasi, hisobotlar va iqtisodiy axborotlarda qayd etiladi hamda o'z ifodasini topadi. Shu boisdan moliya sohasidagi xavfsizlikni ta'minlash uchun, avvalambor, moliyaviy hujjatlarning o'rnatilgan huquqiy-me'yoriy talablarga muvofiqligini tekshirish lozim bo'ladi.

Ushbu umumiy talablar quyidagilardan iborat:

- zaruriy rekvizitlarni, ya'ni hujjatlar uchun qonun, amaldagi tartib- qoidalarga muvofiq majburiy ma'lumotlar bo'lishini belgilash;

- muhr va shtamplarning aniqligi;

- hujjatlarda tuzatish, qo'shimcha yozuvlar, xatolar, uning turli nusxalari mazmunining har xil bo'lishiga yo'l qo'ymaslik;

- mansabdor shaxslar imzosining mosligi va boshqalar;

- barcha hujjatlar sinchiklab o'rganilishi, tahlil qilinishi, tekshirilishi kerak.

Ushbu ma'lumotlarga ega bo'lish hamda xavfsizlikni ta'minlash uchun uning ishonchli tizimini ishlab chiqish va joriy etish lozim bo'ladi.

Buning uchun esa quyidagilar ko'zda tutilishi zarur:

- bank va uning har bir bo'linma(filial)larida xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy tuzilmalarini vujudga keltirish;

- ma'lumotlarni o'g'irlash, yo'q qilish maqsadida uni olishning potensial imkoniyatlarini muntazam ravishda o'rganish va baholash;

- ma'lumotlarni xavfsizligini ta'minlash bo'yicha uslubiy, tashkiliy- me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish hamda ularning talablarini bajarmaganlik uchun javobgarlikka tortish chora-tadbirlarini qabul qilish;

- axborotlarni himoya qilishning tashkiliy-texnik, dasturiy chora- tadbirlari, vositalarini maxsus tashkilotlar yordamida ishlab chiqib, joriy etish;

- axborotlarni himoyalash tizimini attestatsiya qilish, uning amal qilinishini muntazam nazorat qilish;

- axborotlar xavfsizligini ta'minlash bo'yicha bank mutaxassislarini tayyorlash;

- hujjatlar, blanklar, muhr, shtamlarni saqlashning himoya choralari ko'rish, rasmiylashtirilmagan shartnoma loyihalari va boshqa hujjatlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash;

- moliyaviy hujjatlar bo'yicha ichki va tashqi auditorlarlik tekshiruvlari o'tkazish;

- bank operatsiyalari bo'yicha risklarni aniqlash va baholash.

10.6. Pul muomalasini mustahkamlash va banklar xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekistonda valyuta tizimining asosini o'zbek so'mi tashkil etadi. U 1994 yil 1 iyuldan yagona qonuniy to'lov vositasi hisoblanadi. Milliy valyuta so'mning barqarorligini ta'minlash va uning qadrini oshirish xalq farovonligini hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunga erishish uchun O'zbekistonda aniq vazifalarni hal etishga qaratilgan to'rtta alohida dastur qabul qilinib, amalga oshirilmoqda.

Ushbu dasturlar to'plami quyidagilardan iborat:

-So'mning xarid quvvatini oshirish uchun respublika ichki bozorini mumkin qadar tezroq iste'mol mollari bilan to'ldirish chora-tadbirlarini ko'rish.

-Valyutaning barqaror amal qilishi, uning yetarli valyuta zaxirasini vujudga keltirish.

-Har bir korxonaga, har bir kishi ishlab topgan so'mni qadrlashini, hurmatlashi, faxrlanishi uchun shart-sharoit yaratish. Buning uchun qat'iy moliyaviy-kredit siyosatini izchillik bilan o'tkazish lozim bo'ladi.

-Milliy valyutani mustahkamlash uchun inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat o'tkazish.

Respublikamizda pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi inflyatsiyani past darajada ushlab turish va so'mni barqaror ayriboshlash kursini ta'minlashga qaratilgan. Bu vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langan. Markaziy bank pul-kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zaxira talablari vositalarini ishga solmoqda.

Asosiy tayanch tushunchalari

Moliya, moliya tizimi, moliya resurslari, moliya oqimlari, pul, pul muomalasi, inflyatsiya, kredit, bank, bank krediti, investitsion resurslar, kapital, kapitalning qochishi, qalbaki pul chiqarish, iqtisodiy tovlamachilik, asossiz kredit berish, pul-kredit siyosati, valyuta siyosati.

Takrorlash uchun savollar

1.Moliyaviy muassasalarning iqtisodiy manfaatlari va ularning namoyon bo'lish shakllari nimalardan iborat?

2.Moliyaviy obligatsiya nima?

3.Moliyaviy muassasalar manfaatlari qanday iqtisodiy tahdidlar xavf soladi?

4.Mijozlar tomonidan moliyaviy muassasalarga qanchalik ishonch bildirishini aniqlashga imkon beruvchi mezonlar qaysi?

5. Moliyaviy oqimlar nima?
6. Kapitalning qochishi sabablari nimalarda ifodalanadi?
7. Kapital qochishining oldini olish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun qanday ishlarni amalga oshirish kerak?
8. Moliya, pul muomalasi va kredit sohasidagi tovlamachilik nimalarda namoyon bo'ladi?
9. Pul muomalasi sohasida xavfsizlikni qanday ta'minlash lozim?
10. O'zbekistonda milliy valyuta so'mning qadrini oshirish va pul muomalasini mustahkamlash uchun nimalar qilish zarur?
11. Valyuta siyosatining mazmuni va maqsadlarini aytib bering?
12. Banklarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun qanday amaliy chora-tadbirlar amalga oshiriladi?

XI-BOB. IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH TIZIMIDA INVESTITSION VA INNOVATSION FAOLIYAT

11.1. O'zbekistonning investitsion va innovatsion iqlimini baholash

Iqtisodiy xavfsizlik tizimida innovatsion faoliyat uning elementlari yetarli darajada murakkab tarkibiy qismlari ko'rinishida namoyon bo'ladi, chunki yangiliklar kiritishni joriy qilish intensivligi, bir tomondan, tashkiliy-iqtisodiy omillar yig'indisining kattaligi bilan, boshqa tomondan esa – davlat ijtimoiy-iqtisodiy tizimi xavfsizligi va barqarorlikga ta'sir ko'rsatishning turli yo'nalishlaridan foydalanish imkoniyati bilan asoslanadi, bu esa quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

-innovatsion resurslar samaradorligining o'sishi, valyuta tushumining o'sishi va shu asosda jahon bozoridagi pozitsiyalar mustahkamlanishi bilan milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligining ortishi, bu mamlakatning barqaror va muvozanatlangan rivojlanishi bo'yicha manbalar shakllantirini ta'minlashga imkon beradi;

-rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tish, bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarini moliyaviy va xo'jalik risklaridan himoya qilishni ta'minlashga imkon beradigan maxsus institutsional tizimni shakllantirishga xizmat qiladi;

-innovatsion faollik o'sgan holda axborot oqimlari intensivligining ortishi, bu davlatning axborot xavfsizligi muammolari kuchayishiga olib keladi hamda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va butun mamlakat manfaatlarida yangiliklar kiritish natijalarini himoya qilish bo'yicha mexanizmlar yaratishni talab qiladi;

- korporativ va davlat institutlari ularni qabul qilish va moslashtirishga tayyor bo'lgan yangiliklar kiritishning radikallik darajasi va soni ortishi, bu mazkur strukturalarni mustahkamlash, ularda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va shu asosda innovatsion mahsulot ishlab chiqarishga xizmat qiladi;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar rivojlanishning innovatsion yo'liga o'tishi oqibatida mahalliy tovarlarning jahon bozoridagi raqobatli pozitsiyalarini mustahkamlash;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlari raqobatbardoshligi ortishi oqibatida raqobatchilarning keskin javob harakatlari paydo bo'lishi.

O'tgan ikki yil davomida mahalliy korxonalar faoliyati tahlili shundan dalolat beradiki, iqtisodiy munosabatlar tizimida barqaror rivojlanish sharti sifatida konservatizm va raqobatbardosh iqtisodiyotni yaratishda asosiy va eng muhim omil sifatida jadal sur'atlar bilan joriy qilinadigan innovatsion jarayonlar o'rtasida namoyon bo'ladigan ziddiyatlarni hal qilish bo'yicha yetarlicha yorqin ifodalangan yo'nalish paydo bo'ldi. Amaliyot shundan dalolat beradiki, bu ziddiyatni hal qilish investitsiyalarni jalb qilish va ularning iqtisodiy xavfsizligi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar investitsion faolligining ortishi bilan bog'liq muammoni hal qilish shartligini nazarda tutadi. Bu ayniqsa, iqtisodiy manfaatlarga real xavf tug'diruvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati tizimidagi eng zaif nuqtalar va omillarni aniqlash hamda qulay investitsiya muhitini yaratish bo'yicha boshqaruv harakatlarining salbiy oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish bo'yicha zudlik bilan zarur chora-tadbirlarni ko'rish imkonini beradi.

Shoshilinch chora-tadbirlar xalk xo'jaligi uchun muhim ahamiyat kasb etadigan loyihalar bo'yicha mablag'larni jamlash, yuqori texnologiyali tarmoqlarni yaratish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni samarali investitsiya faoliyatiga rag'batlantirish va boshqalarni o'z ichiga oladi. Katta hajmdagi axborot to'plash, elektron tijoratni joriy etish, savdo sheriklariga o'zaro protektsionistik xizmatlar ko'rsatish, axborot, moliyaviy, tibbiy, ta'lim va konsalting xizmatlari savdosiga o'tish investitsion hamkorlik uchun muhim istiqbollarni ochadi va biznes sub'ektlarini tovar va xizmatlar uchun yangi bozorlarni o'zlashtirishga undaydi. Uchinchi mamlakatlar, xalqaro tashkilotlar va transmilliy korporatsiyalar bilan hamkorlikka oid iqtisodiy siyosatning izchilligi, madaniyatsiz raqobat kurashi va qarama-qarshilik darajasini pasaytirib, hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratadi.

Shu munosabat bilan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining investitsiya va innovatsiya jarayonlarini boshqarish sohasidagi harakatlarini, ustuvor vazifalar va real tahdidlarni hisobga olgan holda ko'rsatishni talab etadi. Bunday resurs bazasining metodologik asosi iqtisodiy xavfsizlikni

ta'minlashning shakllangan modeli bo'lishi mumkin, ularning eng muhim elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsiyalarni jalb etish bo'yicha aniq maqsad va vazifalari;

- tarmoqlar va mulkchilik shakllari bo'yicha muayyan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar;

- ular yaratilishining turli shakllarini aks ettiruvchi bashorat qilinadigan natijalar bilan ularning asosiy xususiyatlarini ajratgan holda muayyan faoliyat ob'ektlar (korxonalarni qayta ta'mirlash, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, yangi bozorlarga chiqish imkoniyati, yangi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va boshqalar);

- ularning oldini olish yoki bartaraf qilish (investitsiya resurslaridan samarasiz yoki maqsadsiz foydalanishning oldini olish va b.) bo'yicha mexanizmlar ishlab chiqqan holda innovatsiya va investitsiya siyosatini amalga oshirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muayyan tahdidlar;

- innovatsiya va investitsiya siyosatini amalga oshirishni belgilovchi muayyan shart-sharoitlar;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan o'z maqsad va vazifalariga erishish uchun qo'llaniladigan o'ziga xos shakl va usullar;

- innovatsiya va investitsiya siyosatini amalga oshirishda iqtisodiy, huquqiy, ma'muriy, tashkiliy va boshqa vazifalarni hal qilishda qo'llaniladigan strategiya va taktikaning o'ziga xos shakllari;

- qo'yilgan vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan ko'rsatkichlar va mezonlar bo'yicha maqsadga erishish ko'zda tutilgan faoliyatning muayyan natijalari.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha maqsad va vazifalarni belgilash bir tomondan, eksport salohiyatini oshirish, yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni jadal rivojlantirish, mahsulot raqobatbardoshligini oshirish, ichki bozorda import o'rnini mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirish hisobiga barqaror iqtisodiy o'sish strategiyasi nuqtai nazaridan, boshqa tomondan esa – davlatning

iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha umumiy tizimning muayyan tarkibiy qismlari ko'rinishida va yaxlit bir umumiy, lekin uning alohida elementlariga aylanishga qodir bo'lgan butunlik ko'rinishida namoyon bo'ladigan iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning alohida yo'nalishlari o'rtasida belgilangan nisbatlardan kelib chiqib ro'y berishi lozim.

Shuning uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning maqsad va vazifalarini belgilashda, avvalo, har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatini ularning ish samaradorligi darajasini tavsiflaydigan yakuniy natijasiga nisbatan olib boriladigan harakatlarni baholashning "sifat" mezonlari asosida tashkil etish yo'nalishlarini shakllantirish lozim. So'ngra olingan natijalarga ko'ra, nafaqat iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ichki jarayonlarni tartibga solishni, balki tashqi omillar ta'siridan bir qator himoya vositalarini ham ta'minlovchi iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllantirishga yo'naltirilgan innovatsion va investitsion siyosatni amalga oshirish modelini shakllantirish mumkin. Bunday sharoitda modelning umumiy metodologik ahamiyati shundan ham iborat bo'ladiki, innovatsiya va investitsiya jarayonlari amalga oshiriladigan iqtisodiyot sohasidan tashqari muayyan xo'jalik yurituvchi sub'ektning hayotiy ahamiyatga molik iqtisodiy manfaatlarini bilan ham bog'liq bo'lgan iqtisodiy toifani ifodalaydigan faoliyat ob'ektini aniqlash bo'yicha muammolar yechimi topiladi. Modelni qurishda umummetodologik yondashuvni qo'llash hayotiy ahamiyatga molik iqtisodiy manfaatlarning butun siklini aks ettiruvchi omillar tufayli boshqaruvning turli darajalarida amalga oshirishga imkon beradi, chunki biznes sub'ektlari o'z faoliyati davomida mahalliy muammolarni hal qiladi va davlat darajasida butun iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi va taktikasi, jumladan, innovatsiya va investitsiya siyosati ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, har bir darajaning umumiy vazifasi davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash uchun ularning faoliyatini tashkil qilishdan iborat.

Muayyan faoliyat ob'ektini ajratish bilan birga modelni ishlab chiqish real va potentsial tahdidlarni, shuningdek, mamlakatning barqaror rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan yoki innovatsiya va investitsiya siyosatining strategiyasi va taktikasini amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan sharoit va omillarni aniqlashni o'z

ichiga oladi. Hozirgi iqtisodiy vaziyatga nisbatan davlat ichida ham, boshqa mamlakatlar bilan munosabatlarda ham ziddiyatlarning mavjudligi va keskinlashuvi oqibatida tashqi va ichki tahdidlarning nisbati ko'rsatkichini aniqlash zarur.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan uni amalga oshirish jarayonida innovatsiya va investitsiya siyosatiga xavf tug'diruvchi iqtisodiy rivojlanish shart-sharoitlari va omillarini aniqlash hayotiy iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirish imkoniyatlariga ta'sir darajasini baholashga asoslanishi lozim. Ayrim xorijiy iqtisodchilarning fikricha, investitsiya faoliyatining past bo'lish sabablaridan biri xususiy lashtirishning past darajasi va chet el kapitalini saqlab qolish uchun yetarli kafolatlarning mavjud emasligidir. Xorijiy olimlar mamlakatga jinoiy yoki yarim jinoiy kelib chiqishga ega bo'lgan kapitalni qaytarish oqibatida barqaror rivojlanish uchun haqiqiy tahdidlar yuzaga kelish ehtimoliga ishora qiladi. Shuning uchun innovatsiya va investitsiya jarayonlariga tahdid soluvchi omillar va harakatlarning batafsil tasnifini amalga oshirish tavsiya etiladi, bu esa respublikadagi mavjud vaziyatni hisobga olgan holda salbiy hodisalarni bartaraf qilishning muayyan yo'llarini topishga imkon beradi.

Ikkinchi guruhga barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan omillar, uchinchi guruhga esa - davlat boshqaruvi organlari va xo'jalik yurituvchi sub'ektlari o'rtasida innovatsiya yoki investitsiya jarayonlarini tashkil etish va amalga oshirish borasida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatishni ta'minlovchi omillar kirishi kerak.

Omillar ularning batafsil hisobi davlat organlarining vakolatini farqlash va yaqin va uzoq muddatli strategiya va taktikani amalga oshirish uchun muayyan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning maqsad va vazifalarini aniqlash imkonini beradigan boshqa xususiyatlar va xislatlarga ko'ra ham tasniflani mumkin.

Metodologik yondashuvlar nuqtai nazaridan innovatsiya va investitsiya sisyoatini amalga oshirish modelini tuzishda, shuningdek, ularning harakatlari ko'zda tutilgan natijalarga erishishga qarshi qaratilgan tahdidlar sub'ektlarining manbalari va "sohiblari"ni ham aniqlash zarur. Ayrim holatlarda muayyan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yoki iqtisodiy rivojlanish omillari va ob'ektiv jarayonlari

tahdidlar sub'ekti bo'lishi mumkin. Biroq innovatsiya va investitsiya siyosatini amalga oshirishda tahdidlar sub'ekti sifatida faqat ularning harakatlari oqibatida davlat yoki xo'jalik yurituvchi sub'ektning hayotiy ahamiyatga molik manfaatlariga zarar yetkazilishi mumkin bo'lganlarni kiritish lozim. Ehtimoliy tahdidlar sub'ektlari sifatida quyidagilar ko'rib chiqilishi kerak:

- tadbirkorlar, firmalar, jamg'armalar va xayriya tashkilotlari;

- davlat korxonalari va xo'jalik yuritish amaliyotida ishlab chiqarish ob'ektlarini rivojlantirish va rekonstruktsiya qilish uchun mo'ljallangan mablag'larni noto'g'ri sarflashga yo'l qo'yadigan boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar;

- faoliyati jarayonida g'ayriqonuniy harakatlarga (noqonuniy daromadlarni "yuvish" va b.) qarshi kurash uchun respublikadagi vaziyatdan foydalanishi mumkin bo'lgan xorijiy tashkilot, firma va boshqalar.

Alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tizimida umumxalq va davlat manfaatlariga zid keladigan shaxsiy yoki g'arazli iqtisodiy manfaatlar o'ringa ega bo'lishi mumkin, bu ma'lum sharoitlarda umumdavlat maqsadlar va vazifalari ziyoniga kerakli natijalarga erishish imkonini beradigan shakl va usullardan foydalanishga xizmat qiladi.

Shuning uchun iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning harakatlarini tahdid tashuvchilar sifatida baholashda ular faoliyatining belgilangan huquqiy, iqtisodiy norma va qoidalar, mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlash bo'yicha strategiya va taktikaga muvofiqlik mezonidan kelib chiqish zarur. Shuni ham hisobga olish kerakki, mavjud qonunchilikka muvofiq, boshqa korxonalar mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha davlat siyosatiga birmuncha zarar yetkazsada, bunday xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xatti-harakatlarini noqonuniy deb belgilash mumkin emas. Shu munosabat bilan shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy ahamiyatga molik iqtisodiy manfaatlari nisbati optimal bo'ladigan va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion yoki investitsion resurslardan boshqa maqsadlarda foydalanishlari uchun foydadan xoli bo'lmaydigan iqtisodiy munosabatlarni tartibga

solish uchun shunday shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari majmuini ishlab chiqish lozim. Tegishli shart-sharoitlarni shakllantirish mumkin bo'lmagan hollarda, ob'ektiv ravishda mavjud ziddiyatlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishlab chiqarish faoliyatini tartibga solishni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi, bu esa yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish yo'lida ehtimoliy sun'iy to'siqlar paydo bo'lishini nazarda tutadi.

Iqtisodiy va texnologik jihatdan rivojlangan mamlakatlarda ikki asosiy element: bozor raqobati va milliy innovatsiya tizimidan iborat stimuly va motivlar to'plami mavjud. Bunda bozor munosabatlari milliy innovatsion tizimning murakkab va ko'p qirrali "karkasi"ning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyati orqali umumqabul qilingan iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonlariga boshqaruv ta'sirini va ehtimol, cheklovlarni ta'minlaydi. Bunday sharoitda milliy manfaatlarni amalga oshirish xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning manfaatlariga rioya qilgan holda bir xilda amalga oshiriladi, bu esa milliy va sub'ektiv darajalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashdan dalolat beradi.

Milliy innovatsiya tizimini shakllantirishning dastlabki shart-sharoitlari ilmiy-texnik mahsulotlar bozorida talab, taklif va ularning o'zaro aloqa va amalga oshirish mexanizmlari hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan ilmiy bilimlarga bo'lgan talab inflyatsiya darajasining pastligi, kredit stavkalarining pastligi, kredit resurslariga teng kirish bilan tavsiflanadigan makroiqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi, bu korxonalarining barqaror moliyaviy holati uchun asosiy dalil va shartlardan biridir. Bu yo'nalishdagi muayyan harakatlar qatoriga bankrotlik institutlarini joriy etish, mulkiy huquqlarni, ayniqsa intellektual mulkni huquqiy qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishning huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy shakl va usullarini takomillashtirish kiradi. Shu bilan birga, raqobatbardosh va innovatsion iqtisodiyotning institutsional infratuzilmasini shakllantirish muhim dalillar qatoriga davlat va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar timsolida iqtisodiyot ob'ektlarining milliy va xalqaro bozorlarda raqobat kurashi davomida paydo bo'ladigan tahdidlarga tez va mos ravishda javob berish

qobiliyatini nazarda tutadi, bunda yangi texnologiyalar va mahsulotlar shaklida fan-texnika taraqqiyoti va iqtisodiy munosabatlarni davlat tomonidan tartibga solish imkoniyatlaridan foydalanadi. O'z navbatida, bu ularning asosiy elementlari quyidagilardan iborat bo'lgan investitsiya tizimini modernizatsiyalashga asoslangan iqtisodiy faoliyat olib borish modeli yoki usullarini o'zgartirishni talab qiladi:

- davlat tomonidan tartibga solishning dasturiy-maqsadli yoki bevosita, makroiqtisodiy yoki bilvosita usullari, ular yordamida innovatsion faoliyat yo'nalishlari va simullari shakllantiriladi;

- innovatsion faoliyatni tashkil qilish yoki amalga oshirish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimlar va ko'nimalar to'plamini o'z ichiga oladigan kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar majmui;

- innovatsion faoliyat sharoitlarida iqtisodiy risklarni pasaytirishni ta'minlaydigan maxsus moliyalashtirish va sug'urta shakllari va usullari;

- innovatsion jarayonarni amalga oshirish uchun moddiy va axborot asoslari yaratishni ta'minlaydigan tashkiliy va axborot infratuzilmasi;

- ilmiy-texnik yo'nalishlar, innovatsion faoliyat va uning natijalarini almashinishini optimallashtirishni ta'minlaydigan xalqaro imiy-texnik hamkorlikni tashkil qilish bo'yicha chora-tadbirlar majmui;

- uning doirasida innovatsion tizim faoliyati amalga oshiriladigan normativ-huquqiy bazani yaratish yotadi.

Bu elementlardan har birini takomillashtirish rivojlangan davlatlarning tegishli ko'rsatkichlaridan nusxa olish vositasida emas, balki iqtisodiy jarayonlarga davlat tomonidan ta'sir etish borasida mavjud resurslardan foydalangan holda iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishnin muayyan yo'nalishlari va yo'llarini ishlab chiqish natijasida ro'y berishi lozim. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning mahalliy modeli davlanning xo'jalik jarayonlarida faol ishtirokiga asoslangan ekanini hisobga olib, kapitalning istiqbolsiz tarmoqlardan istiqbolli tarmoqlarga ko'chib o'tishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ular oldida trgan vaifalarni bajarish qobiliyati va bunga tayyorligi asosida amalga oshirilgan. Bunday sharoitlarda shakllangan iqtisodiy rivojlanish modeli inqiroz sharoitida yanada barqaror va ehtimoliy hisoblanadi, lekin

u ko'proq konservativ edi, chunki u mustaqil strategik qarorlarni qabul qilish bo'yicha elementlar va ko'nikmalarni o'z ichiga olmadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar darajasida bu mavjud ishlab chiqarish tizimining shu asosda texnik-iqtisodiy jarayonlarga yanada tub yangiliklar va o'zgarishlar kiritilishini kamaytirishga "hissa" qo'shishiga olib keldi. Natijada amaldagi tizimning mavjud mobilizatsiya resursini qabul qilingan qarorlarning samaradorligi baholanadigan ilmiy yondashuvlar asosida takror ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish hamda ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatning ustuvor yo'nalishlariga qaratish ta'minlanmadi.

11.2. Davlatning investitsion va innovatsion siyosati investitsion jarayonlarni boshqarish usullari

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.Mirziyov tomonidan rivojlanishning uzoq muddatga mo'ljallangan kontseptsiyalari ishlab chiqilishi, bu borada birinchi qadam sifatida O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlari qabul qilinib, mazkur dasturlarni ishlab chiqishda moliyalashtirish fondi tashkil etilishi ta'kidlandi. Bunda iqtisodiyotni rivojlantirishda aholi qo'lida to'plangan mablag'larni investitsiya shaklida harakatga keltirish, mamlakatimizda tadbirkorlik hissini kuchaytirish muhim vazifalarimizdan biri ekanligi e'tirof etildi .

Mamlakatimizda oxirgi ikki yilda jamiyat taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Olib borilayotgan islohotlardan pirovord maqsad mamlakatimiz axolisining farovonligini ta'minlash, ularning tumush darajasi va sifatini muntazam ravishda oshirib borishdir. Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Xarakatlar strategiya to'g'risidagi " PF-4947-sonli farmoni yuqoridagi maqsadni amalga oshirishdagi yaqin kelajakka belgilangan hujjatdir. Mazkur xujjatda beshta ustuvor yo'nalish belgilangan bo'lib, uchinchi yo'nalish "Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirish" ni nazarda tutadi. Ushbu yo'nalishdagi asosiy vazifalardan biri jamiyatning asosiy negizi bo'lgan iqtisodiyotimizda o'sish sur'atlarini saqlab qolish,

makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, uning tarmoq va sohalarini modernizatsiyalash va diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarishni va ishlab chiqilgan maxsulotlarni raqobatbardoshligini oshirish hamda jahon talablari darajasida yetkazish ustuvor qilib belgilangan.

Investitsiya jozibadorligi mamlakat yoki alohida olingan tarmoq investitsiyalarining daromadliligi, investitsiya muhiti, infratuzilma, rivojlanish istiqbollari va investitsiya riski darajasi nuqtai nazaridan baholanishidir. Investitsiya jozibadorligi mamlakat investitsiya salohiyati va investitsiya riski darajasining bir vaqtda ta'sir etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqliligi hamda jozibadorligini aniqlash mumkin bo'ladi. Investitsiya riski darajasi investitsiya muhitiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. Investitsiya muhiti makroiqtisodiyot darajasida ikki tomonlama, ya'ni investor va aniq davlat organlari, xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlarda o'z aksini topadi. Investitsiya muhiti har qanday aniq vaqt uchun ob'ektiv holat bo'lib, kapital qo'yish uchun mavjud sharoitlarning majmuasini o'zida qamrab oladi. Lekin investitsiya muhiti davlat organlarining boshqarish faoliyati ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun davlatning investitsiya siyosati eng asosiy omillardandir. Shu ma'noda har bir davlat kapital import qilishda o'zining aniq kapital qabul qilish tizimiga ega bo'ladi. Kapital qabul qilish tizimi bu xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosatining va qonunlarining, me'yoriy hujjatlarining majmuasidir.

Iqtisodiyotda investitsion-innovatsion faoliyatning asosiy maqsadi investitsiyalar asosida innovatsion imkoniyatlardan foydalanishni rivojlantirish va jadallashtirish uchun optimal shart-sharoitlarni yaratib berishdan iborat. Shuningdek, iqtisodiyotning turli sohalariga investitsiyalarni kiritishda tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning xarakteri va shakllarini inobatga olish kerak. Investitsion-innovatsion faoliyatning samaradorligi lizing, sug'urta, ilmiy-tadqiqot institutlari, axborot-konsalting shoxobchalari, banklar va boshqa tashkilotlarni qamrab olgan investitsion majmua tizimida ta'minlanadi.

Investitsion-innovatsion faoliyatni rivojlantirish va rag'batlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

- lizing faoliyatini faollashtirish, bu esa o'z navbatida moliyaviy mablag'larning yetishmasligini yumshatadi, lizing to'lovlarini belgilangan grafik asosida va soddalashgan shartnoma hamda sxemalar bo'yicha amalga oshirish imkonini beradi, davlat va lizing kompaniyalarining o'zaro manfaatlarini yaqinlashtiradi va pirovard natijada tarmoqda tavakkalchilikni pasaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun optimal iqtisodiy va huquqiy shart-sharoitlarni yaratib beradi;

- byudjet ssudalarini, investitsion soliq kreditlarini taqdim etish, kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini subsidiyalash;

- imtiyozli soliq to'lovlarini joriy etish;

- iqtisodiyotning turli sohalarini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini shakllantirish.

O'zbekistonda ham ishlab chiqarishga kapital qabul qilish tizimi yildan-yilga takomillashib bormoqda. Hozirda xorijiy investitsiyalarga bo'lgan munosabatda zamonaviy xalqaro xo'jalik aloqalari qoidalariga asoslangan holda qonun va qarorlar ishlab chiqilmoqda, shuningdek xorijiy investitsiyalarning infratuzilmalari yaratilmoqda. Xorijiy investor uchun yuqorida qayd qilingan barcha omillar muhimdir.

O'zbekistonda ham investitsiya loyihalarni tuzish va moliyalashtirish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish bo'yicha izchil chora - tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Ularning negizida ikkita asosiy omil yotadi:

–iqtisodiy barqarorlik;

–inflyatsiya jarayonlarini tartibga solish va milliy valyuta - so'mning to'lov qobiliyatini oshirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat yotadi.

Vaqtinchalik bo'sh turgan pul mablag'lari, shu jumladan, aholi mablag'larini jalb etishda kredit institutlari, xususan, tashkiliy jamg'armalarning 80-90 foizini to'playdigan banklar muhim rol o'ynashi lozim. Investitsiya muhitini baholash jarayonida investor investitsiyalashning risk darajasini qanchalik ekanligini aniqlaydi. Investitsiya muhiti darajasi qanchalik yomon bo'lsa, investor o'z tadbirkorlik riskini shunchalik yuqori belgilaydi.

O'zbekistonda xorijiy investitsiyalarni jalb etishni faollashtirishga katta e'tibor qaratilib, investorlarga ko'maklashish va kafolatlar berish uchun ularga investitsiya, soliq tizimida va bojxona to'lovlari sohalarida ma'lum imtiyozlar, sharoitlar va kafolatlar tizimi shakllantirildi. Bunday tizimning tarkibiy qismi bo'lgan sug'urtaning shakllantirilishi xorijiy investorlarga siyosiy va tijorat xatarlaridan sug'urta kafolatini taqdim etish imkoniyatini yaratdi. Yana bir jihat valyuta kursi barqarorligi ham investorlar uchun ham muhim jihatlardan biridir.

11.3. Investorlarni jalb qilish va ularning xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslari

Investitsiyalar iqtisodiyotni oziqlantiruvchi asosiy tomirlardan biri bo'lib, iqtisodiyotning taraqqiyoti bevosita investitsiyalar oqimiga bog'liq. Shu bois ham xorijiy investitsiyalar, ayniqsa, uning to'g'ridan-to'g'ri shakldagisini jalb qilish va buning uchun zarur muhitni yaratish iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi shartlardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonun me'yorlarini tizimlashtirish bo'yicha katta muhim qadam tashlandi va sohaga oid turli qonun hujjatlarini unifikatsiya qilgan hujjat – O'zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida”gi qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun “Chet el investitsiyalari to'g'risida”, “Investitsiya faoliyati to'g'risida”, “Investitsiya va pay fondlari to'g'risida”, “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”, “Kontsessiyalar to'g'risida”, “Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar to'g'risida”gi qonunlar va boshqa hujjatlarda, shuningdek, bir qator qonunosti hujjatlarda mavjud bo'lgan normalarni tizimli ravishda o'zida mujassamlashtirgani bilan katta ahamiyatga ega bo'ldi. “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida”gi qonun 12 bob, 69 moddadan iborat bo'lib, unda qonuniylik, oshkoralik va ochiqlik, investitsiya faoliyatini amalga oshirish erkinligi, investorlarning vijdonliligi prezumptsiyasi kabilar investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy printsiplari etib belgilangan.

Shuningdek, qonun ilgari investitsiyaga oid qonun hujjatlarida mavjud bo'lmagan yangi tartib va qoidalar bilan yanada takomillashtirildi. Xususan:

- investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy printsiplari belgilandi;
- qonun hujjatlarining investor uchun noqulay o'zgarishlariga qarshi kafolatlari yanada mustahkamlandi;
- mahalliy davlat hokimiyati organlarining investitsiyalarni va investitsiya faoliyatini tartibga solish bo'yicha vakolatlari kengaytirildi;
- “Investitsiya vizasi” va uni rasmiylashtirish tartibi bo'yicha norma kiritildi;
- O'zbekiston Respublikasi Hukumati bilan investitsiya shartnomasi tuzish tartibi belgilandi.

Qonunda ilk bor investitsiyalar va investitsiya faoliyatining asosiy printsiplari mustahkamlab qo'yildi. Bu esa investitsiya sohasida huquqiy tartibga solishning mazmuni va yo'nalishlarini belgilab berdi. Mazkur printsiplar investitsiya qilish va investitsiya faoliyatini amalga oshirish jarayonining barcha bosqichlarida qo'llaniladi. Ushbu printsiplar qatorida investorlarning vijdonliligi prezumptsiyasi, ularga nisbatan kamsitishga yo'l qo'ymaslik kabilarni alohida ta'kidlash joiz. Bu kabi printsiplarning qonun darajasida belgilanishi investitsiya faoliyati sub'ektlarining huquq va majburiyatlariga rioya etilishida muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Ma'lumki ilgari investorlar faoliyatining kafolatlari alohida qonun bilan tartibga solinardi. Shuningdek, ushbu kafolatlar boshqa qonun va qonun osti hujjatlarida ham tarqoq holda berilgan. Bu o'z navbatida kafolatlar to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga olgan turli normativ-huquqiy hujjatlar o'rtasida takrorlanish va ziddiyatlarni keltirib chiqarayotgan edi. Investorlar uchun birinchi navbatda kafolatlanishi zarur bo'lgan sohalarni huquqiy jihatdan tartibga solishga ehtiyoj sezilayotgan edi.

Shu maqsadda, “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida”gi qonunda O'zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiyalash shartlarini yomonlashtirsa, investitsiya kiritgan sanada amalda bo'lgan qonun hujjatlari investorlarga nisbatan o'sha sanadan boshlab o'n yil mobaynida qo'llanilishi, shuningdek, ushbu kafolatlarning aynan qaysi holatlarda amal qilishi aniq belgilab

qo'yildi. Investitorlar huquqlarining davlat tomonidan kafolatlashning bunday turi chet el sarmoyadorlari uchun qulay investitsiya muhitini yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda davlatning jamiyat hayotida tutgan o'rnini borasida turli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, davlat boshqaruvini bosqichma-bosqich nomarkazlashtirish ko'zda tutilgan. "Ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi"da qayd etilganidek, davlat funksiyalari va vakolatlarining haddan tashqari markazlashganligi hududlarni rivojlantirish dasturlarini shakllantirish va aholining eng muhim muammolarini hal qilishda mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari rolining pasayishiga olib kelmoqda. Shu boisdan, "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunda ham mahalliy davlat hokimiyati organlariga o'z vakolatlari doirasida hududdagi investitsiya muhitini yanada takomillashtirish maqsadida istiqbolli investitsiya loyihalarini ro'yobga chiqarish borasida tegishli takliflarni ko'rib chiqish va chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarining rivojlanishini qo'llab-quvvatlash kabi muhim vakolatlar berildi.

Shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlariga 10 mln. AQSh dollaridan kam bo'lmagan ekvivalentda chet el investorlari bilan investitsiya shartnomalarini mustaqil tuzish huquqi berildi. Ilgari esa investitsion shartnomalar faqat hukumat darajasida tasdiqlanar edi. Mazkur yangi tartibdan hududlardagi rahbarlar samarali foydalanib, chet ellik investorlar bilan turli sohalarda hamkorlikni yo'lga qo'yib, qator korxonalar faoliyatini yo'lga qo'yidilar.

Qayd etish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to'g'risida"gi farmonida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining ta'sischilari (ishtirokchilari) va ularning oila a'zolari uchun muddatini mamlakatdan chiqmasdan uzaytirish imkoni bo'lgan, amal qilish muddati uch yilni tashkil etuvchi "investitsiya vizasi" joriy etilishi belgilangan edi.

Farmonda belgilangan ushbu vazifa "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunda bevosita o'z ifodasini topdi. Xususan, investitsiya faoliyatini

amalga oshirish jarayonida investorlar va chet el investorlari ishtirokidagi korxonalar va chet el fuqarolari va O'zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilan mehnat shartnomalarini erkin tuzish huquqi qonun darajasida mustahkamlanib, bunday shaxslarga mehnat shartnomasining butun amal qilish davrida ko'p martalik vizalarni olgan holda O'zbekiston Respublikasi hududiga kirish va uning hududida bo'lish huquqi kafolatlandi. Aytish lozimki, bu turdagi viza asosan mamlakatimiz hududida tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bo'yicha korxonalar tashkil qilish uchun 3 million AQSh dollaridan ortiq miqdorda investitsiya kiritgan xorijiy davlatlar fuqarolariga beriladi. Shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida yashash guvohnomasi 10 yil muddatga soddalashtirilgan tartibda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarining ta'sischilariga ham taqdim etiladi. Ushbu qoidalar investorlarga malakali chet el mutaxassislarining ko'nikmalaridan erkin foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Davlat va chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar o'rtasidagi munosabatlarni ta'minlashning yana bir samarali usuli bu hukumat darajasidagi investitsiya shartnomalaridir. Darhaqiqat, hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, avvalambor, iqtisodiyot tarmoqlarini, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmalarini jadal rivojlantirish va modernizatsiya qilish, sanoat ishlab chiqarishni kompleks diversifikatsiya qilish va uning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida tuziladigan investitsiya shartnomalari hayotga izchil tatbiq etilishi muhim ahamiyatga ega. Ayni shu maqsadda, qonunda O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan tuziladigan investitsiya shartnomasining o'ziga xos xususiyatlari, xususan uning tuzish tartibi, taraflari, shartlari va davlatning majburiyatlari aniq belgilab qo'yildi.

Chet el investorlariga O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan shartnoma tuzilganda qo'shimcha kafolatlar va qo'llab-quvvatlash choralari taqdim etilishi mustahkamlandi. Shuningdek, chet ellik investorlarga O'zbekiston Respublikasi hukumati bilan investitsiya shartnomasi tuzish bo'yicha mustaqil ravishda taklif kiritish tashabbusi taqdim etildi.

11.4. Innovatsiyalarni joriy qilish va uning xavfsizligini ta'minlash masalalari

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasidagi maqsadlarini amalga oshirish imkoniyatlari takror ishlab chiqarish jarayonining asosiy muammosi – natijalar va xarajatlarni optimallashtirishni aks ettiradigan “tadqiqot – ishlab chiqarishni tayyorlash – bevosita ishlab chiqarish – mahsulotni sotish” sikllari ko'rinishida ko'rib chiqilishi lozim. “Tadqiqot” sikli biilmalarni iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha mavjud resurslardan ehtimoliy foydalanish jarayoniga mavjud ishlanmalarga aylantirish bo'yicha takliflar berishga qodir bo'lgan kuchga aylantirish shaklida namoyon bo'ladi. “Ishlab chiqarishni tayyorlash” ishlab chiqarishni reja asosida tashkil qilishni, jumladan, ta'minotchilar bilan aloqalar, asbob-uskunalarni montaj qilish va sozlashni ko'zda tutadi. “Bevosita ishlab chiqarish” sikli yangi g'oya shakllantirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar jarayonida, shuningdek, texnika va texnologiyalarni ehtimoliy takomillashtirish bo'yicha ishlab chiqarishni tayyorlash jarayonida olingan natijalarni moddiy holga keltirishni o'z ichiga oladi. “Mahsulotni sotish” siklida tayyor mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar shakllantirish ro'y beradi.

O'zining innovatsion salohiyatini baholab, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar innovatsion faoliyat yuritish imkoniyatlarini belgilab oladilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha maqsadlar dasturini ishlab chiqadilar, bu qarorga quyidagilarni kiritish mumkin:

- chiqarilayotgan mahsulotni takomillashtirish yoki mutlaqo yangi tovar yaratish va uni yangi bozorlarga olib chiqish hisobiga o'z mahsuloti raqobatbardoshligini oshirish;

- yangi texnika va texnologiyalardan foydalanish asosida “tadqiqot – ishlab chiqarishni tayyorlash – bevosita ishlab chiqarish – mahsulotni sotish” barcha ishlab chiqarish sikllarida xarajatlarni qisqartirish ro'y beradi;

- innovatsiyalar xarid qilish tartibini belgilash – o'z kuchlari bilan qilish yoki chetdan innovatsiyalar xarid qilish.

Dastlabi holatda o'zining ilmiy-tadqiqotchilik bo'g'inlari yoki bo'limlarini yaratish mumkin bo'lib, bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga innovatsiyalar hajmini vaqt bo'yicha kengaytirish va bir martalik yirik xarajatlardan qochish imkonini beradi. Ikkinchi holatda – xo'jalik yurituvchi sub'ektlari yetarli darajada qisqa muddatda yangi asbob-uskunalarlar va texnologiyalar xarid qilish, ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqotchilik tashkilotlari bilan kerakli hamkorlik va iqtisodiy aloqalar o'rnatish uchun katta miqdorda moliyaviy vositalar to'plashga majbur bo'ladi. Shuningdek, ushbu innovatsion texnologiyalarga asoslangan ma'lumotlar to'plamini puxta tahlil qilish va yangi texnologiyalar bozorini tekshirib chiqish taqozo etiladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ishlab chiqilgan loyihalarning yangiligi va ilmiy-texnik ahamiyati asosida yaxshilovchi va bazis g'oyalardan, shuningdek, soxta innovatsiyalardan foydalanish mumkin. Yaxshilovchi innovatsiyalar tovarlar tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish va ularning texnologik xususiyatlarini yaxshilashga qodir kichik va o'rta yangiliklar kiritishni amalga oshirish bilan bog'liq. Bazis innovatsiyalar yirik ixtirolarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lib, qoidaga ko'ra, yangi avlod texnologiyalarini joriy qilish uchun sharoitlarni ta'minlay oladigan eng yangi texnologiyalar shakllantirish uchun asos hisoblanadi. Soxta innovatsiyalar aksariyat hollarda sof dekorativ xarakterga ega bo'lib, chiqarilayotgan mahsulot rangi va shaklini o'zgartirish yoki eskirgan texnika va texnologiyalarni qisman o'zgartirish bilan bog'liqdir. Mohiyatan, soxta innovatsiyalar ko'pincha fan-texnika taraqqiyoti yo'lidagi to'g'anoq hisoblanadi. Bundan tashqari, real voqelikda ular orasida “kashshof”, shuningdek, “quvlovchi” innovatsion jarayonlar amalga oshiriladi. “Kashshoflik” innovatsion loyihasining mohiyati shundan iboratki, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bozorga yangi tovarlar yoki xizmatlar taklif qilishi va bundan ma'lum bir foyda olishi mumkin, chunki ular ushbu yangi texnologiyalarda birinchi bo'ladi. Lekin “kashshoflik loyihasi” strategiyasi doimo katta risk bilan bog'liq ekanligi sababli innovatsion ishlanmalar va texnologiyalar doim ham zarur mukammal holatga yetkazilmaydi va ko'p hollarda qo'lga kiritilgan bo'lib ko'ringan raqobatli ustunlikni saqlab qola olmaydi.

Bunday holatlarda yangi g'oyalarni birinchi bo'lib ishlab chiqqan kompaniyaning mavjud kamchiliklari va xatolarini hisobga oladigan "quvlovchilar" xo'jalik yurituvchi sub'ektlar strategiyasi xavfsizroq va barqarorroq sanaladi. Shu bilan bir paytda, "birinchi" huquqida o'ziga monopol pozitsiyani ta'minlab, ushbu strategiya xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga jiddiy ta'sir ko'rsatishi yoki iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ularning barqaror raqobatli ustunigini yaratishga ko'maklashishi mumkin. Amaliyot shundan dalolat beradiki, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni rivojlantirish uzoq muddatli istiqbollari nuqtai nazaridan kiritilgan mablag'larga eng katta samarani ta'minlaydigan yangi texnika va texnologiyalar sohasiga yo'naltiriladigan investitsiyalar eng samarali hisoblanadi. Biroq ularni joriy qilishda risk yuqori ekanligi sababli yetuklik va doimiy o'sish bosqichida bo'lgan texnologiyalarga kiritiladigan investitsiyalar avzaltroq ko'rinadi. Shu sababli xo'jalik yuritish amaliyotida talab yuqori bo'lgan mahsulotlar va ularga ergashadigan mahsulotlar to'plamini tanlash asosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha rejalashtirilgan natijaga eng kichik risklar bilan va eng samraali erishishga imkon beradigan zaruriy innovatsion portfel yaratish zarur.

Ushbu bosqichni amalga oshirish va tanlangan innovatsion qarorlarga erishish uchun ishlab chiqiladigan innovatsion loyihada turli xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan mehnat samarasini oshirish imkoniyatlari belgilanadi. Masalan: birinchidan ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omillari zaruriy rivojlanishi pirovard natijada shunga olib keladiki, jonli mehnatning ulushi kamayib, o'tgan mehnatning ulushi ortib boradi, lekin tovar tarkibidagi mehnatning umumiy miqdori kamayib boradigan tarzda ortadi. Amaliyotda bu qoida innovatsiyalar qimmatroq, lekin mehnat unumdorligini keskin oshiruvchi, yangi texnika va texnologiyalar ko'rinishida paydo bo'lganda amalga oshiriladi.

Ikkinchidan, o'tgan mehnat ulushi o'zgarmasdan, jonli mehnat xarajatlari kamayadigan variant bo'lishi mumkin. Bunday sharoitlarda foydalaniladigan yuqori samarali texnika salohiyati chiqarilayotgan mahsulotni kichik seriyada ishlab chiqarishni tashkil qilish oqibatida yoki asbob-uskunalarining to'liq kuch bilan ishlamasligi tufayli to'liq hamjda amalga oshirilmaydi.

Uchinchidan, o'tgan mehnat ulushi kamayadi, jonli mehnat xarajatlari esa o'zgarimasdan qoladi. Bu avvalgidan ko'ra arzonroq, lekin ishlab chiqarish texnologiyasini ancha soddalashtiradigan yoki arzonroq mahalliy yoki an'anaviy materiallar, jumladan, energiyadan foydalanishni ko'zda tutadigan asbob-uskunalar joriy qilishda o'ringa ega bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, o'tgan mehnat ulushi pasayadi, jonli mehnat xarajatlari esa ortadi, lekin umuman olganda, jonli mehnatning o'sishi o'tgan mehnat salmog'i bilan qoplanadi. Bunday variant ishlab chiqarishni tashkil qilishning alohida ishlab chiqarish operatsiyalarini ko'p marta takrorlash ro'y beradigan yoki qishloq xo'jaligida noqulay ob-havo omillar tufayli, shuningdek, fors-major vaziyatlarda ishlab chiqarishning pasayishi oqibatida ro'y beradigan variantiga mos keladi.

Beshinchidan, o'tgan mehnat va jonli mehnat bir vaqtda kamayishi ro'y beradi. Bu yangi texnika va texnologiyalarni tez joriy qilish imkoniyati va fond sig'imi past bo'lgan ishlab chiqarishlarga xosdir. Arzon mahalliy xom ashyo va materiallarni o'zlashtirish va ishlab chiqarishga joyi qilish, fan-texnika yutuqlarini rivojlantirish bilan ushbu variant takror ishlab chiqarish jarayonining turli sohalarida ustunlikni qo'lga kiritishi mumkin. Tabiiyki, jonli va o'tgan mehnat nisbatini bu variantlar bilan chegaralanmasligi, balki kengroq talqinlarga ega bo'lishi mumkin. Masalan, mehnat buyumlari iste'molini kamaytiruvchi yangi mashina va texnologiyalarni ishlab chiqish davomida bir vaqtning o'zida mehnat vositalari va ob'ektlarida mujassamlashgan o'tgan mehnat xarajatlari ortishi mumkin.

Bundan tashqari, faqat mehnat predmetlarida yoki faqat mehnat qurollarida mujassamlangan o'tgan mehnat xarajatlari oshishi mumkin bo'lgan variantlar ham mavjud. Birinchi holda, bu mahsulotni ishlab chiqarishda ishlatiladigan xom ashyo va materiallarni sifatliroq qayta ishlashga imkon beruvchi eng yangi texnologiyani joriy etish bilan bog'liq. Ikkinchi holatda, qimmatbaho, lekin mehnat unumdorligini oshirmaydigan texnika joriy qilishda jismoniy mehnat ancha yengillashadi. Boshqa variantlar ham bo'lishi mumkin, lekin ularning barchasi, turlicha ijro etilishiga qaramay, bir xil vazfani ko'zlaydi – o'tgan mehnat ulushini oshirish va jonli mehnat ulushini kichraytirish. Amaliy faoliyatda sof ko'rinishda bayon qilingan variantlar

amalga oshirilmaydi, chunki har bir ishlab chiqarish turi xo'jalik yuritishning texnik va boshqa shartlari tegishli tabaqalashuvi bilan tavsiflanadi. Tanlab olingan innovatsion loyihalar asosida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha dastur ishlab chiqish va texnik xususiyatlariga ko'ra yetakchi-mahsulotlar qatoriga kiradigan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar ehtimoliy to'plamidan iborat innovatsion portfel yaratish bu bosqichning natijasi hisoblanadi.

G'oya vujudga kelishi va yangi mahsulot yaratishdan tortib to uni eskirganlik tufayli ishlab chiqarishdan olib tashlashgacha bo'lgan jarayon chiqarilayotgan mahsulot assortimentini boshqarish jarayonidir. Sanoat korxonalarini boshqaruv qarorlari qabul qilish jarayonida sotish hajmi dinamikasi, olinadigan foyda hajmi, rentabellik va boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha sotuv bozorida mahsulotning hayotiylik sikli kontseptsiyalari va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha vazialarni amalga oshirish zarurati haqidagi qoidalarga rioya qiladi. Ushbu kontseptsiyaga ko'ra, "ishlab chiqarishni tayyorlash" - "bevosita ishlab chiqarish" - "mahsulotni sotish" sikllarida xarajatlarni tahlil qilish xarajatlar optimallashtirilishi mumkin bo'lgan shartlarni bajarishning boshlang'ich fursati hisoblanadi.

"Ishlab chiqarishni tayyorlash" - "bevosita ishlab chiqarish" sikllarida turli bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarni takomillashtirish o'ta muhim fursat hisoblanadi. Ilmiy tadqiqot va ishlab chiqarish sohasidagi mehnat jarayonlarining farq qilishiga qaramasdan, mahsulot yaratishning turli bosqichlarida ularning oqimi umumiy maqsadga ega - iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida yuqori sifatli raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish. Fan va ishlab chiqarishni tashkiliy birlashtirishda xarajatlarni optimallashtirish yuqoriroq darajasi amalga oshadi, chunki bu holatda ishlab chiqarish xarakteri va fan sohasida erishilgan natjalarga muvofiq uni takomillashtirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida uni ishlab chiqarish bilan integratsiya qilish hisobga olinadi.

"Ishlab chiqarishni tayyorlash" - "bevosita ishlab chiqarish" sikllari xarajatlarni optimallashtirishga yo'naltirish bir qator jihatlarga ega bo'lib, logistika faoliyati dasturining asosiy tarkibiy qismlari sanalgan va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash elementlarini o'z ichiga oladigan ishlab chiqarishning texnik, tashkiliy, iqtisodiy,

ijtimoiy va boshqa tomonlarini qamrab oladi. Agar fan va ishlab chiqarishni tashkil qilishning texnik, tashkiliy, ijtimoiy tomonlari yetarli darajada tadqiq etilgan bo'lsa, xarajatlarni optimallashtirishning iqtisodiy tomoni hanuzgacha yetarli darajada o'rganilmagan. Iqtisodiyot fanining tarmoq sektorlari rivojlanishlamagani sababli ular iqtisodiy jarayonlarni qayd qiluvchi rolda ishtirok etmaydi va xarajatlarni optimallashtirish bo'yicha imkoniyatlar va sikllar tashkiliy muammolarini o'rganish, ilmiy yutuqlarni jonli va o'tgan mehnatni tejashga yo'naltirish bo'yicha ularga ajratilgan rolini bajarmaydi. Hozirgi sharoitlarda tayyor mahsulot yaratish jarayonlarining murakkabligi xarajatlarni optimallashtirish va shu asosda mehnat samaradorligini oshirish ushbu jarayonni muvofiqlashtirilgan, maqsadga muvofiq boshqarishni, qabul qilingan qarorlarning ilmiy - amal qilishini talab etishini anglatadi. Yangi mahsulot bozorga kirib, iste'molchilardan unga bo'lgan talabning ortishi va natijada sotishning, foydaning ortishi kuzatilganda - raqobatchilar tomonidan keng qiziqish kuzatiladi. Agar sotuv hajmi va bozorning qabul qilish darajasi maksimal chegaraga yetadigan bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarish va yetkazib berish sur'ati pasaya boshlaydi, buning oqibatida foyda me'yori ham pasayadi. Bu davr mahsulot sotish uchun raqobatning kuchayishi bilan tavsiflanadi va tovarlarni bozorda targ'ib qilish strategiyasi sotuv bozorini kengaytirishga emas, balki xaridor uchun kurashga asosiy e'tibor qaratadi, chunki bu bozor potentsial to'yinib bo'lgan. Natijada bozorni tark etadigan va o'z mablag'larini xaridorlar tomonidan talab bildirilgan yangi tovaralarga investitsiya qilishni boshlaydigan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soni keskin ortadi.

Bozorda innovatsion mahsulotning strategik xatti-harakatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar ishlab chiqarish tizimida eng so'nggi yutuqlarni joriy etish uchun fan va texnologiya rivojlanishini doimiy monitoring qilishga va eskirgan, lekin hali ham ishlatiladigan mahsulotlar ishlab chiqarishni rad qilishga majbur. Innovatsion rivojlanish strategiyasini shakllantirish jarayoni yangi mahsulotlarga bo'lgan bozor ehtiyojlarini o'rganish davomida shakllangan buyurtmalar portfeli asosida amalga oshiriladi. Shunga asoslanib, investitsiya resurslarini eng istiqbolli

soha yoki yo'nalishlarga jalb etish va istiqbolsizlarni kamaytirish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ehtimoliy xo'jalik faoliyati baholanadi. Portfelli tahlil natijalari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga mahsulotlari raqobatbardoshligini baholash va har bir innovatsion loyiha bo'yicha uni chiqarishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalar miqdorini aniqlash imkonini beradi.

Agar alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion loyiha strategiyalari mos kelmasa va bu ularning manfaatlari va maqsadlari qarama-qarshiligiga olib keladigan bo'lsa, alohida innovatsion loyihalarni hisobga oladigan va korxonalarni rivojlantirishga kompleksli yondashuv asosida shakllantirilgan tashkilotning umumiy innovatsion strategiyasiga rioya qilish kerak. Bu barcha bo'linmalarning muvofiqlashtirilgan va o'zaro bog'langan ishlarini ko'zda tutib, alohida xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatini kombinatsiyalash vositasida, jumladan, asosiy fondlardan birgalikda foydalanish, umumiy tadqiqot jarayonini tashkil qilish, tajriba almashinish va h.k. borasida erishiladigan ijobiy sinergetik samaraga egadir. Amalga oshirish uchun qabul qilingan innovatsion loyihalar mavjud tashkiliy strukturalar bilan muvofiq holga keltirilishi hamda bu maqsadlarga kerakli axborot va moliyaviy resurslarni yo'naltirish lozim. Agar vaziyat talab qiladigan bo'lsa, ularni amalga oshirish muddati, resurslar yetkazib berish bilan bog'liq bo'lgan hamda raqobatbardosh mahsulotlarning yangi turlarini o'zlashtirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash imkonini beradigan innovatsion mazmunli chora-tadbirlar majmuini o'z ichiga oladigan mutlaqo yangi innovatsion dastur shakllantirishga qaratilgan mos keluvchi tashkiliy-strukturali o'zgarishlarni amalga oshirish zarur.

Makrodarajada amalga oshirish darajasiga ko'ra innovatsion dasturlar respublika, davlatlararo, tarmoqlararo, hududiy (viloyat va tumanlararo) va mintaqalararo turlarga bo'linadi. Mikrodarajada bular xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion dasturlaridir. Korxonalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha innovatsion faoliyatni tashkil etish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

- innovatsion mahsulotning bozordagi strategik xulq-atvorini tahlil qilish;

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion salohiyatini baholash;
- innovatsion maqsad va vazifalarni belgilab olish;
- o'z innovatsion birligini yaratish yoki ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan strategik hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ehtimoliy xo'jalik faoliyatini baholash;
- qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun innovatsion strategiyani ishlab chiqish;
- etakchi-mahsulot va izdosh-mahsulotlar to'plami innovatsion portfelini shakllantirish;
- innovatsion loyihalarni ishlab chiqish;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion dasturlarini ishlab chiqish;
- innovatsion loyihalarni innovatsiya dasturiga integratsiyalash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda tashkiliy-tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish;
- innovatsion dastur va yangi innovatsion yondashuvlar asosida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yangi kompleks strategiyasini ishlab chiqish.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, odatda, yangi texnologiyalarni joriy etish va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni tashkil etish, shuningdek, mahsulot yoki uskunalarning yangiligi darajasiga va ushbu biznesga qo'yilgan mablag'larning narxiga qarab kichikroq yoki kattaroq bo'lishi mumkin bo'lgan risklar bilan birga keladi. Loyiha qarorlarini qabul qilish bosqichida ham yangi mahsulotlarni tashkil etish va ishlab chiqarish jarayonida riskning ehtimoliy darajasini ochib beradigan noaniqliklarni tasniflashning turli yondashuvlari mavjud. Bular marketing, ilmiy-texnik, moliyaviy, huquqiy, ekologik va boshqa risklardir. Lekin bozorga yangi mahsulot chiqarishni tashkil etishda umumiy, asosiy xatolar qatoriga quyidagilar kiradi:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan tovarlarni bozorga olib chiqish va ularning raqobatbardoshlikni oshirishni ta'minlaydigan sifat xususiyatlarini ta'minlash davomida amalga oshirilgan marketing tadqiqotlarining yetarli emasligi;

- xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyat ko'rsatishi lozim bo'lgan tashqi muhit omillari, jumladan, raqobatchilar xulq-atvori va bozorni rivojlantirish istiqbollarning sust tahlil qilinganligi;

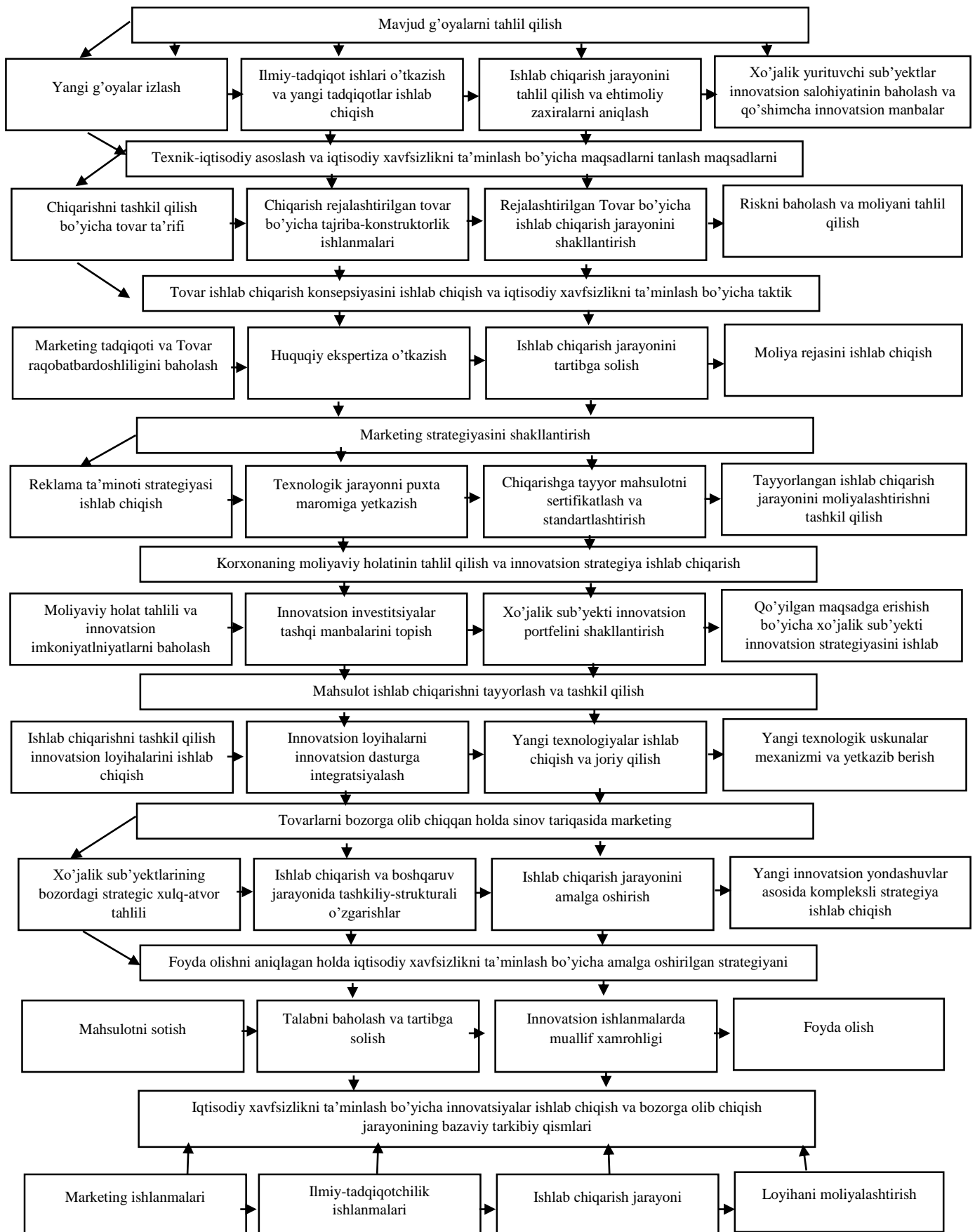
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion, moliyaviy, ishlab chiqarish, ijtimoiy va boshqa imkoniyatlari yetarli darajada tahlil qilinmagani va hisobga olinmagani;

- korxonalarda mavjud boshqaruv tizimining joriy qilish ko'zda tutilgan innovatsion yo'nalishlar va texnologiyalarga mos kelmasligi.

Tovarlarni bozorga chiqarish, xaridorlarning ehtiyojlariga muvofiq ravishda, ularni yaratish uchun bir qator bosqichlardan muayyan ketma-ketlikka rioya qilgan holda o'tish bilan amalga oshiriladi. Bular quyidagilardir:

- mavjud g'oyalarni tahlil qilish;
- texnik-iqtisodiy asoslash natijasida maqsadlarni tanlash;
- tovar ishlab chiqarish kontsepsiyasini ishlab chiqish va taktik vazifalarni belgilash;
- marketing strategiyasini shakllantirish;
- innovatsiya strategiyasini ishlab chiqqan holda korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish;
- ishlab chiqarishni tayyorlash va tashkil etish;
- tovarlarni bozorga chiqargan holda sinov tariqsida marketing tadqiqotlari olib borish;
- amalga oshirilgan strategiyani korxonalar tomonidan olingan imtiyozlarni aniqlash bilan baholash.

Yangi mahsulotlarni ishlab chiqishga bunday yondashuv g'oyadan tortib tovar chiqarishgacha bo'lgan vaqtni kamaytirish va bozor riskini minimumgacha kamaytirish imkonini beradi. Bunday sharoitda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tomonidan bozorga yangiliklarni ishlab chiqish va joriy etish shaklida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash jarayoni quyidagi sxema ko'rinishidagi modelni ifodalaydi (12-rasm).

12-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini innovatsion rivojlantirish modeli

Model bosqichlarining mazmunga oid tomoni ma'lum darajada iqtisodiy xavfsizlikka oid ilmiy-texnik adabiyotlarda, marketing, innovatsiya, ishlab chiqarishni tashkil etish, moliyaviy menejment va hokazolarga oid bo'limlarda yoritiladi. Shu bilan birga, har bir bosqichda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi innovatsion rivojlanish modelini amalga oshirish jarayonida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan hal etiladigan vazifalar ham mazmun, ham tuzilish jihatdan har xildir.

Rasmdan (12-rasm) ko'rinib turibdiki, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ifodalangan maqsadlari umuman olganda, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qatnashchilarning harakatlari yo'naltirilganligi va birligini ta'minlaydi. Biroq har qanday struktura, garchi okilona faoliyat tamoyiliga amal qilsada, bir tomondan, talab, boshqa tomondan esa, ularni bajrisha cheklov sifatida namoyon bo'ladigan qarorlar qabul qilishi mumkin. Dastlabki holat jamoa bo'ysunishi lozim bo'lgan maqsadni qayd qiladi, keyingisi esa – xo'jalik yurituvchi sub'ektlar qo'yilgan vazifani uning oirasida amalga oshirish imkoniga ega bo'lgan chegarani belgilashga majbur bo'ladi.

Neoklassik nazariyaga muvofiq, har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ektning ustuvor maqsadi foydani maksimallashtirish hisoblanadi. Haqiqatda bunday maqsad xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning foyda olishga intilishi vositasida erishilib, bu:

- mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish hisobiga erishiladi;
- kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun yetarli sharoit yaratish ta'minlanadi;
- bu maqsadlar uchun eng yangi texnologiyalar va yuqori xarajatlarni joriy etish tufayli ishlab chiqarishni tashkil etishning ushbu bosqichida qisqartirilgan hajmda shakllanishi, ammo keyinchalik uzoq muddat davomida uni maksimallashtirishga erishish mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy xo'jalik yurituvchi sub'ektlar (korxonalar) bir emas, bir nechta maqsadlarni amalga oshiradi, bu esa ularga tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilishda tanlov erkinligiga ega bo'lish va kuchli raqobat sharoitlarida

barqaror pozitsiyalarni ta'minlash imkonini beradi. Quyidagilar ular uchun shunday maqsadlar hisoblanadi:

- iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, uning mazmuni xodimlarning kutgan natijalarini qondirish bilan birga, xo'jalik yurituvchi sub'ektlariga nisbatan uzoq muddat faoliyat ko'rsatishga imkon beruvchi faoliyat sharoitlarining davriy o'zgarishi hisobiga barqaror iqtisodiy vaziyatni tashkil etish bilan belgilanadi;

- mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash va savdo bozorlarida ustun mavqeni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratish qobiliyatidan kelib chiqadigan ishlab chiqarish salohiyatining doimiy o'sishi;

- foyda olish, uning mazmun-mohiyati ishlab chiqarish rentabelligini yaxshilash zarurati, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iste'mol va jamg'arish fondlarini oqilona oshirish qobiliyatidan iborat bo'lib, bu olingan kapitalni so'nggi texnologiyalarga investitsiya qilish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun innovatsion korxonalarni rag'batlantirish imkonini beradi.

4.1-rasmdagi sxemadan shuni ham ko'rish mumkinki, birinchidan innovatsion loyiha tarkibiga asosiy funksional bo'linmalar – marketing bo'limi, ilmiy-tadqiqotchilik bo'limi, ishlab chiqarish bo'limi, moliya bo'limi kiradi, ular nafaqat amalga oshirishda ishtirok etadi, balki xo'jalik yurituvchi sub'ektlar rahbariyati bilan parallel ravishda, o'z faoliyati yo'nalishlari bo'yicha ayrim qarorlarni mustaqil qabul qiladi, bu esa ularga yetarlicha ma'lumotga ega bo'lgan holda korxonalarining yangi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-texnik, moliyaviy va ishlab chiqarish dasturlarini birgalikda baholash imkonini beradi.

Ikkinchidan, xo'jalik hisobi usulidan foydalanib, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yangi tovarlar yaratishda bevosita va bilvosita ishtirok etadigan barcha qatnashchilar, jumladan, innovatsion loyihalar ishlab chiquvchilar uchun bir xil javobgarlik belgilaydi.

Uchinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar jamoalari tomonidan yanada raqobatbardosh tovarlar chiqarish bo'yicha birgalikda qabul qilingan qarorlar, ushbu

bosqichda hali raqobatbardosh mahsulot ishlab chikarilishi haqida g'oyadan voz kechish nazarda tutilsa ham, amalda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha korxonalar kelgusi samarali faoliyati unga bog'liq bo'ladigan strategik rivojlanishning yo'nalishini ifodalaydi.

To'rtinchi, mehnat jamoasi va rahbariyat tomonidan birgalikda qabul qilingan qarorlar ehtimoliy riskni minimallashtiradi, innovatsion loyihalarni iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini yanada rivojlantirish umumiy strategiyasiga integratsiyalashga xizmat qiladi.

Beshinchidan, bunday yondashuv yangi tovarlarni to'g'ri joylashga xizmat qiladi, ayniqsa, ularning mavjud tovarlar qatoridagi o'rnini belgilash va tovarlarni bozorga olib chiqish potentsial imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Oltinchidan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan innovatsion jarayonni amalga oshirish biznes-reja ishlab chiqish shartligini taqozo etadi, unda marketing tadqiqotlaridan tashqari huquqiy xarakterdagi masalalar, mahsulotlarni standartlashtirish, patentlar ekspertizasi, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash masalalariga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Agar bo'linmalarning innovatsion jarayon bo'yicha loyihalari tasdiqlansa, u holda zarur asbob-uskunalar va materiallarni sotib olish va yetkazib berish bosqichi boshlanadi. Asosiy ishlab chiqarish uskunalarini yetkazib beruvchilarni tanlash muhim ahamiyatga ega, uning ta'rifi strategik pozitsiyadan amalga oshirilishi kerak, chunki xo'jalik yurituvchi sub'ektlar kelajakda aynan ular bilan ehtiyot qismlar va butlovchi qismlarni yetkazib berish uchun ishlashiga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga, ilmiy-tadqiqotchilik va marketing guruhlarini iste'molchilarni yangi mahsulotlarga moslashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqib, ularni qachon, qanday sharoitda, qaerda joylashtirish va mijozlarga taqdim etish yaxshiroq ekanligini aniqlaydilar. Shu kabi mahsulotlarning sotilishini tahlil qilish natijalari va ustunlik qiluvchi holatlar asosida eng maqbul variant tanlanadi va segmentlash sohalari aniqlanadi.

Tovarlar savdosi ijobiy natijalari xo'jalik yurituvchi sub'ektlariga olingan foydani nomenklatura assortimentini yangilashga, shuningdek, yangi loyihalarga

qayta taqsimlash hamda eng yangi, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilishda ehtimoliy risk darajasini maksimal tarzda pasaytirish imkonini beradi.

Shunday qilib, buning natijasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning innovatsion jarayon modeli shakllanadigan innovatsion faoliyatini tashkil qilish bo'yicha chora-tadbirlar majmui quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

- bozor munosabatlarining chuqurlashuvi va sotuv bozori uchun raqobatning kuchayishi sharoitlarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni rivojlantirish strategiyasini shakllantirishda eng muhim tarkibiy qism ularning innovatsion faoliyat qobiliyati va shu asosda eng yangi, raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish va korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash hisoblanadi;

- yangi mahsulot ishlab chiqarishni rivojlantirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlari ilmiy usullar va yondashuvlarga asoslangan bo'lishi, kompleksli tahlil, parallel ketma-ket yondashuv, innovatsion xizmatlar bozorida shakllangan usullari va muayyan holatlar yoki mavjud tajriba bilan dalillanadigan boshqa usullar yordamida amalga oshirish zarur;

- eng yangi tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishga qaratilgan yuqori texnologiyali sanoat yaratish bo'yicha shart-sharoitlar bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, rivojlantirishda dinamizm saqlab kolish, nisbatan yuqori foyda va rentabellik ko'rsatkichlariga erishish, sotuv bozorlarida va raqobatbardosh tovarlar ishlab chiqarishda yetakchilik mavqeini qozonish, ishlab chiqarish va boshqa xarajatlar darajasini kamaytirish uchun real imkoniyatlarga ega;

- innovatsion ishlanmalarni amalga oshirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda o'zining innovatsion bo'linmalari tashkil qilish yoki chetdan zarur infratuzilma resurslari jalb qilish, shuningdek, eng yangi tovarlar ishlab chiqarish va sotish imkonini beradigan moliyaviy, ishlab chiqarish, intellektual va boshqa resurslar ko'rinishida innovatsion salohiyat mavjud bo'lishi zarur;

- risklarni pasaytirish yoki to'liq bartaraf qilish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlar foydasiga mablag'larni qayta taqsimlash, shuningdek, innovatsion tovarlar va xizmatlar portfeli yaratish zarur.

Asosiy tayanch tushunchalar

Investitsiya, innovatsiya, iqtisodiy xavfsizlik, metodologiya, sifat, xususiylashtirish, kafolat, texnologiya, tajriba vataklif, bankrotlik, intellektual mulk, kontseptsiya, liberallashtirish, lizing, sug'urta, investitsiya vizasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlik tizimida innovatsion faoliyat nima bilan asoslanadi?
2. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning shakllangan modeli elementlari nimalardan iborat?
3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning maqsad va vazifalarini tushuntirib bering?
4. Harakatlar strategiyasi qanday me'yoriy – huquqiy xujjat hisoblanadi?
5. Iqtisodiyotni liberallashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Investitsiya jozibadorligi deganda nimani tushunasiz?
7. Investitsion-innovatsion faoliyatni rivojlantirish va rag'batlantirishni tushuntirib bering.
8. "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunning mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.
9. Bazis innovatsiyalar deganda nimani tushunasiz?
10. Makrodarajadagi innovatsion dasturlarni tushuntirib bering.

XII-BOB. O'ZBEKISTONDA OZIQ-OVQAT SOHASIDAGI IQTISODIY XAVFSIZLIK

12.1. Oziq-ovqat xavfsizligining iqtisodiy ahamiyati va uni ta'minlash muammolari

Oziq-ovqat xavfsizligi juda keng tushuncha bo'lib, birinchi navbatda mustaqil davlatning boshqa davlatlarga aynan oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan bog'liq, ya'ni tobe emasligini bildiradi. Oziq-ovqat xavfsizligi atamasi xalqaro muomalaga 1972-1973 yillarda yuz bergan don inqirozidan keyin kirib keldi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlarda ortiqcha oziq-ovqat ishlab chiqarish yuzaga kelgan kelgan. Bu muammo jahon hamjamiyatida muhokama qilina boshlangan. Bu muhokamalar zamirada 1974 yilning dekabr oyida bo'lib o'tgan holatda uchinchi dunyo mamlakatlarida aholi o'rtasida ocharchilik vujudga BMT Bosh Assambleyasida Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan "Jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha Xalqaro majburiyatlar" ma'qullandi. Ammo bu hujjatda oziq-ovqat xavfsizligi atamasiga ta'rif berilmagan.

1996 yilning noyabr oyida bo'lib o'tgan oliy darajadagi Rim xalqaro uchrashuvida "Butun dunyo oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha Rim deklaratsiyasi" qabul qilingan. Ushbu deklaratsiya har kimning yashash va munosib ovqatlanish huquqiga muvofiq salomatligi uchun xavfsiz va to'laqonli oziq-ovqat mahsulotlariga erishish huquqiga ega ekanligi tasdiqlangan. 2001 yilda oziq-ovqat xavfsizligi g'oyasiga moddiy va iqtisodiy imkoniyatdan tashqari ijtimoiy imkoniyat tushunchasi ham qo'shildi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti" (FAO) belgilagan tushuncha mazkur qo'shimcha jihatni quyidagicha aks ettiradi: "barcha odamlar o'z oziqlanish ehtiyojlari va shaxsiy hohishlariga binoan hamda faol va sog'lom hayotni ta'minlash uchun yetarli miqdorda xavfsiz va to'yimli oziq-ovqat mahsulotlariga ega bo'lishi uchun jismonan, iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlari mavjudligi oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlandi deganidir" Oziq-ovqat xavfsizligi juda keng tushuncha bo'lib, birinchi navbatda mustaqil davlatning boshqa davlatlarga aynan oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan bog'liq, ya'ni tobe emasligini bildiradi. Shuningdek, aholi ehtiyojini

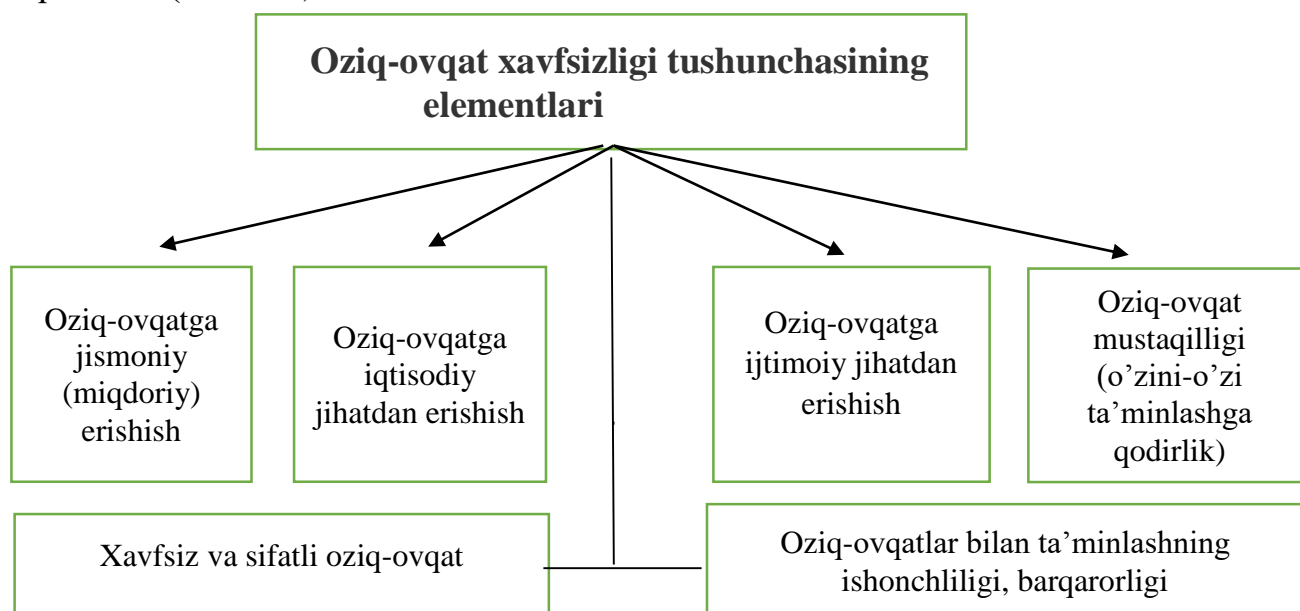
fiziologik me'yorlarga mos ravishda iste'mol tovarlari bilan yetarli darajada ta'minlashni nazarda tutadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda "oziq-ovqat xavfsizligi" tushunchasining mazmunini ta'riflashga turli yondashuvlar mavjud. Eng ko'p tarqalgan ta'rifga ko'ra oziq-ovqat xavfsizligi - shunday holatki, bunda barcha kishilar vaqtning har qanday lahzasida faol va sog'lom turmush kechirish uchun zarur bo'lgan xavfsiz ovqatga yetarli miqdorda jismoniy va iqtisodiy jihatdan erishishdir. Ushbu ta'rifga ko'ra oziq-ovqat xavfsizligiga xavfsiz va yetarli miqdordagi oziq-ovqatga jismoniy va iqtisodiy jihatdan erishish yo'li bilan ta'minlanadi. T.Usakovaning fikricha, oziq-ovqat xavfsizligi-cheklanmagan vaqt davomida davlat va jamiyatning aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan har bir shaxsning odatdagi sharoitlarda har tomonlama sog'lom jismoniy va ijtimoiy rivojlanishi va favqulotda vaziyatlarda sog'lig'ini va mehnat qobiliyatini minimal darajada qo'llash uchun yetarli miqdor va sifatlarda ta'minlashdir. Akademik V.K.Senchagov rahbarligidagi mualliflar jamoasining bergan ta'rifga ko'ra, oziq-ovqat xavfsizligi milliy xavfsizlikning muhim elementi sifatida murakkab biologik tizim bo'lgan insonning normal hayot kechirishi uchun ustuvor ravishda ichki ishlab chiqarish hisobiga Tibbiyot Fanlari Akademiyasining Ovqatlanish instituti tavsiya qilgan me'yorlarni hisobga olgan holda oziq-ovqatlar iste'molini ta'minlash va aholini sifatsiz mahsulotlardan, ichki bozorni esa qishloq xo'jalik mahsulotlarining ortiqcha demping importidan himoyalash, ularning sug'urta zahiralari va qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorlarga chiqishlari uchun sharoitlarni vujudga keltirishni taqazo etadi.

V.G. Bulavko, P.G. Nikitenko va boshqalarning bergan ta'rifga ko'ra oziq-ovqat xavfsizligini talab qilinadigan sifat va assortimentda mahsulotlarni zarur va yetarli miqdorda ishlab chiqarishni va iste'mol bozorining milliy mahsulotlarga bo'lgan talab va taklif muvozanatini ta'minlashga davlatning imkoniyatlari va qishloq xo'jaligi korxonalarini, yetkazib beruvchilar, qayta ishlash va sotish sohalarining qodirligi deb tushunish lozim. V.I. Nazarenko oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasiga tizim sifatida yondashib, bu tushuncha tarkibi oziq-ovqat mustaqilligi, ya'ni mamlakatning ichki oziq-ovqat ehtiyojlarini ichki manbalar

asosida qondirishga qodirligi, ijtimoiy barqarorlik, demografik barqarorlik, oziq-ovqat ishlab chiqarish sohasi kabilardan iborat deb ta'riflaydi .

O'zbekistonlik olim H.P. Abulqosimov fikriga ko'ra "Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisini asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi, mustaqil ta'minlashga qodirligini ifodalaydi. Shuningdek, oziq-ovqat importiga o'ta bog'liqlikdan xalos bo'lganligini anglatadi. Ta'kidlash joizki, oziq-ovqat xavfsizligi faqat ichki o'zini o'zi to'liq oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash bilan cheklanmaydi. Buning uchun oziq-ovqat importi ham e'tiborga olinadi. Davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash borasidagi siyosatida, asosan, o'zining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va ichki sotish bozorlarini rivojlantirishga, qisman, chet ellardan oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish asosida aholini oziq-ovqatga bo'lgan maqbul darajadagi ehtiyojini qondirish ko'zda tutiladi". Mazkur ta'rifni asoslashda Umumjahon oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha Rim deklaratsiyasida qayd etilgan oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasining muhim elementlari sifatida, oziq-ovqatga jismoniy (miqdoriy) va iqtisodiy jihatdan erishish, oziq-ovqat mustaqilligi, ishonchlilik va barqarorlik kabilarni asos qilib oldik va unga ijtimoiy jihatni qo'shdik (1 - rasm).

13-rasm. Oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasining elementlari¹⁹

¹⁹ Милосердов, В.В. Продовольственная безопасность в мире и ее обеспечение /В.В. Милосердов. - Екатеринбург: Общество с ограниченной ответственности «Уральское издательство», 2015. - 122 с.

Bu yerda oziq-ovqatga jismoniy erishish deganda kishilarning xavfsiz va to'yimli oziq-ovqat mahsulotlariga yetarli miqdorda ta'minlanish imkoniyatiga ega bo'lishi tushiniladi. Bunga erishish maqsadida oziq-ovqat mahsulotlari mamlakat hududida qabul qilingan iste'mol me'yorlariga muvofiq yetarli miqdorda va assortimentda mavjud bo'ladi hamda ularni aholiga yetkazib berish uzluksiz bo'lishi kerak. Bunday imkoniyatni vujudga keltirish uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ichki va tashqi yetkazib berish manbalari hamda ularning zahiralari ustidan davlat nazorati tashkil etiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlariga iqtisodiy jihatdan aholining barcha ijtimoiy qatlamlari yetarli hajmda va sifatda ta'minlanishi mamlakatning har bir fuqarosi o'zining yoshi, mulkiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar oziq-ovqat mahsulotlarining minimal turkumiga ega bo'lishi uchun zarur miqdordagi daromadga ega bo'lishi lozimligini ifodalaydi. Bunday imkoniyat, sharoit aholining yetarli daromad darajasini ta'minlash hamda oziq-ovqat mahsulotlarining maqbul narx darajasini nazorat qilish yo'li bilan vujudga keltiriladi. Shuningdek, aholi o'zining tomorqa va dala xovli uchastkalarida oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlashga harakat qilishi lozim bo'ladi. Oziq-ovqat mahsulotlariga ijtimoiy jihatdan erishish deganda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo'llab-quvvatlash, moddiy yordam berish asosida yetarli miqdorda va sifatda xavfsiz oziq-ovqat bilan ta'minlash tushuniladi. Oziq-ovqatlar bilan ta'minlashning ishonchliligi milliy oziq-ovqat ta'minoti tizimining mavsumlar, iqlim va boshqa o'zgarishlar ta'sirini minimallashtirish qobiliyatidir. Oziq-ovqatlar bilan ta'minlashning barqarorligi esa milliy oziq-ovqat ta'minoti tizimining kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ko'lamida rivojlanishi hisoblanadi.

12.2. Oziq-ovqat mahsulotlari sifati va uni nazorat qilish

Oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasi mamlakatning asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha mustaqillikka va o'zini-o'zi ta'minlashga erishishini ham taqozo etadi. Bu tushunchalar oziq-ovqat xavfsizligining muhim elementlari hisoblanadi.

Ta'kidlash kerakki, oziq-ovqat xavfsizligi sohasida strategiyani belgilab beruvchi asosiy xalqaro organ Umumjahon oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha qo'mita (UOOXQ) hisoblanadi. Bu qo'mita 1974 yilda oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha siyosatiga bog'liq chora-tadbirlarni ko'rib chiqish va qabul qilish uchun hukumatlararo organ sifatida tashkil topgan. Qo'mita oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash muammolariga bag'ishlangan xalqaro sammit va forumlar uyushtiradi. Ularda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha yaqin istiqbolga mo'ljallangan vazifa va chora-tadbirlar belgilanadi. UOOXQ tomonidan belgilangan yo'nalishlar bo'yicha oziq-ovqat xavfsizligini joriy baholash va tadbirlar FAO (FAO), ya'ni BMTning oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi bo'yicha tashkiloti tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarga YuNISEF va Umumjahon sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqa xalqaro tashkilot va uyushmalar jalb etiladi .

Oziq-ovqat mustaqilligi asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini mamlakatda ishlab chiqarish, ular bilan o'zini o'zi ta'minlash orqali aholini quyi tahlikali me'yordan kam bo'lmagan miqdorda ta'minlash imkoniyatining yaratilganligini ifodalaydi. Xavfsiz oziq-ovqat mahsuloti xavfsiz iste'molni kafolatlaydigan belgilangan talab va standartlarga javob beradi. Xavfsiz oziq-ovqat mahsulotida inson organizmining normal rivojlanishi uchun zarur ashyolar mavjud bo'ladi hamda uning salomatligiga va atrof-muhitga zarar yetkazadigan narsa va ashyolar mavjud bo'lmaydi . Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadi va vazifalarini shakllantirishda Birlashgan millatlar tashkilotining oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasidagi tashkiloti nizomida belgilangan maqsad va vazifalarni hisobga olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu xalqaro tashkilotning oziq-ovqat xavfsizligi kontseptsiyasidagi quyidagi tavsiyalari maqsad va vazifalarni belgilashda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi:

- oziq-ovqat xavfsizligi o'zini-o'zi oziq-ovqat bilan to'liq-ta'minlashni ifodalamaydi;
- mamlakat nisbiy utunlikka ega bo'lgan holatda o'z ehtiyojlari uchun yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini o'zi ishlab chiqarishga harakat qilishi lozim;

- mamlakat zarur miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlarini import qilishga va o'z fuqarolarining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga qodir bo'lishi lozim;

- mamlakat hukumati oziq-ovqat xavfsizligi doirasida fuqarolarning xavfsiz oziq-ovqatga miqdoriy va iqtisodiy jihatdan ega bo'lish (erishish) imkoniyatlarini ta'minlashi kerak .

Shulardan kelib chiqib, oziq-ovqat xavfsizligidan ko'zlangan maqsad mamlakatning oziq-ovqat mustaqilligi va barqarorligini, aholini va har bir fuqaroning oziq-ovqat mahsulotlariga fiziologik minimumga muvofiq miqdoriy va iqtisodiy, ijtimoiy jihatdan erishishini kafolatlash hamda oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsiz iste'molini ta'minlashdan iboratdir. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- mamlakatning har bir fuqarosi uchun faol va sog'lom hayot tarzini ta'minlash uchun belgilangan iste'molning ratsional me'yorlariga muvofiq hajmda va assortimentda xavfsiz va sifatli oziq-ovqat mahsulotlariga jismoniy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan erishishlariga shart-sharoitlar yaratish va qo'llab-quvvatlash. Kam ta'minlangan aholi guruhlarini, onalar va bolalarning to'laqonli ovqatlanishini qo'llab-quvvatlash maqsadida ijtimoiy himoya tizimini vujudga keltirish;

- oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlash uchun asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini mamlakatning o'zida barqaror ishlab chiqarishni ta'minlash, milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash;

- oziq-ovqat mahsulotlarining importiga qaramlikning oldini olish va ularning oqilona importini tashkil etish;

- oziq-ovqat mahsulotlarining xavfsiz iste'molini hamda sifatini ta'minlash, iste'molchilarning xavfsiz va sifatli mahsulotlar iste'mol huquqlarini ishonchli himoya qilish;

- mamlakat oziq-ovqat xavfsizligiga ichki va tashqi tahdidlarning oldini olish, ularning salbiy oqibatlarini yumshatish va bartaraf etish, ko'riladigan yo'qotish va zararlarni minimallashtirish. Buning uchun tabiiy ofatlar va boshqa favqulotda

holatlar yuz berganida fuqarolarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash tizimini vujudga keltirish, strategik zahira va rezervlarni yaratish.

Iqtisodiyotning bosh maqsadi inson va uning sotsial-iqtisodiy ehtiyojlarini, shu jumladan, oziq-ovqat ehtiyojini qondirishga qaratilgandir. Oziq-ovqat ehtiyojini qondirish eng birlamchi maqsad hisoblanadi. Shuning uchun oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash insonning iqtisodiy faoliyatida muhim o'rin tutadi. Davlat va davlatlaro darajada oziq-ovqat xavfsizligining asosiy maqsadi iqtisodiyotning barqaror rivojlantirish va oziq-ovqat mahsulotlari bozorlarini muvozanatlashtirishdan iborat.

Mintaqaviy darajadagi asosiy maqsad-aholining barcha guruhleri oziq-ovqatlarni o'rnatilgan me'yorlarga muvofiq iste'mol qilinishini kafolatlaydigan darajadagi daromadlar bilan ta'minlashdir. Aholining ijtimoiy guruhleri (oilalar) darajasida oziq-ovqat mahsulotlarini ularning miqdori, assortimenti, sifati bo'yicha ratsional me'yorlarga muvofiq ovqatlanishini ta'minlash zarur. Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) mutaxassislari fikriga ko'ra oziq-ovqat xavfsizligi jihatidan ahvol oziq-ovqat xavfsizligi omillari ta'minot barqarorligi, ega bo'lish imkoniyati va sifati bilan belgilanadi (1-rasm).

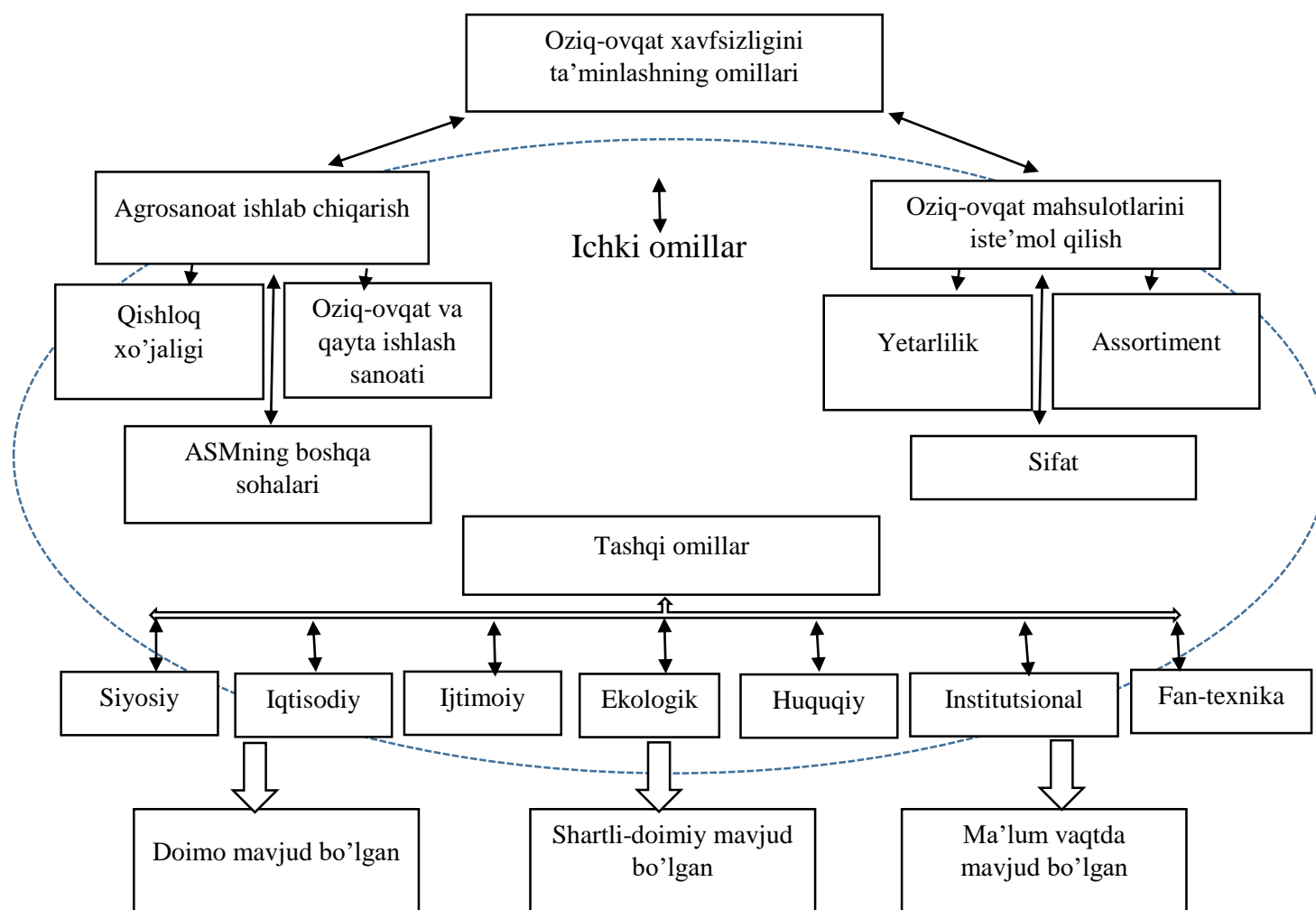
Ular quyida batafsil belgilangan.

Barqarorlik: oziq-ovqat ta'minoti uzilmasligi uchun aholi, oila yoki alohida har doim oziq-ovqatga ega bo'la olishi lozim. Ular kutilmagan hodisalar (masalan, iqtisodiy yoki iqlimiy) yoki siklik hodisalar (masalan, iqlimiy oziq-ovqat tanqisligi) tufayli oziq-ovqatdan uzilib qolmasligi lozim. Oziq-ovqat mavjudligi: zarur sifatli oziq-ovqat mahsulotlarining kerakli miqdorda ichki ishlab chiqarish yoki import orqali (shu qatori oziqaviy ko'mak) ta'minoti. Oziq-ovqat mavjudligining eng ko'p qo'llaniluvchi vositasi kaloriyalarda hisoblanuvchi jon boshiga kundalik energiya sarfidir (KES). FAO uslublariga ko'ra KES ko'rsatkichi oziq-ovqat balansiga asoslangan ozuqa iste'moli turiga binoan hisoblanadi. FAO muayyan tovarlarni oziq-ovqat ta'minotining turli manbalari (ishlab chiqarish, jamg'armalar, savdo) va mahsulotlardan turli maqsadlarda foydalanishga (em, urug'lik, sanoatda

foydalanish, chiqitlar) oid ma'lumotlardan foydalanib, oziq-ovqat balanslarini hisoblaydi.

Oziq-ovqatga ega bo'la olish: to'yimli oziqlanish uchun zarur oziqalarga ega bo'lish maqsadida zarur resurslardan foydalanish uchun moddiy, iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlar. Oziq-ovqatning moddiy ta'minoti oziq-ovqat mahsulotlari iste'molchilar talab qilgan miqdor va tanlovda bozorda mavjudligi hamda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash uchun infratuzilma bo'lishini nazarda tutadi. Iqtisodiy imkoniyat aholining barcha ijtimoiy qatlamlari yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilishga qurbi yetishini bildiradi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy imkoniyat uy xo'jaliklar oziq-ovqat xaridi uchun yetarli daromadga egaligi va mamlakat oziq-ovqat importi uchun yetarli xorijiy valyutaga egaligini bildiradi.

14-rasm. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash omillari

O'zbekiston Respublikasining 30.08.1997 yildagi 483-I-sonli "Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi" to'g'risidagi Qonunida aholini sifatli va xavfsiz oziq-ovqat mahsuloti bilan ta'minlashning huquqiy asoslarini belgilab berilgan. Ushbu Qonunda 18-modda belgilangan: oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlari, oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligini ta'minlash sohasidagi davlat boshqaruvi, oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligini ta'minlash sohasida davlat tomonidan normalash, oziq-ovqat mahsulotini hamda uni tayyorlashga mo'ljallangan va foydalanganda oziq-ovqatga tegib turadigan uskunalarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, oziq-ovqat mahsulotini, uni ishlab chiqarish, saqlash, tashish va u bilan savdo qilishga mo'ljallangan texnologiyalar, uskunalar, buyumlar va vositalarni sertifikatlash, oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligini nazorat qilish va tekshirish, oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligini ta'minlash tadbirlarini rejalashtirish, yangi oziq-ovqat mahsulotini yaratish va ishlab chiqarish, oziq-ovqat mahsulotini ishlab chiqarish, oziq-ovqatlarni qadoqlash, o'rash va tamg'alash, oziq-ovqatlarni saqlash va tashish, oziq-ovqat mahsulotini realizatsiya qilish, O'zbekiston Respublikasi hududiga oziq-ovqat mahsulotini olib kirish, oziq-ovqat mahsulotini olib qo'yish, oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi Sanitariya-epidemiologiya nazorati bosh boshqarmasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi Respublika Sanitariya-epidemiologiya nazorati markazi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi Toshkent vrachlar malakasini oshirish instituti tomonidan "Oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligining gigienik normativlari" ham ishlab chiqilgan.

2020 yilning yanvar-sentyabr oylarida bug'doy importi 1,2 milliard dollarni tashkil etib, o'tgan yilning shu davriga nisbatan 28 foizga oshgan. Oziq-ovqat mahsulotlari asosan Qozog'iston, Rossiya, Belarus, Malayziya va Ukraina davlatlaridan olib kirilgan. Oziq-ovqat mahsulotlarini import qiluvchi korxonalar soni 1 ming 601 tani tashkil etib, iqtisodiyot tarmoqlari tomonidan 190 million

dollar, hudud korxonalari tomonidan esa 975 million dollar qiymatidagi mahsulotlar import qilingan.

2020 yilda oziq-ovqat tovarlari importi tarkibida kundalik iste'mol mahsulotlari 2,8 million tonnani tashkil etib, 12 foizga yoki o'tgan yilga nisbatan 296 ming tonnaga oshgan. Go'sht mahsulotlari 2 barobarga yoki 19 ming tonnaga ortgan.

Oziq-ovqat mahsulotining sifati va xavfsizligi masalalari bo'yicha "Yo'l xaritasi" va rejalar ishlab chiqilgan va ularning ijrosini ta'minlash choralari ko'rilgan. Tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyat ko'rsatishi va ular o'rtasidagi sog'lom raqobat uchun qulay shart-sharoitlar yaratish asosida kontrabanda tovarlarini chetdan keltirish va sotish, sifatsiz hamda odamlar hayoti, salomatligi, atrof-muhit uchun xavfli bo'lgan mahsulotlarni olib kirishning oldini olish borasida qator ishlar amalga oshirilgan.

12.3. Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini ta'minlovchi asosiy tarmoqlar

Oziq-ovqat xavfsizligi juda keng tushuncha bo'lib, birinchi navbatda mustaqil davlatning boshqa davlatlarga aynan oziq-ovqat mahsulotlariga nisbatan bog'liq, ya'ni tobe emasligini bildiradi. Shuningdek, aholi ehtiyojini fiziologik me'yorlarga mos ravishda iste'mol tovarlari bilan yetarli darajada ta'minlashni nazarda tutadi. "Oziq-ovqat xavfsizligi" kategoriyasining turli ta'riflari tahlili asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, uni ko'rib chiqish mamlakatni oziq-ovqat bilan o'zini-o'zi ta'minlaganligi, aholi oziqlanishining muvozanatlashganligi va to'liqligi, oziq-ovqat sifati, unga ega bo'lish imkoniyatlari, davlatning oziq-ovqat ta'minoti uchun mas'uliyati kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga agrar sektorning holati ham, mamlakatdagi ijtimoiy - iqtisodiy vaziyat ham ta'sir ko'rsatadi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir etuvchi yana bir omilni ajratib ko'rsatish mumkinki, bu savdodagi to'siqlar bo'lib, udarga eng ahamiyatli qishloq xo'jaligi va

oziq-ovqat mahsulotlarini olib kirish va chetga chiqarishni ta'qiqlash, hududlararo g'irrom raqobatni kiritish mumkin.

Oziq-ovqat xavfsizligi jahon bozorining narxlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi tebranishlar, mahalliy, jumladan harbiy nizolar mavjudligi kabi omillarning ta'siriga ham uchraydi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga agrar sektorning holati ham, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat ham ta'sir ko'rsatadi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir etuvchi yana bir omilni ajratib ko'rsatish mumkinki, bu savdodagi to'siqlar bo'lib, udarga eng ahamiyatli qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarini olib kirish va chetga chiqarishni ta'qiqlash, hududlararo g'irrom raqobatni kiritish mumkin.

Oziq-ovqat xavfsizligi jahon bozorining narxlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi tebranishlar, mahalliy, jumladan harbiy nizolar mavjudligi kabi omillarning ta'siriga ham uchraydi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga jahondagi va hududdagi nobarqaror epizootik vaziyat-muayyan davrda aniq makonda qishloq xo'jalik hayvonlari yuqumli kasalliklarining tarqalishi; moddiy-texnika bazasining eskirganligi, ASM tashkilotlarining va ulgurji-oziq-ovqat infratuzilmasi tashkilotlarining moliyaviy-iqtisodiy nobarqarorligi ham ta'sir qiladi.

Oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir o'tazuvchi omillarning butun xilma-xilligini majmuaviy holda, ya'ni jahon hamjamiyatining umuman davlatning va undagi viloyatlarning, ASM (qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat sanoati va boshqalar) aholining uy xo'jaliklarining omillari kesimida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash-ko'rib chiqilgan jihatlari ushbu jarayonga yuhorida keltirilgan darajalarning har birida ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Shunday qilib oziq-ovqat xavfsizligini ishlab chiqarish va iste'molning teng ahamiyatli ochiq quyi tizimlardan tashkil topgan tizim sifatida tasvirlash mumkin. Chunki ular bir-birisiz yuqorida aytib o'tilgan muammolarning hal qilinishini ta'minlay olmaydi.

Shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash omillarini pirovard oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy bo'g'in bo'lmish ASM ning rivojlanishiga va aholining ushbu mahsulotlarni iste'mol qilish imkoniyatlariga ko'rsatadigan ichki va tashqi omillarga tasniflangan holda ko'rib chiqish lozim.

Ichki omillar qishloq xo'jaligining, ASM ning oziq-ovqat va qayta ishlash sanoatining, bevosita qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining va oziq-ovqat tovarlarini ishlab chiqaruvchilarning rivojlanish darajasiga, uy xo'jaliklariga va muayyan odamlarning hayot faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi .

Tashqi omillar tabiiy-iqlim sharoitining ta'sirini, mamlakatda va jahon hamjamiyatida aholiga har bir kishining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan sifat va miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish imkoniyatini ta'minlaydigan davlat siyosatini; ekologik holat va iqlimning o'zgarishlarini; FTT ning yutuqlarini hamda o'unga bog'liq holda texnika va texnologiyalarning o'zgarishlarini; institutsional o'zgarishlarni hamda alohida mamlakat qonunchiligi va xalqaro qonunchilik bazasining o'zgarishlarini o'z ichiga oladi.

Ko'rsatib o'tilgan har bir quyi tizimning ichki va tashqi omillari orasida asosiy natijaviy omil mavjud, u xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va insonning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha omillarning funktsiyasi hisblanmish natijaviy ko'rsatichlardan iborat. Qishloq xo'jaligi uchun natijaviy ko'rsatkich yalpi mahsulotdir, oziq-ovqat sanoati uchun ishlab chiqarish hajmi, uy xo'jaliklari uchun jon boshiga to'g'ri keladigan daromaddir.

Oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir etuvchi omillar doimiy, shartli doimiy va davriy tavsifga ega bo'ladi .

Doimiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- muayyan hududning tabiiy-iqlim sharoiti;
- mamlakat yoki hududlardagi agrar ishlab chiqarishning tabiiy salohiyatining seking'asta susayib borishi va buning oqibatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomondan qo'shimcha ta'sir o'tkazilmagan holda oziq-ovqat ta'minoti darajasining pasayib ketishi.

Ma'lum bir davr uchun shartli-doimiy omillarga quyidagilar misol bo'ladi:

- kambag'allik chegarasidan pastda joylashgan va zarur oziq-ovqat mahsulotlari to'plamini sotib olish uchun yetarli miqdordagi daromadga ega bo'lmagan aholi guruhlari;

- alohida aholi guruhlari ovqatlanishining muvozanatlashmaganligi, bu ularning salomatligiga tahdid solishi mumkin;

- muayyan omillarning ta'siri tufayli faqat bozor mexanizmidan foydalangan holda oziq-ovqat bilan ta'minlashning imkoni bo'lmagan hududlar aholisi;

- oziq-ovqat xavfsizligini nazorat qilish darajasining pastligi, bu holat kishilar salomatligiga tahdilarni vujudga keltirishi mumkin;

- jahon bozorlari kon'yunkturasining nobarqarorligi va importdan keladigan valyuta tushumlari tufayli.

Mamlakatning oziq-ovqat bilan ta'minlovchi tashqi manbalarga ahamiyatli darajada bog'lanib qolganligi.

Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi davriy omilarga quyidagilar kiritiladi:

- ayrim davrlar (qurg'oqchilik, yong'in, chigirtka va boshqalar) da oziq-ovqat xavfsizligini pasayiruvchi tabiiy ofatlarning yuz berishi ehtimoli;

- mamlakatning nobarqaror tashqi iqtisodiy holati, bu embargo va boshqa sanksiyalarni keltirib chiqarishi mumkin.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashni aholi oziq-ovqat mahsulotlarini olishidagi tegishli tahlikalarga sabab bo'luvchi tahdidlarning ta'siri bilan ham bog'lash zarur.

Shunday qilib, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga ko'pgina omil va ahlikalar ta'sir ko'rsatadiki, mamlakat, viloyat, har bir kishi va umuman jahon hamjamiyatining oziq-ovqat xavfsizligini oshirish ichki va tashqi tahdidlarni pasaytirish muhim ahamiyatga ega.

12.3. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda rivojlangan davlatlar tajribasi

O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda bu borada katta muvaffaqiyatga erishgan rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o'rganish hamda qo'llash muhim ahamiyatga ega. Bu borada ayniqsa Amerika qo'shma shtatlarining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mexanizmi va tajribasi diqqatga sazovardir. AQShda "Oziq-ovqat xavfsizligi to'g'risida"gi qonuni qabul qilingan. Bunga binoan qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning strategik muhim tarmog'i deb belgilandi. Qishloq xo'jaligi resurslaridan oqilona foydalanish oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning muhim vazifasi, deb belgilandi. Mazkur qonunda tuproq eroziyasiga qarshi kurashishning aniq dasturi tavsiya etilgan.

Keyingi vaqtlarda AQShda oilaviy fermer xo'jaliklarini subsidiyalash jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni saqlash maqsadida amalga oshiriladi. Buning oqibatida fermalarning o'rtacha yer maydonlari 200 gektarga yaqinni, yirik o'simchilik fermer xo'jaliklariniki esa bir necha ming gektarni tashkil etmoqda. Umumiy qishloq xo'jaligi tashkilotlarining atiga 8 foizni tashkil etuvchi yirik xo'jaliklari hisobiga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning 65 foiz to'g'ri kelmoqda .

AQShda qishloq xo'jaligining eksportga yo'naltirilganligini jadal rivojlantirish, buning uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilishni hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarini subsidiyalashtirish tadbirlari amalga oshirilmoqda. Mamlakat jahon savdosida oziq-ovqat va ozuqabop ekinlar, shu jumladan, bug'doy, makkajo'xori, soya va mevalar eksportidagi ulushi ancha kattadir.

AQShda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida kam ta'minlangan aholini, bolalar, pensionerlarni oziq-ovqatlar bilan ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy dasturlar hamda oqilona ratsional ovqatlanish va sog'lom hayot tarzi dasturlari amalga oshiriladi. Mamlakatda har yili 35-40 mlrd dollar mablag' aholiga oziq-ovqat yordami dasturlarini amalga oshirishga yo'naltiriladi.

Yevropa Ittifoqining ko'pgina mamlakatlarida, shu jumladan, uning liderlaridan biri bo'lgan Germaniyada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda asosan iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, oziq-ovqat mahsulotlarining ekologik xavfsizligini ta'minlash, tashqi tabiiy muhitni asrash muhim vazifalar hisoblanadi.

Germaniyada oziq-ovqat qonunchiligi 200 dan ortiq qarorlar, qonunlarni o'z ichiga oladi. Ularning barchasi yuqorida keltirilgan maqsadlarga erishishga yo'naltirilgandir .

Aytish lozimki, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ekologik sof mahsulotlar ishlab chiqarishga katta ahamiyat berilmoqda. Shuning uchun ekologik sof mahsulotlar ishlab chiqaruvchi eko-korxonalar soni yildan-yilga ko'payib bormoqda.

Yaponiyada oziq-ovqat xavfsizligi muammosi jahon iqtisodiyotida 1974 yilda xomashyo va energiya tashuvchilar narxlarining tez ko'tarilishi bilan bog'liq ravishda sodir bo'lgan inqirozdan keyin dolzarb ahamiyat kasb etdi. Mamlakatning oziq-ovqat bilan o'zini o'zi ta'minlash darajasining 1960 yildagi 93 foizdan 1975 yilda 79 foizga kamayishi hamda boshqa davlatlar va xalqaro tashkilotlar (GATT)ning oziq-ovqat bozorlarini erkinlashtirish to'g'risidagi talablarining kuchayishi natijasida qabul qilingan "1980-yillarga agrar siyosatning asosiy kursi" nomli xujjatga oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasi birinchi marta kiritilgan .

Yaponiyada guruch, mevalar, sabzavot, dengiz mahsulotlari bilan o'zini o'zi yetarli darajada ta'minlaydi. Ammo makkajo'xori, don, dukkakli ekinlar mahsulotlar importiga kuchli bog'liqdir.

Keyingi yillarda guruch iste'moli kamayib, uning o'rniga import tovarlarini iste'mol qilish ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda Yaponiyaga tovarlarni eksport qiluvchi asosiy hamkori AQSh hisoblanadi. Endilikda importdagi AQShning yetakchilik rolini kamaytirish uchun boshqa mamlakatlar bilan oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish bo'yicha uzoqli muddatli shartnomalar tuzishga intilmoqda.

Mamlakatda asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan o'zini o'zi ta'minlashga erishish maqsadida qishloq xo'jaligida unumdorlikni oshirish siyosati

amalga oshirilmoqda. Unga ko'ra oziq-ovqat bilan ichki resurslar hisobiga kafolatli ta'minlash uchun favqulotda vaziyatlarda guruch, bug'doy, arpa va boshqa don mahsulotlari, kartoshka va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishni tez va yetarli darajada oshirib borishni ta'minlashga qodir bo'lgan qishloq xo'jaligi salohiyatini (ishchi kuchi, qishloq xo'jaligi ekinlari urug'lari, ishlov beriladigan yer maydonlarini) shakllantirish vazifasi belgilangan. Shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun oziq-ovqat zahiralarini vujudga keltirish, oziq-ovqat bilan o'zini o'zi mustaqil ta'minlash darajasini oshirish, xo'jaliklarni mustahkamlash yo'li bilan mahsulotlar tannarxini pasaytirish vazifalari ham qo'yilgan.

Umuman Yaponiyaning davlatning oziq-ovqat xavfsizligi sohasidagi siyosati importga yo'naltirilgan bo'lib, birinchi navbatda oziq-ovqat yetkazib beruvchilar bozorini kengaytirish va asosiy importerlarning import umumiy hajmidagi ulushini kamaytirishga yo'naltirilgandir.

Xitoy Xalq Respublikasi Den Syao Pin rahbarligida amalga oshirgan islohotlar natijasida dunyo ekin maydonlarining 7 foizga ega bo'lgan holda dunyo aholisining 22 foizni tashkil etuvchi aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlab, bu borada xavfsizlikka erishgan. Xitoyning bu tajribasi ko'plab mamlakatlar, shu jumladan, O'zbekiston uchun ham katta ahamiyatga egadir. XXR 1995 yildan boshlab iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishda jadal yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashga, qisqa davr ichida don mahsulotlari, shu jumladan, bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha jahonda lider mamlakatga aylanib, aholi iste'molini yuqori darajaga ko'tarilishiga erishgan. Makkajo'xori yetishtirish hajmini XX asrning oxiriga kelib, 1980 yilga nisbatan 2 martaga oshirib, AQShdan keyin 2-o'ringa chiqdi. Xitoy bug'doy va guruch yetishtirish bo'yicha dunyoda 1-o'rinni, egallagan .

XXRda oziq-ovqat bilan o'zini o'zi yuqori darajada ta'minlash siyosatini amalga oshirib kelmoqda. 1999 yildan boshlab esa harid narxlari pasaytirilib, sifat standartlari joriy etilgan. Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishida davlatning tartibga solish roli muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Dastlab iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish yuqori iqtisodiy

o'sishni, shuningdek, bug'doy, guruch. makkajo'xori, soya va boshqa qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarini va o'sish sur'atlarini ta'minlash maqsadidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keng ko'lamda ilg'or agrotexnologiyalar joriy etildi. Bunda rivojlangan mamlakatlarning ilmiy yutuqlaridan va mahalliy olimlarning tadqiqot ishlaridan samarali foydalanildi. Mamlakatda agrar fan va ishlab chiqarishga ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishni davlat tomonidan moliyalashtirish o'sib bordi .

Xitoyda iqtisodiyotni rivojlantirish bilan bir qatorda ta'lim va sog'liqni saqlashga, ayniqsa, qoloq qishloq tumanlarida juda katta miqdorda mablag'lar sarflandi. Buning natijasida bilim tajarasi oshgan sog'lig'i mustahkamlangan qishloq aholisi qishloq xo'jaligini rivojlantirishda katta yutuqlarga erishdi.

Ta'kidlash joizki, don mahsulotlari ishlab chiqarishda taklif va talabni muvozanatga keltirish maqsadidan kelib chiqib, Sharqiy dengiz bo'yi hududlarida, yirik va o'rtacha shaharlar atrofidagi tumanlarda yuqori qo'shilgan qiymatli texnik ekinlar va eksportga yo'naltirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish; mamlakatning markaziy qismidagi hududlarda yuqori sifatli oziq-ovqat va ozuqabop mahsulotlar ishlab chiqarishga ustuvorlik berish; g'arbiy hududlarda sobiq haydaladigan yerlarda va yaylovlarda o'rmonlarni tiklash vazifalarini amalga oshirishga kirishdilar.

Hozirgi davrda Xitoy xoriждан 7 foiz atrofida oziq-ovqat mahsulotlarini import qiladi. Xitoy oziq-ovqat importining 80 foizi YeI, ASEAN mamlakatlari, Yangi Zelandiya, AQSh, Avstraliya, Braziliya, Kanada va Rossiyaga to'g'ri keladi. Ular asosan, o'simlik moyi va turli yog'lar, sut, dengiz mahsulotlari va go'shtdan iborat. 2020 yillarga kelib, Xitoyning don mahsulotlari iste'moliga bo'lgan ehtiyoji 700 mln tonnaga yetadi va ulardan 100 mln tonnasi import qilinishi mo'ljallanmoqda .

Rossiyada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashni davlat tomonidan nazorat qilish yo'lga qo'yilgan bo'lib, uni hukumat, RF sub'ektlarining davlat organlari, shuningdek, davlat xizmatlari va inspeksiyalar o'z vakolatlari doirasida amalga oshiradilar. Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va sotishni davlat tomonidan nazorat qilish mulk shakli va tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'iy nazar

barcha tashkilotlarda amalga oshiriladi. Milliy, shu jumladan, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash tizimini rivojlantirish bo'yicha asosiy xujjat "Rossiya Federatsiyasining 2020 yilgacha milliy xavfsizlik strategiyasi" hisoblanadi. Shu bilan birgalikda "Rossiya Federatsiyasining Oziq-ovqat xavfsizligi to'g'risida"gi qonuni va unga asoslangan oziq-ovqat xavfsizligi sohasida davlat siyosati kontseptsiyasi qabul qilingan. Qonun davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi²⁰.

Qozog'iston Respublikasida oziq-ovqat xavfsizligiga Rossiyaga qo'llanilayotgan sanksiyalar ta'sir ko'rsatmoqda. Qozog'iston hozirgi paytda asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlarini import qiladi. Parranda go'shtlari Rossiyadan, sabzavot va mevalar O'zbekiston va Qirg'izistondan, olmalar esa Polshadan keltirilmoqda. Oziq-ovqat importining ulushini kamaytirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qishloq xo'jaligini rivojlantirish davlat dasturlari qabul qilingan. Bu sohada mamlakatda milliy xoldinglar, fondlar tashkil etilgan. "Agrobiznes-2020" dasturining amalga oshirilishi natijasida oilaviy sut-tovar fermalari va katta olma bog'lari tashkil etilmoqda. Shuningdek, mamlakatda qishloq xo'jaligi xo'jaliklarini yiriklashtirish va ixtisoslashtirish; eng yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, agrarsanoat majmuasi tarmoqlarini modernizatsiya qilish; klasterlar tashkil etish asosida ishlab chiqarish kooperatsiyasini shakllantirish; oziq-ovqat bozorlarini tartibga solishda yangicha yondashuvlardan foydalanish, infratuzilmalarni va axborot-marketing ta'minoti tizimini rivojlantirish, mamlakatning Jahon savdo tashkilotiga kirishi sharoitlarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning jahon va ichki bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, agrar munosabatlarning xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlili shuni ko'rsatdiki, har bir davlat agrar sohasida xo'jalik yuritish shakllari, xo'jalik hajmi, yer munosabatlari, turmush darajasi va boshqa ko'rsatkichlar turli-tumanligi bilan bir-biridan ajralib turadi. Bular hammasi, pirovardida, agrar

---

²⁰ Щетинина И.В., Калугина З.И., Фадеева О.П., Чупин Р.И. Продовольственная безопасность России в условиях глобализации и международных граничений. - Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2019. - 15 с.

munosabatlarni rivojlantirish, uning negizi hisoblangan yer munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Mamlakatimizda ham xorijiy mamlakatlar tajriba va yutuqlaridan foydalanib agrar munosabatlari rivojlanishi o'ziga xos modeliga ega bo'lib, qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilarini samarali faoliyat ko'rsatish, asosiy ishlab chiqarish vositasi – yerdan unumli foydalanish va uning sifatini oshirish, natijada esa yuqori daromad olishga zamin yaratib bermoqda.

Asosiy tayanch tushunchalar

Oziq-ovqat xavfsizligi, oziq-ovqat mahsulotlari sifati, oziq-ovqat sifatini nazorat qilish, talabni ta'minlovchi asosiy tarmoqlar, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, rivojlangan davlatlar tajribasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Oziq-ovqat xavfsizligining iqtisodiy ahamiyati nimalardan iborat?
2. Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qanday tarmoqlar ta'minlaydi?
3. Oziq-ovqat mahsulotlarini nazorat qilish qanday amalga oshiriladi?
4. Oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasining elementlari nimalardan iborat?
5. Davlat va davlatlararo darajada oziq-ovqat xavfsizligining asosiy maqsadini tushuntirib bering?
6. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash omillari haqida ma'lumot bering?
7. Oziq-ovqat xavfsizligiga ta'sir etuvchi doimiy omillarga nimalarni kiritish mumkin?
8. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda rivojlangan davlatlar tajribasi haqida ma'lumot bering?
9. AQShning „Oziq-ovqat xavfsizligi to'g'risida“gi qonuni haqida ma'lumot bering?
10. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda tahsir ko'rsatadigan tahdidlar nimalardan iborat?

XIII-BOB. SANOAT TARMOQLARIDA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH

13.1. Mamlakatimizda sanoat tarmoqlari tarkibi va ularning rivojlanish holati

Respublikamiz iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri hisoblangan sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish va hududlarning sanoat salohiyatidan oqilona foydalanish yuqoridagi vazifalarni hal etishda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki sanoat qo'shimcha qiymat yaratishi, aholi ehtiyojini qondirishdagi o'rni va ishlab chiqarish lokomotivi vazifasini bajarishi bilan boshqa soha va tarmoqlardan tubdan farq qiladi. Hududlarda sanoat tarmog'ining rivojlanishi milliy iqtisodiyotning barqaror sur'atlarda rivojlanishiga olib keladi. Sanoat sohasida qazib olingan, ekib o'stirilgan barcha resurslarni qayta ishlash, ulardan yangidan-yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, assortiment va nomenklaturaning ko'payishi hisobiga diversifikatsiyalashuv jarayonlari takomillashadi .

Rivojlanayotgan va yangi industrial davlatlar tajribasiga ko'ra, mazkur davlatlardagi iqtisodiy muvaffaqiyatlar ko'p jihatdan sanoatda, ayniqsa, qayta ishlovchi sanoatda chuqur tuzilmaviy o'zgarishlar bilan izohlanadi .

Bugungi kunda sanoat bozordagi zarur muvozanatni ta'minlash, iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va aholi daromadlarini oshirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish kabi muammolarni samarali hal etish imkonini ham beradi hamda mazkur tarmoq yangi ish o'rinlarini yaratishda muhim o'rin tutadi. Xususan, qayta ishlovchi sanoatda bitta ish o'rning yaratilishi boshqa tarmoqlarda ikki yoki uchta ish o'rinlarining yaratilishiga olib keladi .

Tadqiqotlarga ko'ra, mehnatga haq to'lash darajasi oshishi, sanoatlashtirish yo'lidagi tarkibiy o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, u aholi daromadlarining o'sishiga katta yordam beradi .

Rivojlanish darajasi sust bo'lgan mamlakatlarda past texnologiyali ko'p mehnat talab qiluvchi sanoat tarmoqlarining (kiyim-kechak, tekstil mahsulotlari ishlab chiqarish) rivojlanishi aholi bandligining barqaror o'sishini qo'llab - quvvatlaydi va bu aholi daromadlari oshishiga olib keladi. O'rtacha daromad

darajasiga ega mamlakatlarda o'rta texnologik darajadagi sanoat tarmoqlarining rivojlanishi (rangli metallurgiya va metall buyumlar ishlab chiqarish) katta sondagi ish o'rinlarini yaratmasa-da, yuqori mehnat unumdorligini ta'minlaydi.

Sanoat aholining hayot sifatini yaxshilaydi va unda qo'llanilayotgan texnologiyaning rivojlanib borishi aholining ma'lumot darajasiga ta'sir etadi. Qayta ishlovchi sanoatning shahar markazidan chekka hududlarga kirib borishi ishlab chiqarish sur'atini tezlashtiradi va mahalliy aholi daromadlarini oshiradi.

Sanoat tarmog'ining dinamik xususiyati iqtisodiyotning boshqa soha va tarmoqlari rivojlanishiga ham sezilarli darajada ijobiy ta'sir etadi va multiplikativ samara beradi. Xususan, oziq-ovqat va yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi, o'rmonchilik va baliqchilik sohalari rivojlanishini rag'batlantiradi.

Qayta ishlovchi sanoatning rivojlanishi xizmatlar sohasining rivojlanishiga kuchli ta'sir etadi (bank, sug'urta, aloqa xizmatlari, savdo va transport). Ayniqsa, xizmat ko'rsatish sohasining bir qancha tarmoqlari qayta ishlovchi sanoatga bevosita bog'liq bo'lib, mazkur xizmatlarsiz sanoat tovarlari iste'molchilarga yetib bormaydi. Shuningdek, qayta ishlovchi sanoat ilmiy tadqiqot, ulgurji va chakana savdo, avtomobillarni ta'mirlash va ularga texnik xizmat ko'rsatish sohaslarining rivojlanishiga ham salmoqli ijobiy ta'sir etadi.

Sanoat milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini ishlab chiqarish vositalari, mehnat qurollari bilan ta'minlaydi. Milliy iqtisodiyot, fan, maorif, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport, turizm va boshqa sohalar rivoji sanoatning taraqqiyot darajasiga bog'liq .

Ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotida sanoatning o'rni beqiyos bo'lib, uning samaradorligi qanchalik yuqori bo'lsa, hududning mavqei shunchalik kuchli bo'ladi va aholi turmush darajasi yanada yaxshilanib boradi. Shuningdek, sanoat rivoji tufayli unda band bo'lgan xodimlarning soni ko'payadi, ularning bilimi va ilmi, mahorati ortadi, kadrlar salohiyati yuqori darajaga ko'tariladi. Faqat sanoatgina texnika hamda innovatsiyaning barcha yutuqlarini mujassamlashtirib, mehnatni texnika bilan qurollantirish orqali unumdorlikni yuqori darajaga ko'tara oladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, sanoat tarmog'ining milliy

iqtisodiyotni rivojlantirishda tutgan o'rni yuqoriligi sababli mazkur tarmoqning barqaror rivojlanishini ta'minlashga alohida ehtiyoj mavjuddir.

Shuningdek, mamlakatimiz hududlari sanoatini ustuvor darajada rivojlantirish zaruriyatini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- mamlakatimiz va uning hududlarida iqtisodiyotni erkinlashtirish va mulkiy munosabatlarni takomillashtirish jarayonlarini mantiqiy yakuniga yetkazish, eng avvalo, sanoat ishlab chiqarishini modernizatsiyalash va restrukturizatsiyalash masalalarining muvaffaqiyatli hal etilishiga bog'liq. Hududlardagi sanoat korxonalarida mulkiy munosabatlar yetarli darajada takomillashmagan. Bu o'z navbatida korxonalarni boshqarish tizimida, strategik rejalar tizimida, investitsiya faoliyatini jadallashtirishda muammolarni keltirib chiqarmoqda, ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanishga aks ta'sir ko'rsatmoqda;

- mamlakatimiz hududlarining aksariyatida sanoat korxonalarining texnik-texnologik darajasi past, asosiy vositalarning jismoniy va ma'naviy eskirishi yuqori darajada bo'lib, bu sifatli, qo'shilgan qiymat darajasi yuqori mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatini bermaydi;

- hozirgi globallashuv sharoitida investitsion tovarlar tez ma'naviy eskirish xususiyatiga ega bo'lib, ilg'or texnologiyalar almashinuvining operativ tus olib borishi bu jarayonni yanada jadallashtiradi, ma'naviy eskirish moddiy eskirish sur'atlarini "quvib o'tadi". Mazkur hodisa bugungi kunda tendentsiya xarakteriga ega bo'lmoqda. Shu nuqtai nazaridan sanoat tarmog'ini rivojlantirish, sanoat salohiyatidan samarali foydalanishga bo'lgan ehtiyoj doimiy ravishda ortib boradi;

- aksariyat hududlarda sanoat ishlab chiqarishining xomashyo qazib olish (neft-gaz, ko'mir va h.z.) va birlamchi qayta ishlash (paxta tolasi, metall-prokat) sohalari rivojlangan. Tayyor iste'mol mahsulotlari va investitsion tovarlar ishlab chiqarish darajasi past hisoblanadi.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarini o'z faoliyatlarini doimo to'g'ridan-to'g'ri bozor kon'yunkturasi o'zgarishlariga mo'ljallab tashkil qiladilar. Bozor kon'yunkturasi esa, xoh u xalqaro miqyosda bo'lsin, xoh milliy davlat doirasida, uzluksiz o'zgarib turadi. Bunday sharoitda sanoat korxonalarining

o'z yashovchanligini saqlab qolishi va raqobatbardoshlik darajasini oshirib borishi ularning ushbu o'zgarishlarga qay darajada tez va samarali moslashishiga bog'liq.

Hududlarda sanoatning rivojlanishi murakkab va uzoq muddatli jarayon bo'lib, buni biz Xitoy, Hindiston, Janubiy Koreya, Lotin Amerikasi mamlakatlari va dunyoning boshqa ko'plab sanoati rivojlangan davlatlarining tajribalaridan ham kuzatishimiz mumkin.

Qayd etish kerakki, sanoat tarmog'ining rivojlanishini bitta yoki bir necha ko'rsatkichlar bilan yaqqol ifoda etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham mazkur jarayonda ko'rsatkichlar tizimini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi fikrdan kelib chiqqan holda sanoat rivojlanishini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar tizimi "ko'lam" nuqtai nazaridan shartli ravishda to'rt darajaga ajratildi:

Makrodarajada: YaIMda sanoatning ulushi, yalpi sanoat mahsuloti hajmi, aholi jon boshiga yalpi sanoat mahsuloti, yalpi mahsulot ishlab chiqarishda qo'shilgan qiymatning ulushi, qazib olish va qayta ishlash tarmoqlari ulushi, yalpi ishlab chiqarishda eksportning ulushi, sanoatda yaratilayotgan yangi ish o'rinlari va kichik biznes sub'ektlarining soni, makrodarajada sanoatdagi omillar umumiy samaradorligi (TFP - total factor productivity), davlat byudjetidan sanoat tarmog'iga yo'naltirilayotgan xarajatlar hajmi, sanoat tarmoqlariga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar hajmi, jahon bozorida tarmoqning yuqori texnologiyali mahsulotdagi ulushi, makrodarajada tarmoqning kapital (fond), material (resurs), fan-texnika, energiya, tabiat va mehnat sig'imlari, tarmoqda mehnat unumdorligi hamda mehnatning kapital bilan qurollanganlik darajasi.

Mintaqa darajasida: YaHMda sanoatning ulushi, yalpi hududiy sanoat mahsuloti, sanoat ishlab chiqarish hududiy konsentratsiya darajasi (%), hududda ishlab chiqarishning lokalizatsiya va hududning muayyan sanoat tarmog'iga ixtisoslashish darajasi (koeffitsient), hududda sanoat mahsulotlarini qayta ishlash darajasi.

Mezodarajada: sanoatda yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymat, tarmoq eksport tuzilishida yuqori texnologiyali mahsulot ulushi, yalpi sanoat ishlab chiqarishida

tarmoqlarning ulushi, ishlab chiqarilgan dunyo brendlari miqdori, tarmoqda band bo'lgan yuqori malakali mutaxandis va tadqiqotchilar soni, tarmoqqa tegishli litsenziya va patentlar soni, tarmoqning defitsit resurslardan foydalanish darajasi (foizda).

Mikrodarajada: sanoat mahsulotining energiya va material sig'imi, ishlab chiqarishning rentabellik darajasi, sanoat jihozlarining yangilanish darajasi, jihozlarning eskirish koeffitsienti, umumiy jihozlar hajmida 10 yilgacha xizmat qilgan mashina va jihozlar ulushi.

Hududlarda sanoat rivojlanishini ifoda etuvchi ko'rsatkichlar tizimidan ayrim ko'rsatkichlar tarmoqning samaradorligini ifoda etsa, ba'zi ko'rsatkichlar esa sanoatning innovatsion rivojlanishini o'zida aks ettiradi. Masalan, YaIMda sanoatning ulushi, yalpi sanoat mahsuloti hajmi, yalpi mahsulot ishlab chiqarishda qo'shilgan qiymatning ulushi, YaHMda sanoatning ulushi, yalpi hududiy sanoat mahsuloti, sanoat ishlab chiqarish hududiy konsentratsiya darajasi, yalpi sanoat ishlab chiqarishida tarmoqlarning ulushi hamda ishlab chiqarishning rentabellik darajasi sanoat tarmog'ining turli darajadagi samaradorligini ifoda etsa, jahon bozorida tarmoqning yuqori texnologiyali mahsulotdagi ulushi, ishlab chiqarilgan dunyo brendlari miqdori, tarmoqda band yuqori malakali muxandis va tadqiqotchilar soni hamda umumiy jihozlar hajmida 10 yilgacha xizmat qilgan mashina va jihozlarning ulushi singari ko'rsatkichlar sanoat tarmog'ining turli darajadagi innovatsion rivojlanishini o'zida ifoda etadi.

Yuqoridagilardan tashqari, quyida keltirilgan ko'rsatkichlar ham sanoatning innovatsion rivojlanishini ifodalaydi :

- yuqori texnologiyali mahsulotning YaIMdagi ulushi (ishlab chiqarilgan yuqori texnologiyali mahsulot hajmi / yalpi ichki mahsulot);

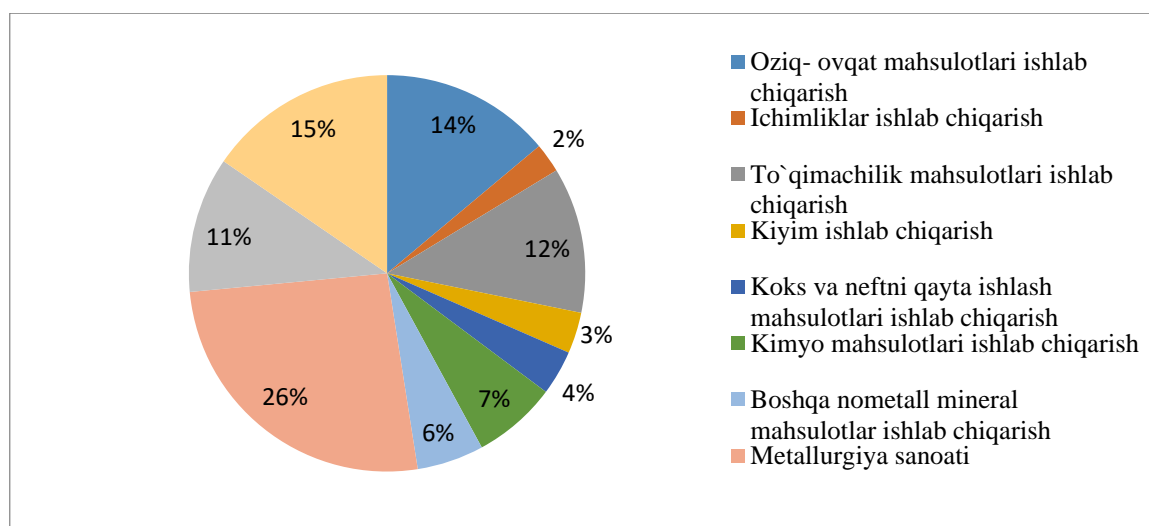
- umumiy sanoat ishlab chiqarishda yuqori texnologiyali tarmoqning ulushi (yuqori texnologiyali tarmoqda ishlab chiqarish hajmi / yalpi sanoat ishlab chiqarish hajmi);

- yuqori texnologiyali tarmoqda bandlik darajasi (o'rta va yuqori texnologiyali tarmoqda bandlar soni / mehnatga qobiliyatli aholining umumiy soni);

- yuqori texnologiyali sanoat mahsulotining eksportdagi ulushi (yuqori texnologiyali sanoat mahsulotining eksport hajmi / umumiy eksport hajmi).

Sanoat iqtisodiyotning yetakchi tarmog'i bo'lganligi bois, uni rivojlantirish masalasi doimo iqtisodchi olimlarining ilmiy qiziqishlari sohasi bo'lib kelgan.

O'zbekistonda sanoat tarmoqlarida mulk shakllarini o'zgartirish va tarkibiy o'zgartirishlarni amalga oshirishga qaratilgan tub islohotlar mamlakat mustaqilligini mustahkamlashni, O'zbekistonning kelajakda rivojlangan mamlakatlar qatoriga chiqishi va jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydi. Sanoat tarmoqlarini isloh qilish, tarkibiy o'zgartirish va diversifikatsiyalash dasturlarining amalga oshirilishi, moddiy-texnika bazasini mustahkamlanishi, barcha hududlarda sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishiga zamin yaratdi (5-rasm).

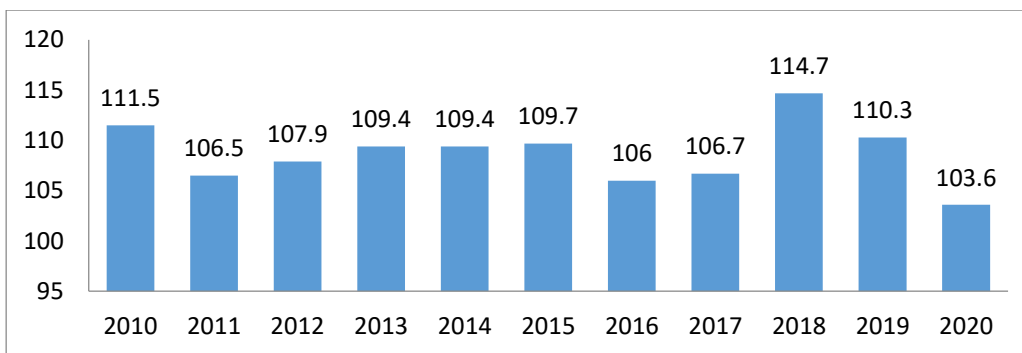
15-rasm. 2020 yildagi ishlab chiqarish sanoatining tarkibi

Xususan, 2020 yilda sanoat ishlab chiqarish tarmoqlar bo'yicha metallugiya sanoati 26 %ni tashkil qilib peshqadamlik qilmoqda, keyingi yo'nalishlarda oziq ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tarmog'i 14 % ni tashkil qilmoqda. Eng kam ulushlarni esa ichimliklarni ishlab chiqarish 2 %ni va mos ravishda kiyim ishlab chiqarish 3 %ni tashkil etdi.

Mamlakatimizda o'tkazilayotgan demokratik bozor islohotlarining va O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasining diqqat markazida turgan eng – muhim

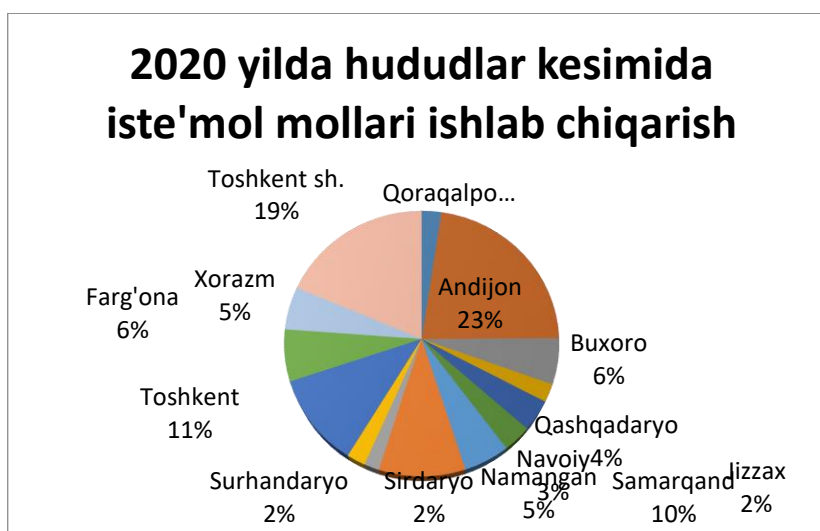
ustuvor vazifalardan biri – milliy iqtisodiyotda tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish sanaladi. Jumladan, “milliy iqtisodiyotning tarkibida sanoat ulushini ko'paytirish, yuqori texnologiyali sanoat va qayta ishlash tarmoqlarini jadal rivojlantirish, sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, har bir hududning sanoat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash, yangi sanoat korxonalari va kichik sanoat zonalarini tashkil qilish” deb ta'kidlangan.

Darhaqiqat, mamlakatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev mamlakatda mavjud iqtisodiyot tarmoqlari, xususan sanoat salohiyatini rivojlantirishning maqsadli dasturlari ijrosidagi kamchiliklarni tanqid qilgan holda “islohotlarning qay darajada samara berayotganini ko'rsatadigan maqsadli dasturlarni amalga oshirish natijadorligi. Bular qatorida sanoat va boshqa tarmoqlarni rivojlantirishning iqtisodiy va moliyaviy ko'rsatkichlarini bo'lgan ishlab chiqarish quvvatlarining ahvoli, xarajatlarni va tannarxni pasaytirish, mahalliylashtirish va rentabellik darajasini, mahsulot raqobatdoshligini so'zsiz oshirishdir” deb ta'kidlaydi. Albatta istiqbol yillarida mamlakatimizda iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi sanoat tarmoqlari ham jadal rivojlangani holda neft va gaz, kimyo sanoati, avtomobilsozlik sanoati, qurilish materiallari va farmatsevtika sanoati kabi yangi-yangi sanoat tarmoqlari shakllangani hamda rivojlangani holda bugungi kunda jahon bozoriga “O'zbekistonda ishlab chiqarilgan” tamg'asi ostida minglab sanoat tovarlari taklif qilinmoqda. Mamlakatimizda iste'mol mollari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati 2010 yilda 111,5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilda esa bu ko'rsatkich 109,7 fozini tashkil etgan 2020 yilga kelib esa 103,6 foizni tashkil etdi. O'sish sur'ati 2018 yilda eng yuqori ko'rsatkichga erishgan ya'niy 114,7 foizga yetgan (1-rasm).

16-rasm. O'zbekiston Respublikasining iste'mol mollari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati

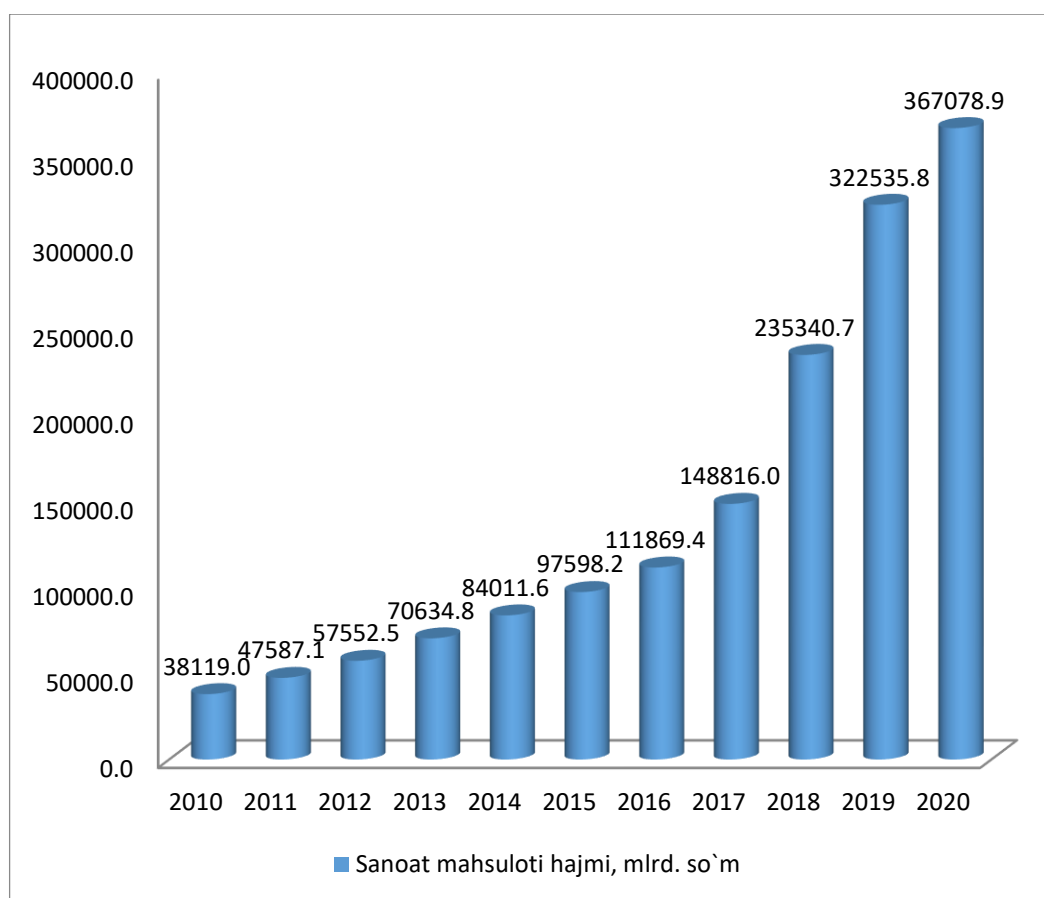
2020 yilda hududlar kesimida iste'mol mollari ishlab chiqarish hajmi viloyatlar kesimida Andijon viloyatida 26611,1 mlrd.so'mni va viloyatlar kesimida ulishi esa 23 %ni tashkil etgan. Eng kam ko'rsatkichlarni esa Qoraqalpog'iston Respublikasida, Jizzah viloyati, Surhandaryo va Sirdaryo viloyatlarida 2% ni tashkil etmoqda. Eng katta ko'rsatkichlarni esa Toshkent shahar 19% va Toshkent viloyatida esa 11 %ni tashkil etdi (2-rasm).

17-rasm. 2020 yilda hududlar kesimida iste'mol mollari ishlab chiqarish

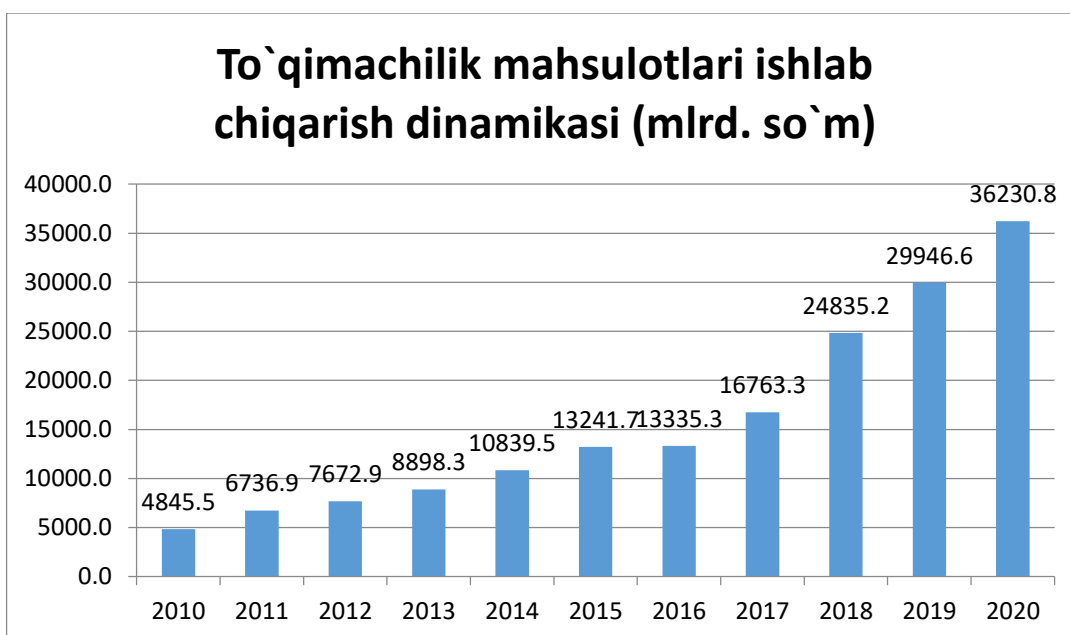
Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga sanoat tarmoqlaridagi holatni doimiy ravishda tahlil qilib borish, muammolarni tezkorlik bilan bartaraf etish, hududlarning sanoat salohiyatini yanada oshirishga turtki beradigan tizim yaratish yuzasidan topshiriq berildi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarining ulishi tobora oshirib

borish zarur chunki, iqtisodiy o'sishning omillaridan biri bu ishlab chiqarishni rivojlantirishdir. Bu orqali bo'sh ish o'rinlarini yaratish, korxonalar sonini ko'paytirish va ularning samaradorligi ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat hisoblanadi. Bunda kichik va o'rta biznes korxonalari bilan ishlashga alohida ahamiyat qaratish zarurligi ta'kidlandi. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi yildan yilga o'sib bormoqda. Xususan, 2010 yilda 38119,0 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilga kelib 97598,2 mlrd. So'mga yetganligi ko'rshingiz mumkin. 2020 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 367078,9 mlrd so'mga yetganligini ko'rishingiz mumkin (3-rasm).

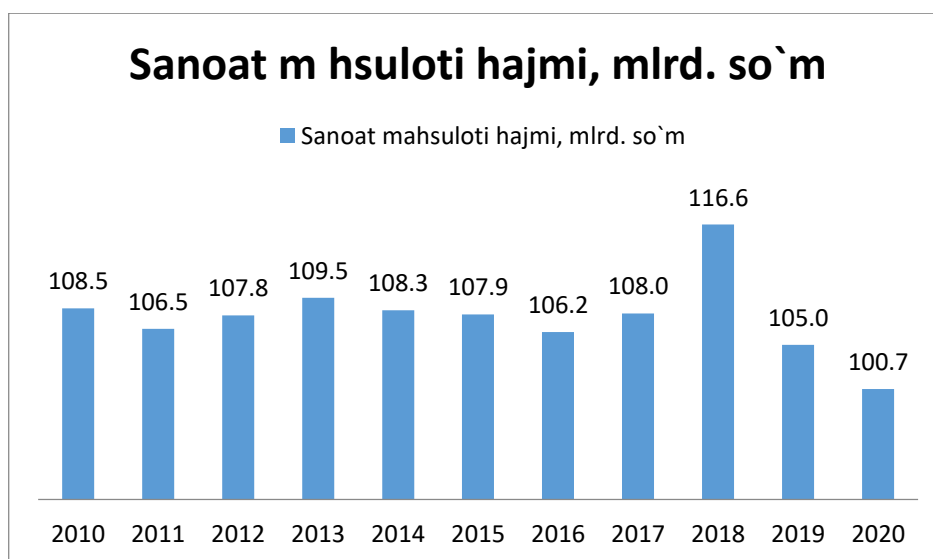
18-rasm. Sanoat mahsulotlarini o'sish hajmi

Sanoat tarmoqlari ichida alohida yirik tarmoqlaridan biri to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish hisoblanadi. 2020 yilda 36230,8 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lsa 2019 yilda 29946,6 mlrd so'mni tashkil etgan. Bu ko'rasatkich 2010 yilda 4845,5 mlrd.so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2015 yilda 13241,7 mlrd so'mga yetganligini ko'rishingiz mumkin (4-rasm).

19-rasm. To`qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi (mlrd. so`m)

Indeks mamlakatda qurilish sohasini hisobga olmaganda ishlab chiqarish va xizmatlarning o'sishi yoki pasayishini aks ettiradi. Aks holda bu "toza ishlab chiqarish" deb nomlanadi. Foiz sifatida ifodalangan. Sanoat ishlab chiqarishi AQSh iqtisodiyotining taxminan 40 foizini tashkil etadi va YaIM kabi ko'rsatkichlar bilan chambarchas bog'liq. Indeksning afzalligi shundaki, uning pul qiymati emas, balki faqat ishlab chiqarish hajmi hisobga olinadi. Bu uni davlatni aks ettirishning asosiy ko'rsatkichlaridan biriga aylantiradi. Milliy iqtisodiyot va shunga muvofiq, valyuta kursi harakatiga ta'sir ko'rsatadigan muhim fundamental birlik (5-rasm).

20-rasm. Sanoat ishlab chiqarishning fizik hajm indeksi

Ko'rsatkichning o'sishi iqtisodiyotning mustahkamlanishini anglatadi va valyutaning o'sishiga yordam beradi. Mamlakatimizda esa iqtisodiy faoliyat turi bo'yicha sanoat ishlab chiqarishning fizik hajm indeksi bo'yicha sanoat mahsuloti hajmi 2020 yilda sanoat ishlab chiqarishning fizik hajmi bo'yicha 100,7 mlrd.so'mni tashkil qilgan bo'lsa 2015 yilda 107,9 mlrd. so'mni tashkil qilgan, eng yuqori ko'rsatkich esa 2018 yil 116,6 mlrd.so'mga yetganini ko'rishimiz mumkin

13.2. Sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish tarmoqlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muammolari

Ayrim davlatlarda sanoatning barqaror rivojlanishini belgilab beruvchi chegaraviy-mezon qiymatlar ham ishlab chiqilgan. Masalan, akademik S.Yu.Glaz'ev va Rossiya fanlar akademiyasining aholini ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini o'rganish instituti professori V.V. Lokosov tomonidan sanoat rivojlanishiga baho berish imkonini beruvchi quyidagi chegaraviy qiymatlar taklif etilgan.

9-jadval

Hududlarda sanoat rivojlanishini ifoda etuvchi ayrim chegaraviy-mezon qiymatlar²¹

Ko'rsatkichlar	Chegaraviy mezon qiymatlar
Mehnat unumdorligi (1 band kishiga 1000 \$)	27,9
Mehnat unumdorligining o'sish sur'ati, yillik foiz	12,0
Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi, YaIMga nisbatan foizda	25,0
Asosiy fondlarning eskirishi, foiz	40,0
Sanoatda mashinasozlikning ulushi, foiz	25,0
Sanoatda qayta ishlovchi tarmoqlarning ulushi, foiz	70,0
Ishlab chiqarishning rentabelligi, foiz	15,0
YaIMda moddiy ishlab chiqarishning ulushi, foiz	66,0
Moddiy ishlab chiqarishda eksportning ulushi, foiz	25,0
Investitsiyada xorijiy kapitalning ulushi, foiz	25,0
Eksportda qayta ishlovchi sanoat mahsulotining ulushi, foiz	50,0
Innovatsion mahsulotning ulushi (jami sanoat mahsulotiga nisbatan foiz)	15-20

²¹ Глазьев С.Ю., Локосов В.В. Оценка предельно критических значений показателей состояния российского общества и их использование в управлении социально - экономическим развитием. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 4 (22) 2012. С. 26, 31, 33, 36.; Локосов В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития. Методика и техника социологических исследований. // Наука, 1998, № 4. - С. 89.

Ko'rsatkichlar	Chegaraviy mezon qiymatlar
Mashinasozlik mahsuloti umumiy hajmida yangi turdagi mahsulotning ulushi, foiz	7,0
Energiya iste'moli ko'rsatkichida (1000 \$ YaIMda t. neft):	
Energiya resurslarining umumiy xarajatlari	0,15
Elektr energiyasi xarajatlari	0,02
Neft va gaz xarajatlari	0,10
Qazib olish jarayonida foydali qazilmalarning yo'qotilishi (umumiy hajmiga nisbatan foizda)	3-8
Mehnat unumdorligining o'rtacha yillik o'sish sur'ati, foiz	6,0

Fikrimizcha, keltirilgan ko'rsatkich va qiymatlar o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lib, mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasi va xususiyatlari o'zgarib borishi bilan ularning ham qiymatlari o'zgarib boradi.

Sanoatning barqaror rivojlanishini belgilab beruvchi omillarni biz shartli ravishda ikki guruhga ajratdik: ichki omillar va tashqi omillar.

Hudud sanoatining rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy tashqi omillarga quyidagilar kiradi:

- hududning qulay geografik joylashuvi;
- qo'shni hudud va davlatlarning rivojlanganlik darajasi;
- mamlakatning jahon bozorlariga bevosita chiqish imkoniyatlari;
- jahon bozoridagi kon'yunkturali o'zgarishlar va hokazo.

Hudud sanoatining rivojlanishini belgilab beruvchi asosiy ichki omillarga esa quyidagilar kiradi:

- hududning tabiiy xom ashyo resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi;
- hududdagi ishchi kuchining miqdori va sifati;
- hududdagi asosiy kapitalning miqdori va sifati;
- hududning kadrlar salohiyati va tarmoqni rivojlantirishga xizmat qiluvchi kuchli qonunchilik bazasi mavjudligi;
- hududdagi sanoat tarmoqlarining qay darajada oqilona joylashganligi;
- hududdagi qulay investitsion muhit va investitsion jozibadorlik;
- hududdagi ishlab chiqarish infratuzilmalarining rivojlanganlik darajasi va hokazo.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni olib borishda makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, yalpi ichki mahsulot hajmini oshirish, uning omillaridan samarali foydalanish va iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish asosiy vazifalar hisoblanadi va bu sohada muayyan muvaffaqiyatlarga erishilmoqda. Xususan, respublikamizda qulay ishbilarmonlik muhiti yaratilishi va milliy iqtisodiyotga investitsiyalarning keng jalb etilishi natijasida nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlari oshishi, balki iqtisodiyot tarkibida ham muhim sifat o'zgarishlari sodir bo'ldi.

Xususan, 2018 yilda Respublika YaIMning tarmoq tarkibida qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining ulushi 32,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, sanoatning hissasi (qurilishni qo'shgan holda) 32,0 foizga teng bo'ldi (2.1-jadval).

Respublikamizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning muhim natijasi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'sish sur'atlarining aholi soni o'sish sur'atlaridan yuqoriligi bilan tavsiflanadi. Zero, yalpi ichki mahsulot hajmi yillik o'sish sur'atining aholi sonining yillik o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi sharoitida mamlakatda iqtisodiy o'sish sodir bo'ladi, aholining turmush darajasi yaxshilanadi. Shu nuqtai nazardan mamlakatimizda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot va yalpi sanoat mahsuloti kabi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari mazkur talabga to'la javob beradi²².

21-jadval

Yalpi ichki mahsulotning tarmoq tarkibi

(jamiga nisbatan foiz hisobida)

Ko'rsatkichlar nomi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
YaIM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:								
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	91,4	91,7	91,8	91,4	91,2	91,3	88,5	88,8
Mahsulotlarga sof soliqlar	8,6	8,3	8,2	8,6	8,8	8,7	11,5	11,2
Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

²² Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990 - 2010 гг.) и прогноз на 2011 - 2015 гг. Стат. Сб. - Т. Узбекистан, 2011. - с. 70 - 71.

Ko'rsatkichlar nomi	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	19,4	19,2	19,0	18,9	18,3	17,6	34,0	32,4
Sanoat (qurilishni qo'shgan holda)	32,8	32,4	32,4	32,6	33,0	32,9	27,9	32,0
Sanoat	26,6	26,2	25,9	25,8	25,7	25,7	22,2	26,3
Qurilish	6,2	6,2	6,5	6,8	7,3	7,2	5,7	5,7
Xizmatlar	47,8	48,4	48,6	48,5	48,7	49,5	38,1	35,6

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarish tendentsiyalari shuni ko'rsatadiki, ayrim yillarda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining (YaIM) o'sish sur'atlariga nisbatan yalpi sanoat mahsulotining (YaSM) o'sish sur'atlari yuqoriligi kuzatiladi. Jumladan, 2013 yilda YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 9,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati 8,0 foizni, 2014 yilda YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 8,3 foizni tashkil etgan bo'lsa, YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati 8,1 foizni, 2017 yilda YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 7 foizni tashkil etgan bo'lsa, YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 4,5 foizni va 2018 yilda YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 14,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, YaSMning qo'shimcha o'sish sur'ati 5,1 foizni tashkil etgan (2.1-rasm).

Umuman olganda, 2010-2018 yillarda YaIMning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 7,4 foizga, YaSMning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 8,3 foizga hamda SQQning o'rtacha yillik o'sish sur'ati esa 4,9 foizga teng bo'lgan.

Sanoat tarmog'ida yaratilayotgan qo'shilgan qiymat o'sish sur'atlarining mamlakat YaIM o'sish sur'atlaridan past bo'lishi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida yaratilayotgan qo'shilgan qiymat o'sish sur'atlarining sanoat ishlab chiqarishdagiga nisbatan yuqoriligi bilan izohlanadi.

Ta'kidlash joizki, hududlarda sanoatni barqaror rivojlantirish masalasi mamlakat uchun doimo muhim iqtisodiy ahamiyat kasb etib kelgan, chunki mamlakat sanoatining barqaror rivojlanishi ko'p jihatdan hududiy sanoatni rivojlantirishga bevosita bog'liq bo'lib, hududiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, hududlarda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish hamda mo'ljallangan hududiy prognoz parametrlariga erishish kabi vazifalarni

amalga oshirishda hudud sanoatining salohiyatidan samarali foydalanish qo'yilgan maqsadga tezroq erishish imkonini beradi.

Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, 2000 yilda viloyatlar yalpi hududiy mahsulotida sanoatning ulushi 30 foizdan yuqori bo'lgan hududlar soni 1 tani (Navoiy viloyati, YaHMda sanoatning ulushi 35,8 foiz) tashkil etgan bo'lsa, 2017 yilda mazkur ko'rsatkich bo'yicha hududlar soni 5 tani (Navoiy viloyati – 51,7 %, Toshkent shahri – 40,6 %, Toshkent viloyati – 37,6 % Qoraqalpog'iston Respublikasi – 33,5 % hamda Qashqadaryo viloyati 31,5 %), 2018 yilda 5 tani (Navoiy viloyati – 58,3 %, Toshkent shahri – 44,4 %, Toshkent viloyati – 43,7 %, Qoraqalpog'iston Respublikasi – 37,6 % va Qashqadaryo viloyati – 32,9 %) tashkil etgan (2.3-rasm).

	2000 yil		2017 yil		2018 yil
30 % dan yuqori	Navoiy v. (35,8 %)		Navoiy v. (51,7 %) Toshkent sh.(40,6 %) Toshkent v. (37,6 %) Qoraqalpog'iston. (33,5 %) Qashqadaryo (31,5 %)		Navoiy v. (58,3 %) Toshkent sh.(44,4 %) Toshkent v. (43,7 %) Qoraqalpog'iston (37,6 %) Qashqadaryo (32,9 %)
20-30 %	Toshkent v. (21,9 %)		Sirdaryo (25,0 %) Farg'ona (24,4 %) Buxoro (20,5 %) Andijon (18,6 %)		Sirdaryo (26,1 %) Andijon (25,7%) Buxoro (21,2 %) Farg'ona (20,6 %)
10-20 %	Toshkent sh.(19,0 %) Qashqadaryo (17,8 %) Farg'ona (16,7 %) Sirdaryo (15,0 %) Buxoro (14,2 %) Andijon (13,2 %) Namangan (10,2 %)		Xorazm (17,5 %) Samarqand (17,5 %) Namangan (16,7 %) Jizzax (14,4 %) Surxondaryo (12,5 %)		Xorazm (19,3 %) Samarqand (18,4 %) Namangan (16,9 %) Jizzax (13,9 %) Surxondaryo (13,6 %)
10 % dan kam	Qoraqalpog'iston r. (9,5 %) Samarqand (9,2 %) Xorazm (8,5 %) Surxondaryo (6,0 %) Jizzax (5,4 %)				

22-rasm. Yalpi hududiy mahsulotda sanoatning ulushi bo'yicha viloyatlarning guruhlanishi ²³

²³ Muallif hisob-kitoblari.

Viloyatlarning yalpi hududiy mahsulotida sanoatining ulushi (sanoat tarmog'i qo'shilgan qiymat hajmining ulushi) qay darajada ekanligi alohida iqtisodiy ahamiyat kasb etadi va mazkur ko'rsatkich "hududlarning industrializatsiya darajasi"ni belgilaydi .

Hududlarning sanoatlashuv darajasi oshishi viloyatlarda sanoat ishlab chiqarishining rivojlanayotganligini ifoda etsa-da, biroq bunday rivojlanish uning sifat tomonlarini aks ettirmaydi. Chunki hududiy sanoatlashuv darajasi oshishi, viloyatdagi qayta ishlovchi tarmoqlarga nisbatan yoqilg'i xom ashyo tarmoqlari ulushining yuqoriligi hisobidan ham sodir bo'lishi mumkin.

"Hudud sanoatining ixtisoslashuvi" ma'lum ma'noda hududlarning sanoat ishlab chiqarish darajasidagi tabaqalashuvni belgilaydi. Chunki, hududiy ixtisoslashuv mehnat unumdorligining oshishiga, bu esa ishlab chiqarish hajmining o'sishiga olib keladi. Respublika hududlarining sanoat tarmoqlari bo'yicha ishlab chiqarish hajmi mazkur hududlarning sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha ixtisoslashuv darajasini baholash imkonini beradi.

Tadqiqotda Qashqadaryo viloyati va respublika hududlaridagi tarmoqlarning o'rnini xarakterlash uchun "ixtisoslashuv koeffitsienti" hisoblandi.

Bunda, r – hududdagi i – tarmoq ishlab chiqarishi uchun mazkur koeffitsient (K_{ir}) quyidagicha aniqlanadi²⁴:

$$K_{ir} = \frac{q_{ir}}{Q_r} : \frac{q_i}{Q} \quad (2.1)$$

Bunda:

q_{ir} - r – hududdagi i – tarmoqning ishlab chiqarish hajmi,

q_i - mamlakatda

i – tarmoqning umumiy ishlab chiqarish hajmi,

Q_r - r – hududda yalpi ishlab chiqarish hajmi,

Q – mamlakatda yalpi ishlab chiqarish hajmi.

Qaysi hududda qaralayotgan tarmoqning ixtisoslashuv darajasi qanchalik

---

²⁴ Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М., 2003. - 113 с.

yuqori bo'lsa, shunchalik K_{ir} - koeffitsientning qiymati yuqori bo'ladi. Agar, $K_{ir} > 1$ bo'lsa, u holda r-hududdagi i-tarmoqning ixtisoslashuvi mamlakat yalpi ishlab chiqarishida mazkur tarmoqning o'rtacha ulushidan ortadi.

Olingan natijalar quyidagi jadvalda o'z ifodasini topgan bo'lib, tahlillarga ko'ra, 2018 yilda respublikada oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarishda Samarqand (1,696), Sirdaryo (1,495) va Surxondaryo (1,314) viloyatlari, to'qimachilik, kiyim, teri va unga tegishli mahsulotlarni ishlab chiqarishda Jizzax (2,048), Namangan (1,900), Sirdaryo (1,708) viloyatlari, mashina va uskunalarni ishlab chiqarish va ta'mirlashda Andijon (3,105), Xorazm (2,129) va Toshkent shahri (1,637), kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlarini ishlab chiqarishda Qoraqalpog'iston Respublikasi (4,946), Qashqadaryo viloyati (2,554) va Toshkent shahri (1,036) respublikada yetakchilik qildi (10-jadval).

10-jadval

Qashqadaryo viloyati va respublika hududlarining sanoat ishlab chiqarishi bo'yicha ixtisoslashuv darajalari, (koeffitsientda, 2018 yil)²⁵

Hududlar	Oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish	To'qimachilik, kiyim, teri va unga tegishli mahsulotlarni ishlab chiqarish	Mashina va uskunalarni ishlab chiqarish va ta'mirlash	Koks va neftni qayta ishlash mahsulotlari	Kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlarini ishlab chiqarish	Asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlarini ishlab chiqarish	Metallurgiya sanoati
Qoraqalpog'iston	0,874	0,689	0,065	0,003	4,946	0,071	0,001
Andijon	0,713	1,488	3,105	0,001	0,313	0,071	0,011
Buxoro	1,041	1,110	0,306	8,875	0,393	0,071	0,011
Jizzax	1,072	2,048	0,895	0,001	0,402	0,071	0,278
Qashqadaryo	1,181	1,330	0,048	0,656	2,554	0,071	0,011
Navoiy	0,468	0,646	0,218	0,009	0,830	0,029	4,833

²⁵ Гранберг А.Г. Основы региональной экономики.-М.: 2003. С. 113-114., манба асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

Namangan	1,147	1,900	0,637	0,031	0,411	1,571	0,222
Samarqand	1,696	1,124	1,113	0,003	0,545	0,357	0,011
Surxondaryo	1,314	1,665	0,452	3,250	0,054	0,429	0,011
Sirdaryo	1,495	1,708	0,218	0,001	0,250	3,500	0,022
Toshkent	1,113	0,646	0,524	0,031	0,920	0,786	2,456
Farg'ona	0,785	1,541	0,250	4,531	0,893	0,071	0,022
Xorazm	1,171	1,344	2,129	0,000	0,071	0,071	0,011
Toshkent sh.	0,898	0,488	1,637	0,188	1,036	2,714	0,922

Tahlillarga ko'ra, respublikada kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlarini ishlab chiqarish bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasidan so'ng Qashqadaryo viloyati 2-o'rinda turadi. Qolgan deyarli barcha sanoat ishlab chiqarish turlarida Qashqadaryo viloyatining mavqei respublikaga nisbatan quyi ko'rsatkichlarni tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlari tuzilmasini o'zgartirish va takomillashtirish iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy siyosatning asosiy negizi bo'lib xizmat qiladi.

Sanoatning tarmoq tuzilmasi – uning tarkibi, tarmoqlar o'rtasidagi nisbatlar va o'zaro bog'liqliklardan iborat bo'lib, tarmoq tuzilmasi sanoat taraqqiyoti darajasini belgilaydi hamda unda yuz bergan va yuz beradigan o'zgarishlarni aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasining statistik ma'lumotlari 2010 yildan boshlab, Yevropa hamjamiyatining Iqtisodiy faoliyat turlari statistik tasniflagichiga (NACE Rev.2) o'tkazildi va mazkur tasniflagich asosida shakllantirilgan statistik ko'rsatkichlar ilk marotaba Davlat statistika qo'mitasining 2017 yilgi rasmiy statistik to'plamlarida chop etila boshlandi. Buning natijasida sanoatning tarmoq tarkibi quyidagicha tavsiflandi :

1. Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash – ko'mir, lignit, neft va tabiiy gaz qazib chiqarish, metall rudalarini qazib olish, boshqa turdagi tog'-kon sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish.

2. Ishlab chiqaradigan sanoat – oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish, to'qimachilik, kiyim, charm mahsulotlarini ishlab chiqarish,

yog'och va po'kak buyumlar, pohl va to'qish uchun materiallar, qog'oz va qog'oz mahsulotlari, mebel ishlab chiqarish, yozilgan materiallarni nashr qilish va aks ettirish, koks va neftni qayta ishlash mahsulotlarini ishlab chiqarish, kimyo mahsulotlari, rezina va plastmassa buyumlari ishlab chiqarish, asosiy farmatsevtika mahsulotlari va preparatlarini ishlab chiqarish, boshqa no metall mineral mahsulotlarni ishlab chiqarish, metallurgiya sanoati, mashina va uskunalarni ishlab chiqarish, ta'mirlash va o'rnatish, avtotransport vositalari, treylerlar, yarim pritseplar va boshqa tayyor metall buyumlarni ishlab chiqarish.

3. Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash.

4. Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida respublikada tarkibiy o'zgarishlar siyosati quyidagi yo'nalishlarda olib borilmoqda:

- viloyat iqtisodiyotining diversifikatsiyalashuv darajasini ko'tarish, ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar nomenklaturasini kengaytirish, YaHM, eksport kabi ko'rsatkichlarda alohida tarmoq mahsuloti yoki mahsulot guruhining ustunlik qilishiga barham berish;

- tashqi bozorlardagi kon'yunktura o'zgarishlariga kam ta'sirchan bo'lgan tarmoq va sohalarning YaHM va bandlikdagi ulushining yuqori bo'lishini ta'minlash, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi, shuningdek, eksport qiluvchi korxonalar va tarmoqlarning xom ashyo va butlovchi qismlar bilan ta'minlanishida mahalliy korxonalar ulushi ustunligiga erishish;

- yuqori texnologiyalar va zamonaviy texnika bilan bilan qurollangan, arzon va sifatli, tashqi bozorda bemalol raqobatga kirisha oladigan sanoat tarmoqlarining sanoat ishlab chiqarishi ko'rsatkichlaridagi ulushini oshirish, kon'yunktura o'zgarishlariga tez moslashuvchan, kapital sig'imi past bo'lgan soha va tarmoqlarning yalpi iqtisodiy ko'rsatkichlardagi salmog'ini oshirishga erishish.

13.3. Hududlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda sanoat tarmoqlarini barqaror rivojlantirish istiqbollari

Respublikani ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishda, shuningdek, mamlakatdagi o'sib borayotgan aholi ehtiyojlarini maksimal darajada qondirishda hududiy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish, shu orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmini muttasil ravishda ko'paytirib borish bugungi kunda dolzarb iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Chunki sanoat hududiy iste'mol bozorlarini zarur tovarlar bilan to'ldirish, ichki bozorda muvozanatni ta'minlash va mahalliy raqobatbardoshlikni oshirish, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, hudud uchun nihoyatda muhim bo'lgan bandlik va aholi daromadlarini oshirish kabi muammolarni samarali hal etish imkonini beradi.

Respublika sanoat tarmoqlaridagi o'zgarishlarni miqdoran tadqiq etish, ishlab chiqarishning rivojlanish tendentsiyasidagi muammolarni o'z vaqtida aniqlash masalalari, hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim o'rin tutadi. Bu esa istiqbolda sanoatning rivojlanish tendentsiyasidagi o'zgarishlarni ilmiy bilishni talab etadi. Bunday maqsadlarga erishishda prognozlash va uning usullari ishonchli ilmiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Sanoat ishlab chiqarishini hududiy jihatdan oqilona tashkil etish, sanoat ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirishda prognozlash, rejalashtirish va dasturlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Prognozlash sanoat tarmog'i rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini aniqlash va uning faoliyatining asosiy jihatlari (ishlab chiqarishning texnik bazasi, tashkiliy-texnik darajasi, mahsulotga bo'lgan talab va uning qondirilganlik darajasi, resurslarga bo'lgan talab, sanoat tarkibi, sur'ati va ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi)ni ajratib olish imkoniyatini beradi. Bu jihatlarning barchasi bir-biri bilan o'zaro bog'langan va hududiy sanoat prognozining tarkibini shakllantiradi.

Hudud sanoati rivojlanishini prognozashtirishda axborot bazasi sifatida tarmoq va uning quyi tarmoqlarining iqtisodiy va ilmiy-texnik holati to'g'risidagi dastlabki statistik ma'lumotlar, iqtisodiy hisobotlar, me'yoriy-texnik hujjatlar, uslubiy adabiyot va boshqalar xizmat qiladi.

Sanoat ishlab chiqarishning istiqboldagi hajmini prognozlash - hozirdanoq viloyatning rivojlanishi uchun sanoat siyosatining eng maqbul variantlarini ishlab chiqish, sanoat tarmoqlarining muqobil rivojlanish yo'llarini ko'rsatib berish, tarmoqlarni rivojlantirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni belgilash va ularning rivojlanish mexanizmlari bilan bog'liq tizimli tahlillarni amalga oshirish imkoniyatlarini beradi.

Bugungi kunda iqtisodiy jarayonlarni prognozlashtirish masalalari juda ko'plab ilmiy manbalarda deyarli yaxshi o'rganilgan, jumladan, prognozlashning statistik usullari va sifatini baholash masalalari, prognozlashning ekonometrik usul va modellari, prognozlashning miqdor va sifat usullari, ayniqsa, ishlab chiqarishning innovatsion va fan-texnika taraqqiyotini prognozlash masalalari, vaqtli qatorlarni prognozlash, prognozlashtirishning statistik usullari va prognoz sifatini baholash masalalari juda keng tadqiq etilgan.

Sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish hajmini prognozlash murakkab ilmiy masala bo'lib, bunda ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi barcha ijobiy va salbiy omillar inobatga olinishi, shuningdek, sanoat tarmog'ining rivojlanishini prognozlashda bir qator muhim tamoyillarga amal qilinishi lozim, jumladan:

1. Tarmoq va hududiy iqtisodiyotning o'zaro bog'liqligi. Bu bog'liqlik butun hudud va uni tashkil etuvchi tarmoqlar o'rtasida o'zaro aloqa va munosabatlar xususiyatini aks ettiradi.

2. Hudud sanoati rivojlanishini prognozlashtirishning eng muhim tamoyillaridan biri – tizimlilik hisoblanadi. Tizimlilik tamoyili hudud sanoat ishlab chiqarishiga milliy sanoatning tarkibiy qismi, uning quyi tizimi sifatida qarash imkoniyatini beradi. Tarmoqni quyi tizim sifatida belgilab beruvchi asosiy omillar, bir tomondan, hudud sanoati mahsulotiga bo'lgan talab, ikkinchi tomondan tarmoqning o'zining zaruriy resurslarga bo'lgan talabi hisoblanadi.

3. Tarmoqning rivojlanishining uzluksizligi. Prognozlarni aniqlovchi omillarda jiddiy o'zgarishlar bo'lishi bilan ularga muntazam tuzatishlar kiritib borilishi lozim.

4. Tarmoq prognozlarini ishlab chiqishning uslubiy asosi yagonalikdan iborat. Bu tamoyil barcha tarmoqlarda iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqishga yagona yondashuvni, tarmoq prognozlarining o'zaro mos kelishini taqozo etadi.

5. Tarmoqni prognozlashning navbatdagi muhim tamoyili bu – ierarxiya belgilash, ya'ni prognozlashning alohida tur va yo'nalishlarini tizimlashtirishdan iborat.

Qashqadaryo viloyati hududida sanoat mahsuloti dinamikasini prognozlashda trend modelidan foydalanamiz. Mazkur model hisoblanayotgan ko'rsatkichning vaqt omiliga nisbatan monoton bo'lishini nazarda tutadi va bizda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonda bunday xususiyatning mavjudligi, tahlil qilinayotgan dinamikaning uzluksiz hamda tasodifiy hodisalar ta'siridan holi ekanligini inobatga oladi.

Biroq amaliyotda haqiqiy dinamika qatori ma'lumotlariga asoslanib trend tenglamasi shaklini aniqlash murakkab masala. Chunki eng maqbul deb topilgan trend tenglamasi shartni qanoatlantirishi lozim.

Tahlil natijalariga ko'ra, prognozlashda polinom funktsiya darajasi ortib borishi bilan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish tendentsiyasi vaqt omili bilan hosil qilgan determinatsiya koeffitsienti ortib boradi.

Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'sish tendentsiyasining 3-darajali polinom funktsiya yordamida amalga oshirilgan prognoz qiymatlariga ko'ra, Qashqadaryo viloyatida 2019 yilda 2018 yil baholarida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining 8,6 foizga, 2020 yilda 15,4 foiz hamda 2025 yilga borib, mazkur ko'rsatkichning 53,4 foizga o'sishi kuzatiladi (3.4-jadval).

Sanoat ishlab chiqarishining iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha tarkibining prognoz ko'rsatkichlari tahlili shundan dalolat beradiki, 2025 yilgacha bo'lgan davrda ishlab chiqaradigan sanoat tog'-kon sanoatiga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sadi. Xususan, tog'-kon sanoatida qo'shimcha o'sish sur'atlari 2018 yilga nisbatan 2025 yilda 22,9 foizni tashkil etsa, ishlab chiqaradigan sanoatda bu ko'rsatkich 66,7 foizga teng bo'lishi kutiladi.

**Qashqadaryo viloyati sanoatining 2025 yilgacha bo'lgan prognoz
ko'rsatkichlari (2018 yilga nisbatan foizlarda)**

Yillar	Tog'-kon sanoati (prognoz xatosi - 8 foiz)	Ishlab chiqarish sanoati (prognoz xatosi - 6 foiz)	Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash (prognoz xatosi - 10 foiz)	Suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish (prognoz xatosi - 4 foiz)	Jami sanoat (prognoz xatosi - 6 foiz)
2018	100	100	100	100	100
2019 (prognoz)	101,6	113,5	105,4	161,3	108,6
2020 (prognoz)	104,1	122,6	111,7	212,9	115,4
2021 (prognoz)	107,2	128,7	117	257,6	120,7
2022 (prognoz)	110,5	137,7	122,6	347,8	128,0
2023 (prognoz)	114,2	146	128,7	417,3	135,0
2024 (prognoz)	118,2	156,5	136,5	517,5	138,8
2025 (prognoz)	122,9	166,7	144,8	693,5	153,4

Prognozlash vaqt bo'yicha hisoblanayotgan natija ko'rsatkichi vaqt omiliga nisbatan monoton bo'lishini nazarda tutadi. Aks holda bu olingan natija ko'rsatkichining kelgusidagi real holatini ko'rsatib bera olmaydi.

Agar funktsiya monoton bo'lmasa, u holda vaqtli funktsiyaning boshqa ko'rinishlaridan foydalaniladi, so'ngra prognoz qiymatlari topiladi. Iqtisodiy rivojlanish jarayonlarining prognozlash darajasi qancha yuqori bo'lsa, iqtisodiyotdagi jarayonlarni tartibga solish va rivojlantirish shunchalik samarali

kechadi hamda mamlakat va hududiy iqtisodiyotda assosiz qarorlar qabul qilishdan ko'riladigan zararlar darajasi shunchalik kamayadi.

Viloyat sanoat ishlab chiqarishini prognozlashda hududning quyidagi strategik raqobat afzalliklari va qiyosiy ustunliklari hisobga olingan:

-hududning strategik-geografik joylashuvi (hududning chegaradosh mintaqalari va undan jahon bozorlariga va ochiq dengizga chiqish imkoniyatlari (quruqlik, suvlik va h.k.), salmoqli hajmdagi ichki bozorlar mavjudligi);

-hududning tabiiy sharoiti, iqlimi va iqtisodiy salohiyatining umumiy tavsifi;

-hududning mineral xom ashyo salohiyati va xom ashyo resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi (yirik ochilgan, ochilishi kutilayotgan konlari, mavjud qazilma boyliklari, yer resurslari, suv resurslari);

-hududdagi demografik holat va turmush darajasi (aholi soni va tarkibining o'zgarishi, ishchi kuchining sifati va miqdori, oliy ma'lumotli aholi soni, sanoat ishlab chiqarishida band bo'lgan aholi soni va h.k.);

-hududda bozor va ishlab chiqarish infratuzilmalarining rivojlanganlik darajasi (bank, sug'urta, kredit uyushmalari, xizmat ko'rsatish ob'ektlarining joylashuvi, elektr, transport va kommunikatsion tizimlarning rivojlanganlik darajasi, yo'llarning foydalanish imkoniyatlari, ichimlik suvi, tabiiy gaz va h.k.).

hududda zamonaviy texnologiyalar asosida chuqur qayta ishlash imkoniyati mavjud bo'lgan meva va sabzavotlar, go'sht-sut mahsulotlari yetishtirishda yirik tabiiy-iqtisodiy resurslar mavjudligi;

-noyob qimmatli xomashyo turlari va konlari mavjudligi;

-hududda an'anaviy ishlab chiqarish tajribalarining shakllanganlik darajasi;

-hududning sanoat ishlab chiqarish imkoniyatlarini cheklovchi omillar (ekologik, ichimlik va texnik suv resurslariga ehtiyoj darajasi, ishlab chiqarish korxonalarining oqilona joylashuvi, sanoat ishlab chiqarishining kadrlar ta'minoti va b.);

-hududning tashqi muhit tahlili (qo'shni davlatlardagi siyosiy vaziyat, chegaradagi hamkorlik munosabatlarining tashkil etilganlik darajasi, iqlim o'zgarishlari, mehnat migratsiyasi o'sishi, transport tizimi va muammolari,

mintaqaviy omillar);

-hududning salohiyatli boshqa manba va imkoniyatlari.

12-jadval

Viloyat sanoatining rivojlanish omillari va salohiyatini baholash yo'nalishlari

Kuchli jihatlari	Zaif jihatlari	Imkoniyatlar	Xatarlar
Ichki omillar		Tashqi omillar	
<ul style="list-style-type: none"> - hududning qulay geografik joylashuvi; - hududning boy xom ashyo manbalari bilan ta'minlanganligi va resurslar bazasiga egaligi; - hududiy sanoatni rivojlantirish borasida mustahkam qonunchilik me'yorlari mavjudligi; - hududiy ishlab chiqarish va bozor infratuzilmalarining rivojlanganlik darajasi; - mahalliy boshqaruv organlarining sifati; - hududda yaratilgan qulay investitsion muhit va jozibadorlik; - hududda boy an'anaviy ishlab chiqarish tajribalarining shakllanganligi (ipak qurti yetishtirish, dehqonchilik, mahalliy mahsulotni qayta ishlash, hunarmandchilik, kosibchilik va h.k.); - hududda noyob 	<ul style="list-style-type: none"> - sanoat ishlab chiqarishida hududiy muvozanatsizlik mavjudligi; - sanoat ishlab chiqarish fondlari eskirish darajasi yuqoriligi; - sanoat ishlab chiqarishida yuqori texnologik mahsulot ulushi pastligi; - hududda malakali kadrlar yetishmasligi va ularning malakasi pastligi, mavjud ishchi kuchining sifati; - ishlab chiqarishni mahalliy lashtirishda hududiy salohiyatning pastligi; - hududiy ekologik holatning yomonligi; - hududdagi ishlab chiqarish va bozor infratuzilmalari rivojlanmaganligi; - hududdagi sanoat ishlab chiqarish korxonalarining noratsional joylashuvi; - hududdagi suv resurslariga ehtiyojning haddan tashqari yuqoriligi; - hududiy transport tizimining noqulayligi va shu sababli mahsulot tannarxi yuqoriligi; - hududning noqulay siyosiy vaziyatdagi davlatlar bilan 	<ul style="list-style-type: none"> - mahalliy sanoatning rivojlanishiga xizmat qiluvchi hududiy institutsional tuzilmalar faoliyatini takomillashtirish; - hududda texnopark, erkin sanoat zonalari hamda klaster asosidagi ishlab chiqarishlarni tashkil etish; - hududiy sanoatni rivojlantirishning jahon kon'yunkturasidagi o'zgarishlarga bog'liqligini kamaytirish; - sanoat korxonalarini hududning barcha tumanlarida oqilona joylashtirish; - mahalliy xom ashyoni chuqur va qayta ishlash negizida eksport salohiyatining barqaror o'sib borishini ta'minlash; - energiya va resurslarni tejovchi zamonaviy texnologiyalarni joriy etishni yanada kuchaytirish, unumsiz sarf-xarajatlarni bartaraf etish hisobiga sanoat ishlab chiqarishi samaradorligini muttasil oshirib borish; - hududda ishlab chiqarilayotgan 	<ul style="list-style-type: none"> -dunyo miqyosida sanoat mahsulotlariga tashqi talabning o'zgarib turishi va beqarorligi; -jahon bozorlarida xom ashyo, materiallar, ayniqsa, tayyor mahsulotlar bo'yicha raqobatning yildan - yilga kuchayib borayotganligi; -nomaqbul tashqi iqtisodiy kon'yunktura; -tashqi savdo bo'yicha asosiy hamkor davlatlarda milliy valyuta kurslari qadrsizlanishi; -yengil va oziq - ovqat sanoati tarmoqlari rivojlanishining qishloq xo'jaligi tarmog'iga va tabiat injiqliklariga yuqori darajada bog'liqligi; -hududiy sanoat ishlab chiqarishda mavsumiy omillar ta'siri yuqoriligi; -chegaradosh davlatlar bilan aloqalar yomonlashuvi hududning investitsiya muhitiga bevosita salbiy ta'sir etishi; -hududning import xom ashyosi va yordamchi materiallarga tobeligi;

Kuchli jihatlari	Zaif jihatlari	Imkoniyatlar	Xatarlar
Ichki omillar		Tashqi omillar	
qimmatli xom ashyo turlari va konlarining mavjudligi; - hududiy eksportni rivojlantirishda uning jahon bozorlariga chiqish imkoniyati yuqoriligi va chegaradosh davlatlarning rivojlanish darajasi	chegaradoshligi; - hudud tumanlarida ishlab chiqarish quvvatlari mavjud ekanligi; - hududda qayta ishlangan sanoat mahsulotlarini saqlash imkoniyati mavjud emasligi (omborxonalar va muzlatkichlar)	mahsulotlar sifati, qadoqlash, sertifikatlashtirish, standartlashtirish masalalarini takomillashtirish; - hududning logistik tizimini takomillashtirish; -bo'sh turgan foydalanilmayotgan maydon, yer va binolarni salohiyatli investorlarga sotish; - mahalliy xususiyatlarni inobatga olgan holda tumanlarda kichik sanoat zonalarini tashkil etish	-hududiy ishlab chiqarish texnik holatining yomonlashuvi mahsulotning material va energiya sig'imini oshirib yuborishi va buning oqibatida sanoat mahsulotlari bahosining o'sishi; -transport xarajatlari yuqoriligi va buning natijasida yuklar o'z vaqtida tashilmasligi

Hududlarda sanoat tarmoqlarini rivojlantirish dasturlarini shakllantirish bosqichlarida prognozning turli usullari qo'llaniladi va mazkur usullarning ijobiy va salbiy tomonlari batafsil bayon etiladi.

Birinchi bosqich: prognostik. Bunda sanoat tarmog'ining resurs bazasi, texnologiya va uning mahsulotiga talab, talabning tuzilishi, har bir mahsulotga talab, mahsulotga ichki talab va eksport hajmi prognoz qilinadi va prognoz ko'rsatkichlari shakllantiriladi. Mazkur bosqichda ishlab chiqarish imkoniyati mavjud bo'lgan resurs va xom ashyolar turi, manbai aniqlanadi, tarmoqning tayyor va yarimtayyor mahsulotlariga talab ko'rsatkichlari, xom ashyoning minimal va maksimal salohiyati tahlil qilinadi, shuningdek, asosiy mahsulot va jarayonlarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari shakllantiriladi.

Ikkinchi bosqich: optimizatsion. Mazkur bosqichda tayyor va yarimtayyor mahsulotlar ishlab chiqarish uchun eng samarali xom ashyo turlarini tanlash amalga oshiriladi hamda mamlakat bo'yicha ushbu sanoat tarmog'i xom ashyosiga talab bilan uning resurslar bazasi o'rtasidagi muvozanat ta'minlanadi, ishlab chiqarish jarayonlari, mahsulotni tashishning turli variantlari optimallashtiriladi, eng yaxshi

ishlab chiqarish variantlari va texnologiyalar tanlanadi.

To'rtinchi bosqich: dasturiy. Ushbu bosqichda sanoat tarmog'ini rivojlantirish dasturlari shakllantiriladi va turli loyihalar bir-biri bilan bog'lanib muvofiqlashtiriladi. Loyihani amalga oshirishda moliyaviy imkoniyatlar, kelgusi davr uchun mahsulot ishlab chiqarish rejalashtiriladi. Bu bosqichda investitsion dasturlarni optimallashtirish uslubiyotidan foydalaniladi.

Demak, hududlarda sanoat tarmoqlarini rivojlantirish dasturlarini shakllantirish ko'p bosqichli tizimdan iborat bo'lib, bu o'z navbatida, har bir bosqich bo'yicha maqsad va vazifalarni aniq shakllantirib olish hamda hududiy rivojlanish ko'rsatkichlarini puxta ishlab chiqishni talab etadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Sanoat tarmog'i, mulkiy munosabatlar, ishlab chiqarish sanoati, tarkibiy o'zgarishlar siyosati, prognostik va dasturiy bosqich, trend tenglamasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Sanoat bozoridagi muvozanatni ta'minlash nima?
2. Sanoat rivojlanishi qanday darajalardan iborat?
3. Sanoatning innovatsion rivojlanishini ko'rsatuvchi ko'rsatkichlar qaysilar?
4. O'zbekistonda ishlab chiqarish sanoatining tarkibi nimalarda iborat?
5. Ishlab chiqarish tarmoqlarida iqtisodiy xavfsizlikni qanday ta'minlash mumkin?
6. Hudud sanoatining rivojlanishini belgilovchi tashqi omillar nimalar?
7. Hudud sanoatining rivojlanishini belgilovchi ichki omillar nimalar?
8. Sanoatning tarmoq tuzilmasi nima?
9. Sanoat tarmoqlari ishlab chiqarish hajmini prognozlash qanday amalga oshiriladi?
10. Viloyat sanoatining rivojlanishining qanday omillari va yo'nalishlari mavjud?

XIV-BOB. XUFYONA IQTISODIYOTGA QARSHI KURASHISH – IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING ASOSIY OMILI

14.1. Xufyona iqtisodiyotning mazmuni va vujudga kelish sabablari

Xufyona iqtisodiyot, korrupsiya, uyushgan jinoyatchilik hamma mamlakatlarda va hamma davrlarda bo'lgan. Iqtisodiy adabiyotlarda xufyona iqtisodiyotga turli xil ta'riflar berilgan:

Xufyona iqtisodiyot – qonun asosida man qilingan faoliyat turlaridir. Xufyona iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning kuzatilmagan va yashirin faoliyat turlari hisoblanadi.

Xufyona iqtisodiyot - rasmiy statistikada u yoki bu sabablarga ko'ra hisobga olinmagan har qanday iqtisodiy faoliyat bo'lib, unda ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlar yalpi ichki mahsulot tarkibiga kiritilmaydi hamda soliqqa tortishdan chetda qoladi. Iqtisodiyot fanida iqtisodiyotning qaysi sektorga, ya'ni, norasmiy, kiriminal, ko'rsatmalar, xufyona yoki ochiq, rasmiy iqtisodiyotga tegishli ekanligini aniqlashda quyidagi mezonlar asos qilib olinadi:

- davlatning fiskal (soliq) manfaatlari;
- YaIMning real hajmi;
- huquqiy parametrlar;
- ho'jalik sub'ektlarining o'zaro harakati tavsifi.

Xufyona iqtisodiyot daromadlarni soliqqa tortishdan yashirishda namoyon bo'ladi. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash usullari quyidagilardan iborat:

- turli banklarda bir necha hisob raqamlarini ochib, ular orqali buhgalteriya hisobida to'liq ko'rsatilmagan holda pul operatsiyalarini amalga oshirish;
- trast, veksel va boshqa hisoblardan foydalanish;
- “ikkiyoqlama buhgalteriya” yuritish, naqd pullar bilan muomala qilish, shu orqali daromad va pul tushumlarini soliqdan yashirish;
- korxonani bir shahar, tumanda ro'yxatdan o'tkazish, ammo hisob raqamini boshqa shahar, tumandagi banklarda ochish orqali soliq to'lashdan korxonani

ro'yxatga olingan joyda va faoliyat yuritgan joyida ham qochadi, ya'ni, bo'yin tovlaydi;

- hisobga olinmagan xarajatlar hisobiga sotilayotgan mahsulot (xizmat, ishlar)ning tannarxini oshirib ko'rsatish;

- rasmiy hisob va to'lov xujjatlarida tomonlarning kelishuviga asosan bajarilgan ish (ko'rsatilgan xizmatlar) qiymati past narxlarda ko'rsatiladi, uning qolgan qismi naqd pul shaklida o'zaro taqsimlab olinadi. Naqd pullardagi daromad soliqqa tortishdan yashiriladi.

Kriminal, jinoiy xufyona iqtisodiyotni noqonuniy ishlab chiqarish, yashirin ishlab chiqarish va ongli ravishda oldindan rejalashtirib, g'arazli maqsadlarni ko'zlab qilingan jinoyatlar tashkil etadi. Noqonuniy ishlab chiqarishga biznes va tadbirkorlik shaklida tashkil etilgan, qonunchilikda qat'iy man qilingan faoliyat turlari kiradi. Bunday faoliyat turlariga quyidagilar kiradi:

- qurol-yarog'lar ishlab chiqarish va sotish;
- narkobiznes;
- kontrabanda;
- qimorxonalar, qimor o'yinlarini tashkil etish;
- odam savdosi va h.k.

Xufyona iqtisodiyotga bo'lgan kompleks yondashuv uni quyidagicha ta'riflash imkonini beradi. Xufyona iqtisodiyot bozor xo'jaligining ob'ektiv va doimo mavjud bo'luvchi tizimi bo'lib, uning doirasida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar nohalol raqobat usullari orqali iqtisodiy manfaat olishga harakat qiladilar, ya'ni, o'z tashabbuslari yoki tashqi shart-sharoitlar ta'sirida qonunga, ish yuritishga, biznes bilan hokimiyat o'rtasidagi o'yin qoidalariga, jamiyatning ma'naviy – ahloqiy me'yorlariga zid bo'lgan xatti – harakatlarni amalga oshiradilar. Bundan kelib chiqadiki, xufyona va norasmiy faoliyat olib borishdan oxir-oqibat tadbirkor o'ziga ham, davlatga ham zarar keltiradi.

Birinchiidan, “xufyona iqtisodiyotda” faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar (firma) bozorni qo'llab- quvvatlovchi institutlardan foydalana olmaydi. Ikkinchiidan, korxonalar o'z faoliyatini fosh bo'lib qolish va jazo olishning doimiy xavfi ostida olib

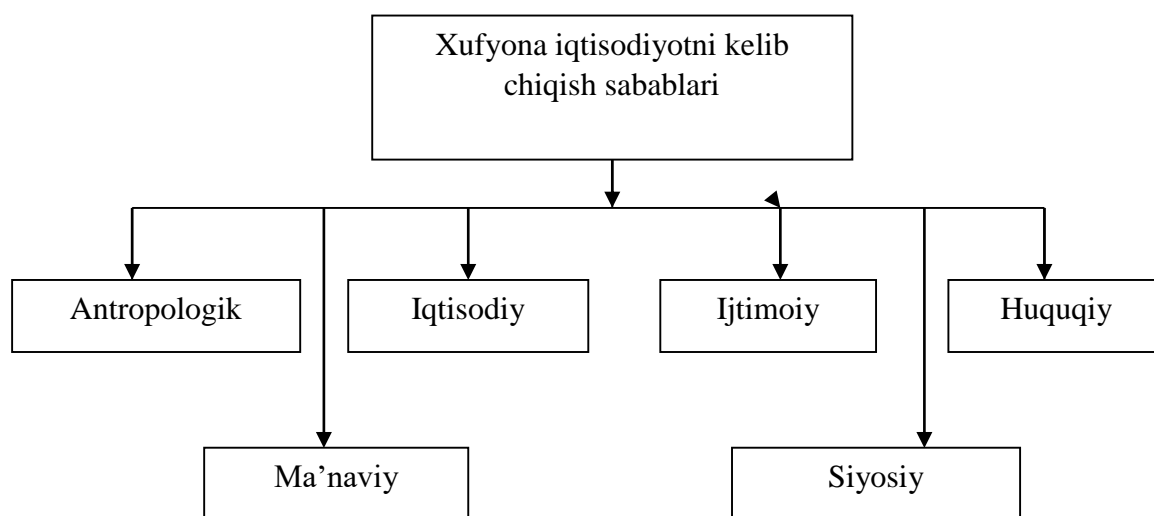
boradi va bu uning xo'jalik faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. O'z resurslarini yashirib korxonalar ulardan samarali foydalana olmaydi. Uchinchidan, norasmiy tarzda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar ishlab chiqarishga katta kapital sarflay olmaydi, ya'ni, fosh bo'lib qolishdan cho'chib faoliyatni kengaytirib olmaydi va nihoyat, to'rtinchidan, davlat olishi mumkin bo'lgan soliq tushumlarini ololmaydi.

“Xufyona” iqtisodiyotning sobiq Ittifoqda shakllanish shart-sharoitlarini kuzatish shuni ko'rsatdiki, u 80-yillarning o'rtalariga kelib, keng ko'lam yozdi va (yashirin xizmat sohasi, tovarlarni davlat chakana tarmoqini chetlab sotib olish, davlat moddiy texnik ta'minoti tizimini chetlab, korxonalarni ta'minlash) xufyona sektor ishlab chiqarishda ham shakllana boshladi. Xuddi shunga o'xshash xufyona iqtisodiyot Sharqiy Yevropa mamlakatlarida ham mavjud. Lekin ularda ochiq mayda tadbirkorlik (cheklangan darajada bo'lsa ham) kanallari mavjudligi tufayli, “xufyona” iqtisodiyotning ko'lami juda ham katta emas. Aksariyat hollarda insonga kam kuch sarflab, ko'proq manfaat olishga intilish xosdir. Yu.N.Popov, M.E Tarasovlarning fikricha, bunday ratsionalizm ichki to'siqlarning yetarli emasligi va ba'zida ularning umuman yo'qligi sharoitida insonni xufyona faoliyat olib borishga undaydi. Inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, lekin insonning xulq-atvorini u yashayotgan muhit, tarbiyasi, madaniyati va ma'naviyati belgilaydi. Inson tabiatidagi ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi ziddiyat mavjud ijtimoiy munosabatlar tizimiga, ya'ni, tarixiy an'analar, qonunchilik, jamiyatning ma'naviy-ahloqiy me'yorlariga bog'liq ravishda hal etiladi. Umuman, xufyona faoliyat insonning xo'jalik faoliyati davomida u yoki bu darajada doimo mavjud bo'ladi.

Institutsionalizm tarafdorlarining qarashlaricha, xo'jalik sub'ektlarining faoliyatlari qonun doirasida olib borilgan taqdirda transaksion xarajatlarining yuqoriligi yashirin iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga undaydi. Bunday xarajatlarga quyidagilar kiritiladi:

- qonun doirasida faoliyat olib borish uchun qilinadigan xarajatlar (yuridik shaxs sifatida ro'yxatdan o'tish, litsenziya olish, yuridik adres olish va boshqa rasmiyatchiliklarni amalga oshirish uchun qilinadigan sarf-xarajatlar);

- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish (soliqlar to'lash, mehnat munosabatlari sohasida qonuniy talablarni bajarish, zarur bo'lganda nizolarni sud orqali hal etish uchun sarflanadigan xarajatlar).

23-rasm. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablarining guruhlanishi

Umumiy qabul qilingan transaksiya xarajatlari nuqtai nazaridan xufyona iqtisodiyotning faoliyat ko'rsatishi huquqiy bazaning takomillashmaganligi, davlat tomonidan o'ziga xos funktsiyalarning samarasiz bajarilishi, xo'jalik faoliyatida ikki xil standartlarning keng tarqalishi kabi tovlamachiliklarning o'sishi bilan bog'liq katta miqdordagi transaksiya xarajatlari bilan kuzatiladi. Transaksiya xarajatlari o'sishining sababi xufyona sektor iqtisodiyoti emas, balki rasmiy iqtisodiyotda yuqori transaksiya xarajatlarining mavjudligi xufyona sektor faoliyat ko'rsatishining sabablaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Xufyona biznes ishtirokchilari o'zini soliqlardan, litsenziyalashdan, shartnomalar tuzishdan, qonunlarga amal qilishdan ozod qiladi va "o'yin qoidalariga" ko'ra mulkchilik huquqini mustaqil ravishda muhofaza qiladi hamda uni buzgan xatti-harakat uchun jazolaydi va bu bilan rasmiy faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi sub'yektlarga qaraganda raqobat jihatdan ustunlikka ega. Quyidagi jadvalda iqtisodiyotning rasmiy va norasmiy sektorlarida tadbirkotlik faoliyatini tashkil etish yuzasidan transaksiya xarajatlari taqqoslanadi (11.1-jadval).

Transaksiya xarajatlari: iqtisodiyot sektorlari bo'yicha qiyosiy tahlil

Transaksiya xarajatlari turi	Rasmiy sektor	Xufyona sektor	Izoh
1.Tadbirkorlik faoliyati uchun litsenziya olish	+	-	Norasmiy ishlab chiqarish
2.Yerga egalik qilish yoki uni ijaraga olish huquqini qo'lga kiritish	+	-	Noqonuniy qurilish
3.Tegishli qonunlar va normativlarni bilish va ularga amal qilish	+	-	Xufyona iqtisodiyotning o'yin qoidalariga amal qilish
4.Soliqlarni to'lash	+	-	
5.Kredit olish	+	+	Kredit imtiyozli shartlarda beriladi
6.Shartnomalar shartlarining bajarilishini nazorat qilish tizimi	+	+	Bitimlarni noiqtisodiy nazorat qilish
Jami	6+	2+	

Mazkur jadval shuni yaqqol ko'rsatib turibdiki, iqtisodiyotning xufyona sektorida aksariyat pozitsiyalar bo'yicha faqat tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda transaksiya xarajatlari rasmiy iqtisodiyotga qaraganda ancha past (6+/2+). Masalan: yerga egalik qilish yoki uni ijaraga olish huquqlarining noqonuniy qo'lga kiritilishi imorat soluvchilar uchun bepulga tushmaydi, lekin barcha rasmiy tartib-qoidalar va ushbu transaksyani amalga oshiruvchi instantsiyalar, sarflangan vaqt va boshqa sarf-xarajatlarni hisobga olgan holda nolegitim yo'l ayrim sub'ektlar uchun ancha oson va foydali bo'lib chiqadi. Chunki xufyona iqtisodiyot rasmiy iqtisodiyotdan o'tib bo'linmas to'siq bilan ajralmagan, ko'pchilik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar transaksionalarni xufyona sektor yordamida amalga oshirish mumkin. Shularni inobatga olganda norasmiy sektor faoliyatini cheklash nafaqat qonunchilikni takomillashtirish, balki tadbirkorlik faoliyati yuritish uchun sarflanadigan transaksiya xarajatlarini ham qisqartirib berish muhim ahamiyatga ega.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, qonunlarga itoat etish "bahosi" to'g'ridan-to'g'ri pul xarajatlarinigina emas, balki u yoki bu protseduralarni amalga oshirish uchun ketadigan vaqtni ham o'z ichiga oladi. Aynan shu holat ko'p hollarda xufyona faoliyat yuritish uchun asosiy sabab bo'ladi. Bu yerda muqobil qarorni izlash natijasida iqtisodiyot sub'ektlari davlat ishtirokisiz, ya'ni, xufyona faoliyat olib borish yo'lini tanlaydilar. Demak, olimlarning fikricha, qonunga itoat etishning yuqori bahosi bilan xufyona iqtisodiyot o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Lekin yashirin tarzda faoliyat olib borish ham katta sarf-xarajatlarni bilan bog'liq.

Iqtisodchilar xufyona iqtisodiyot kelib chiqishining iqtisodiy sabablarini bozor xo'jaligi doirasida raqobat muammosi bilan bog'lash mumkin, degan fikrni bildiradilar. Ular xufyona iqtisodiyotni nomukammal raqobatning bir shakli sifatida ko'rish kerak, deb hisoblaydilar. Mukammal bozor munosabatlari shakllanib va rivojlanib borgani sari sog'lom raqobat xufyona iqtisodiyotni siqib chiqaradi. Buning isbotini rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rish mumkin. Ularda xufyona iqtisodiyotning ulushi rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlardagiga qaraganda ancha past.

Davlat iqtisodiyotni samarali boshqara olmas ekan, tadbirkorlikni amalga oshirish uchun yetarli sharoitlar yaratmas ekan, xufyona iqtisodiyot xunuk ko'rinishlarga ega bo'lib, miqyoslari kengayib boraveradi. Xufyona iqtisodiyot miqyoslari, ayniqsa, inqirozlar davrida, yuqori inflyatsiya va valyuta kurslarining keskin o'zgarib turishi, bozor xo'jaligida muvozanat buzilgan sharoitda shiddat bilan kengayib boradi. Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining keyingi guruhiga ijtimoiy omillar kiradi. Xozirgi kundagi jamiyatda bir qator ijtimoiy muammolar mavjud bo'lib, ulardan biri jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishidir. Bu innovatsion iqtisodiyotga o'tishga xos bo'lgan jarayon bo'lib, muammoni hal etishga bo'lgan urinishlar aksariyat jamiyatlarda muvaffaqiyatsiz bo'lmoqda. Jamiyatning tarkibiy tuzilishi xufyona iqtisodiyot ishtirokchilarining potentsial sonini belgilaydi. Chunki, aholining kam ta'minlangan va boshqa guruhlari xufyona sektor doirasiga ko'proq tortiladi.

Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining yana bir guruhiga huquqiy omillar kiradi. Bu tadbirkorlikning huquqiy bazasini takomillashmaganligi bilan bog'liqdir. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, hatto eng rivojlangan mamlakatlarda ham tadbirkorlikning huquqiy bazasini rivojlanishi iqtisodiy jarayonlardan orqada qoladi. Bozor xo'jaligidagi o'zgarishlar bilan mavjud huquqiy baza o'rtasidagi ziddiyatlar xufyona iqtisodiyot sub'ektlari uchun huquqiy sohadagi kamchiliklardan foydalanish imkoniyatini yaratadi. Qonunlar ham xufyona faoliyat turlariga nisbatan turlicha bo'lishi mumkin. Ba'zi holatlarda yirik korporatsiyalar o'zlarining moliyaviy imkoniyatlaridan foydalangan holda qonun chiqaruvchilarga tazyiq o'tkazishlari va ma'lum ijtimoiy guruhlar manfaatlariga mos keladigan qonunlarni qabul qilinishiga harakat qilishlari mumkin.

Xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining boshqa bir guruhiga ma'naviy omillar kiradi. "Tenevaya ekonomika v sisteme rýnochnogo xozyaystva", deb nomlangan darslik mualliflarining fikricha, ushbu omillar tadbirkorlik faoliyatining ma'naviy asoslarini zaifligi bilan belgilanadi. Ularning ta'kidlashlaricha, qonunlar ma'lum davrning ma'naviy-ahloqiy qadriyatlarini o'zida aks ettiradi. Lekin aynan qonunlar orqali amalga oshiriladigan davlat manfaatlari ko'p hollarda jamiyatning ko'pchiligi manfaatlariga mos kelavermaydi, ayrim holatlarda esa ularga zid bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlikning ma'naviy asosi keng bo'lib, ko'p hollarda xo'jalik huquqidan ham muhimroqdir. Yuqorida nomi keltirilgan darslik mualliflari misol tariqasida ikkinchi jahon urushi davrida Germaniyaning natsistlar rejimi bilan xufyona operatsiyalar o'tkazgan shveytsariya banklari faoliyatini keltiradilar. Rasmiy tomondan olib qaraganda bunday faoliyat qonunga zid bo'lmagan, lekin jahon hamjamiyati oldida bu banklar oddiy ma'naviy-ahloqiy tamoyillarni oyoq osti qilganlar. Mana shunday bahoni Germaniyaning yirik korporatsiyalari faoliyatiga ham berish mumkin. Ular ham ikkinchi jahon urushi davrida natsistlar tomonidan bosib olingan hududlardagi minglab kishilarning mehnatidan foydalanganlar. Ayni paytda, deb yozadilar darslik mualliflari, hozirga kelib mana shu korporatsiyalar, bir paytda jamiyatning ma'naviy – ahloqiy tamoyillarni buzganliklarini tan olgan holda,

kishilarga kompensatsiya to'lamoqdalar. Va nihoyat, xufyona iqtisodiyotni kelib chiqish sabablarining oxirgi guruhiga siyosiy omillar kiritiladi. Ushbu omillar siyosiy tizimdagi ziddiyatlar oqibatida yuzaga keladi. Bunda eng muhim, printsiplial masalalardan biri xokimiyat bilan yirik kapital o'rtasidagi munosabatlar masalasidir. Ma'lumki, ularning birlashishi xar narsaga qodir bo'lgan oligarxiyani shakllantiradi. Bu xufyona iqtisodiyotga sifat jihatdan yangi belgilar beradi.

Iqtisodiyot rivojlanishining ob'ektiv ehtiyojlari bilan olib borilayotgan davlat siyosati o'rtasidagi qarama-qarshiliklar ham xufyona iqtisodiyotning shakllanish jarayoniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. O'tgan asrning 20-yillarida AQShda spirtli ichimliklarni iste'mol qilish qonun yo'li bilan taqiqlab qo'yilganligi natijasida xufyona alkogol biznesi rivojlanib ketgan. 80-yillarda shunday holat sobiq Ittifoq davlatlarida ham takrorlangan. 1960-yillarda Hindistonda hukumat qarori bilan past probali tilla bilaguzuklar ishlab chiqarish taqiqlanganligi bois, qisqa vaqt ichida xufyona iqtisodiyotning mamlakat yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 60 foizga yetgan. Hindiston xukumati o'ylamasdan qabul qilingan qarorni bekor qilganidan so'ng iqtisodiyot normal holatiga qayta boshlagan²⁶.

Xufyona iqtisodiyot ijtimoiy ishlab chiqarish bosqichlariga ko'ra xufyona ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash, iste'mol shakllarida namoyon bo'ladi. Xufyona ishlab chiqarish noqonuniy, hisobga olinmagan, yashirin, mayda ishlab chiqarish, sifatsiz mahsulotlar chiqarish, ishlab chiqarish resurslaridan noratsional foydalanishda namoyon bo'ladi. Xufyona iqtisodiyot tovar-pul munosabatlari paydo bo'lgan davrdan boshlab shakllanib va rivojlanib, ochiq iqtisodiyot bilan parallel faoliyat ko'rsatib kelgan. Ayni paytda uning miqyoslari turlicha bo'lgan. Shundan kelib chiqib uni o'rganishga bo'lgan yondashuvlar ham xilma-xildir.

14.2. Xufyona iqtisodiyotga nisbatan huquqiy chora-tadbirlarni amalga oshirish

Ma'lumki, xufyona iqtisodiyotning asosan ikki turi ajratib ko'rsatiladi. Biri korxonalar tomonidan foydani kamaytirib ko'rsatish, yashirish bo'lsa (masalan,

---

²⁶ Shu manba 26 –6.

aholi va korxonalar bilan oldi-berdi ishlarining buhgalteriya hisobotlarda aks etmasligi), ikkinchisi ishchilar daromadining kamaytirib ko'rsatilishidir (masalan, ish haqini "konvert" usulida berish).

O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot darajasi BMT rivojlanish dasturi izlanishlari natijasida YaIMga nisbatan 33 foizdan 48 foizgacha deb baholangan. Aslini olganda, bunday "xufyolanish"ning sharoitga qarab ham yaxshi va ham yomon taraflari mavjud. Biznes yuritish va ishlashga byurokratik va korrupsion to'siqlar mavjud sharoitda iqtisodiyotning xufyona qismida topilgan daromadning katta qismi baribir iqtisodiyotning rasmiy qismida sarflanadi va rasmiy qismda ishlab chiqariladigan tovar va xizmatlarga qo'shimcha talab yaratadi, bu esa iqtisodiy o'sishga turtki beradi. Bundan tashqari, yashirin iqtisodiyot insonlarni ish bilan ta'minlanishida katta rol o'ynaydi.

Shu bilan birga, "yashirin" ishlaydigan ishchilar odatda huquqlari himoyalangan, xavfsizliklari ta'minlanmagan, pensiya tizimidan uzilgan bo'ladilar. Davlat byudjetga tushimlarning kam tushishi natijasida yo'llar, istirohat bog'lari, ko'chalarni yoritish tizimi kabi jamoat inshootlari qurilishiga mablag' kam ajratiladi. Xufyona faoliyat yuritayotganlarning "yuki" rasmiy sektor vakillari bo'yniga tushishi natijasida bozordagi raqobat muhiti buziladi.

Jahon banki tomonidan O'zbekistonda 2019 yilning fevral - sentyabr oylarida 1 239ta tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, biznes yuritishda sog'lom raqobatga norasmiy sektorning ta'siri ikkinchi dolzarb muammo sifatida qayd etiladi. Tadbirkorlarning o'rtacha 15 foizi ushbu muammoni biznes yuritishdagi asosiy to'siq sifatida qayd etishgan. Ushbu muammo kichik va o'rta biznesda (17 foiz) yirik biznesga (10 foiz) nisbatan dolzarbligini qayd etiladi. Keyingi o'rinlarda turuvchi elektr energiya ta'minotidagi yetishmovchilik va Transport logistikasidagi muammolar (8,6 foiz) ham qisman xufyona iqtisodiyot muammosi bilan chambarchas bog'liq.

Tegishli ravishda, jahon mamlakatlari tajribasini o'rganish iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar xufyona iqtisodiyot ko'lamini kamaytirish tarafdori ekanliklarini ko'rsatadi. Jumladan, Xalqaro valyuta jamg'armasi ma'lumotlariga

qaraganda daromadi yuqori mamlakatlarda bunday iqtisodiyot ko'lamini o'rtacha 15 foizni, o'rta daromadlilarda - 28 foizni va past daromadlilarda – 39 foizni tashkil etadi. “Yashirin iqtisodiyot bilan kurashishda “ehtiyotkor” bo'lish va iqtisodiy faollikka zarar yetkazib qo'ymaslik zarur. Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashish tadbirkorlar va ishchilarni jazolash, ular faoliyatiga to'sqinlik qilish degani emas. Bu ayniqsa, pandemiya davrida katta ahamiyatga ega”, deyiladi Prezident murojaatida.

Odatda kam maosh to'lanadigan ish o'rinlari xufyona iqtisodiyotning asosiy qismini tashkil etadi. Agar ularga qarshi to'g'ridan-to'g'ri kurashiladigan bo'lsa, kam ta'minlangan aholi qatlamlari zarar ko'rishi mumkin, daromadlar va talab kamayishi natijasida iqtisodiy o'sish ham sekinlashishi xavfi mavjud. Shuning uchun, jahon tajribasida xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashilayotganda ma'lum tamoyillarga amal qilish to'g'riroq hisoblanadi.

Davlat shunday shart-sharoit yaratishi kerakki rasmiy iqtisodiyotda faoliyat yuritish “xufyonalik”da bo'lishdan yaxshiroq va “xufyonalik”da bo'lish faoliyatni to'xtatishdan yaxshiroq bo'lishi kerak. Bu degani xufyona iqtisodiyotni qisqarish tezligi va ko'lamini o'zining optimal nuqtasiga ega.

Xufyonalikni qisqartirishdagi qattiqqo'llik adolatli qonun normalari joriy qilingandan keyingina amalga oshishi kerak. Zero, ishchilarni “xufyonalik”da ishlashiga soliqlarning balandligi turtki berayotgan bo'lishi mumkin. Shunda ham qattiq kurash normalari joriy etilsa, ishsizlik ko'payadi hamda iqtisodiyotning rasmiy qismi ham zarar ko'radi. Uning ustiga, kam daromadli aholini jazolash siyosiy jihatdan to'g'ri emas. Jahon banki tadqiqot natijalariga ko'ra, 2020 yil holatiga mamlakatimizdagi tadbirkorlarning aksariyati (23 foiz) soliq stavkalarining yuqoriligi biznesni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatayotgan asosiy omil sifatida ko'rishmoqda. Kichik va o'rta biznes (23 foiz) vakillarida soliq stavkalari muammosining dolzarbligi yirik korxonalariga (19 foiz) nisbatan ancha yuqori.

Bir paytning o'zida ochiqlikni ta'minlash va korrupsiyaga qarshi kurashish lozim. Hatto adolatli qonunlar ham korrupsiya darajasi yuqori holatlarda ish bermaydi. Agar odamlar davlatga ishonmasa, jumladan, korrupsiyada shubha

qilgan holda, ular soliqlarni to'lashdan o'zlarini manfaatdor sezmaydilar. Chunki soliqni to'layotgan odam davlat tomonidan davlat xizmatlarining ko'lam va sifati ko'rinishida manfaat kutib qoladi. Xufyona iqtisodiyotning korrupsiya darajasi yuqori mamlakatlarida ulushi kattaligi ham bunga bir dalil. Ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda korrupsiya darajasi kattalashgan sari xufyona iqtisodiyotning ulushi ko'payib borishini ko'rish mumkin²⁷.

O'zbekistonda oxirgi yillarda valyuta bozorini erkinlashtirish, yangi soliq islohotlari hamda 100 ga yaqin ruxsat berish va litsenziyalarni qisqartirish natijasida oxirgi 5 yilda sanoatda norasmiy sektor ulushi 20 foizdan 6 foizga o'sganligi e'tiborga sazovor. Malakatimizda asosiy e'tibor soliq islohotlarini izchil davom ettirib, yashirin iqtisodiyotga rag'bat uyg'otmaydigan soliq stavkalarini joriy etishga qaratilgan. Shu bilan birga, tajribali xorijiy ekspertlarni jalb qilgan holda tadbirkorlarning legal ishlashiga ko'maklashuvchi alohida tuzilma tashkil etish ko'zda tutilmoqda. O'ylaymizki, bu tuzilma soliq stavkalarini optimal darajasi bo'yicha kerakli takliflar ishlab chiqadi va shu bilan birga, bu stavkalar joriy etilgandan so'ng barcha tadbirkorlar uchun bir xil o'yin qoidalari ishlab chiqilishi va amalda ta'minlanishida muhim rol o'ynaydi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bugungi kunga qadar tadbirkorlik sub'ektidan faqatgina 13 foizi onlayn kassa mashinalari bilan ta'minlangan. Bu esa pul mablag'larining bank tizimidan tashqarida aylanishiga shart-sharoit yaratadi. Buning oldini olish maqsadida 5 milliard so'm aylanmaga ega bo'lgan 62 ming korxonani onlayn kassa mashinasidan foydalanishga o'tkazish taklif qilinmoqda. Shu bilan birga, tegishli idoralarga alkogol, pivo, tamaki mahsulotlari ishlab chiqaradigan 10ta yirik korxonada markirovkalash tizimini ishga tushirib, 2021 yildan barcha aktsiz tovari ishlab chiqaruvchilarda bu tizimni joriy qilish vazifasi yuklanmoqda. Qurilish, Sog'liqni saqlash va Oliy ta'lim vazirliklari hamda O'zbekneftgaz, O'zkimyosanoat va banklarda "komplaens" tizimni oxirigacha joriy etish ko'zlanmoqda. Bunday amaliyotlar, o'z navbatida, davlat mulkinging talon-taroj

---

²⁷ Johnson et al. 1997, 1998; Hindriks et al. 1999; Hibbs and Piculescu 2005; Schneider, 2012

bo'lishini oldini oladi va soliq to'lovchilarning majburiyatlarini o'z o'rnida bajarishlariga to'sqinlik qiluvchi to'siqlarni yo'q bo'lishiga sharoit yaratadi.

Bojxona nazoratini kuchaytirishda raqamli texnologiyalarni joriy etish natijasida "inson omili"ni yo'qotish orqali kontrabanda va mahsulotlar bojxona qiymatini sun'iy pasaytirib ko'rsatish holatlariga chek qo'yish mumkin. Import mahsulotlari bazasini soliq idoralari tizimi bilan integratsiya qilib, bojxonadan keyingi nazoratni muvofiqlashtirish imkoni bo'ladi. Bundan tashqari, elektron hisob-fakturaga import bojxona deklaratsiyasini bog'lash orqali tovarlarni iste'molchigacha yetkazishning uzluksiz zanjirini yaratish taklif qilingan. "Bojxona auditi" axborot tizimini ishga tushirish ham xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashish vositasi hisoblanadi.

2020 yil holatiga mamlakatimizda iqtisodiyotda band bo'lgan 13,5 million aholining atigi 4,9 millioni daromad solig'i to'lovchisi hisoblanadi. Norasmiy bandlik darajasi qurilish, savdo va umumiy ovqatlanish, transport va boshqa xizmat ko'rsatish sohalarida yuqoriligicha qolmoqda. Bu esa yashirin iqtisodiyotni tarmoqlar va sohalar bo'yicha tahlil qilish ishlarini takomillashtirishni talab etadi. Raqamli iqtisodiyotga o'tish xufyonalik ko'lamini kamayishi, hamma uchun bir xil raqobat muhiti yaratilishiga, davlat tushumlarining ko'payishi natijasida ijtimoiy ob'ektlar va ijtimoiy himoya tizimiga ajratiladigan mablag'larning ko'payishiga olib keladi. Keyingi sifatida esa xufyona iqtisodiyotga nisbatan huquqiy chora-tadbirlarni amalga oshirishni keltirish mumkin.

Mamlakatimizda yashirin iqtisodiyot darajasini pasaytirish, tadbirkorlik faoliyatini yuritish, shu jumladan, tartibga solish va ma'muriy yukni kamaytirish hisobiga teng raqobat sharoitlarini yaratish, soliq qonunchiligi talablariga rioya qilish tartib-taomyillarini avtomatlashtirish va uning tartibini soddalashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.10.2020 yildagi "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-sonli farmoni qabul

qilindi²⁸. Farmonga ko'ra, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha maxsus komissiya hamda yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha hududiy komissiyalar tashkil etilgan. Maxsus komissiyaning vazifasi sifatida yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish belgilangan. Shuningdek, komissiyaning vazifalari qatoriga qo'yidagilar kiradi:

- biznesning "xufyonalik"dan chiqishini rag'batlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, soliq rejimini soddalashtirish hamda naqdsiz to'lovlarni kengaytirish choralarni ko'rish;

- qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlarni shakllangan biznes yuritish amaliyotiga moslashtirish;

- soliq va bojxona ma'muriyatchiligi vositalari hisob va tushumlarning to'liqligiga, shu jumladan, soliqlardan bo'yin tovlagan jismoniy va yuridik shaxslarni aniqlash va javobgarlikka tortishga qaratilishini ta'minlash;

- yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashish faoliyatini "pulni yuvish"ga qarshi kurashish sohasidagi tashkilotlar faoliyati bilan muvofiqlashtirish;

- ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashishga keng jamoatchilikni, ommaviy axborot vositalarini jalb qilish, jamiyatda yashirin iqtisodiyotga murossasizlik hissini shakllantirish, legal biznes yuritishning nufuzini oshirish.

Yashirin iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurashishda vazirlik va idoralarning faoliyat samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish hamda soliq va bojxona ma'muriyatchiligini takomillashtirish bo'yicha "yo'l xarita"si ham tuzilgan va vazirlik va idoralarning rahbarlariga "yo'l xaritasi"ning o'z vaqtida va to'liq ijro etilishi yuzasidan shaxsiy javobgarlik yuklatilgan. Ushbu farmonda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O'zbekiston Milliy axborot agentligi va O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasiga ham alohida vazifalar yuklatilgan.

---

²⁸ <https://www.lex.uz/docs/5073459>

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 20.06.2020 yildagi "O'zbekiston respublikasida "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 394-sonli qarori²⁹ xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashishning huquqiy asoslaridan hisoblanadi. Qarorda "yashirin iqtisodiyot" sub'ektlarini aniqlash mexanizmlarini takomillashtirish, tashqi savdoda "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish bo'yicha samarali tizimni joriy etish, "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish bo'yicha keng targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil qilish vaziflari belgilab qo'yilgan. Shuningdek, qarorda belgilanib qo'yilgan iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va markirovkalash, iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini oshirish hamda bank xizmatlarining ommabopligini oshirish vaziflarini amalga oshirish ham xufyona iqtisodiyotni keskin kamaytirishga xizmat qiladi.

14.3. Xufyona iqtisodiyot turlari va ularga qarshi kurashish usullari

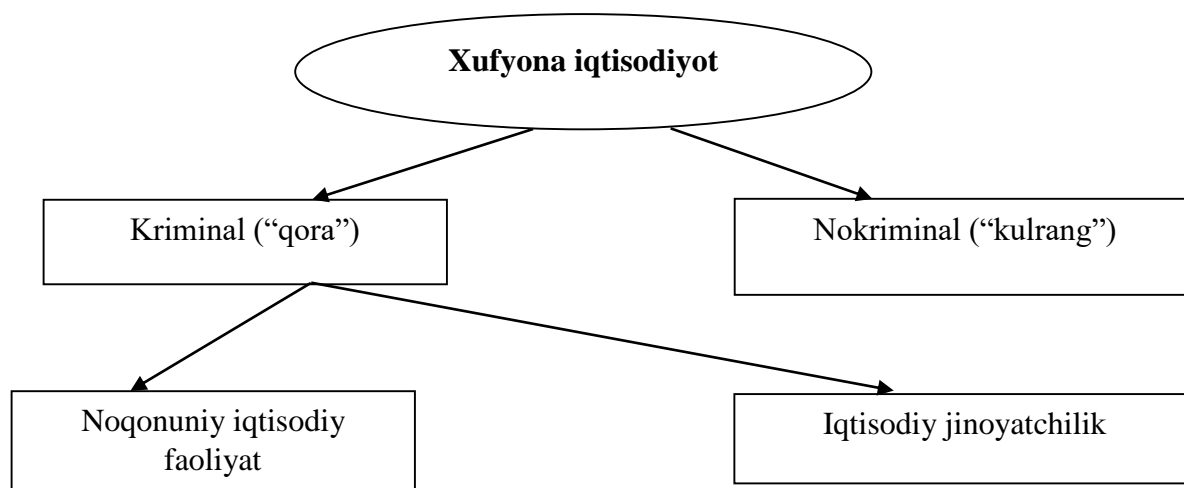
Tadqiqotchilarning katta bir qismi xufyona faoliyat va xufyona iqtisodiyotni o'rganishga huquqiy jihatdan yondashadilar (24-rasm). Ushbu yondashuv tarafdorlari xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishda qonunning buzilishini asosiy mezon qilib oladilar. Xufyona iqtisodiyotni ikkiga ajratadilar: kriminal ("qora") va nokriminal ("kul rang"). Bunda biror bir faoliyatni davlatdan yashirish faktini ikki turdagi motiv bilan bog'liq, deb hisoblaydilar. Shunday qilib nokriminal ("kul rang") iqtisodiyotda daromadlar (yoki xarajatlar) yashiriladi, kriminal ("qora") iqtisodiyotda faoliyatning o'zi yashiriladi. O'z navbatida kriminal iqtisodiyot doirasida ikkita tarkibiy qism ajratiladi: noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyati va iqtisodiy jinoyatchilik.

Noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyatiga biznes ko'rinishida tashkil etilgan, qonun yo'li bilan taqiqlangan faoliyat turlarini kiritish mumkin. Noqonuniy (yashirin) ishlab chiqarish faoliyatiga quyidagilarni kiritish mumkin:

---

²⁹ <https://www.lex.uz/docs/4864136>

- qurol ishlab chiqarish va sotish;
- narkobiznes;
- qimor o'yinlari;
- kontrabanda va b.

24-rasm. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga bo'lgan huquqiy yondashuv³⁰

Iqtisodiy jinoyatlar iqtisodiy sohadagi jinoyatlar bo'lib, ular ishlab chiqarishga bevosita aloqasi bo'lmagan va g'arazli maqsadlarni ko'zlab qilingan iqtisodiy jinoyatlardir:

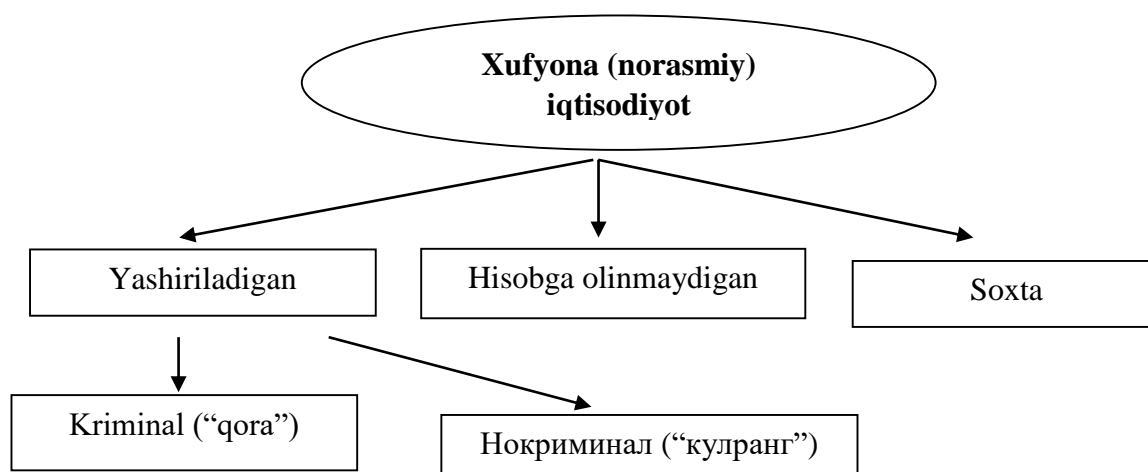
- g'arazli maqsadlarda xizmat mansabini suiste'mol qilish (poraxo'rlik);
- firibgarlik;
- o'g'rilik;
- ta'magirlik (reket) va b.

Rus olimlari Yu.N.Popov va M.E.Tarasovlarning yozishicha, kriminal iqtisodiyotning ushbu turi iqtisodiyotga bevosita tegishli bo'lmay, jinoyatchilikning bir turi hisoblanadi. Lekin shu bilan birga iqtisodiy jinoyatchilik katta iqtisodiy zarar keltiradi va aynan shuning uchun ham kriminal iqtisodiyotning bir qismi sifatida qaraladi. Bundan tashqari, xufyona iqtisodiyot sohasi o'zining yuqori daromadliligi va sub'ektlarining huquqni himoya qilish organlariga murojaat qila olmasliklari

³⁰ Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства . «ДЕЛО», «ЭКОНОМИКА». М., 2005, с.28

bois, iqtisodiy jinoyatchilik uchun yaxshi muhit bo'lib hisoblanadi. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga bo'lgan statistik yondashuv xufyona iqtisodiyotni rasmiy statistikadan yashirilgan faoliyat sifatida tavsiflaydi (11.3-rasm).

Rasmiy iqtisodiyot – bu davlat tomonidan kuzatiladigan va nazorat qilinishi mumkin bo'lgan iqtisodiyot bo'lsa, yashirin yoki norasmiy iqtisodiyot – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo'jalik munosabatlari yig'indisi bo'lib hisoblanadi.

25- rasm. Xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishga bo'lgan statistik yondashuv ³¹

Real xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar davlat organlaridan ongli ravishda, ataylab yashirilishi yoki milliy statistika tizimida qamrab olinmasligi mumkin. Bundan tashqari soxta iqtisodiyot ham mavjud bo'lib, unda faoliyat faqat qog'ozda amalga oshiriladi. Statistik hisob-kitoblardan tadbirkorlik faoliyatining turli elementlari to'g'risidagi ma'lumotlar yashirilishi yoki ongli ravishda ma'lumotlarni buzib ko'rsatilishi mumkin:

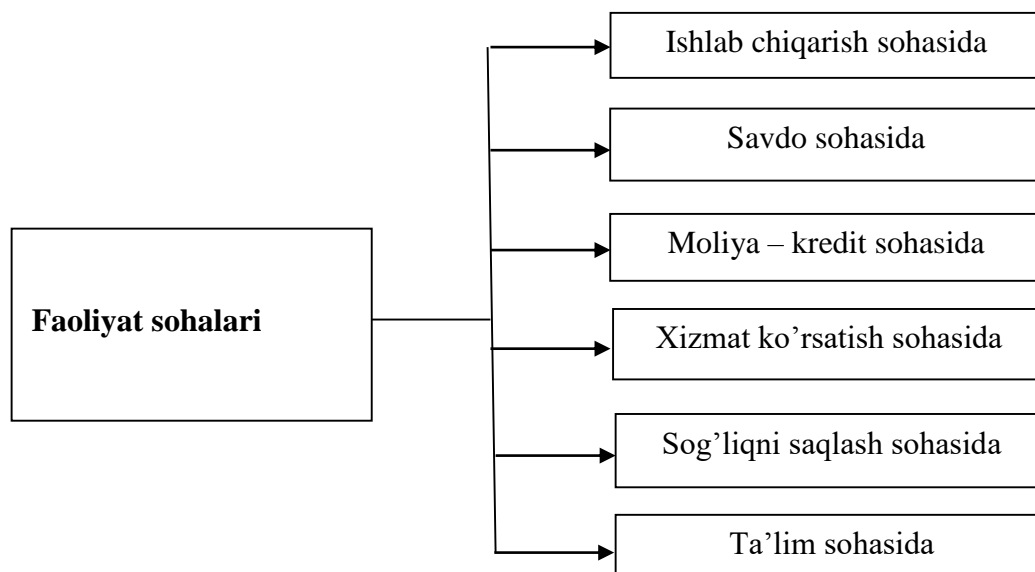
- korxonani yashirish (ro'yhatdan o'tkazmasdan yoki litsenziya olmasdan xo'jalik faoliyatini amalga oshirish);
- xo'jalik operatsiyalarini yashirish (ularni shartnoma va hisobotlarda aks ettirmaslik);

³¹ Манба: Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства . «ДЕЛО», «ЭКОНОМИКА». М., 2005, с.28

- ishchi kuchini yashirin ravishda yollash (ishchi kuchini mehnat shartnomalarini rasmiylashtirmasdan yollash), mehnat sharoitlari to'g'risidagi ma'lumotlarni (ish haqi, pensiya va sug'urta to'lovlari, texnika xavfsizligi, ish vaqti va b.) buzib ko'rsatish;

- daromadlarni yashirish (soliq to'lashdan qochish).

Yuqorida keltirilgan yondashuvlarni muhim ekanligini tan olgan holda, "Теневая экономика в системе рыночного хозяйства" darsligining mualliflari xufyona iqtisodiyotni turlarga ajratishda kompleks ijtimoiy-iqtisodiy yondashuvdan foydalanish zarur, degan fikrni bildiradilar. Mana shunday yondashuv zarurligini asoslagan holda, darslik mualliflari rasmiy-huquqiy yondashuv xufyona iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini ochib bera olmaydi va bu o'z navbatida davlat va jamiyatning unga ta'sir ko'rsatishda qo'llaniladigan vositalarini chegaralanishiga olib keladi, degan fikrni bildiradilar³².

26- rasm. Xufyona iqtisodiyotning iqtisodiy faoliyat sohalari bo'yicha tasniflanishi

Ularning fikricha, bunday yondashuv, yuqorida keltirilgan yondashuvlarga xos bo'lgan belgilarga ega bo'lish bilan birga, ulardan muhim xususiyatlari bilan ham farq qiladi. Ushbu yondashuv quyidagi mezonlar guruhini o'z ichiga oladi:

³² Попов Ю.Н., Тарасов М.Е. Теневая экономика в системе рыночного хозяйства. «ДЕЛО», «ЭКОНОМИКА». М., 2005, с.33

- huquqiy;
- statistik;
- iqtisodiy;
- ijtimoiy;
- ma'naviy.

Xufyona iqtisodiyotni tasniflash uchun yana bir nechta aniq mezonlar taklif etadilar. Xufyona iqtisodiyotning sub'ektlari bo'yicha, faoliyatning maqsad va motivlari bo'yicha, oqibatlar va zarar miqyoslari bo'yicha, davlatning javobgarlik darajasi bo'yicha, aholining munosabati bo'yicha mezonlar orqali tasniflashni taklif etadilar. Mutaxassislar ta'kidlashlaricha, tadbirkorlikning tarkibidan, mulk shakllaridan, keltiradigan zarar miqyoslaridan kelib chiqqan holda xufyona iqtisodiyotni tasniflash ham ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. Ularning fikricha, xufyona iqtisodiyot agentlari (qatnashchilari) orasida eng ko'p sonligi kichik biznes bo'lsa, ijtimoiy va iqtisodiy zarar keltirishi bo'yicha shubhasiz yirik kapital (oligarxlar) birinchi o'ringa chiqadi.

Demak, xufyona faoliyatni oldini olish va uni ochiq faoliyatga aylantirish mamlakat iqtisodiyotining xavfsizligini ta'minlaydi, barqaror iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratadi. Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurash usullari hamda vositalarini belgilash uchun, avvalombor, uning ko'lami va dinamikasini aniqlash lozim bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot ko'lamlarini aniqlashda quyidagi usullardan foydalaniladi: Indikatorlar usuli. Ularning tarkibida to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita (egri) usullar mavjud. To'g'ridan-to'g'ri usullar maxsus kuzatuv, so'rovlar o'tkazish, ayrim soliq to'lovchilar daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nomuvofiqliklarni aniqlash maqsadida tekshirishlar, tahlillar o'tkazishni o'z ichiga oladi. Bilvosita (egri) usullar bandlik ko'rsatkichlari bo'yicha monetar usullarni o'z ichiga oladi. Yengil modellashtirish usuli, ya'ni, determinantlarni baholash. Ushbu usulda xufyona iqtisodiyotni aniqlashtiruvchi jami ko'rsatkichlar tanlab olinib, uning nisbiy hajmlari hisoblanadi.

Strukturaviy tarkibiy usullarda turli ishlab chiqarish tarmoqlarida xufyona iqtisodiyot hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar, axborotlardan foydalaniladi. Aralash

usullarda xufyona iqtisodiyot hajmlariga bog'liq o'lchovlardan, ya'ni, determinant va indikatorlarni hisobga olgan holda modellar yaratiladi. Xufyona iqtisodiyotni baholashda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni integral baholash usuli. Rasmiy statistika ko'rsatkichlarini, turli qayta va qo'shimcha hisoblashlar asosida xufyona iqtisodiyot va uning alohida elementlarini baholash³³. Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- radikal-liberal, ya'ni, dastlabki jamg'arilgan kapital eng yuqori sur'atlariga maqsadli cheklovlar belgilash yo'li;

- repressiv usullar xufyona iqtisodiy faoliyatga qarshi huquq-tartibot, xavfsizlik organlari faoliyatini kengaytirish va kuchaytirishni taqozo etadi;

- biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash bo'yicha qonunchilikni takomillashtirish bilan huquqiy chora-tadbirlar majmui. Xufyona iqtisodiy faoliyatga qarshi kurashning eng muhim yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- noqonuniy biznes va tadbirkorlikning oldini olish hamda barham berish;

- yolg'on tadbirkorlikka qarshi kurash.

Tijorat maqsadida sotib olish - davlat va xo'jalik boshqaruvida faoliyat ko'rsatayotgan mansabdor shaxslarga noqonuniy tarzda pul, qimmatli qog'ozlar, bosh mulkiy qiymatlarni o'z xizmat mavqeidan kelib chiqqan holda ko'rsatgan xizmati, ya'ni, tijorat yoki bank sirini oshkor qilgani, pora beruvchiga noqonuniy hatti-xarakati uchun sharoit yaratib berishi, hisoblanadi. Jinoiy yo'llar bilan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi ta'sir mexanizmini yaratish. Yolg'on bankrotlikka qarshi qonunchilikda belgilangan javobgarlikni yanada oshirish. Jismoniy va yuridik shaxslarning bojxona to'lovlarini to'lashdan bo'yin tovlashlariga qarshi chora-tadbirlarni, jazo choralarini qo'llash. Kontrabanda, mamlakatga tovarlarni noqonuniy tarzda olib kirish va tashqariga noqonuniy tarzda tovarlarni olib chiqib ketishga qarshi kuchli tizimni qaror toptirish³⁴.

---

³³ Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность: Ростов на Дону: Феникс, 2007. -С-171.

³⁴ Ланд П. Организованная преступность тайная история самого прибыльного бизнеса в мире: пер с англ. – М.: АСТ: Астрель, 2005 –С 11-43; Қобилов Ш.Р. Глобаллашув ва хавфсизлик. –Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 2006. 27-38-бетлар.

Asosiy tayanch tushunchalar

Xufyona iqtisodiyot, kuzatilmagan iqtisod, qora iqtisodiyot, korrupsiya, soliqdan qochish, narkobiznes, terrorizm iqtisodiyoti, kulrang iqtisodiyot, iqtisodiy jinoyatchilik, norasmiy iqtisodiyot.

Takrorlash uchun savollar

1. “Xufyona, norasmiy, rasmiy iqtisodiyot” tushunchalarining mazmuni va farqli xususiyatlarini tushuntirib bering.
2. Xufyona iqtisodiyotning qanday shakllari mavjud?
3. Xufyona iqtisodiyot va korrupsiyaning milliy iqtisodiyotga qanday tahdidlari mavjud?
4. Xufyona iqtisodiyot hajmi va dinamikasi qanday o'lchanadi?
5. Xufyona iqtisodiyotga qarshi kurash qanday usullarda olib boriladi?
6. O'tish iqtisodiyotida jinoiy xufyona iqtisodiyot qanday xususiyatlarga ega?
7. Yangi davlat sharoitida jinoiy xufyona va korrupsiyaga qarshi qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim bo'ladi?
8. Xufyona iqtisodiyotda Jahon bankining roli nimalardan iborat?
9. Valyuta bozorini va soliq islohatlari to'g'risidagi qanday o'zgarishlarni bilasiz?
10. Xufyona iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurashda “raqamli iqtisodiyot”ning ahamiyati nimalardan iborat?

XV-BOB. O'ZBEKISTONDA KORRUPTSIYAGA QARSHI KURASHNING ME'YORIY-HUQUQIY ASOSLARI

15.1. Korruptsiyaning vujudga kelish sabablari va iqtisodiy oqibatlari

Korruptsiya lotincha (sorrupcio) so'zidan olingan bo'lib, buzilish degan ma'noni anglatadi. Korruptsiya faqat bir ko'rinishda namoyon bo'ladigan hodisa bo'lmay, u jamiyat hayotining turli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini qamrab oladi. O'z tabiatiga ko'ra turlicha bo'lgan yuzaga kelish va qayta tiklanish mexanizmlari bilan tavsiflanadi.

Korruptsiya hodisasini tadqiq qilgan barcha tadqiqotchi hamda siyosatchilar uning axloqsizlik ekanligi va har qanday mamlakatning iqtisodiy va demokratik taraqqiyotiga ziyon yetkazishini tan oladilar. Ijtimoiy-iqtisodiy fanlarda ushbu hodisa jamiyat va iqtisodiyot institutlari tizimidan tashqaridagi ma'naviy jinoyat sifatida o'rganiladi. Uning tabiati, funksiyalari, jamiyat va iqtisodiyotga yetkazadigan zararlari to'g'risidagi fikrlar bilan cheklanib qolinmoqda.

Korruptsiya ommaviy imkoniyatlardan shaxsiy manfaatlar yo'lida foydalanishni anglatadi. Hozirgi davr xalqaro me'yoriy hujjatlarida korruptsiyaning turlicha talqinlari keltirilgan. BMTning korruptsiyaga qarshi xalqaro kurash to'g'risidagi hujjatlarida, korruptsiya shaxsiy manfaat uchun davlat hokimiyatini suiste'mol qilish, deb ta'rif beriladi.

O'zbekiston Respublikasining Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi Qonunining 3-moddasida Shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etishi³⁵-deb, ta'rif beriladi.

Korruptsiya – ijtimoiy fenomen, jamiyat va ijtimoiy munosabatlar natijasi, ijtimoiy va xo'jalik faoliyatini boshqarish funksiyasining o'ziga hosligidan kelib chiqib vujudga keladi va mavjud bo'ladi, ya'ni aynan shunday holatda mansabdor

---

³⁵ O'zbekiston Respublikasining Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi qonuni. www.lex.uz

shaxsda jamiyat va davlat manfaatlarini emas, balki o'z shaxsiy g'araz niyatidan kelib chiqib resurslarni tasarruf etish va qarorlar qabul qilish imkoniyati vujudga keladi. Demak, korrupsiya murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lib, uning ko'rinishi, shakli o'zgarishi bilan hajmi qisqarmaydi. Hozirgi vaqtda korrupsiya milliy xavfsizlikka tahdid solayotgan asosiy xavf bo'lib, iqtisodiyot rivojlanishiga asosiy to'siq, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan harakatlarga qaramay ijtimoiy barqarorlikning saqlanishi va chuqurlashuviga ta'sir qiluvchi omildir.

Korrupsiya iqtisodiy qonunlarning erkin harakatlanishini cheklaydi, xalqaro hamjamiyat oldida mamlakat nufuzini tushiradi. Haqqoniy va ijtimoiy yo'naltirilgan biznes bozordan siqib chiqariladi, chunki korrupsiya bunday biznesni norentabel qilib qo'yadi. Korrupsiya o'ta moslashuvchan xususiyatga ega bo'lib, shaklini o'zgartirib takomillashib, ijtimoiy huquqiy tizimdagi bo'shliqlar, kamchiliklardan ustalik bilan foydalanadi. Korrupsiya davlat va jamiyat hayotida quyidagi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi.

Birinchidan, insoniyat hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadigan – demokratiya va demokratik institutlarning mustahkamlanishiga salbiy ta'sir qiladi, ya'ni ularga jiddiy putur yetkazadi.

Ikkinchidan, jamiyat taraqqiyoti uchun eng muhim omil – tinchlik, osoyishtalik, adolat, qonun ustuvorligi kabi ijtimoiy-huquqiy qadriyatlarning buzilishiga olib keladi.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarining buzilishi, sog'lom raqobatning bozordan siqib chiqarilishi, yashirin iqtisodning paydo bo'lishi va rivojlanishiga zamin yaratadi.

To'rtinchidan, jamiyatda nosog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitning shakllanishiga sabab bo'lib, demokratik davlatning eng muhim huquqiy tamoyillarining buzilishiga olib keladi.

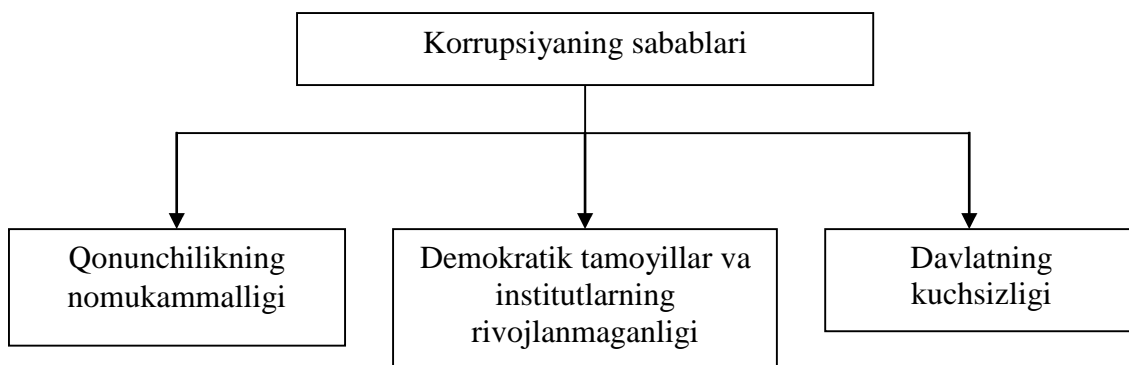
Korrupsiya tushunchasi poraxo'rlik tushunchasidan kengroq ma'noni anglatadi. Ushbu tushuncha poraxo'rlikni (biror-bir shaxsning kasbi taqozo qiladigan majburiyatidan chekinganligi uchun mukofot berish) va nepotizm (shaxsiy munosabatlar asosida homiylik qilish) hamda shaxsiy manfaatlar uchun foydalanish

maqsadida jamoat mablag'larini noqonuniy o'zlashtirishni anglatadi. Korrupsiyaga o'zi yoki shaxsiy munosabatlar yo'lga qo'yilgan boshqa shaxslar uchun qandaydir ustunliklarga ega bo'lish maqsadida tomonlarning mustaqillik tamoyillariga atayin rioya qilmaslik. Bunday ta'rif korrupsiya xufyona iqtisodiyotning bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi, degan fikrni tasdiqlaydi.

Korrupsiya - xavfsizlikka tahdid soluvchi hodisa va xufyona iqtisodiyotning ko'rinishidir. Shuning uchun korrupsiyani iqtisodiy hodisa sifatida talqin etishda deyarli bahs-munozaralar yo'q. Uning davlat amaldorlarining poraxo'rlik faoliyatidan iboratligi va jamiyatga katta zarar yetkazadi. Poraxo'rlikni uch subyektli munosabatlar: pora oluvchilar, pora beruvchilar va ular o'rtasidagi vositachilar kiradi. Pora oluvchilar davlat amaldorlari bo'lsa, uni beruvchilar amaldorlar marhamatiga muhtojlardir. Vositachilik vazifasini esa ayrim shaxslar va yashirin tashkilotlar amalga oshiradilar.

Korrupsiyaning iqtisodiy mohiyati va huquqiy baholanishida farqlar mavjud bo'lib, iqtisodiy jihatdan, bu erkin bozor qonun-qoidalariga mos kelmaganidan yashirincha yuz beradi. Bu munosabatda barcha korrupsiyalashgan guruhning manfaati uyg'unlashadi. Amaldor xizmatiga talab bo'lganidan, uni sotadi. Bu yerda pora yashirin xizmat haqi shakliga kiradi. Poraxo'rlikda ham bozor munosabati bor, lekin bu tor egoistik manfaatga bo'ysunuvchi munosabat bo'lganligi sababli uni jamiyat tan olmaydi, chunki bu yerda ayrim shaxslar yoxud guruhlar manfaatining amalga oshishi boshqalar manfaati hisobidan bo'ladi. Shuning uchun buni jamiyat qabul qilmaydi va natijada u yashirin tus oladi. Yuridik qonunlarda aks etgan qoidalarnigina jamiyat qabul qiladi. Shuni nazarda tutib, korrupsiyani huquqiy jihatdan g'ayriqonuniy, qonunlar man etadigan iqtisodiy faoliyat deb aytish mumkin. Korrupsiya - global hodisa, undan zarar ko'rmagan mamlakat yo'q, lekin bu mamlakatlarda korrupsiyalashuv darajasi turlicha bo'lib, bunday holat uning ildizlari chuqurligidan dalolat beradi.

Korrupsiyaning sabablarini umumlashtirgan holda quyidagilarni keltirish mumkin.

27-rasm. Korrupsiyaning asosiy sabablari

Mutaxassislar fikricha, korrupsiyaning mavjudligini iqtisodiy tizimning o'zidan qidirish kerak. Korrupsiya iqtisodiy hodisa sifatida namoyon bo'lar ekan, demak, uning iqtisodiy ildizlarini topish kerak bo'ladi. Bu ildizlar pul munosabatlarining o'zidadir. Pul universal to'lov vositasi, uni hamma operatsiyalar uchun qabul qilinadi, pul boyligining timsoli, boylig to'plashning eng qulay shakli. Pulni saqlash xavfsiz, uni xohlagancha jang'arish mumkin. Pul likvidligi eng yuqori bo'lgan aktivdir. Likvidlikni esa pulning qadr-qimmati ta'minlaydi. U ko'zga ko'rinmas moliyaviy aloqalar o'rnatish imkonini beradi. Pulning likvidligi muhim bo'lganidan, pora berishda qattiq valutar ishlatiladi, chunki ularning qadri barqaror bo'lgani uchun jang'arish vositasi bo'la oladi. Pul bozor munosabatlarining mahsuli, shu sababli pul munosabatlarining rivojlanishi korrupsiyani oziqlantiradi.

Natural ishlab chiqarish sharoitida poraxo'rlik moddiy shaklda bo'lishi mumkin, uni ko'zdan yashirib bo'lmaydi. Pul munosabatlari esa yashirin munosabat o'rnatish imkonini beradi. Shunday qilib, korrupsiyaning obyektiv sababi pulning yuksak likvidlik xususiyatidadir. Bunday xususiyat pul fetishizmini, ya'ni uni ilohiylashtirishni, unga sig'inishni yuzaga keltiradi, pul hamma narsani hal qiluvchi kuchga ega, degan tasavvurni paydo qiladi. Bu esa ochko'zlikni keltirib chiqaradi, uni g'ayriqonuniy yo'l bilan topa olish imkoniyati bor kishilarni korrupsiyalashgan kishilarga aylantiradi.

Poraxo'rlik yoki korrupsiya harakatlari shaxsga uning o'z vazifalarini bajarishida ta'sir ko'rsatish va uni yuz bergan vaziyatlarda yuqori ma'naviy odam nohalol deb hisoblaydigan xatti-harakatlarga og'dirish maqsadini ko'zlab amalga

oshiriladi.

Poraxo'rlik quyidagicha tavsiflanishi mumkin:

a) mansabdor shaxsga yoki ishtirokchiga o'z lavozim vazifalarini bajarishlarida biror-bir harakatni yoki harakatsizlikni amalga oshirishlari uchun shaxsan yoki vositachilar orqali bevosita mansabdor shaxs yoxud boshqa jismoniy yoki yuridik shaxsga biror-bir noqonuniy ustunlikni va'da qilish, taklif qilish yoki taqdim qilish;

b) ishtirokchi tomonidan o'z lavozim vazifalarini bajarishida mansabdor shaxs biror-bir harakatni yoki harakatsizlikni amalga oshirishi uchun shaxsan yoki vositachilar orqali bevosita o'ziga yoxud boshqa jismoniy yoki yuridik shaxsga biror-bir noqonuniy ish ustidan tamagirlik qilinishi yoki qabul qilinishi.

Pora – har doim ham naqd pul mablag'lari berilishini anglatmaydi. Agar qaror qabul qilishga ta'sir ko'rsatish uchun mo'ljallangan bo'lsa, sovg'alar, mehmondo'stlik harakatlari va vaqtichog'lik taqdim qilishlar ham pora bo'lishi mumkin.

Bozor tizimining mukammal emasligi, uning mexanizmlarida uzilishlar bo'lib turishi korrupsiyaning keng yoyilishi uchun qulay sharoit hozirlaydi.

Demak, bozor munosabatlarining takomillashtirilishi korrupsiyaga qarshi kurashning eng ma'qul yo'li bo'lib hisoblanadi.

Korrupsiyaning obyektiv sabablaridan biri, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va shunga bog'liq holda biznesni rivojlantirish muammolarini hal qilish davlat amaldorlariga bog'liq bo'lishidir. Davlatning iqtisodiyotga ta'siri iqtisodiy, huquqiy va ma'muriy usullar orqali yuz beradi. Bu usullarning qo'llanilishi amaldorlar faoliyatiga bog'liq.

Davlatning ruxsat berish funksiyasi haddan tashqari keng doirada saqlanib qolishi ham korrupsiyaning ildizlaridan biridir. Davlat qo'lidagi subsidiyalar, soliqlar, imtiyozli litsenziyalar, kvotalar, preferensiyalar va buyurtmalar kabi vositalar biznesni tartibga solib turishda qo'llaniladi. Ulardan kimning bahramand bo'lishi amaldorlarning munosabatiga bog'liq bo'ladi. Iqtisodiy faoliyatdan yaxshi natijaga erishish uchun tadbirkorlar pora berish yo'li bilan amaldorlarni sotib olish va shu orqali imtiyozlarga ega bo'lishga intiladilar. Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi zarur ekanligi va ayni

vaqtda korrupsiyani yuzaga keltirishi iqtisodiyotdagi ziddiyatli holatdir.

Korrupsiyaning kelib chiqish sabablarini aniqlashda ko'pchilik tadqiqotchilar davlat qonunlarining nomukammalligiga urg'u beradilar. Qonunlar odatda real hayotdagi o'zgarishlardan orqada qoladi, shu sababli, ular tez-tez o'zgartirilib, to'ldirilib turiladi. Mukammal hisoblangan qonunlar vaqt o'tishi bilan nomukammal bo'lib qoladi, chunki real hayot ilgari ketadi. Nomukammal qonun real hayot talabidan ortda qolgan va kelajakni to'liq aks ettirmaydigan qonundir. Bunday qonunlar yaxshi ishlamaydi, natijada korrupsiyaga yo'l ochiladi.

Korrupsiyani lobbizm ham keltirib chiqaradi, biroq, har qanday lobbizm ham bunga olib kelmaydi. Ruxsat berilgan, jamiyat tan oladigan lobbizm borki, u ochiq bozor aloqalariga tayanadi. Bunda u yoki bu guruh shaxslar yoxud firmalar manfaatiga mos keladigan, jamiyat uchun zararsiz bo'lgan qarorlarni davlat idoralari tomonidan qabul qilish zarurligini asoslash va bunga ko'maklashish bilan bog'liq lobbizm korrupsiyani keltirib chiqarmaydi. Ammo shu bilan birga, xufyona lobbistik xizmatlar borki, ular individual va korporativ manfaatlarni himoya qilgan holda boshqalar manfaatiga zid ishlarning amalga oshirilishini bildiradi. Shunday bo'lganda g'ayriqonuniy lobbizm paydo bo'ladi.

Yuqori likvidli aktivlarning mavjudligi va davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, demokratiya darajasining pastligi korrupsiyaning obyektiv sabablari bo'lsa, aholi ma'naviyatining darajasi va axloq-odobi, demokratiya qoidalariga sodiqligidagi nuqsonlar korrupsiyaning subyektiv sabablariga kiradi. Subyektiv munosabat korrupsiyani kuchaytirishi yoki zaiflashtirishi mumkin, biroq korrupsiyani tag-tomiri bilan yo'qota olmaydi. Chunki uning ildizlari iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish darajasiga borib taqaladi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni jadallik va qat'iyat bilan amalga oshirish talab etiladi. Shuningdek, quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz:

- korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirib borish;
- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni sodir etganlik uchun javobgarlikning

muqarrarligi prinsipini amalda ta'minlash;

- normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining korrupsiyaga qarshi ekspertizasini o'tkazish amaliyotini yanada takomillashtirish;

- korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etganlar uchun aholi ichida sayyor sud majlislarini ko'paytirish va ko'rgazmali sud majlislarini uyushtirish;

- mas'ul lavozimlarga tavsiya etilayotgan nomzodlarga talablarni kuchaytirish;

- davlat xizmatining nufuzini, davlat xizmatchilarining maoshini va mas'uliyatini oshirish;

- aholi o'rtasida jamiyatda huquqiy ongini, huquqiy madaniyatni yuksaltirishga va qonuniylikni mustahkamlashga qaratilgan huquqiy targ'ibotga doir chora-tadbirlarning sifati va miqdorini yanada oshirish;

- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan ta'sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning o'z vaqtida oldi olinishini, aniqlanishini va ularga chek qo'yilishini ta'minlashga, ularning oqibatlarini, shuningdek, ularga imkon beruvchi sabablar va shart-sharoitlarni bartaraf etishga doir majmualiy tadbirlar ishlab chiqish;

- davlat organlarining mansabdor shaxslari ustidan keng jamoatchilik nazoratini o'rnatish;

- sudlar va ommaviy axborot vositalarining mustaqilligini ta'minlash;

- yurist kadrlarni tayyorlash tizimini tubdan qayta isloh etish;

- mansablar sotilishining oldini olish, oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarining haqqoniy bo'lishiga erishish va boshqalar.

Korrupsiyaviy jinoyatlarning iqtisodiy sabablariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- birinchidan, iqtisodiy beqarorlik. Bu, avvalo inflatsiyada namoyon bo'ladi, ya'ni pul mablag'larining qadrsizlanishi tufayli davlat va mahalliy davlat organlari xizmatchilarining har qanday daromad manbalarini izlashlariga sabab bo'ladi;

- ikkinchidan, juda yuqori daromadga ega bo'lganlar tabaqasining shakllanishi, ularning erkin mablag'lari mansabdor shaxslarni sotib olish uchun ishlatiladi;

- uchinchidan, samarali bozor raqobatining yo'qligi asossiz ravishda juda ko'p daromad olish imkonini beradi;

- to'rtinchidan, davlat mansabdor shaxslari va xizmatchilari maoshining kamligi.

Korrupsiya jinoyatchiligining siyosiy sabablari va sharoitlari:

a) aholi aksariyat qismining hokimiyatdan, mulkni boshqarishdan, qonun ijodkorligi va uni qo'llash amaliyotidan chetda ekanligi;

b) jinoiy guruhlar vakillarining davlat hokimiyati va boshqaruvi organlariga kirib qolganligi;

d) markaziy va mahalliy organlar xizmatchilari sonining asossiz ravishda haddan tashqari ko'pligi.

Korrupsiyaviy jinoyatchilikning tashkiliy xususiyatdagi sabablari va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlar:

1) Korrupsiyaga qarshi kurashga qaratilgan huquqiy normalarning ko'lami amaliyotning nisbatan yangiligi;

2) Korrupsiyaviy huquqbuzarlikning ma'muriy va jinoyat statistikasining to'la va obyektiv emasligi;

3) Respublika, viloyatlar miqyosida registrlar, ya'ni davlat xizmati yoki mahalliy davlat organlarida ishlashi taqiqlangan shaxslar ro'yxatini yurituvchi tashkilotlarning yo'qligi;

4) Korrupsiyaviy jinoyatchilikka qarshi kurashish borasidagi mutaxassislarni tayyorlashda o'quv-metodik ta'minot darajasining pastligi;

5) Nepotizm qarindosh urug', quda-andalarning xizmat bo'yicha bir-birini qo'llab-quvvatlashi umumiy va adolatni, tartibni buzib qarindoshlari va yaqinlariga daromadli va foydali mansablarni taqdim etish.

Korrupsiyaning salbiy hodisa sifatida xavfsizlikka tahdid solishi hech kimda shubha tug'dirmaydi, shu sababli davlat idoralari va jamoatchilik tashkilotlari unga qarshi kurashib keladi. Biroq dunyoning hech bir mamlakatida, hatto har tomonlama yuksak rivojlangan mamlakatlarda ham korrupsiya tugatilmagan. Jamiyat korrupsiyani cheklab turishi, katta xavf tug'dirmaydigan darajaga keltirishi mumkin.

Unga qarshi kurashish tadbirlarini ishlab chiqish va qo'llash uchun qaysi soha qay darajada korrupsiyalanganini bilish talab qilinadi.

Korrupsiya shunisi bilan xavfliki, u ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaradi, biznes yuritish xarajatlarini oshiradi, demak, milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini pasaytiradi, muayyan darajada siyosiy beqarorlikni keltirib chiqaradi. Korrupsiya va jinoyatchilikning xavfsizlikka soladigan tahdidlari quyidagilardan iborat:

- amalga oshirilayotgan islohotlarga qarshilik ko'rsatish;
- davlatning konstitutsiyaviy asoslarini yemirish;
- jamiyatning ma'naviy-axloqiy asoslarini yemirish;
- jamiyat a'zolarining fuqarolik mavqeini yo'qqa chiqarish, islohotlar g'oyasini obro'sizlantirish;
- pul orqali hokimiyatni qo'lga olishga intilish;
- nopok yo'llar bilan boylik orttirish. Bunday kimsalar adolatli jazodan qo'rqib, hamma ishni qilishga, hatto vaziyatni beqarorlashtirishga, ommaviy tartibsizliklarni keltirib chiqarishga shay turish;
- jinoiy usullar bilan boylik orttirgan kimsalarni "demokratiya" uchun jafoda chekkan kurashchilar deb ko'rsatish.

Bunday shaxslar avvaliga o'z xalqini aldab, kapital to'playdi, keyin demokratiya va adolatni ro'kach qilgan holda siyosiy obro' orttiradi. Sir emaski, bunday shaxslar o'z manfaatlarini yo'lida respublikadagi vaziyatga ta'sir ko'rsatishga urinayotgan tashqi kuchlarga xizmat qilishga hamisha tayyor turadilar. Jahon xo'jalik aloqalariga faol integratsiyalashuv, chet el investitsiyalari va tadbirkorlarini iqtisodiy o'zgarishlar jarayoniga tortishga qarshilik ko'rsatishadi. Bu holat chet ellik sheriklarda ishonchsizlik uyg'otishi natijasida mamlakat g'oyat muhim kapital mablag'lar manбайдan, texnologiyalar va tajribalardan, jahon iqtisodiy tizimining sog'lom, sof qismiga qo'shilish imkoniyatidan mahrum bo'ladi.

15.2. O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy asoslari

Tarixan qisqa davr ichida mamlakatimizda qonuniylik va huquq-tartibotni ta‘minlashning institutsional va huquqiy asoslari shakllantirildi, korrupsiyaga qarshi kurashishning samarali tizimi yaratildi.

Mazkur yo‘nalishdagi islohotlarni amalga oshirish davomida milliy qonunlarga xalqaro huquqning umume‘tirof etilgan normalarini singdirish masalasiga alohida e‘tibor berildi va bu munosabat 2008 yilda qabul qilingan «Birlashgan Millatlar Tashkilotining korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga (Nyu-York, 2003 yil 31 oktyabr) O‘zbekiston Respublikasining qo‘shilishi to‘g‘risida»gi Qonunda o‘z aksini topdi.

2010 yilda O‘zbekiston Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti Korrupsiyaga qarshi kurashish tarmog‘ining Istanbul harakat dasturiga qo‘shildi.

So‘nggi yillarda korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilgan bir qator muhim normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan Byudjet va Bojxona kodekslari (yangi tahrirda), «Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida»gi, «Ijtimoiy sheriklik to‘g‘risida»gi, «Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida»gi, «Tezkor-qidiruv faoliyati to‘g‘risida»gi, «Elektron hukumat to‘g‘risida»gi, «Ichki ishlar organlari to‘g‘risida»gi qonunlar qabul qilindi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish, ishchanlik muhitini yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, ma‘muriy to‘siqlarni bartaraf etish hamda litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, davlat xaridlari mexanizmlarini takomillashtirish, davlat xizmatchilarining odob-axloq qoidalarini tasdiqlashga doir bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Korrupsiyaga qarshi kurashishning huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil 3-yanvar kuni “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi qonun imzolandi. E‘lon qilingan kundan boshlab kuchga kiruvchi qonun 4-yanvar kuni “Xalq so‘zi” va “Narodnoye slovo” gazetalarida chop etildi.

O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risi”da Qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2016-yil 24-noyabrda qabul qilingan hamda Senat tomonidan 2016-yil 13-dekabrda ma’qullangan. Ushbu Qonunning maqsadi korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.

Qonun 6 ta bob, 34 ta moddadan iborat bo‘lib, unda korrupsiya; korrupsiyaga oid huquqbuzarlik; manfaatlar to‘qnashuvi atamalari asosiy tushunchalar sifatida berilgan.

Qonundan ko‘zlangan maqsad korrupsiyaga qarshi kurash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Hujjatda “korrupsiya”, “korrupsion huquqbuzarlik” va “manfaatlar mojarosi” kabi tushunchalarga izoh berilgan.

Hujjatda korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy tamoyillari sifatida qonuniylik; fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlari ustuvorligi; ochiqlik, shaffoflik va tizimlilik; davlat va fuqarolik jamiyatining o‘zaro hamkorligi; korrupsiyadan ogohlantirish va javobgarlikning muqarrarligi bo‘yicha choralar ustuvorligi keltirib o‘tilgan.

Qonun korrupsiyaga qarshi kurash sohasida davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlarini keltirib o‘tadi:

- aholining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyatini oshirish, jamiyatda korrupsiyaga nisbatan toqatsizlikni shakllantirish;
- davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarida korrupsiyadan ogohlantirish bo‘yicha choralarni amalga oshirish;
- korrupsion huquqbuzarliklarni o‘z vaqtida aniqlash, ular oqibatlari, sabablari va keltirib chiqargan sharoitlarni bartaraf etish hamda korrupsion huquqbuzarliklar sodir etilgani uchun muqarrar jazolash tamoyilini tadbiq etish.

Hujjatda davlat boshqaruvi sohasida korrupsiyadan ogohlantirish bo‘yicha choralarni keltirib o‘tadi. Jumladan, davlat organlari faoliyatining ochiqligi va hisobdorligini ta’minlash, parlament va jamoatchilik nazorati, mansabdor shaxslar faoliyati sifatini baholash hamda ishga qabul qilish va mansab pillapoyalaridan ko‘tarilishda ochiqlik va xolislik tamoyili asosida tanlovli saralashlarni olib borish

tizimlarini joriy etish belgilangan. Davlat organlari xodimlarining huquqiy maqomi aniqlanib, ularning ijtimoiy himoyasi, moddiy ta'minoti, har tomonlama rag'batlantirish choralari ko'riladi.

Qonunga ko'ra ta'lim muassasalarida korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy ta'lim va tarbiya belgilangan davlat ta'lim standartlariga muvofiq amalga oshiriladi. Davlat ta'limni boshqarish organlari va ta'lim muassasalari korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida huquqiy ta'lim va tarbiyaga, mutaxassislarni kasbiy tayyorlashning sifatini oshirishga, ta'lim dasturlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlari chet davlatlarning vakolatli organlariga zarur axborotni taqdim etish to'g'risida so'rovlar yuborish va ularning so'rovlariga javob berish huquqiga ega.

2017-yil 3-yanvarda qabul qilingan "Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonunga muvofiq korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlari korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar natijasida olingan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga muvofiq qaytarish choralari ko'radi.

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va tadbirkorlik sohaslarida korrupsiyadan ogohlantirish bo'yicha choralar qatoridan esa ma'muriy va byurokratik to'siqlarni bartaraf etish, ro'yxatga olish, ruxsat berish va litsenziyalash jarayonlarini soddalashtirish va tezkorligini oshirish, davlat organlarining nazorat-tekshiruv vakolatlarini optimallashtirish hamda ular va tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida o'zaro munosabatlarning masofaviy shakllarini joriy etish belgilangan.

Ma'muriy jarayonlar sohasida korrupsiyadan ogohlantirish choralari ro'yxatiga ularning batafsil reglamentini belgilash, ushbu jarayonlarni soddalashtirish va byurokratik rasmiyatchiliklarga yo'l qo'ymaslik kiritilgan.

Qonunda davlat organi xodimi biror bir shaxs tomonidan uni korrupsion huquqbuzarlikni sodir etishga da'vat qilish holati, shuningdek, boshqa ishchilar tomonidan shu kabi holatlarning amalga oshirilishi bo'yicha unga oshkor bo'lgan

ma'lumotlarni o'z rahbari yoki huquqni muhofaza qilish organlariga murojaat etishi belgilangan. Mazkur majburiyatlarning bajarilmasligi qonunchilikka muvofiq tegishli ravishda jazoga tortilishiga olib keladi.

Korrupsion jinoyat to'g'risida oshkor qilgan shaxs davlat himoyasi ostiga olinadi. Biroq mazkur qoida yolg'on ma'lumotlarni taqdim etganlarga nisbatan amal qilinmaydi.

Qonunning alohida moddasi har kim tashkilotlar va davlat organlari faoliyati, mazkur shaxslar yoki shaxslar guruhiga taalluqli qabul qilinayotgan aktlar to'g'risida ma'lumot olish huquqiga ega ekanligini ko'zda tutadi. Davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari va tashkilotlar OAVga korrupsiya bilan bog'liq hodisalar, dalillar, voqealar va jarayonlar to'g'risida jamoatchilik uchun qiziqarli bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi hamda «Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili»da ushbu strategiyani amalga oshirishga oid davlat dastu-riga muvofiq, amaldagi qonunchilikni «Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida»gi qonun normalariga muvofiqlashtirishni nazarda tutuvchi «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi qonun loyihasini, shuningdek, yangi qonun normalari ijro etilishining samarali mexanizmlari joriy etilishiga, respublika idoralararo komissiyasi ishini tashkil etishga hamda bu yo'nalishda aniq chora-tadbirlarni belgilab beruvchi tizimli dastur amalga oshirilishiga imkon beruvchi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori loyihasini ishlab chiqish va qabul qilish rejalashtirilmoqda. Albatta, ushbu qonun hujjatlarining ishlab chiqilishi va qabul qilinishi yuqorida qayd etilgan qonun ijrosini samarali ta'minlash imkonini beradi.

Yana bir muhim hujjat bu O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 27.05.2019 yildagi "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5729-sonli Farmonidir. Farmonda joylarda korrupsiyaga qarshi kurashish sohasidagi ishlarning holatini kompleks

o'rganish, joylarda korrupsiya ko'rinishlari namoyon bo'lishiga olib keladigan tizimli muammolar va korrupsiyaning holati to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining korrupsiyaga qarshi kurashish va sud-huquq masalalari bo'yicha qo'mitalariga ushbu sohadagi faoliyatni takomillashtirish yuzasidan takliflar kiritgan holda muntazam ravishda axborot berib borish funksiyalari yuklangan. Shuningdek, davlat xizmatchilari daromadlarini deklaratsiya qilish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish va ularning ish haqi yetarli darajada bo'lishini ta'minlash, shuningdek, davlat xizmatini o'tashda manfaatlar to'qnashuvini hal etishning tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirish vazifalari belgilangan.

15.3. Korrupsiyaga qarshi kurashda xalqaro hamkorlikning me'yoriy-huquqiy asoslari

Qadimgi yunon faylasufi Aristotel shunday degan edi: "Har qanday davlat tuzumida eng muhimi - bu qonunlar va tartib-qoidalar vositasida ishni shunday tashkil etish kerakki, mansabdor shaxslar qing'ir yo'l bilan boylik orttira olmasin". Hozirgi kunda dunyo miqyosida hal etilishi lozim bo'lgan eng birlamchi masalalardan biri korrupsiya muammosidir. Shu bois unga qarshi kurash xalqaro miqyosga ko'tarilib, jahon siyosatining muhim masalalaridan biriga aylandi. Binobarin, ushbu illat nafaqat islohotlar yo'liga jiddiy to'siq bo'lishi, balki o'tish davrida belgilangan maqsadlarga erishishga ham bevosita tahdid tug'dirishi barchaga ma'lum.

Eng avvalo, respublikamizda Birlashgan Millatlar Tashkiloti homiyligida qabul qilingan EKOSOS (BMTning iqtisodiy va ijtimoiy kengashi)ning Korrupsiyaga qarshi kurash rezolyutsiyasi (1995 y.), Davlat mansabdor shaxslarining xalqaro axloq kodeksi (1996 y.), Xalqaro tijorat tashkilotlarida korrupsiya va poraxo'rlikka qarshi kurash haqidagi deklaratsiya (1997 y.), Millatlararo uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash konvensiyasi (2000 y.) va boshqa xalqaro hujjatlarning qabul qilingani mazkur illatga qarshi kurashda muhim omil vazifasini o'tamoqda. Xalqaro hujjatlar ichida BMT Bosh Assambleyasi

tomonidan qabul qilingan Korrupsiyaga qarshi konvensiya (2003-yil 31-oktyabr) asosiy xalqaro-huquqiy hujjat bo'lib, u ushbu jinoyatning mohiyatini to'liq ochib, unga qarshi kurash choralarini belgilab beradi. Barcha mamlakatlar korrupsiya illatini tag-tomiri bilan qo'porib tashlashda xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlik qilayotgan bo'lsa-da, unga qarshi kurash har bir davlatning o'zida olib borilishi muhim ahamiyatga ega. Zero, yuqoridagi Konvensiya milliy qonunchilikni yanada takomillashtirish yo'nalishlarini belgilab beradi. O'zbekiston bu borada qat'iy qadam tashlab bormoqda. Xususan, 1997 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasida korrupsiya mamlakatning milliy xavfsizligiga tahdidlardan biri, deya e'tirof etildi. Shu maqsadda "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi" qabul qilinib, hayotga tatbiq etildi. Mamlakatimiz 2008 yil 7 iyulda BMTning yuqorida ko'rsatib o'tilgan Konvensiyasiga qo'shildi. Davlatimiz 2010 yil mart oyida Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti doirasida qabul qilingan korrupsiyaga qarshi kurashning Istanbul rejasiga (2003-yil 10-sentyabr) qo'shilgan. Shuningdek, Oliy Majlis tomonidan Jinoiy daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha Yevroosiyo guruhi to'g'risidagi bitimi (Moskva, 2011-yil 16-iyun) 2011-yil 13-dekabrda ratifikatsiya qilingan. Davlat organlarida ham tashkiliy jihatdan qator ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, O'zbekiston Bosh prokuraturasi va Ichki ishlar vazirligi tizimida korrupsiyaga qarshi maxsus tuzilmalar (boshqarma va bo'limlar) tashkil etilib, qator vazirlik va idoralarda ichki xavfsizlik inspeksiyalari tuzilgan. Ularning faoliyatini yanada jonlantirish, huquqiy targ'ibotini kuchaytirish, shu jumladan, huquqni muhofaza qiluvchi organlarning jamoatchilik bilan aloqalarini mustahkamlash maqsadida internet va ommaviy axborot vositalari imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda. Aytish joizki, O'zbekiston Markaziy Osiyoda birinchilardan bo'lib "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonunni qabul qildi. Ushbu Qonun ijrosini ta'minlash yuzasidan Adliya vazirligi tomonidan bir qator idoraviy normativ-huquqiy hujjatlar davlat ro'yhatidan o'tkazilgan. Bunga lizing xizmatlari ko'rsatuvchi tashkilotlarda jinoiy

faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazorat qoidalari, rieltorlik tashkilotlari uchun jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha ichki nazorat qoidalari, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishga oid qonun hujjatlari talablarini buzganliklari uchun tijorat banklari, kredit uyushmalari, mikro kredit tashkilotlari va lombardlarga nisbatan O'zbekiston Markaziy banki tomonidan qo'llaniladigan choralar va sanksiyalar to'g'risida nizomni misol qilib keltirish mumkin. Bundan tashqari, Adliya vazirligi va Bosh prokuratura tomonidan Konvensiya talablaridan kelib chiqqan holda, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarining aksilkorrupsiyaviy ekspertizasini o'tkazish metodikasi ishlab chiqilgan va 2011-yil 20-oktyabrda tasdiqlangan. "O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashishni kuchaytirishni yanada takomillashtirish Milliy dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qonun loyihasi ishlab chiqilib, hozirda takomiliga yetkazilmoqda. Shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan institutsional mexanizmlarni isloh qilishda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov tomonidan 2010-yil 12-noyabrda e'lon qilingan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" muhim ahamiyat kasb etmoqda. Kontseptsiya talablaridan kelib chiqib, rivojlangan demokratik davlatlar tajribasini inobatga olgan holda, davlat hokimiyati idoralari, huquqni muhofaza qiluvchi tuzilmalar, shu jumladan, prokuratura faoliyatida qonunchilik talablariga rioya qilish va qonun ustuvorligini ta'minlash bo'yicha adliya organlarining rolini kuchaytirish choralari ko'rildi. Korrupsiya va uni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan holatlarning oldini olish hamda profilaktika qilish maqsadida iqtisodiyotni erkinlashtirish, ishchanlik muhitini yaxshilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, ma'muriy to'siqlarni bartaraf etish hamda litsenziyalash va ruhsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, davlat xaridlari mexanizmini takomillashtirish, davlat xizmatchilarining odob-axloq qoidalarini tasdiqlashga oid bir qator chora-tadbirlar amalga oshirildi.

15.4. Korrupsiyaning namoyon bo'lish shakllari

Korrupsiya deganda, umumiy ma'noda, shaxsiy boylik orttirish va shaxsiy manfaati yo'lida shaxsga ishonib topshirilgan lavozimini qasddan va noqonuniy suiste'mol qilish tushuniladi.

Korrupsiya boshqaruvning barcha darajalarida uchraydi: global, milliy va mahalliy. Barcha turdagi agentlar (jismoniy shaxslar, korxonalar, davlat xizmatchilari va siyosatchilar) korrupsiyaga ixtiyoriy yoki noixtiyoriy ravishda jalb qilinishi mumkin.

Korrupsiya turli shakllarga ega: poraxo'rlik, tovlamachilik, firibgarlik, mulkni o'zlashtirish, fitna, hokimiyatni suiste'mol qilish, xushomadgo'ylik, sovg'a, qarindoshlik, homiylik va boshqalar.

Korrupsiyaning holatiga turli omillar: ijtimoiy va madaniy sharoit, institutsional va tashkiliy tuzilmalar, siyosiy muhit, shuningdek iqtisodiy va tarkibiy o'zgarishlar siyosati ham ta'sir qiladi.

Yirik korrupsiya deganda, amaldagi davlat siyosatini yo'qqa chiqaradigan, hukumat darajasida amalga oshiriladigan siyosiy va hukumat rahbarlariga xalq hisobidan manfaat ko'rishga imkon beradigan harakatlar tushuniladi.

Mayda korrupsiya deganda, odatda kasalxonalar, maktablar, militsiya bo'limlari va boshqa joylarda asosiy xizmatlardan foydalanishga uringan oddiy fuqarolar bilan aloqa qilishda hokimiyatning quyi va o'rta bo'g'inlari mansabdor shaxslarining kundalik ishonchli vakolatlarini suiste'mol qilishlari tushuniladi.

Siyosiy sohada korrupsiya demokratik tamoyillarga o'tish jarayonini to'xtatadi, siyosiy maqsadlarni umummilliy rivojlanish maqsadlariga emas ayrim guruhlarining maqsadlariga tobe qiladi, qonun ustuvorligini buzilishiga, siyosiy va sud institutlari faoliyatining samarasi tushishiga, mamlakat obro'sining tushishiga va haqiqiy siyosiy raqobatning yo'qolishiga olib keladi, shu bilan hokimiyatga ishonch susayadi, uni jamiyatdan uzoqlashtiradi.

Iqtisodiy sohada korrupsiya davlat mablag'lari va resurslarining samarasiz taqsimlanishi va sarflanishiga, biznesni yuritishda ko'p vaqt va moddiy xarajatlarga, moliyaviy va tijorat xavflarining o'sishiga, narxlarning o'sishiga, raqobat

muhitining yomonlashishiga, xufiyona iqtisodiyotning o'sishiga, soliq tushumlarining kamayishiga, investitsion muhitning yomonlashishiga, investitsiyalarning kamayishi va umuman mamlakat iqtisodiyoti samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Ijtimoiy sohada korrupsiya ijtimoiy tengsizlik va qashshoqlikning kuchayishi, hokimiyatning byudjet sohasiga zarar yetkazuvchi "zarbalar"lar tufayli ijtimoiy muammolarni yechishga qodir bo'lmay qolishi, uyushgan jinoyatchilikning kuchayishi va jamoatchilik ko'z o'ngida qonunning obro'sizlanishiga olib keladi. Bu axloqiy me'yorlar mohiyatining yo'qolishiga va ijtimoiy keskinlikning o'sishiga sabab bo'ladi.

Korrupsiyani o'lchash rasmiy muomaladan resurslarni chiqib ketishi va davlat boshqaruvidagi muammoli sohalarni aniqlashga yordam beradi. Davlat xazinasidan yo'qotilgan pul miqdorini hisoblash bilan bir qatorda, korrupsiya to'g'risidagi ma'lumotlar davlat va jamoat institutlarining alohida e'tiborini talab qiladigan qonunchilik tizimining sifati, qonunlarga muayyan sohalarda amal qilinishi, davlat siyosatining samaradorligi kabi davlat boshqaruvining muammoli sohalari haqida xabar beradi.

Korrupsiya to'g'risida nisbatan aniq ma'lumotlarga ega bo'lish tufayli hukumat davlat xizmatlarini taqdim etishdagi tengsizlik, qashshoqlik va izolyasiya, shuningdek, pul olib chiqish, soliq to'lashdan bo'yin tovlash va poraxo'rlikka yo'l ochib beradigan moliyalash tizimidagi bo'shliqlar kabi qator masalalarni hal qilish uchun samaraliroq siyosat va tartibga solish vositalarini ishlab chiqishi mumkin.

Bugungi kunda dunyoda korrupsiya darajasini o'lchashning beshta asosiy usuli qo'llaniladi. Ularning barchasining afzalliklari ham, kamchiliklari ham mavjud. Zero, korrupsiya to'g'risida aniq ma'lumot olish juda qiyin, ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi barcha shaxslar ko'p hollarda kimligi ochiqlanishini xohlamaydilar.

O'lchov usullari orasida eng keng tarqalgani korrupsiyani idrok etishni baholashdir (masalan, Transparency International tashkilotining korrupsiyani idrok etish indeksi, Jahon bankining korrupsiyani boshqarish indeksi). Ushbu usul mamlakat ekspertlari va aholi o'rtasida mamlakatda korrupsiya holati to'g'risida

so'rov o'tkazishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, ushbu usulning noqulayligi shundaki, jamoatchilik va ekspertlarning fikrlariga taqdim etayotgan ma'lumotlarining ochiqligi va sifati mamlakatlar va vaqt oralig'ida turlicha bo'lgan ommaviy axborot vositalari ta'sir qilishi mumkin.

O'lchashning yana bir keng tarqalgan usuli – bu korrupsiyani baholash bo'yicha so'rov usuli (masalan, Transparency International tashkilotining global korrupsiya barometri va Jahon bankining biznes so'rovi). U mamlakatda korrupsiya muammolari bilan bog'liq tajribasi to'g'risida firmalar va aholi orasida so'rov o'tkazishni o'z ichiga oladi. Yuqoridagi usulning kamchiliklari – ba'zi respondentlarning davlat organlarida korrupsiya bo'lishidan manfaatdorligidadir, shuning uchun ular korrupsiya holatlari to'g'risida xabar bermaslikni lozim tutishlari mumkin.

Korrupsiyani bevosita kuzatish ham korrupsiyani baholash usullaridan biri sifatida qo'llaniladi. Masalan, Indoneziyada to'qqiz oy davomida tadqiqotchilar yuk mashinalari haydovchilarini kiyimini kiyib, odatiy yo'nalishlar bo'ylab yuk mashinalari haydovchilarini kuzatib borishgan va yuk mashinalari haydovchilari politsiya nazorat punktida to'xtaganlarida qancha to'lashganini qayd etib borishgan. 300 tadan ortiq sayohatlar davomida ular 6000 dan ortiq noqonuniy to'lovlarni kuzatishgan. Natijada, noqonuniy to'lovlar umumiy sayohat xarajatlarining 13 foizini tashkil etganligi ma'lum bo'lgan. Ushbu usulning noqulayligi tegishli tadqiqotlarni o'tkazish uchun ko'p vaqt va moliyaviy xarajatlarni talab qilishidadir.

Korrupsiyani ajratish bo'yicha baholash hisobot nazorati organlari tomonidan amalga oshiriladigan hisobot xarajatlari va amalda ishlatilgan xarajatlarni taqqoslashni o'z ichiga oladi. Ushbu usulning kamchiliklari shundaki, inspeksiya organlari xodimlarining o'zi pora olishga va o'g'rilikni yashirishga moyil bo'lishi mumkin.

Korrupsiya harakatlarini aniqlashning turli xil bilvosita usullari ham mavjud bo'lib, ular bo'yicha korrupsiya holatlari korrupsiyaga bevosita aloqador bo'lmagan ma'lumotlardan foydalangan holda aniqlanadi.

Korrupsiyani o'ldash usullari xilma-xilligiga qaramay, mutaxassislar korrupsiyaning aniq xarajatlari va oqibatlarini aniqlashda jiddiy muammolarga duch kelmoqdalar:

- korrupsiya xatti-harakatlari odatda yashirin bo'lib, bu ularni aniqlash va yozishni qiyinlashtiradi; korrupsiya faoliyati to'g'risida ko'pincha xabar berilmaydi, chunki to'lashi kerak bo'lganlar qasos olinishidan yoki biron-bir darajada jinoyat uchun javobgarlikni o'z zimmalariga olishlari mumkinligidan qo'rqishadi;

- korrupsiya turli shakllarni oladi – o'g'rilik, firibgarlik, qarindoshchilik, poraxo'rlik, tovlamachilik va pul yuvish, bu korrupsiya amaliyotini yagona indikator ko'rinishida qamrab olish imkonsiz ekanini ko'rsatadi. Masalan, biror bir ishda mansabdan foydalanib o'z yaqin kishisiga yordam berish (boshqalar zarari hisobiga) va buning uchun to'lov olmaslik, mohiyatan korrupsiya, lekin buni aniqlashning deyarli iloji yo'q.

Jahon banki korxonalar o'rtasida o'tkazgan so'rovida firmalarga oltita turli bitimlar, jumladan soliqlarni to'lash, ruxsatnomalar yoki litsenziyalar olish va davlat xizmatlariga ulanish bo'yicha pora berish taklif qilingan vaziyatni baholashga urinadi. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistondagi vaziyat dunyo va Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasidagi o'rtacha ko'rsatkichlarga qaraganda yaxshiroq. Masalan, O'zbekistonda so'rovda qatnashgan barcha firmalarning atigi 6 foizi o'z amaliyotida pora talab qilinishi bilan duch kelganligini ta'kidlagan, dunyoda bu ko'rsatkich 17 foizni, Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasida esa 11 foizni tashkil etadi.

O'zbekistondagi korrupsiya xavfi bo'lgan sohalarga quyidagilar kiradi:

1. Davlat xizmatlarini ko'rsatish. Boshqa rivojlanayotgan mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham davlat har doim ham aholiga zaruriy xizmatlarni, shu jumladan tibbiy va ta'lim xizmatlarini yetarli darajada sifatli taqdim eta olmaydi. Shu munosabat bilan, shifoxonalarda, eng yaxshi maktablarda, institutlarda va hokazolarda cheklangan joylar uchun odamlar o'rtasida raqobat mavjud bo'lib, bu muassasalarda korrupsiya paydo bo'ladi.

2. Tibbiy va ta'lim xizmatlaridan tashqari, O'zbekistonda davlat xizmatlarini taqdim etishning boshqa ko'plab sohalarida ularning aholining mavjud ehtiyojlariga mos kelmasligi kuzatilmoqda. Xususan, bu suv, gaz, isitish, sug'orish tizimlari, asfalt yo'llar, ko'priklar, parklar va o'yin maydonchalari qurilishiga tegishli. Bu ushbu tuzilmalardagi korrupsiya darajasi boshqalarga qaraganda yuqori ekanligini ko'rsatishi mumkin, chunki davlat mablag'lari boshqa maqsadlarda ishlatilgan bo'lishi mumkin yoki bunday xizmatlarning cheklanganligi sababli birinchi bo'lib pora berganlarga xizmat ko'rsatilish holatlarini jadallashtirishi mumkin.

3. Iqtisodiy faoliyatni tartibga solish. Xo'jalik faoliyati mexanizmlarini litsenziyalash va tartibga solish korxonalariga mansabdor shaxslarning "imtiyozli rejim"dan o'z maqsadlarida foydalanish imkoniyatini yaratadi. Natijada, "foyda"ni davlat amaldorlari bilan bo'lishish mumkin, ular o'z navbatida litsenziya berish yoki savdo-sotiqni himoya qilishni o'z zimmlariga oladilar. Bugungi kunda O'zbekistonda 355 turdagi faoliyat turlari mavjud bo'lib, ularni amalga oshirish uchun tegishli litsenziya talab etiladi. Bundan tashqari, faoliyatning 140 turi turli davlat organlari tomonidan taqdim etiladigan ruxsat beruvchi hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish yo'llari sifatida qo'yidagilarni keltirish mumkin:

- korrupsiyani yo'q qilish uchun avvalambor davlatning iqtisodiyotga keraksiz aralashuvini kamaytirishga, davlat muassasalarida ishchilar sonini optimallashtirishga yo'naltirilgan bosqichma-bosqich chora-tadbirlarni o'z ichiga olgan strategiyani ishlab chiqish kerak, bu esa keyinchalik ushbu tashkilotlarda ish haqining oshishiga olib keladi. Kelgusida quyidagi yo'nalishlarda korrupsiyaga barham berishda kompleks yondashuv bo'yicha samarali choralar ko'rish maqsadga muvofiqdir.

- malakali ishchilarni tanlash. Bilim darajasi va korrupsiya o'rtasida yaqin bog'liqlik mavjud. Malakaliroq ishchilarning pora olish ehtimoli kamroq. Bunday sharoitda xodimlarni o'z bilimlari asosida yollashga yondashuv korrupsiyaga qarshi kurashda samarali vosita bo'lishi mumkin. Shuning uchun davlat xizmatiga kirishga

da'vogarlariga nisbatan yagona talablarni ishlab chiqish va ochiq tanlov imtihonlari tizimini joriy etish zarur. Masalan, Janubiy Koreyada hukumat vaqti-vaqti bilan davlat xizmatchilarini tekshiradi. Davlat xizmatchisining 5-darajasini olish uchun imtihon uch bosqichdan iborat. Birinchi qadam nomzodlarning umumiy bilimlarini sinab ko'rishdir. Imtihonning ushbu bosqichining predmetlari huquq, tarix, chet tili va boshqalar. Ikkinchi bosqich nomzodlarning kasbiy bilimlarini sinab ko'rishdir. Har bir professional guruh turli predmetlarni bilishni talab qiladi, ammo iqtisodiyot va huquq umumiy fanlardir. Uchinchi bosqichda nomzodning shaxsiy xususiyatlarini tekshirish uchun suhbat o'tkaziladi.

- xodimlarning motivatsiyasi (ish haqi). Nafaqat iqtisodiy nazariya, balki amaliyot shuni ko'rsatadiki, ish haqi darajasi korrupsiya sxemalarida ishtirok etishning afzalliklari bilan taqqoslanadigan, qo'lga tushish xavfini hisobga olmaganda, korrupsiyaning oldini oluvchi asosiy omil hisoblanadi. Shuni hisobga olgan holda, davlat xizmatchilariga xususiy sektor bilan raqobatdosh ish haqi taklif qilinishi kerak. Shuningdek, davlat xizmatchilarining ish faoliyatini baholash tizimi va yuqori lavozimdagi ishchilarga ularning faoliyati samaradorligiga qarab maosh to'lash tizimini joriy etish zarur.

- jazo (obro', jarimalar). Korrupsiya sxemalarida ishtirok etish xarajatlarining kamligi sababli, korrupsiya faolligi o'smoqda. Korrupsiya uchun javobgarlikni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar korrupsiyani yengishda alohida rol o'ynashi mumkin, chunki ko'p hollarda xodim uchun korrupsiya xarajatlari uning asoratlaridan kattaroqdir.

- monitoring (audit va aniqlash imkoniyati). Ko'pgina davlatlar "pora berish" orqali korrupsiyaga qarshi kurashda audit rolini kuchaytirish zarurligini tan olishadi. Buxgalterlar va auditorlarning global korrupsiyaga qarshi strategiyaga qo'shadigan hissasini muhokama qilish uchun Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi "Buxgalteriya ishi va korrupsiyaga qarshi kurashish" ma'ruzasini e'lon qildi. Yevropa Kengashining Korrupsiyaga oid Jinoyat huquqi to'g'risidagi konvensiyasi mamlakatlardan har qanday davlatning mansabdor shaxslariga va'da berish, taklif qilish yoki biron-bir asossiz ustunlik berish uchun jinoiy javobgarlikka olib

keladigan milliy qonunlarni qabul qilishga chaqiradi. Bunday jinoyat, shuningdek, buxgalteriya hisobi va hisoboti tartibini qo‘llagan holda davlat xizmatchilarining poraxo‘rligi bilan bog‘liq xatti-harakatlar to‘g‘risida qasddan noto‘g‘ri taqdim etilgan deb hisoblanishi kerak.

- texnologiyalar (elektron hukumat, jamoat nazorati). “Elektron hukumat”ning to‘laqonli ishlashi davlat xaridlarining aksariyat qismini va aholi, biznes va davlat o‘rtasidagi munosabatlarning butun tizimini shaffof qilish imkonini beradi va bu tarmoqning hajmini sezilarli darajada kamaytiradi. Ikkinchisi biznesni rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, Singapurda ko‘plab zarur xizmatlarni, masalan, pasport va tug‘ilganlik haqidagi guvohnomani uyda zarur shakllarni to‘ldirib, tegishli organlarga elektron pochta orqali yuborish orqali olishingiz mumkin. Hukumat bunday xizmatlarni Internet orqali taqdim etishi odatiy tarz sifatida qabul qilinadi. Shuni ta’kidlash kerakki, agar fuqaro ushbu xizmatlarni olish uchun muassasaga shaxsan tashrif buyursa, u holda ushbu muassasaga alohida ehtiyojsiz kelganlik uchun unga jarima solinadi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Korrupsiya, demokratik tamoyillar, lobbizm, korrupsiya shakllari, xodimlarning motivatsiyasi, monitoring.

Takrorlash uchun savollar

1. Korrupsiya nima?
2. Korrupsiya qanday salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi?
3. Korrupsiyaning sabablari nima?
4. Poraxo‘rlik qaynday tavsiflanadi?
5. Korrupsiyaviy jinoyatlarning iqtisodiy sabablariga nimalar kiradi?
6. Korrupsiya jinoyatchiligining siyosiy sabablari qaysilar?
7. Korrupsiyaning qanday shakllari bor?
8. Korrupsiya darajasining qanday usullari bor?
9. O‘zbekistonda korrupsiya xavfi bor sohalarga qaysilar kiradi?
10. Korrupsiyaga qarshi kurashishning qanday yo‘llari bor?

**XVI-BOB. NOQONUNIIY YO'L BILAN TOPILGAN DAROMADLARNI
LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHISH – IQTISODIY
XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH OMILI SIFATIDA**

**16.1. Noqonuniiy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirish
tushunchasi, belgilari va hususiyatlari**

Bugungi kunda jinoyiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga (pul yuvishga) qarshi kurash xalqaro miqiyosda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiyotda jinoyiy kapital ulushining o'sishi har bir davlat uchun ko'plab muammolarga sabab bo'lishi mumkin. Jinoyatchilikdan tushgan daromadlarni legallashtirish milliy xavfsizlikka tahdid soladi, davlatning normal faoliyatiga xalaqit beradi, davlat tuzilmalariga bo'lgan ishonchni pasaytiradi va rivojlangan bozor munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan jinoyiy yo'l bilan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi qaratilgan samarali chora-tadbirlar tizimini yaratish dunyo hamjamiyati uchun ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jahon amaliyotida qurol, gilyohvandlik vositalarini sotadigan, o'g'irlik va boshqa xavfli jinoyatlarni amalga oshiradigan uyushgan jinoyiy guruhlar tomonidan jamg'ariladigan moddiy boyliklar odatda iqtisodiyotga yo'naltirilgan hufyona kapitalni tashkil qiladi. Jinoyatchilikdan olingan daromadlarning bir qismi hukumat amaldorlariga pora berish va saylovlarni moliyalashtirishga sarflanadi, bu jinoyiy jamoalarning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va mamlakatdagi siyosiy vaziyatga ta'sir o'tkazish imkonini beradi.

Jamiyatda noqonuniiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolarning, soliq to'lashdan bo'yin tovlagan shaxslarning, mansabdor shaxslar – korrupsionerlarning daromadlarini legallashtirishga bo'lgan ehtiyoji borgan sari kuchaymoqda. Bu esa noqonuniiy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishning yangidan yangi usullar va mexanizmlarning topilishiga turtki bo'lmoqda.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Twitter-da e'lon qilishicha, noqonuniiy yo'l bilan topilgan va asosiy iqtisodiyotga qayta kiritilgan mablag'larning yillik miqdori

1,6 trillion dollardan 4 trillion dollargachani tashkil etmoqda va o'tkazilgan ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra, bu global yalpi ichki mahsulotning 2% dan 5% gachasini qamrab oladi.³⁶

Zamonaviy dunyoda jinoyatchilikdan tushgan mablag'larni legallashtirish jarayoni noqonuniy iqtisodiyotning mustaqil, daromadli va tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan sohasiga aylandi. Davlat manfaatleri va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda ushbu sohaga qarshi kurashuvchi chora-tadbirlar tizimini yaratish tadqiqotchilar, olimlar va mutahassislar uchun dolzarbdir. Eng avvalo, noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirish tushunchasiga aniqlik kiritgan holda, uning mazmun-mohiyatini to'liq angab olish kerak.

Har bir noqonuniy harakatning negizida ma'lum bir miqdorda moddiy manfaatdorlik yotadi. Qandaydir moddiy manfaat orttirish uchun insonlar jinoyat yo'llarini tanlashadi va oson boylik topishga hoxishlari yuqori bo'ladi. Bunday holatni "Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi" Birlashgan millatlar tashkilotining 2000 yildagi Konvetsiyasi 2 moddasiga ko'ra "bir yoki bir nechta og'ir jinoyatlarni sodir etishdan asosiy maqsad to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita moliyaviy yoki boshqa moddiy manfaatlarga ega bo'lishdir" deya e'tirof etish mumkin.

Uyushgan jinoyatchilik orqali orttirilgan mablag'lar o'z-o'zidan noqonuniy yo'l bilan topilgan deya e'tirof etilsa, ushbu mablag'larga ega chiqqan shaxslar topilgan mablag'larni turli yo'llar bilan kelib chiqish manbaalarini yashirishga, turli sohalarga va hisob raqamlarga yo'naltirishga harakat qilishadi. Aynan shu jarayonda noqonuniy daromadlarni legallashtirish jarayoni vujudga keladi. Sodda qilib aytganda, ushbu mablag'lar bir yoki bir nechta yo'llarni bosib o'tib yana yo'naltiruvchiga qaytib kelsa demak "pul yuvish" (noqonuniy daromadlarni legallashtirish) muvafaqqiyatli amalga oshirildi.

---

³⁶ [Электрон ресурс] БМТ нинг твиттердаги расмий саҳифаси https://twitter.com/UnitedNationsRU/status/1137913524267544577?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Eetweetembed%7Ctwterm%5E1137913524267544577%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fincruissia.ru%2Fsocial%2Foon-ezhegodno-otmyvaetsya-ot-1-6-do-4-trln-prestupnyh-dohodov%2F

Rossiyalik olimlar V.A. Zubkov va S. K.Osipovlarning fikriga ko'ra jinoiy faoliyatdan olingan daromadlar quyidagilarga ishlatilishi mumkin:³⁷

jinoiyatchilar va ularning atrofida qilinishini joriy xarajatlarini qoplash (jinoiyatlarni uyushtirish va joriy xarajatlar);

2) to'plash (naqd pul, zargarlik buyumlari, boshqa qimmatbaho buyumlar va boshqalar ko'rinishidagi moddiy boyliklar);

3) jinoiy faoliyatni rivojlantirish (asosiy faoliyatni kengaytirish va uni diversifikatsiya qilish);

4) qonuniy iqtisodiyotga sarmoyalar (moliya bozoriga joylashtirish, ko'chmas mulk sotib olish va boshqalar).

Ushbu maqsadlarni amalga oshirish jarayonida jinoiy daromadlar muayyan o'zgarishlarni amalga oshirib, bitimlar ob'ekti bo'lib, ushbu daromadlar ozmi-ko'pmi qonuniy moliyaviy tizim doirasiga kiradi.

Agar bunday daromad naqd pul shaklida olingan bo'lsa ham (masalan, ko'cha giyohvand moddalar savdosidan) va undan keyingi jinoiy faoliyatni (giyohvand moddalarning yangi partiyasi uchun to'lov) moliyalashtirish uchun foydalanilishi kerak bo'lsa ham, keyingi moliyaviy operatsiyalarga qulaylik yaratish uchun, qoida tariqasida, banknotalarni almashtirish yoki ularni bank muassasasiga joylashtirish kerak bo'ladi.

Boshqa maqsadlar, shu jumladan sarmoyalar uchun nafaqat tegishli moliyaviy vositachining xizmatlaridan foydalanish, balki jinoiyatdan olingan daromad manbasini oldindan yashirish ham zarur.

O'zlarining daromadlarining noqonuniy xususiyatlarini yashirishni istash har qanday jinoiyatchi uchun tabiiydir, chunki bunday daromadlar, birinchi navbatda, o'ziga qarshi jinoiyat bilan aloqadorligini ko'rsatuvchi dalilga aylanishi mumkin, ikkinchidan, qo'lga olinishi va musodara qilinishi mumkin.

---

³⁷ Zubkov V.A., Osipov S.K. Российская Федерация в международной системе противодействия легализации (отмыванию) преступных доходов и финансированию терроризма. 2-е издание, переработанное и дополненное. — М.: Издательский Дом «Городец», 2007. — 752 с.

Atamaning rivojlanish tarixiga qaraydigan bo'lsak, ilk marotaba "pul yuvish" tushunchasi Chikagolik mashhur gangster Al Kapone faoliyatiga nisbatan qo'llanilgan deya e'tirof etiladi. Adabiyotlarda keltirilishicha Jinoiy to'da a'zolaridan biri bo'lgan Al Kapone alkogol mahsulotlari kontrabandasidan tushgan mablag'larni o'ziga tegishli bo'lgan kir yuvish tarmoqlari faoliyatiga yo'naltirgan. Natijada kontrabandadan topilgan pullar "kirxona" lar faoliyati orqali o'tib, qonuniylashgan. Aynan shu jarayon tufayli "pul yuvish" atamasi paydo bo'lgan.

Ammo J.Robinsonning fikriga ko'ra, ushbu atamaning keng tarqalishiga, jinoyatchilar tomonidan qo'llaniladigan usullar jarayonni juda aniq aks etadi. "Noqonuniy faoliyatdan olingan "kir" pullar yuridik korxonalariga va ular orqali "qonuniy moliya tizimi"ga quyiladi, bu yerda ular "yo'llarni yashirish" strategiyasi yordamida yuviladi: ular qobiq kompaniyalari, banklarning maxfiy hisob raqamlari va ko'plab yurisdiksiyalar o'rtasida harakat qilishadi, shu sababli huquqni muhofaza qilish organlari ularni ta'qib qila olmaydi, so'ngra ular qarama-qarshi tomonda toza va yarqirab paydo bo'lib, qonuniy ravishda olingan foyda haqida taassurot qoldiradi"³⁸.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu davrda gangster guruhlarining jinoiy daromadlarni yashirish bo'yicha faoliyati "pul yuvish" atamasining zamonaviy tushunchasiga to'liq mos kelmagan. Shunday qilib, Al Kapone, ma'lum bo'lganidek, 1931 yilda sud tomonidan daromad solig'ini to'lamaganligi uchun 11 yilga ozodlikdan mahrum qilingan. Bundan tashqari, tergov Kaponeni alkogolli ichimliklar, qimor o'yinlari bilan noqonuniy savdoni o'z ichiga olgan jinoiy sanoatni tashkil qilish va boshqarishda aybdorligini isbotlay olmagan, buning uchun u 34 yilga ozodlikdan mahrum qilinishi kerak bo'lgan. Biroq, tergov jarayonida, ichki hisobotda aks etgan tegishli daromadlarga soliq to'lanmaganligigina aniqlangan, chunki Kapone "hukumat noqonuniy pullardan qonuniy soliqlarni undira olmaydi" deb hisoblagan.

---

³⁸ Робинсон Дж. Всемирная прачечная. М., 2004. 40 б.

Pul yuvishga oid jinoyatlarning usullari va mexanizmlarini takomillashtirishda yana bir amerikalik gangster Meyer Lanskiyning hissasi kattadir. U bu kabi jinoyatlarni transmilliy darajada ko'rib chiqilishiga olib keluvchi ko'plab qing'ir usullardan foydalandi.

M. Lanskiy, Kaponening taqdiridan qochish uchun dastlab huquqni muhofaza qilish idoralari vazifasini jinoiy daromadlarni aniqlashni iloji boricha qiyinlashtirishga urindi. Bunda soliq organlari faqat hisob raqamlaridagi va korxonalar balansidagi pullardan daromad solig'i undirishiga ishongan holda noqonuniy topilgan mablag'larni o'sha paytda bank operatsiyalarining to'liq mahfiyligini kafolatlagan Shveytsariya banklariga joylashtirdi.

Ushbu muammoni hal qilishda Lanskiyga Qo'shma Shtatlardagi noqonuniy qimor o'yinlarini tashkil qilish tajribasi yordam berdi, bu alkogol savdosi qonuniylashtirilgandan so'ng, 1930-yillarda jinoiy daromadlarning asosiy manbalaridan biriga aylandi.

1937 yilga qadar Gavanadagi "Natsional" mehmonxonasidagi kazinoda bir nechta o'yin stollari uchun imtiyoz olgan Lanskiy keyingi yillarda Kubaning qimor biznesidagi mavqeini ancha mustahkamladi. 1930-1950 yillarda Florida qirg'og'idan atigi 90 mil uzoqlikda joylashgan ushbu orolning buzuq rejimi Amerika uyushgan jinoyatchiligi uchun eng qulay sharoitlarni yaratdi.

Xususan, Lanskiy giyohvand moddalar tarqatish, tovlamachilik va boshqa og'ir jinoyatlar natijasida olingan pullarni Floridadan xavfsizroq Gavanaga ko'chirishga muvaffaq bo'ldi va Shveytsariyada yashiringan mablag'lar Gavana orqali Florida shtatiga o'tkazildi. Shunday qilib, "xufyona" pullar Amerika Qo'shma Shtatlaridagi mafiya hisob raqamlariga chet el investitsiyalaridan qonuniy daromad sifatida qaytarildi. Garchi Lanskiyning o'zi pul yuvish tushunchasini ishlatmagan bo'lsa-da, odatda, ushbu hodisaning asosini u yaratgan deb qabul qilinadi.

Xalqaro qonunchilikda pul yuvish (yoki jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish) ga bir necha xil ta'riflar mavjud. Ko'pgina mamlakatlar BMTning "Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi konvensiyasi" da (1988 yil) (Vena konvensiyasi) va

Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasi” da (2000 yil) (Palermo konvensiyasi) qabul qilingan ta’rifdan foydalanadilar:

- mulkni konvertatsiya qilish yoki topshirish, agar bunday mol-mulk har qanday huquqbuzarliklar yoki (giyohvand moddalar savdosi bilan bog’liq) jinoyatlar natijasida yoki bunday huquqbuzarliklarda ishtirok etish natijasida yashiringan yoki yashiringanligi sababli olinganligi ma’lum bo’lsa noqonuniy mulk manbai yoki bunday huquqbuzarliklarni sodir etishda ishtirok etgan har qanday shaxsga uning xatti-harakatlari uchun javobgarlikdan qochishi uchun yordam ko’rsatish maqsadida;

- mulk yoki uning egaligiga nisbatan haqiqiy mohiyatini, manbasini, joylashuvini, tasarruf etish uslubini, harakatini, haqiqiy huquqlarini yashirish yoki yashirish, agar bunday mulk huquqbuzarlik yoki huquqbuzarlik natijasida olinganligi ma’lum bo’lsa yoki bunday huquqbuzarlik (lar) da ishtirok etish natijasi;

- mol-mulkka egalik qilish, tasarruf etish yoki undan foydalanish, agar uni olish paytida bunday mulk huquqbuzarlik yoki huquqbuzarliklar natijasida yoki bunday huquqbuzarliklar(lar)da ishtirok etish natijasida olinganligi ma’lum bo’lgan bo’lsa.

Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo’yicha moliyaviy choralarni ishlab chiquvchi guruh (FATF) jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish atamasiga quyidagi qisqa ta’rifni beradi: “qonunga xilof ravishda olingan daromadlarni legallashtirish maqsadida ularning noqonuniy kelib chiqishini yashirish uchun jinoiy daromadlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish”.

Mamlakatimiz qonunchiligida esa “Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg’in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to’g’risida” O’zbekiston Respublikasining 26.08.2004 dagi 660-II-son Qonunining 3-moddasiga muvofiq:

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlar - jinoyat sodir etish natijasida olingan pul mablag’lari va boshqa mol-mulk, shuningdek bunday mol-mulkdan foydalanish orqali olingan har qanday foyda yoki naf, xuddi shuningdek to’liq yoki qisman

boshqa mol-mulkka aylantirilgan yoxud o'zgartirilgan yoki qonuniy manbalar hisobidan olingan mol-mulkka qo'shilgan pul mablag'lari va boshqa mol-mulk;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish - pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk jinoiy faoliyat natijasida topilgan bo'lsa, ularni o'tkazish, mulkka aylantirish yoxud almashtirish yo'li bilan ularning kelib chiqishiga qonuniy tus berishdan, xuddi shuningdek, bunday pul mablag'larining yoki boshqa mol-mulkning asl xususiyatini, manbaini, turgan joyini, tasarruf etish, ko'chirish usulini, pul mablag'lariga yoki boshqa mol-mulkka bo'lgan haqiqiy egalik huquqlarini yoki ularning kimga qarashlilikini yashirishdan yoxud sir saqlashdan iborat bo'lgan, jinoiy jazolanadigan ijtimoiy xavfli qilmish tushuniladi.

Ilmiy adabiyotlarda bu tushunchaga ta'rif berishda xalqaro qonun xujjatlariga iqtibos keltiriladi, shu sababdan ilmiy nashrlarda "legallashtirish" tushunchasi bo'yicha xalqaro normalar e'tiborga olingan holda beriladigan bo'lsa, uning tarkibiga aniq qaysi faoliyat turlari kiritilishi to'g'risida bir to'htamga kelinmagan.

Rus olimlari:

- A.A.Asloxanov legallashtirishni ayirboshlash sohasidagi jinoyatlar deb tasniflaydi;

- N.N.Afanasev - yuridik va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyatini tartibga soluvchi, jamoat munosabatlariga zid bo'lgan jinoyatlar;

- N.I.Vetrov - qonuniy tadbirkorlik va boshqa iqtisodiy faoliyatni buzgan jinoyatlar;

- V.S.Komissarov - moliyaviy faoliyat sohasidagi jinoyatlar;

- B.M.Leontiev - tadbirkorlik faoliyati sohasidagi jinoyatlar;

- N.A.Lopashenko - biznes va bank sohasidagi jinoyatlar;

- V.V.Luneev - qonuniy aylanishga qarshi jinoyatlar deya e'tirof etadi.

B.D.Larichev fikriga ko'ra, pul yuvish deganda bank tizimi orqali "xufyona" pullar, odatda jinoiy harakatlar paytida olingan naqd pullar, sof pulga aylanib ketadigan, ya'ni, qonuniy daromad ko'rinishini beradigan jarayon tushuniladi.

Shuning uchun bitimni boshlagan shaxsni yoki ushbu mablag'larning jinoiy kelib chiqishini aniqlash imkonsiz bo'ladi.

S.B.Chernov noqonuniy ravishda olingan daromadlarni legallashtirish (legallashtirish) tushunchasini moliyaviy resurslardan, boshqa mol-mulkdan foydalanish, egallash yoki tasarruf etish uchun ataylab qonuniy shakl berish deb tushunadi.³⁹

Yu.V. Korotkovga ko'ra "noqonuniy daromadlarni legallashtirish (pul yuvish) bu daromadlarning asl mohiyati, manbasi, joylashuvi, egalik huquqi yoki unga bo'lgan boshqa huquqlar to'g'risidagi ma'lumotlarni buzish, noqonuniy daromadlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish orqali ularning kelib chiqishini qasddan yashirish deb hisoblaydi. Ularni keyinchalik yuridik-huquqiy (qonuniy) turli shakllarda (mulk yoki ko'chmas mulkni sotib olish, qonuniy iqtisodiy faoliyatga sarmoyalar va boshqalarni) rasmiy iqtisodiy oborotga kiritish" tushuniladi.⁴⁰

B.V.Voljenkin pulni yoki boshqa mol-mulkni legallashtirishni (legallashtirishni) "jinoiyatlar natijasida olingan mol-mulkning mavjudligini va (yoki) kelib chiqishini yashirish maqsadida undan daromad olish maqsadida amalga oshirilgan turli harakatlar (moliyaviy va boshqa operatsiyalar)" deb hisoblaydi.⁴¹

Xulosa qiladigan bo'lsak, "legallashtirish - bu jinoiyat natijasida orttirilgan mol-mulkka egalik qilish, foydalanish yoki tasarruf etish uchun huquqiy shakl berish yoki bunday jinoiyatni sodir etgan shaxsga yordam berish maqsadida moliyaviy bitim tuzish yoki bitimni amalga oshirish, uni sodir etganlik uchun jinoiy javobgarlikdan qochish" ni tushunishimiz mumkin.

Yuqoridagi fikrlar legalizatsiya tushunchasini yetarlicha anglashga yordam bersa, endilikda biz uning namoyon bo'lish shakllari va turlari haqida so'z yuritamiz.

FATF tarkibiga kiruvchi, Osiyo-Tinch okeani guruhi (APG) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi pul yuvish va terrorizmni

---

³⁹ Чернов, С. Б. Отмывание криминального капитала как угроза экономической безопасности. ВИПК МВД России. / С. Б. Чернов. - 2 006. - Домодедово.

⁴⁰ Коротков, Ю. В. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с легализацией незаконных доходов : автореф. дис. .канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. В. Коротков. - М., 1998.

⁴¹ Волженкин, Б. В. Экономические преступления. / Б. В. Волженкин. - СПб., 1999. - С. 107

moliyalashtirishning bir necha asosiy usullari, uslublari, tizimlari va vositalari tadqiq etildi.⁴²

Korruptsiya bilan bog'liqlik (poraxo'rlik, korruptsiyadan tushgan daromadlarni legallashtirish buyicha AML-CFT choralariga zid jinoyatlar) - Association with corruption (bribery, proceeds of corruption and instances of corruption undermining AML-CFT measures).

2.Valyuta ayirboshlash naqd konversiya – (Currency exchanges / cash conversion).

3.Naqd kurerlar valyuta kontrabandasi – (Cash couriers / currency smuggling).

4.Tuzilish / smurfing - (Structuring / smurfing).

5.Kredit kartalar, cheklar, veksellar va boshqalardan foydalanish – (Use of credit cards, checks, promissory notes, etc).

6.Portativ qimmatbaho tovarlarni (toshlar, qimmatbaho metallar va boshqalarni) sotib olish – (Purchase of portable valuable commodities (gems, precious metals, etc)).

7.Qimmatbaho aktivlarni sotib olish (ko'chmas mulk, poyga otlari, transport vositalari va boshqalar) – (Purchase of valuable assets (real estate, race horses, vehicles, etc)).

8.Tovar birjalari (barter) – (Commodity exchanges (barter)).

9.Pul o'tkazmalaridan foydalanish – (Use of wire transfers).

10.Yashirin (noqonuniy) bank xizmatlari/pul o'tkazmalarining muqobil xizmatlari – (Underground banking/alternative remittance services (hawala/hundi, etc)).

11.Savdoga asoslangan pul yuvish va terrorizmni moliyalashtirish - (Trade-based money laundering and terrorist financing).

12.O'yin faoliyati (kazinolar, ot poygalari, internet qimorlari va boshqalar) – (Gaming activities (casinos, horse racing, internet gambling, etc)).

---

⁴² APG, "Typologies", <http://www.apgml.org/frameworks/>, [Read October, 2005]

13. Notijorat tashkilotlar (NNT) vakolatlarini suiiste'mol qilish – (Abuse of non-profit organizations (NPOs)).

14. Kapital bozorlariga sarmoyalar – (Investment in capital markets).

15. Mingling (biznesga sarmoya) – (Mingling (business investment)).

16. Shell kompaniyalari korporatsiyalaridan foydalanish - (Use of shell companies/corporations).

17. Offshor banklardan korxonalardan, shu jumladan ishonchli kompaniyalarga xizmat ko'rsatuvchi provayderlardan foydalanish – (Use of offshore banks/businesses, including trust company service providers).

18. Nomzodlardan, trestlardan, oila a'zolaridan yoki uchinchi shaxslardan foydalanish va h.k. – (Use of nominees, trusts, family members or third parties, etc.).

19. Xorijiy bank hisobvaraqlaridan foydalanish – (Use of foreign bank accounts).

20. Shaxsni aniqlashdagi firibgarlik soxta identifikatsiya – (Identified fraud/false identification).

21. "Darvozabonlar" professional xizmatlaridan foydalanish (advokatlar, buxgalterlar, brokerlar va boshqalar) – (Use of "gatekeepers" professional services (lawyers, accountants, brokers, etc)).

22. Yangi to'lov texnologiyalari – (New payment technologies).

Yuqorida sanab o'tilgan mexanizmlarning ushbu soha asosini tashkil etishi legalizatsiya va terrorizmni moliyalashtirish jarayonlarini to'liq anglab olishimizga yordam beradi.

Endi bu jarayonlarning amalga oshirish bosqichlari bilan tanishamiz.

Amaliyotda noqonuniy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish jarayoni uch bosqichdan iborat bo'lib:

1. Joylashtirish. Moliya tizimiga kirish uchun u yoki bu tarzda jinoiy pullar qonuniy pullar bilan "aralashtiriladi"; Turli xil jinoiy guruhlar qonuniy moliya tizimlariga ko'p miqdordagi noqonuniy pul mablag'larini joylashtirishadi. Joylashtirishda asosan qonunchilik ishlaymaydigan davlatlar yoki Xalqaro pul yuvish normalarini chetlab o'tuvchi bank tizimlaridan foydalaniladi.

2. Yashirish. Pul kelib chiqishini aniqlash imkoniyatini istisno qilish uchun turli xil hisobvaraqlar, aktivlar, yurisdiksiyalar bo'yicha taqsimlanadi. Bu jarayonda pul yuvish jarayonining boshlang'ich bosqichi va oxiri o'rtasidagi aloqani xiralashtirishga urinadigan murakkab tarmoqlar va bitimlar yaratilishi tushuniladi. Daromadlarni qonuniy moliya tizimlariga kiritgan holda, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtiruvchilar va terrorchilarni moliyalashtirgan jinoyatchilar qonuniy moliya tizimlarining kirish nuqtasini yashirishga va tartibga solish organlari yoki huquqni muhofaza qilish idoralari tomonidan tekshiruvdan qochishga xarakat qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, dastlabki jinoiy harakatlar natijasida hosil bo'lgan naqd pullarning katta hajmini qisqartirish uchun katta miqdordagi pullar mulkning turli shakllariga aylantiriladi yoki bank hisobvaraqlarida takroriy operatsiyalar orqali izlar yo'qolishiga erishiladi.

3. Integratsiya. Yuvilgan pullar asl egalariga qaytishi yoki ularning ko'rsatmalariga binoan sarflash uchun qonuniy hisobvaraqda to'planadi va qonuniy aktivlarga yo'naltiriladi. Integratsiya, yuvilgan mablag'larni qonuniy iqtisodiyotga ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, san'at asarlari, hashamatli mahsulotlar va boshqalar kabi aktivlarni sotib olish yo'li bilan kiritishni o'z ichiga oladi. Jarayonning yakuniy bosqichi bo'lgan integratsiya, keyinchalik qaytarib olish uchun qonuniy iqtisodiyotga mablag'larni qaytarishni anglatadi. Bu jarayonda pul mablag'larining kelib chiqish izlari to'liq chalkashtiriladi va qonuniy va noqonuniy boylikni bir biridan ajratish juda qiyin masalaga aylanadi.

Ushbu bosqichlar to'liq amalga oshirilsa, noqonuniy faoliyatdan olingan daromadlar muvafaqqiyatli legallashtirildi deb hisoblanadi. Huquqni himoya qilish organlari yoki vakolatli organlar bu jarayonlarni amalga oshirilayotgan paytda aniqlay olsalar pul mablag'larini muzlatib qo'yishi yoki olib qo'yishi mumkin. Shu sababli ham vakolatli davlat organlari bu jarayonlarning ilk boshlanish bosqichlarida aniqlash ularga choralar qo'llashga harakat qilishadi.

16.2. Noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishni huquqiy tartibga solishning xalqaro va xorij tajribalari.

So'nggi bir necha o'n yilliklar ichida pul yuvish muammosi xalqaro miqyosga aylandi. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish ayrim mamlakatlar yoki mintaqalardan tashqariga chiqib, global muammoga aylandi. Jahon hamjamiyati jinoiy yoki boshqa noqonuniy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish iqtisodiy xavfsizlikka global tahdidga aylanganini tan oladi va shu sababli davlatlardan ushbu ijtimoiy xavfli faoliyatga qarshi milliy va xalqaro miqyosda muvofiqlashtirilgan choralar ko'rish talab etiladi.

Dunyoning aksariyat davlatlari turli vaqtlarda u yoki bu darajada "xufyona" pul muammosiga duch kelishdi. Ushbu sohada allaqachon kurashning tegishli samarali mexanizmlarini to'plagan mamlakatlar tajribasini tahlil qilish ushbu tajribani mamlakatimizda joriy etishni tezlashtirishga imkon beradi. Bugungi kundagi vaziyat jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishning oldini olish va ularga qarshi kurashish muammosini doimiy va to'liq tekshirishga undaydi. Garchi ushbu masala global xarakterga ega bo'lsada, unda har bir mamlakat uchun tegishli xususiyatlar mavjud. Noqonuniy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish (pul yuvish) sohasidagi xalqaro amaliyotni tahlil qilish va baholash yuqoridagi muammoni hal qilishga urinayotgan mamlakat uchun mos modellarni sinchiklab o'rganishni va ishlab chiqishga asos bo'ladi.

Noqonuniy daromadlarni legallashtirishning oldini olish va unga qarshi kurashish masalalarini ko'rib chiqish jarayonida bir nechta xalqaro xujjatlar haqida to'xtalib o'tamiz. Masalan, 1988 yil dekabr oyida Bazelda G7 davlatlarining markaziy banklari rahbarlari (Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi)ning asosiy qoidalarga asoslanib qabul qilingan "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qaratilgan jinoyatlarda bank tizimidan foydalanish to'g'risida"gi deklaratsiya⁴³ sohadagi ilk xujjatlardan biri hisoblanadi.

---

⁴³ <https://www.nexus.ua/images/files/Moneylaundering.pdf>

Boshqa bir hujjat - 1988 yil 20-dekabrda qabul qilingan BMTning “Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi” konventsiyasi (Vena konventsiyasi)⁴⁴. Bu BMT ga a’zo davlatlar uchun xalqaro-huquqiy xarakterga ega bo’lgan majburiy hujjatdir, xususan, unda ishtirok etuvchi davlatlarning o’z vakolatli organlariga noqonuniy trafikdan tushadigan mablag’larni aniqlash, to’xtatish yoki olib qo’yishga imkon beradigan choralar ko’rish majburiyati nazarda tutilgan. Vena konventsiyasining qoidalari giyohvand moddalarning noqonuniy aylanishi natijasida olingan mol-mulkni konvertatsiya qilish yoki topshirish, asl mohiyatini, mol-mulk olish manbalarini, daromadlarini yashirish uchun javobgarlik masalalarini ifodalaydi va musodara qilish choralari qo’llash muhimligini qat’iyan talab qiladi.

1989 yilda Parijda G7 davlatlari rahbarlarining uchrashuvida Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish uchun moliyaviy choralarni ishlab chiqish guruhi (keyingi o’rinlarda - FATF) tashkil etildi. Bu jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi siyosatni ishlab chiquvchi va ularni milliy va xalqaro darajada amalga oshirishga ko’maklashadigan hukumatlararo organ hisoblanadi.⁴⁵

FATF bu sohada faoliyat yuritadigan bir nechta boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi, masalan, BMTning Giyohvand moddalarni nazorat qilish va jinoyatchilikning oldini olish bo’yicha boshqarmasi, Yevropa Kengashi. FATF kotibiyati Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti shtab kvartirasida (Parij) joylashgan. FATF faoliyati jinoiy daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashning zaif tomonlarini aniqlashga qaratilgan global moliyaviy oqimlarni, bank va moliya tizimlari faoliyatini va jinoiy daromadlarni legallashtirish usullarini tahlil qilish bilan shug’illanadi. Ushbu organ FATFga a’zo davlatlarning jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish holatini va ayrim mamlakatlar qonunchiligini FATF tavsiyalariga muvofiqlashtirish jarayonlarini doimiy ravishda kuzatib boradi va tahlil qiladi.

---

⁴⁴ https://www.unodc.org/pdf/convention_1988_ru.pdf

⁴⁵ FATF-GAFI.ORG - Financial Action Task Force (FATF) <https://www.fatf-gafi.org/>

FATF qarorlarini qabul qilish yiliga uch marta yig'ildigan a'zo davlatlarning yalpi majlisida muhokamaga qo'yiladi va amalga oshiriladi. FATF tarkibida quyidagi:

- baholash va amalga oshirish masalalari bo'yicha ishchi guruhi;
- tipologiya bo'yicha ishchi guruhi;
- terrorizmni moliyalashtirish va jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish masalalari bo'yicha ishchi guruhi;
- xalqaro hamkorlik masalalari bo'yicha ishchi guruhlar kiradi.

FATFning asosiy xujjati "40 ta tavsiyalar" to'plami hisoblanadi. Ular har bir mamlakatda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishning samarali rejimini yaratish bo'yicha kompleks tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlarni aks ettiradi, ularning murakkabligi va universalligi quyidagicha ifodalanadi:

- milliy va xalqaro miqyosda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashni tashkil etish bilan bog'liq masalalarni iloji boricha kengroq yoritish;

- xalqaro konvensiyalar, BMT Xavfsizlik Kengashining qarorlari, Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish masalalariga bag'ishlangan ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlarning hujjatlari bilan yaqin munosabatlar;

- milliy xususiyatlar va huquqiy tizimning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, FATFning 40 tavsiyalarini amalga oshirishda mamlakatlarga biroz moslashuvchanlikni namoyish etish imkoniyatini berish.

FATF tavsiyalari quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi:

A. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirish ga qarshi kurashish siyosati va uni muvofiqlashtirish;

B. Pul yuvish va musodara qilish;

C. Terrorizmni va qurollarning tarqalishini moliyalashtirish;

D. Profilaktika choralari;

E. Yuridik shaxslarning shaffofligi va foydali mulk huquqi va tuzilmalari;

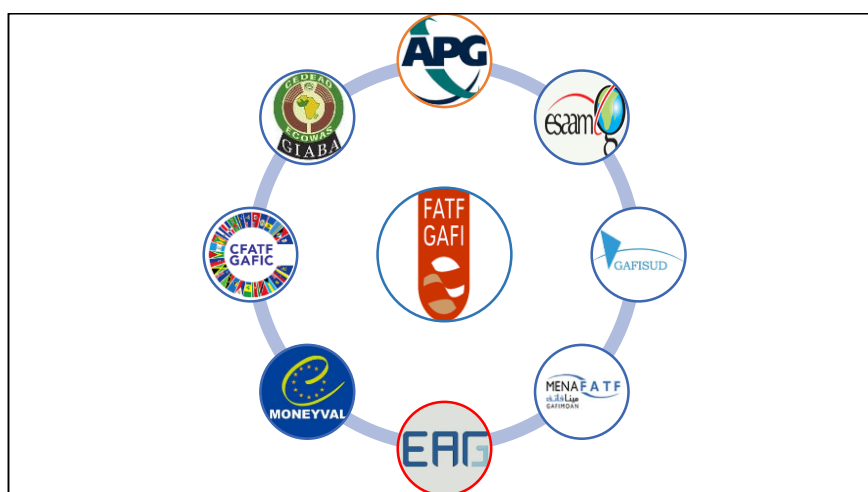
F. Vakolatli organlarning vakolatlari, majburiyatlari va boshqa institutsional kelishuvlar;

G. Xalqaro hamkorlik.

FATFning ishlab chiqqan tavsiyalari va qarorlari barcha mintaqalarida faoliyat yuritishi uchun FATF uslubidagi mintaqaviy guruhlar (Региональные группы по типу FATF) tashkil etilgan va ular dunyoning turli mintaqalarida jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro standartlarni global miqyosda tarqatishda muhim rol o'ynaydi.

Bunday tuzilmalarning asosiy vazifasi - tegishli hududlarda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashni amalga oshirish, xususan ularning a'zolari milliy tizimlarining jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro standartlarga muvofiqligini o'zaro baholash orqali aniqlab borishadi va takomillashtirish bo'yicha choralar ko'rishadi.

FATF va FATF uslubidagi mintaqaviy guruhlar birgalikda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha xalqaro standartlarni tarqatish va joriy etish hamda ularning milliy darajada amalga oshirilishini nazorat qilish uchun yagona xalqaro tizimni (tarmoq) tashkil etadi. (28- rasm)

28- rasm. FATF va FATF uslubidagi mintaqaviy guruhlar

Hozirgi kunda dunyoda rasmiy maqomga ega FATF turidagi 8 mintaqaviy guruh mavjud:

1. Jinoyatlarni legallashtirishga qarshi kurash bo'yicha Osiyo-Tinch okeani guruhi (APG);

2. Sharqiy va Janubiy Afrikadagi pullarni legallashtirishga qarshi kurash guruhi (ESAAMLG);

3. Janubiy Amerikada jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bo'yicha moliyaviy harakatlar bo'yicha maxsus guruh (GAFISUD);

4. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash bo'yicha Yevroosiyo guruhi (EAG);

5. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bo'yicha moliyaviy harakatlar bo'yicha maxsus guruh (MENAFATF);

6. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash choralari baholash bo'yicha Yevropa Kengashi Ekspertlar Qo'mitasi (MONEYVAL);

7. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bo'yicha Karib dengizidagi moliyaviy harakatlar bo'yicha maxsus guruh (KFATF);

8. G'arbiy Afrikada pul yuvishga qarshi hukumatlararo guruh (GIABA).

Sanab o'tilganlardan tashqari Offshore Bank Supervision Group (OGBN) FATF uslubidagi guruh funktsiyalariga o'xshash funktsiyalarga ega, bu esa uni FATF turidagi mintaqaviy guruhlar qatoriga kiritishga imkon beradi lekin rasmiy maqomga ega emas.

FATF uslubidagi guruhlariga o'xshash maqsad va vazifalarga ega bo'lgan yana bir mintaqaviy guruh - Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash bo'yicha Markaziy Afrika guruhi (GABAK) hali FATF uslubidagi mintaqaviy guruh sifatida FATF tomonidan tan olinmagan.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda FATFga 37 ta davlat va 2 ta xalqaro tashkilot (Evropa komissiyasi, Fors ko'rfazi davlatlari uchun hamkorlik

kengashi) a'zo hisoblanadi. Kuzatuvchi maqomiga esa 23 ta tashkilot va Indoneziya egadir.

FATFning muhim funksiyalaridan biri jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashning global standartlariga muvofiqligi bo'yicha turli yurisdiksiyalarni tahlil qilishdir. Bunday me'yorlarga mos kelmaydigan deb topilgan yurisdiksiyalar FATFning "qora ro'yxati" (harakatga chaqirilgan mamlakatlar ro'yxati, "harakatga chaqirish") yoki kuzatuvlar ro'yxatiga ("alohida kuzatiladigan yurisdiksiyalar") kiritilgan.⁴⁶

Hozirda FATFning qora ro'yxatida faqat 2 ta yurisdiksiya mavjud: Eron va Shimoliy Koreya. Nazorat ostidagi mamlakatlar ro'yxati 11 mamlakatdan iborat: Bagama orollari, Botsvana, Gana, Yaman, Pokiston, Serbiya, Suriya, Trinidad va Tobago, Tunis, Shri Lanka, Efiopiya.

Moliyaviy operatsiyalarni monitoring qilish asosida pul yuvishga qarshi tizim kontseptsiyasi 1995 yil mart oyida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashining Giyohvand moddalar bo'yicha komissiyasi tomonidan qabul qilingan 6-sonli qarorida ishlab chiqilgan bo'lib, unda davlat tashkilotlari va jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bilan bog'liq faoliyatni tergov qilish va ta'qib qilishni osonlashtirish maqsadida vakolatli organlar o'rtasida samarali o'zaro aloqalarni rivojlantirish masalasi bayon qilingan.

Qarorda BMTning 1988 yilgi Vena konvensiyasiga a'zo davlatlar uning qoidalarini, xususan, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rishga chaqiriladi. Banklar, boshqa moliya institutlari va katta miqdordagi naqd pul bilan muomalada bo'lgan nodavlat korxonalar tomonidan shubhali yoki g'ayrioddiy operatsiyalar to'g'risida hisobot berish tizimini yo'lga qo'yish, pul yuvish, giyohvandlik va boshqa jinoyatlar bilan bog'liq operatsiyalarni aniqlash uchun ma'lumot almashish tizimini yaratish tavsiya etiladi.

---

⁴⁶ Актуальный список стран-членов ФАТФ (по состоянию на 01.01.2019)
<https://niemands.ru/press-centr/faq/aktualnyj-spisok-stran-chlenov-fatf-po-sostoyaniyu-na-01.01.2019>

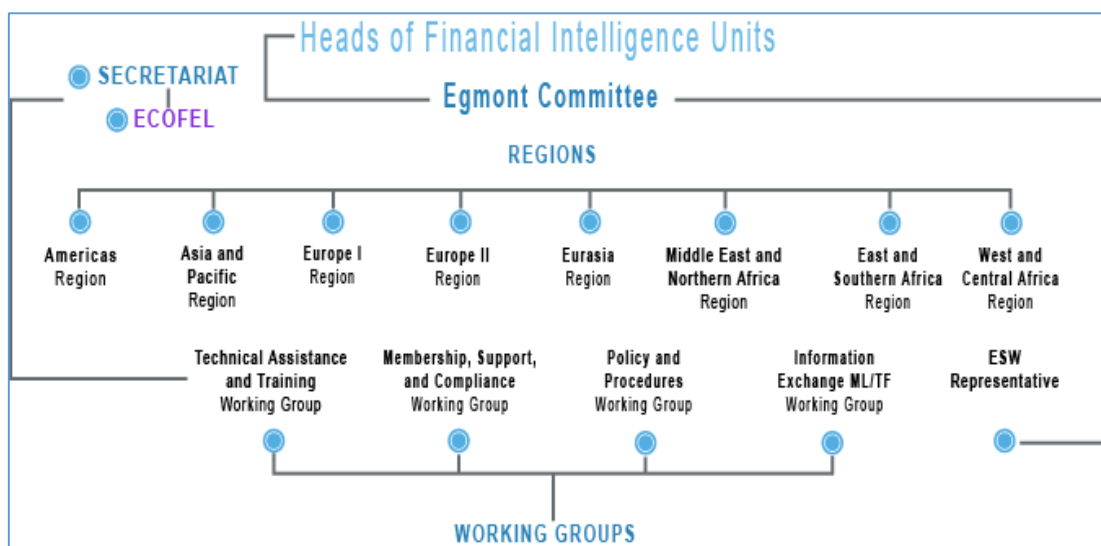
Shu bilan birga, davlatlarga shubhali va g'ayrioddiy bitimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish vakolatiga ega bo'lgan milliy organni tashkil etish masalasini ko'rib chiqish taklif qilindi. Bunday milliy organlar, shuningdek, noqonuniy faoliyatdan, shu jumladan, giyohvand moddalar savdosidan olingan aktivlarni aniqlash, izlash, blokirovka qilish va hibsga olishga ko'maklashish uchun vakolatli organlarga ma'lumot berishlari mumkinligi ta'kidlangan. Bu kabi vakolatli organ davlat moliyaviy razvedkasi bilan shug'illanuvchi va sohada xalqaro hamkorlikni amalga oshiruvchi davlat tashkiloti hisoblanadi.

1995 yil iyun oyida 24 davlatning vakolatli organlari vakillari Xalqaro moliyaviy razvedka bo'linmalari - Egmont guruhini tashkil etishdi, uning asosiy vazifasi yangi moliyaviy razvedka bo'linmalarini yaratishga ko'maklashish va moliyaviy ma'lumotlarning tezkor almashinuvini ta'minlashdir.

Egmont guruhi tomonidan 1996 yilda qabul qilingan ta'rifga muvofiq, Moliyaviy razvedka bo'limlari oshkor qilingan moliyaviy ma'lumotni olish (va agar ruxsat berilsa, so'rash), ko'rib chiqish va vakolatli organlarga yetkazish uchun mas'ul bo'lgan markaziy milliy organ hisoblanadi va:

- jinoiy faoliyat natijasida gumon qilinadigan daromadlar bilan bog'liq;
- milliy qonunchilikda yoki qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan pullarni legallashtirishga qarshi kurashish masalalarida ma'lumotlarni shakllantirish, qayta ishlash va boshqa vakolatli organlarga yetkazish bilan shug'illanadi.

Bugungi kunda Egmont guruhi 165 ta yurisdiksiyadagi moliyaviy razvedka bo'linmalarini (MRB) birlashtiradi va uning a'zolariga maxsus xavfsiz aloqa kanali orqali ma'lumot almashish imkoniyatini beradi. Quyidagi rasmda biz ushbu guruhning tashkiliy tuzilmasi bilan tanishgan holda uning faoliyatini batafsil qo'rib chiqamiz. (29- rasm)

29- rasm. Egmont guruhining tashkiliy tuzilmasi ⁴⁷

29-rasmga qaraydigan bo'lsak, Egmont guruhining tashkiliy tuzilmasida yuqori turuvchi organ sifatida Egmont qo'mitasi va MRB rahbarlari hisoblansa, Egmont MRB mukammallik va yetakchilik markazini (ECOFEL) o'z ichiga olgan Sekretariat ishni tashkil etuvchi organ hisoblanadi. 8 ta mintaqalarni qamrab olgan ma'lumot almashinuv tizimi va bu ma'lumotlarni jamlanishini, qayta ishlanishini va chora ko'rish uchun yo'naltirishini ta'minlovchi ishchi guruhlar faoliyatiga oid vazifalarni taqsimotiga ko'ra bajarishadi.

Ishchi guruhlar:

- texnik yordam va o'quv ishchi guruhi (TATWG)
- a'zolik, ta'minot va muvofiqlik ishchi guruhi (MSCWG)
- siyosat va protseduralar bo'yicha ishchi guruh (PPWG)
- sohaga oid ma'lumotlar almashinuvini ta'minlovchi ishchi guruh (IEWG) dan iborat.

⁴⁷Egmont guruhi rasmiy saytidan olindi

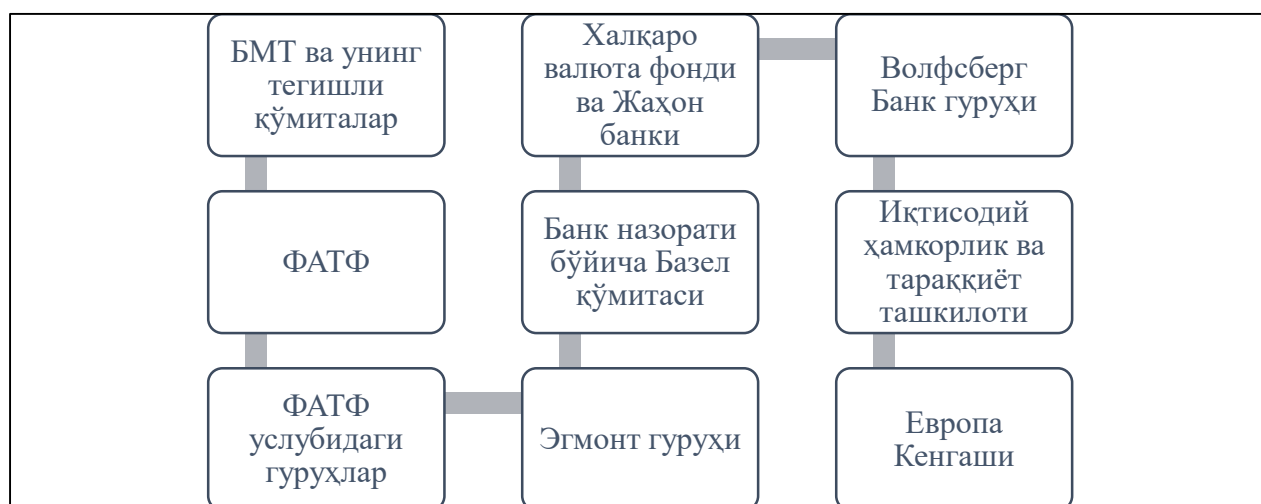
<https://www.egmontgroup.org/en/content/structure-and-organization-egmont-group-financial-intelligence-units>

Umumiy olganda yuqorida sanab o'tilgan ikki xalqaro tashkilot bilan birga bir nechta tashkilotlar jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmini moliyalashtirishga qarshi kurashishga birgalikda choralar ko'rib kelishadi. Navbatdagi rasmda aynan ushbu soha ishtirokchilarini qayd etishimizga imkon beradi. (30-rasm)

Bu tizimda pul mablag'larining banklar orqali aylanishi xalqaro banklar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi organlarga ham katta ma'suliyat yuklaydi. Ular ishlab chiqadigan me'yorlar va qoidalar bu sohadagi xalqaro normalarga ham muvofiq bo'lish majburiyatini oladi. Shunday ekan, Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi ham bu tizimning faol ishtirokchisi hisoblanadi.

Bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi - bu xalqaro hisob-kitoblar banki huzurida faoliyat yuritadigan, turli mamlakatlarda qabul qilingan bank faoliyatini tartibga solishning yagona standartlari va metodologiyalarini ishlab chiquvchi tashkilotdir.⁴⁸

1974 yilda G10 davlatlari markaziy banklari prezidentlari tomonidan Shveysariyaning Bazel shahrida tashkil etilgan. Qo'mita tarkibiga eng yirik mamlakatlarning markaziy banklari vakillari kiradi, asosiy xalqaro moliya tashkilotlari vakillari qo'mitada kuzatuvchi sifatida ishlaydi.

30- rasm. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmini moliyalashtirishga qarshi kurashish tizimining xalqaro ishtirokchilari

⁴⁸ Базельский комитет по банковскому надзору (БКБН)* | Банк России
http://www.cbr.ru/counteraction_m_ter/international/basel/

Qo'mitaning asosiy vazifalari banklarni tartibga solish sohasida yagona standartlarni joriy etishdir, shu munosabat bilan tashkilotga a'zo davlatlarning nazorat qiluvchi organlari uchun ko'rsatmalar va tavsiyalar ishlab chiqadi. Ushbu tavsiyalar majburiy emas, ammo aksariyat hollarda ular a'zo davlatlarning milliy qonunchiligida aks ettirilgan. Ko'rsatmalar va tavsiyalarni ishlab chiqish butun dunyodagi banklar va nazorat organlari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi va shuning uchun ular nafaqat ishtirokchi davlatlarda qo'llaniladi, balki, Bazel tavsiyalarini amalga oshirish bo'yicha ishlar 100 dan ortiq mamlakatlarda olib borilmoqda. Yevropa Ittifoqida qo'mitaning tavsiyalari a'zo davlatlarning o'zaro integratsiyasi uchun ham qo'llaniladi.

Banklar bilan ishlashda yana bir xalqaro tashkilot, Wolfsberg Bank guruhi o'n uch global banklardan iborat nodavlat birlashmasi. Uning maqsadi jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash bo'yicha moliyaviy standartlarini ishlab chiqish, mijozni bilish, terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash siyosatini ishlab chiqish va ijroni nazorat qilishdir.⁴⁹

Uning faoliyati FATFga o'xshaydi va jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi faoliyatidan tashqari, korruptsiyaga qarshi jamoaviy guruh sifatida ham faoliyat yuritadi. Wolfsberg guruhi 14 ta hujjatni e'lon qilgan bo'lib, ularni Wolfsberg standartlari deb ataladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, sanab o'tgan tashkilotlarimiz xalqaro miqiyosda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi choralar va me'yorlar ishlab chiqadi, ularni ijrosini nazorat qiladi hamda muntazam takomillashtirib boradi. Endi mintaqamizda faoliyat yurituvchi Yevroosiyo (EAG) guruhi haqida fikr yuritamiz.

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash bo'yicha Yevroosiyo guruhi FATF uslubidagi mintaqaviy guruhdir. YeAG tarkibiga to'qqizta davlat kiradi: Belorussiya, Hindiston, Qozog'iston, Xitoy, Qirg'iziston, Rossiya, Tojikiston, Turkmaniston va

---

⁴⁹ Волфсберг гурухи расмий саҳифаси <https://www.wolfsberg-principles.com/>

O'zbekiston (31-rasm). YeAG FATFning assotsiatsiyalashgan a'zosi hisoblanadi. Yevroosiyo guruhiga 16 davlat, 23 xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar kuzatuvchi sifatida a'zo bo'lishgan.

31-rasm. EAG tarkibiga kiruvchi davlatlar.

EAGni tashkil etish tashabbusi birinchi marta Rossiya Federatsiyasi tomonidan 2003 yil oktyabr oyida bo'lib o'tgan FATF yalpi yig'ilishida e'lon qilingan edi. Ta'sis konferentsiyasi 2004 yil 6 oktyabrda Moskvada bo'lib o'tdi va unda oltita ta'sischi davlatlar ishtirok etdi: Belorussiya, Qozog'iston, Xitoy, Qirg'iziston, Rossiya va Tojikiston. O'zbekiston 2005 yildan beri bu tashkilotga a'zo hisoblanadi.

EAGning asosiy maqsadi:

- mintaqaviy darajada samarali o'zaro ta'sir va hamkorlikni ta'minlash;
- EAGga a'zo davlatlarning FATF tavsiyalariga muvofiq xalqaro tizimdagi ishtirokni ta'minlashdir.

EAGning asosiy vazifalari:

- a'zo davlatlarga FATFning 40 ta tavsiyalarini bajarishda yordam berish;
- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashishga qaratilgan qo'shma tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;
- FATFning 40 tavsiyalari asosida a'zo davlatlarni o'zaro baholash dasturini amalga oshirish,

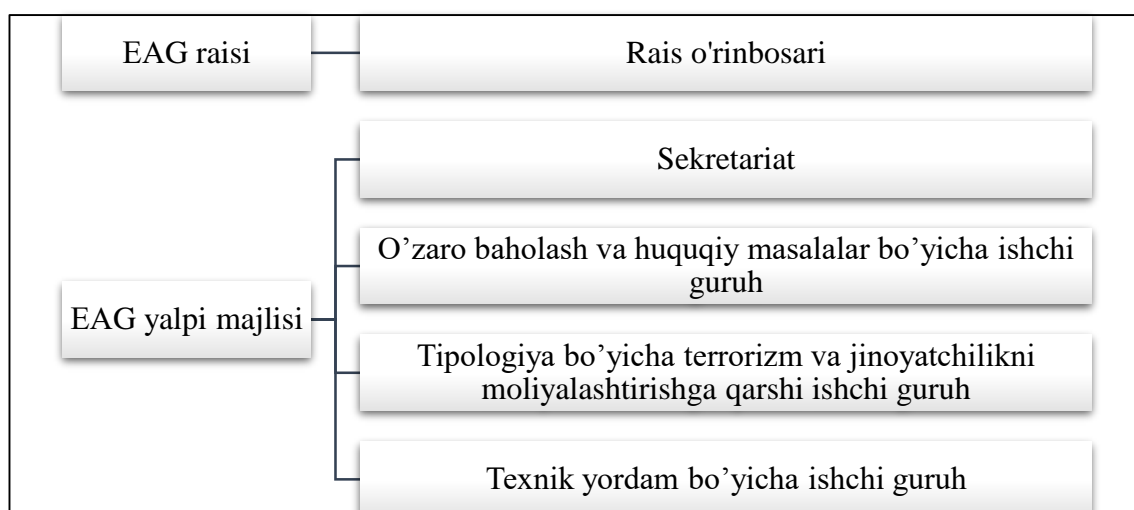

- xalqaro hamkorlik va texnik yordam dasturlarini ixtisoslashgan xalqaro tashkilotlar, organlar va manfaatdor davlatlar bilan muvofiqlashtirish;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga va terrorizmni moliyalashtirish tendentsiyalarini tahlil qilish va mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda bunday jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha ilg'or tajribalar almashishni tashkil etishdir.

Bu maqsadlarni va vazifalarni amalga oshirishda YeAG quyidagi tashkiliy tuzilmaga ega: (32- rasmda)⁵⁰

EAGga a'zo davlatlarning vakolatli vakillarining yalpi majlisi EAGning yuqori organi bo'lib, odatda yiliga ikki marta, lekin kamida yiliga bir marta o'tkaziladi. Yalpi majlisda EAGga a'zo davlatlarning umumiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan fundamental masalalar ko'rib chiqiladi, strategiya, yo'nalishlar belgilanadi va EAG maqsadlari va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan tavsiyalar muhokama qilinadi. Ishchi guruhlarda esa soha ekspertlari tomonidan tadqiqotlar, baholashlar va turli hamkorlik tadbirlari o'tkazilib turiladi.

32- rasm. EAG tashkiliy tuzilmasi

EAG tarkibiga kiruvchi a'zo davlatlar ichida ilg'or tajribaga ega davlat Rossiya hisoblanadi chunki u bir vaqtning o'zida ham EAGga , ham FATF ga va Jinoiy

⁵⁰ EAG rasmiy sayti ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash choralari baholash bo'yicha Yevropa Kengashi Ekspertlar Qo'mitasiga (MONEYVAL) a'zo hisoblanadi. Vakolatli moliyaviy razvedka bo'limi sifatida Moliyaviy monitoring bo'yicha federal xizmatdir. (Rosfinmonitoring)⁵¹

Rosfinmonitoring bu sohada davlat siyosati va huquqiy tartibga solinishi uchun jinoyatchilikdan olingan daromadlarni legallashtirish (yuvish)ga qarshi kurashish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirg'in qurollarining tarqalishini moliyalashtirishga qarshi kurash uchun mas'ul bo'lgan federal ijroiya organidir. Faoliyatida boshqa federal ijro etuvchi organlarning, boshqa davlat organlari va tashkilotlarining tegishli faoliyatini, shuningdek, pul yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar (bitimlar) natijasida kelib chiqadigan milliy xavfsizlikka tahdidlarni baholash milliy markazining funksiyalarini muvofiqlashtirish va rivojlantirish ushbu tahdidlarga qarshi choralar ishlab chiqishga mas'ul hisoblanadi. Rossiya Federatsiyasi Prezidenti Rosfinmonitoring xizmati faoliyatiga rahbarlik qiladi.

Rosfinmonitoring o'z faoliyatini hududiy organlari orqali va boshqa federal ijro etuvchi organlar, Rossiya Federatsiyasi ta'sis ob'ektlarining ijro etuvchi organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, jamoat birlashmalari va tashkilotlari bilan amalga oshiriladi.

16.3. O'zbekiston Respublikasida noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish sohasida me'yoriy-huquqiy bazaning shakllanishi va rivojlanishi

Mamlakatimizda noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish sohasi 2004 yildan rivojlana boshlagan. Bunga 2004 yilda qabul qilingan "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining 660-II sonli qonuni asos

---

⁵¹ Молиявий мониторинг бўйича федерал хизмат Росфинмониторинг расмий сайти <http://www.fedsfm.ru/>

bo'lgan. 24 moddadan iborat bo'lgan ushbu qonun mamlakatimizda ushbu sohadagi munosabatlarni tartibga soladi va amalda 2006 yildan kuchga kirgan. Ushbu Qonunning amal qilishi O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga, yuridik shaxslarga, ularning filiallari hamda vakolatxonalariga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududida pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar o'tkazilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat organlariga nisbatan tatbiq etiladi.⁵²

O'zbekiston Respublikasining Moliyaviy razvedka boshqarmasi (MBR) - O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti hisoblanadi. Departament Hukumatning 06.07.2001 yildagi qarori asosida tuzilgan bo'lib, dastlab soliq jinoyatlariga qarshi kurash departamenti sifatida tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 28.11.2002 yildagi farmoni bilan departament Soliq va valyuta jinoyatlariga qarshi kurashish Departamentiga o'zgartirildi. 2018 yildan esa - O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti sifatida qayta tashkil etildi.

O'zbekiston MRB huquqni muhofaza qilish organlari turiga kiradi, chunki moliyaviy ma'lumotlarni tahlil qilish vazifalaridan tashqari, tezkor-qidiruv faoliyatini, tergovga qadar tekshirishlar va iqtisodiy va korrupsiyaga oid jinoyatlar bo'yicha surishtiruvlarni amalga oshirish huquqiga ega.

Maxsus vakolatli davlat organi:

- pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlarning hamda jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini

---

⁵² Ўзбекистон Республикасининг 660-II сонли қонуни 1¹-моддаси <https://lex.uz/docs/283717>

tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashishda ishtirok etuvchi organlarning ishini muvofiqlashtiradi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi ustidan nazorat qilinishini ta'minlaydi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan axborotni, shu jumladan avtomatlashtirilgan axborot, ma'lumotnoma tizimlaridan hamda ma'lumotlar bazalaridan axborotni so'raydi va bepul oladi;

- pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha ushbu qonunga muvofiq olinadigan axborotning jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirish belgilarini aniqlash maqsadida tahlil qilinishini amalga oshiradi;

- pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilotlardan kelib tushadigan shubhali operatsiyalar haqidagi xabarlarni oladi, ma'lumotlar bazalarini shakllantiradi va ularga ishlov beradi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirish bilan bog'liq ma'lumotlar va axborotni almashish hamda yuborish bo'yicha hamkorlik tartibini huquqni muhofaza qiluvchi organlar va boshqa davlat organlari bilan birgalikda belgilaydi;

- yetarli asoslar mavjud bo'lgan taqdirda yoki so'rovga binoan jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga aloqador pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalar haqidagi materiallarni jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga

va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashishda ishtirok etuvchi tegishli organlarga yuboradi;

- terrorchilik faoliyatida yoki ommaviy qirg'in qurolini tarqatishda ishtirok etayotgan yoki ishtirok etishda gumon qilinayotgan shaxslarning ro'yxatini terrorizmga, ommaviy qirg'in qurolini tarqatishga qarshi kurashishni amalga oshiruvchi davlat organlari va O'zbekiston Respublikasining boshqa vakolatli organlari tomonidan taqdim etiladigan ma'lumotlar, shuningdek, chet davlatlarning vakolatli organlaridan hamda xalqaro tashkilotlardan rasmiy kanallar orqali olingan ma'lumotlar asosida shakllantiradi va yuritadi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish, terrorizmni moliyalashtirish va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirish bo'yicha tavakkalchiliklarni baholashni tashkil etish yuzasidan jalb etilgan vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar bilan birgalikda choralar ko'radi;

- yetarli asoslar mavjud bo'lgan taqdirda, jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish bo'yicha choralarni amalga oshirish uchun pul mablag'lari yoki boshqa mol-mulk bilan bog'liq operatsiyalarni o'ttiz ish kunidan ko'p bo'lmagan muddatga to'xtatib turish haqida ko'rsatmalar yuboradi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlarining qo'llanilish amaliyotini davlat organlaridan va boshqa tashkilotlardan olinadigan axborot asosida tahlil qiladi hamda umumlashtiradi, shuningdek qonun hujjatlarini va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirishga doir takliflarni ishlab chiqadi hamda kiritadi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi normativ-huquqiy hujjatlar hamda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari loyihalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida chet davlatlarning vakolatli organlari, xalqaro ixtisoslashgan tashkilotlar va boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikni amalga oshiradi;

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, chet davlatlarning tegishli vakolatli organlari bilan kelishuvlar tuzadi;

- jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurolini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish sohasida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq yoki chet davlatlarning vakolatli organlari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zarolik printsipli asosida hamkorlik qiladi va axborot almashishni amalga oshiradi;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

Bundan tashqari, quyidagi tashkilotlar vakolatlari doirasida ushbu sohada o'z vazifalarini bajarishadi:

- O'zbekiston Respublikasi bosh prokuraturasi;
- O'zbekiston Respublikasi davlat xavfsizlik xizmati;
- O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki;
- O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi;
- O'zbekiston Respublikasi moliya vazirligi;
- O'zbekiston Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish agentligi;
- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi loyiha boshqaruvi milliy agentligi;
- O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona qo'mitasi;
- O'zbekiston Respublikasi monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi;
- O'zbekiston Respublikasi sanoat xavfsizligi davlat qo'mitasi;
- Kapital bozorini rivojlantirish agentligi;
- O'zbekiston Respublikasi davlat aktivlarini boshqarish agentligi;

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Davlat asillik darajasini belgilash palatasi.

Mamlakatimizda ushbu sohadagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonun xujjatlari quyidagilardir:

1.O'zbekiston Respublikasining "Jinoyatchilikdan olingan daromadlarni legallashtirishga, terrorizmni moliyalashtirishga va ommaviy qirg'in qurollarini tarqatishni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonuni;

2.O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi;

3.O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi;

4.O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi;

5.O'zbekiston Respublikasining "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida" gi qonuni;

6."Prokuratura to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi qonuni (yangi tahrir);

7."Sud hujjatlari va boshqa organlarning aktlarini ijro etish to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi qonuni;

8."Birlashgan Millatlar Tashkilotining Korrupsiyaga qarshi konvensiyasiga O'zbekiston Respublikasining qo'shilishi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi qonuni;

9.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Birlashgan Millatlar Tashkilotining Giyohvandlik vositalari va psixotrop moddalarning noqonuniy aylanishiga qarshi konvensiyasiga qo'shilish to'g'risida" gi qarori;

10.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashish to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ratifikatsiya qilish to'g'risida" gi qarori;

11.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Birlashgan Millatlar Tashkilotining transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasini ratifikatsiya qilish to'g'risida" gi qarori;

12.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Odam savdosiga qarshi kurash va fohishabozlikni ekspluatatsiya qilish to'g'risidagi Konvensiyaga Uchinchi shaxslar tomonidan qo'shilish to'g'risida" gi qarori va yakuniy bayonnomasi;

13.“O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni (yangi tahriri);

14.O‘zbekiston Respublikasining “Bank siri to‘g‘risida” gi qonuni;

15.“Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni;

16.“Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida” gi qonun (yangi tahrirda);

17.O‘zbekiston Respublikasining “Sug‘urta faoliyati to‘g‘risida” gi qonuni;

18.O‘zbekiston Respublikasining “Notariat to‘g‘risida” gi qonuni;

19.O‘zbekiston Respublikasining “Advokatura to‘g‘risida” gi qonuni;

20.O‘zbekiston Respublikasining “Rieltorlik faoliyati to‘g‘risida” gi qonuni;

21.“Birjalar va birja faoliyati to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni (yangi tahrir);

22.“Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni (yangi tahrir);

23.“To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni;

24.“Auditorlik to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni;

25.O‘zbekiston Respublikasining “Pochta aloqasi to‘g‘risida" gi qonuni (yangi tahrir).

Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish bo‘yicha O‘zbekiston bir nechta xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi:

Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (EXHT), Jinoiy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish bo‘yicha moliyaviy choralarni ishlab chiquvchi guruh (FATF), Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi, Yevrosiyo guruhi (EAG) va boshqalar.

Asosiy tayanch tushunchalar

Legallashtirish, xufyona kapital, soliq, korrupsioner, yalpi ichki mahsulot, pul yuvish, gangster, tovlamachilik, giyohvandlik, mafiya, psixotrop moddalar, terrorizm, sex, veksel, offshor, integratsiya, deklaratsiya, bazel qo‘mitasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Jinoiy daromadlarni legallashtirish deganda nimani tushunasiz?

2. Xufyona kapital deganda nimani tushunasiz?
3. Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlar ishlatiladi?
4. “Pul yuvish” atamasining tarixi haqida nimalarni bilasiz?
5. Legallashtirish atamasiga rus olimlarining ta’riflarini sharxlab bering.
6. Noqonuniy faoliyatdan olingan daromatlarni legallashtirish jarayoni necha bosqichdan iborat? Ularni sharxlab bering.
7. Noqonuniy daromatlarni legallashtirishga qarshi kurashga oid xorijiy xuquqiy-me’yoriy xujjatlarni tushuntirib bering.
8. FATF tashkilotining funktsiyalari nimalardan iborat?
9. Moliyaviy razvedka haqida nimalarni bilasiz?
10. Xalqaro “Bazel” qo’mitasi nima bilan shug’ullanadi?

GLOSSARIYLAR

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish - bu, biz aholiga davlat tomonidan yashash uchun barcha shart-sharoitlarni yaratishga maqsadli yo'naltirilgan kafolatlar tizimidir.

Aholining real daromadlari - narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori, ya'ni aholining ixtiyorida bo'lgan daromadning xarid quvvati.

Afera – qalloblik, muttahamlik, vijdotsiz harakat yoki ish.

Bankrotlik (ital. bancrotto - aynan singan kursi) – sinish; fuqaro, korxon, firma yoki bankning mablag' yetishmasligidan o'z majburiyatlari bo'yicha qarzlarni to'lashga qurbi yetmasligi. Bankrotlik – korxonaning sud tomonidan belgilangan moliyaviy inqirozi, ya'ni kreditorlar tomonidan qo'yilgan talablar va byudjet oldidagi majburiyatlarni belgilangan muddatlarda qondira olmasligi.

Barqaror rivojlanish - hozirgi davrdagi jamiyat taraqqiyotining eng muhim modellaridan biri bo'lib, unga ko'ra eng asosiy vazifa rivojlanishning uzviylikini ta'minlashdir. Barqaror rivojlanish iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa komponentlarni o'z ichiga olgan holda nafaqat bugungi avlodlarning ehtiyojlarini qondirish, balki kelajakdagi avlodlar uchun ehtiyojlarning kafolatlanishini ham maqsad qiladi.

Bozor muhofazasi – milliy bozorning yoki ayrim tovarlar bozorining, davlatning eksport-importini tartibga soluvchi tadbirlar vositasida himoya qilinishi. B.M. chetdan tovar keltirishni cheklash, ta'qiqlash yoki boj to'lovini oshirish orqali amalga oshiriladi.

Boykot (ing. boycott) – norozilik bildirish uchun biron-bir iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishdan bosh tortish. Iqtisodiy aloqa qiluvchi tomonlarning manfaati o'zaro zid kelib qolganda ularning biri boykot e'lon qiladi, kelishilgan shartnomani bajarish to'xtatiladi. Savdo-sotiq ishlarida boykot tovarlarni yetkazib turishdan bosh tortish, oldin belgilangan narxdan voz kechish ko'rinishlarida yuz beradi.

Byurokratizm – 1) totalitar davlatga xos boshqarish sistemasi; bu boshqarish sistemasi amaldorlarning (davlat xizmatchilarining), hukmron partiya va militsiya (politsiya) apparatining keng quloch yoygan tarmoqlari va xalq ommasi ustidan hukmronlik qiladigan, totalitar davlat yoki bir xovuch partokratiyaning manfaatini ko'zlab, mehnatkashlarga zulm o'tkazuvchi va ular ustidan zo'ravonlik qiluvchi boshqa rasmiy ma'muriy shaxslar yordamida amalga oshiriladi; 2) quruq rasmiyatchilik, qog'ozbozlik, sansalorlik, masalani ishning mohiyatiga va mehnatkashlarning ehtiyojiga zarar yetkazgan holda yuzaki hal qilish.

Valyuta siyosati – davlat va markaziy banklar tomonidan pul va valyuta muomalasi doirasida pulning xarid quvvatiga hamda mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatish maqsadida o'tkaziladigan tadbirlar majmuasi.

Davlat qarzi – davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar va tashkilotlar, xorijiy mamlakatlardan qarzi. Davlat o'z xarajatlarini daromadi bilan qoplay olmay qarz oladi, qarz hisobidan o'z byudjetining kamomadini vaqtincha qoplaydi. Davlat zayomlar chiqarib, ularni aholiga, korxonalar va tashkilotlarga sotadi.

Davlat xaridi - tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) davlat buyurtmachilari tomonidan pulli asosda olish (“Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 3-modda. 9 aprel 2018 yil).

Davlat xavfsizligi - O‘zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumining, suverenitetining, hududiy yaxlitligining va boshqa davlat manfaatlarining tashqi hamda ichki tahdidlardan himoyalanganlik holati bo‘lib, u O‘zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini hamda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklari ro‘yobga chiqarilishini ta‘minlaydi (“O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 4-modda. 5 aprel 2018 yil).

Ekologik muammolar - insoniyat hatti-harakatlari va xo‘jalik faoliyati natijasida atrof-muhitga yetkazilgan zarar.

Globalashuv - iqtisodiy taraqqiyotning industrial bosqichidan postindustrial bosqichiga o‘tish davrining mahsuli bo‘lib, jahon hamjamiyatining bugungi kundagi taraqqiyoti bosqichini ifodalovchi jarayon.

Investitsiya – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapital kiritish (qo'yish). Moliyaviy investitsiya, aktsiya, obligatsiya va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish; real investitsiya mamlakat ichkarisida va chet ellarda ishlab chiqarishga kapital kiritish (qo'yish), shuningdek, yosh mustaqil davlatlarga qarz va subsidiyalar berish shakllarida amalga oshiriladi.

Informatsion xavfsizlik - shaxs, jamiyat va davlat hayotiy muhim manfaatlarining axborot urushi, intervensiya hamda dezinformatsiya tazyiqlaridan himoyalanganligidir. Informatsion xavfsizlikning mohiyati davlatning informatsion resurslarini saqlash, axborot sohasida shaxs va jamiyatning qonuniy huquqlarini himoyalashdan iboratdir.

Informatsion xavfsizlik ob'ektlari – axborot resurslari, ularning shakllanish, tarqalish va foydalanish tizimi, infrastrukturasi, tizim faoliyatini ta'minlovchi tashkiliy va iqtisodiy mexanizmlar.

Informatsion xavfsizlik resurslari – davlat va korxonalar, tashkilot va muassasalarning hujjatlar shaklidagi (kutubxona, arxiv, fond) axborotlar, kompüter dasturlari, bilim va axborot bazalari hamda boshqa tashkilot turlaridan iborat.

Inflyatsiya (lot. inflatio – shishish, ko'chish, ko'tarilish) – pulning qadrsizlanishi; muomaladagi pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi.

Ishsizlik – aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi. Mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.

Iqtisodiy jinoyatlar – milliy iqtisodiyotga, uning tarmoqlari yoki sohalariga, korxonalar, tashkilot va muassasalar hamda fuqarolarga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan, jinoyat qonunida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik)dir. Bunday jinoyatlarning sodir etilishi natijasida jamiyat, davlat, xo'jalik sub'ektlariga, ayrim fuqarolarga moddiy ziyon yetkaziladi, jamiyatning iqtisodiy negizlariga tajovuz qilinadi. Ularga: 1) o'zgalari

mulkini talon-taroj qilish; 2) o'zgaralar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlar; 3) iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar; 4) xo'jalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar kiradi.

Iqtisodiy inqiroz - iqtisodiyotni shunday xolatiki, mamlakatning yalpi ichki mahsulotining absolyut hajmi kamida ikkikvartal mobaynida ketma-ket qisqaradi.

Iqtisodiyot asoslariga qarshi jinoyatlar - mamlakat manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzish, qalbaki pul yoki qimmatli qog'ozlar yasash, ularni o'tkazish, valyuta bilan qonunga xilof ravishda muomala qilish, chet el valyutasini yashirish, soxta tadbirkorlik, soxta bankrotlik, bankrotlikni yashirish, bojxona to'g'risidagi qonunlarni buzish, rangli metallar, ularning parcha va rezgi chiqitlarini tayyorlash, olish, ulardan foydalanish hamda sotish qoidalarini buzish kabilar kiradi.

Iqtisodiy manfaatlar – iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari (sub'ektlari)ning o'zlari tomonidan anglangan va ularni faoliyatga undovchi hayotiy ehtiyojlari, iqtisodiy faoliyatni harakatlantiruvchi kuch. Amal qilish darajasiga ko'ra yakka shaxs, guruh yoki korporativ, milliy yoki umumdavlat miqyosidagi iqtisodiy manfaatlar mavjud.

Iqtisodiy mustaqillik – milliy iqtisodiyotning chet davlatlarga bog'liqligini kamaytirish va milliy manfaatlariga xizmat qilishi uchun shart-sharoitlarning ta'minlanishi. Uning quyidagi mezonlari mavjud:

Iqtisodiyotning ochiqligi – mamlakat iqtisodiyotining chet el tovarlari, kapitali, ishchi kuchi migratsiyasi uchun muayyan darajada ochiq bo'lishini taqozo etadi. Mamlakat chet el bilan iqtisodiy aloqalarini o'z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda va erkin yuritadi;

Iqtisodiy siyosat – mamlakat maqsadlari, vazifalari, manfaatlariga muvofiq holda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarga muayyan yo'nalish berish, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish va boshqarish sohasidagi davlat, hukumat faoliyatining bosh yo'nalishi, tadbirlari tizimi. I.S. agrar, tarkibiy, investitsiya, moliya-kredit, ijtimoiy, tashqi iqtisodiy faoliyat, ilmiy-texnika, soliq, byudjet sohalaridagi siyosatni o'z ichiga oladi.

Iqtisodiy xavfsizlik – iqtisodiy kategoriya bo'lib, iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlangan, ijtimoiy ehtiyojlar optimal darajada qondirilgan, ratsional boshqarish amalga oshirilgan, milliy va xalqaro darajalarda iqtisodiy manfaatlarning himoyalangandagi holatini ifodalaydi. I.X.milliy iqtisodiyot mustaqilligining, uning barqarorligi, mustahkamligi, doimo yangilanishga va o'z-o'zidan takomillashib borishga qodirligini ta'üminlovchi shart-sharoitlar va omillar yig'indisidir. I.X.iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining shunday holatdagi, bunday holatda mamlakat milliy manfaatlarining kafolatli himoya qilinganligi, mamlakat iqtisodiy rivojlanishining ijtimoiy yo'naltirilganligi, ichki va tashqi jarayonlarining eng noqulay sharoitlarida ham mudofaa salohiyati yetarli darajada ta'üminlangan bo'ladi.

Ichki iqtisodiy xavfsizlik – tabiiy, texnikaviy, iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makro iqtisodiy rivojlanishning hamda turli beqarorlikni, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'üsiridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezoni – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtai nazaridan iqtisodiy xolatni baholash.

Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko'rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarining miqdor jihatdan ifodalanishi.

Iqtisodiy razvedka – xorijiy davlatlarning, raqobatchi korxonalar (firma) larning iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy siyosati va iqtisodiy holatiga, doiralari o'g'oid muhim mahfiy ma'lumotlarni yashirincha to'plash.

Iqtisodiy tahdid – jamiyat, davlat va ularning sub'ektlari alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiluvchi, ularga ziyon, zarar-zahmat keltiruvchi, xavf-xatar tug'diruvchi omillar, shart-sharoitlar va voqeliklarni ifodalaydi.

Iqtisodiy shpionaj – raqibiga zarba berish, raqobat kurashida yengish, xo'jalik faoliyatida o'zib ketish maqsadida tijorat siri hisoblangan ma'lumotlarni yashirincha to'plashga qaratilgan xufyona faoliyat.

Iqtisodiy qonunbuzarlik – xo'jalik yuritish amaliyotida belgilangan va qaror topgan qonun-qoidalar va mezonlarga zid xatti-harakat yoki harakatsizlik.

Jahon oziq-ovqat inqirozi - bioyoqilg'i ishlab chiqarish hajmining ko'payishi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchi asosiy mamlakatlardagi tabiiy iqlimning noqulay kelishi sababli oziq-ovqat narxlarining keskin o'sib ketish sababli Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda oziq-ovqat mahsulotlarining yetishmasligi.

Jahon oziq-ovqat xavfsizligi - butun dunyo yaxlit tizim sifatida o'sib borayotgan axoli extiyojlarini qondirish uchun yetarli miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatlarining mavjudligi.

Kompensatsiya – ko'rilgan zararni, xarajatlarni qoplash, qarzni qaytarish, o'rnini qoplash, tovon to'lovlari majmui.

Kontrabanda (ital. contrabando) – davlat chegarasidan mollar, qimmatbaho buyumlar va boshqa narsalarni qonunga xilof (yashirincha) usullarda o'tkazish, shuningdek, ta'qiqlangan mollarni olib o'tish uchun noqonuniy harakatlar qilish.

Korxonalar (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy muhim manfaatlariga xavf soluvchi ichki va tashqi tahdid, tajovuzlardan ma'muriyat va personal tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, injenerlik-texnika tavsifdagi chora- tadbirlar tufayli vujudga keltirilgan himoyalanganlik holatidir.

Korrupsiya – mamlakat iqtisodiy resurslariga, davlat mulkini taqsimlash jarayonlarida uning bir qismiga ega bo'lish maqsadida uyushgan jinoiy guruhning shaxsiy boylik orttirish maqsadlarini va urug'-aymoqlarining manfaatlarini davlat manfaatlaridan ustun qo'yuvchi davlat xizmati amaldorlarini o'z domiga ilintirib, ulardan foydalanishi va ular bilan birikib, qo'shilib ketishidir.

Korrupsiyaga oid huquqbuzarlik - korrupsiya alomatlariga ega bo'lgan, sodir etilganligi uchun qonun hujjatlarida javobgarlik nazarda tutilgan qilmish ("Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 3-modda. 3 yanvar 2017 yil).

Korxonaning iqtisodiy xavfsizligi - ma'muriyat va personal tomonidan amalga oshiriladigan huquqiy, tashkiliy- iqtisodiy va injener - texnik chora - tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarning ichki va tashqi xavf - xatarlardan himoyalanganlik holati.

Kontrabanda - davlat chegarasidan mollar, qimmatbaho buyumlar va boshqa narsalarni qonunga xilof (yashirincha) olib o'tish.

Moddiy zarar – 1) talofat, katta xarajat, mol-mulk va pul mablag'lardan mahrum bo'lish, to'liq olinmagan foyda; 2) istalmagan o'zgarish va yo'qotishlar, bir sub'ekt faoliyati, harakatlari orqali boshqa sub'ekt, tabiiy atrof-muhitga, odamlarga yetkazilgan zarar. Moddiy zarar korxonaga yoki xo'jalik faoliyatida ishlab chiqarish xarajatlarning daromadga oshib ketishi natijasida vujudga keladi.

Milliy xavfsizlik - manfaatlarni himoyalashning umumiy shakli sifatida manfaat va ehtiyojlarni qondirish, moddiy, ma'naviy, umuminsoniy qadriyatlardan bahramand bo'lish va farovonlikka intilish to'g'risidagi barcha tasavvurlarni ifodalaydi.

Narkobiznes – sof narkotik moddalar va tarkibida shunday moddalar bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish orqali daromad topish.

Proteksionizm (fran. protectionnisme, lot. protectio – himoya) – davlatning milliy iqtisodiyotining chet el raqobatidan ichki bozorni chet el tovarlarining kirib kelishidan himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosati. Proteksionizm eksportni rag'batlantirish, importni cheklash, import mollaridan boj haqlarini oshirish va shunga o'xshash boshqa tadbirlarida o'z ifodasini topadi.

Raqobatchilik qobiliyati, raqobatga bardoshlilik – tovarning bozordagi shunga o'xshash tovarlarga nisbatan barcha sifat va iqtisodiy ko'rsatkichlarini taqqoslovchi tavsifi. Agar tovarning iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha ustunligi sezilsa, uning raqobatchilik qobiliyati yuqori bo'ladi. Uning raqobatchilik qobiliyati uni ishlab chiqargan korxonaga va mamlakatning nufuzini, obro'-e'tiborini bildiradi, ularga bozorning ishonchini oshiradi. Bu qobiliyat qanchalik yuqori bo'lsa, mol shunchalik ko'p va tez sotiladi, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) shunchalik ko'p foyda ko'radi.

Risk - dengizdagi savdo safarlarida yuk tashuvchilarga moddiy zarar yetkazuvchi vaziyatlarning yuzaga kelish imkoniyati. R. oqibatlari dengiz sug'urta shartnomasini tuzish orqalisug'urtalovchi zimmasiga yuklanadi.

Resurslar – 1) resurs, imkoniyat, boylik manbai; vosita, chora, iloj; 2) ishlab chiqarishni ta'minlaydigan omil va vositalarni bildiradi. Iqtisodiy resurslar o'z ichiga kapital (ishlab chiqarish vositalari), mehnat (mehnat layoqatiga ega aholi, inson kapitali), yer (tabiiy resurslar), tadbirkorlik qobiliyati va axborotni oladi.

Sabotaj – ishni buzish, o'zini ishlagan qilib ko'rsatish va shu yo'l bilan ishga to'sqinlik qilish. Davlat yoki jamiyat muassasasi, korxonalar va tashkilotlarida me'yorida ishga oldindan o'ylab qo'yilgan va yashirin xarakterga ega bo'lgan qarshi harakat.

Sanksiyalar - tomonlardan birining boshqa tomon o'z zimmasiga olgan majburiyatini bajarmasligi yoki etalicha bajarmasligi holatida zararni bitimda ko'zda tutilgan hajm va shaklda qoplashni talab etishini nazarda tutgan tijorat bitimi sharti.

Soxta ishbilarmonlik (tadbirkorlik) – kredit olish, soliqlardan ozod bo'lish, foyda ko'rish yoki taqiqlangan faoliyatni yashirish maqsadida hech qanday ishbilarmonlik yoki bank faoliyatini olib borishni mo'ljallamagan kommertsiya tashkilotini tuzish. Fuqarolarga, tashkilot yoki davlatga katta zarar keltiruvchi iqtisodiy, siyosiy-ijtimoiy faoliyat sohasidagi jinoyatchilik hisoblanadi.

Strategiya - korxonaning resurslarini taqsimlash va nazorat qilish orqali belgilangan uzoq muddatli maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan amallarning umumlashtiruvchi majmuidir.

Tadbirkorlik faoliyatining iqtisodiy xavfsizligi – tadbirkorlik sub'ekti tomonidan amalga oshirilgan huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy, moliyaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va injener texnik tavsifdagi chora-tadbirlar tizimi tufayli vujudga keltirilgan hayotiy muhim iqtisodiy manfaatlarining ichki va tashqi xavf-xatarlardan himoyalanganlik holatidir.

Tahdid – jamiyat, davlat va ularning sub'ektlari, alohida shaxsning normal hayot faoliyatiga, ular manfaatlarini ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qiladigan, ziyon–zahmat keltiradigan, xavf–xatar tug'diradigan omillar va shart–sharoitlar.

Ichki tahdidlar – mamlakat ichida vujudga keladigan tahdidlar.

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik – mamlakatning jahon bozorlaridagi raqobatga bardoshlilik, milliy valyutaning barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvolidan barqarorligi bilan tavsiflanadi.

Siyosiy terrorizm – siyosiy arboblarga, ular o'tkazayotgan siyosatga, hukumatlarga ta'sir o'tkazish maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar.

Axborot sohasida terrorizm – jamiyat a'zolarining ruhiyatiga, xulq – atvoriga ta'sir ko'rsatish.

Iqtisodiy sohadagi terrorizm – terroristlarning iqtisodiy manfaatga erishish maqsadida raqiblariga, aholining turli qatlamlari va guruhlariga, davlatlar va ularning boshliqlariga ta'sir o'tkazishi.

Ijtimoiy terrorizm – jinoyatchilik miqyoslarining kengayishi, kriminal vaziyatning keskinlashuvi, umumiy ijtimoiy beqarorlikning vujudga kelishi.

Tijorat siri – ishlab chiqarish va savdo-sotiqning bevosita ishtirokchilarigagina ma'lum bo'lgan va boshqalarga e'lon qilinmaydigan ma'lumotlar. Yangi texnika- texnologiya, ishlab chiqarishni yangichasiga tashkil etish, yangi materiallarni qo'llash, boshqalarda bo'lmagan, hayotiy sikli uzun bo'lgan tovarlarni o'zlashtirish sir tutiladi.

Firibgar – firib beruvchi, hiylagar, aldoqchi; aldamchilik, tovlamachilik, makru hiyla bilan shug'ullanuvchi kimsa.

Xo'jalik faoliyati sohasidagi iqtisodiy jinoyatlar – sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish etil spirtli, alkagolli mahsulot va tamaki mahsulotlarini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarish yoki muomalaga kiritish, savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda shug'ullanish, savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini buzish faoliyati bilan litsenziyasiz shug'ullanish, qonunga xilof ravishda axborot to'plash, uni oshkor qilish yoki undan foydalanish, raqobatchilikni obro'sizlantirish kabilardan iborat.

Xorij kapitali ustidan samarali nazorat – xorij kapitali tomonidan milliy tabiiy boyliklarning talon-taroj qilinishiga, ekologiyaga zarar yetkazishga, ish o'rinlarini qisqartirishga, milliy kapitalni siqib qo'yishga yo'l bermaslik maqsadida qo'llaniladigan nazorat vositalari va usullari majmuasi.

Xavfsizlik – har qanday xavf-xatardan o'zini himoyalangan deb hisoblovchi inson ruhining xotirjam holati; insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga keladigan xavf-xatar, tahdidlardan himoyalanganlik, kafolatlangan.

Xavf-xatar – jamiyat, davlat, xo'jalik sub'ekti, shaxs hayot faoliyatiga, rivojlanishga tahdid soluvchi potentsial yoki real kuch, omil, shart-sharoit, vaziyat.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik – har bir davlat, ya'ni dunyo hamjamiyati a'zosining o'z ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti strategiyasini erkin tanlash va amalga oshirish imkoniyatlarining ta'minlangandagi holati.

Xufyona (yashirin) iqtisodiyot – davlat statistika organlarida hisobga olinmagan, g'ayriqonuniy va iqtisodiy faoliyatga teskari bo'lgan harakatlar yig'indisi. Xufyona iqtisodiyot – bu jamiyat tomonidan nazorat qilinmaydigan tovar moddiy boyliklar va xizmatlarning harajati. Alohida fuqarolar va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi davlat boshqaruv organlaridan yashirinadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni ham ifodalaydi.

Yashirish yoki norasmiy iqtisodiyot – rasmiy hisobotlarda va rasmiy shartnomalarda aks ettirilmaydigan xo'jalik munosabatlari yig'indisi.

Chayqovchilik – turli mollarni arzon olib, qimmat sotish bilan daromad topishni ko'zlaydigan faoliyat, man etilgan tijorat ishi; xufyona iqtisodiyotning bir qismi. Chayqovchilik ob'ekti taqchil (defitsit) tovarlardir.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

Embargo (isp. ta'qiqlab qo'yish) – 1) Mamlakat tashqarisiga mol, oltin, valyuta va boshqalarni chiqarish yoki kiritishni ta'qiqlab qo'yish, chet mamlakatga

qarashli kemalar, yuklar va jihozlarni ushlab qolish; 2) Boshqa mamlakatlarning huquqni buzish harakatlariga javoban hukumat tomonidan boshqa mamlakat yoki o'z kemalarining mamlakat portidan chiqib ketishini talab etishi. Embargo iqtisodiy va siyosiy sabablarga ko'ra hukumat tomonidan joriy etiladi.

O'zgalar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq iqtisodiy jinoyatlarga – moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va mehnat mahsuloti bo'lgan boyliklarni taqsimlash sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga tajovuz qiluvchi jinoyatlardan eng xavflisi hisoblanadi. O'zgalar mulkini o'zlashtirish usuliga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida talon-taroj qilishning: bosqinchilik, tovlamachilik, o'zlashtirish (rastrata) firibgarlik, o'g'rilik kabi shakllari kiritilgan. (164-169-moddalar). Talon-tarojning predmeti moddiy qiymati, pul bahosiga ega bo'lgan va o'zgalar mulki hisoblangan pul, qimmatbaho qog'ozlar va shakllardir.

O'zgalar mulkini talon-taroj qilish bilan bog'liq bo'lmagan jinoyatlarga - aldash yoki ishonchni suiiste'mol qilish yo'li bilan mulkiy zarar yetkazish, jinoiy yo'l bilan topilgan mulkni olish yoki o'tkazish, mulkni qo'riqlashga vijdotsiz munosabatda bo'lish, mulkni qasddan nobud qilish yoki unga zarar yetkazish, axborotlashtirish qoidalarini buzish kabi qilmishlar kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Qonunlar va boshqa huquqiy, siyosiy, rasmiy xujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T.: O'zbekiston, 2017.
2. O'zbekiston Respublikasining "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi 2017 yil 3 yanvardagi 419-sonli Qonun.
3. O'zbekiston Respublikasining "Mudofaa Doktrinasini to'g'risida"gi 2018 yil 9 yanvardagi O'RQ-458-sonli Qonun.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2017 yil 8 sentyabrdagi PF-5185-sonli Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki ob'ektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib taomillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 17 yanvardagi PF-4933-sonli Farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 18 apreldagi PQ-2895-sonli Qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tashqi bozorlarda mahalliy mahsulotlarning eksport qilinishi va raqobatdoshligini ta'minlashni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 25 maydagi PF-5057-sonli Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 4 sentyabrdagi PQ-3254-sonli Qarori.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlari xalqaro standartlarga

muvofigligini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 18 maydagi PF-5995-sonli Farmoni.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ayrim hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi (O'zbekiston Respublikasining 2019 yil 5 sentyabrdagi «Xavfsizlik va mudofaa sohasidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi O'RQ-564-son Qonuni) 2020 yil 22 apreldagi PF-5983-sonli Farmoni.
12. “O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati to'g'risida”gi 2018 yil 5 apreldagi O'RQ-471-sonli Qonuni.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asar va ma’ruzalari

13. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik xar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak: Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muxim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Maxkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. - T.: “O‘zbekiston”, 2017.
14. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga ko’ramiz: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi // Xalq so'zi, 2016 yil 15 dekabr.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2017 yil 22 dekabr // Xalq so'zi, 2017 yil 23 dekabr.
16. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya erkin va farovon xayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy yettirishning mustaxkam poydevoridir // O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 26 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2018 yil 8 dekabr.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 2018 yil 28 dekabr // Xalq so‘zi, 2018 yil 29 dekabr.

III. Kitob va risolalar

18. Abduraxmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. - T.: “Fan va texnologiya“, 2013. - 476 b.
19. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot // Darslik. Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 4-nashri. - T.: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi “Fan” nashriyot davlat korxonasi, 2018. - 592 b.
20. Абдурахманов К.Х., Абдуллаев А.М., Дадабаев Ш.Х. Региональная экономика и управление. Учебник // Под ред. Акад. С.С.Гулямова. - Т.: Изд-во “Fan va texnologiya”, 2007.
21. Abulqosimov X.P. Iqtisodiy xavfsizlik. O‘quv qo‘llanma. - T.: Akademiya, 2006. - 224 b.
22. Abulqosimov X.P. Davlatning iqtisodiy xavfsizligi. O‘quv qo‘llanma. - T.: Akademiya, 2012. – 320 b.
23. Abulqosimov X.P. O‘zbekistonda ishbilarmonlik muhitini yaxshilash va kichik tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlash yo‘nalishlari. Monografiya. - T.: Ilmiy-Texnika Axboroti-Press, 2017. - 208 b.
24. Abulqosimov X.P. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. O‘quv qo‘llanma. - T.: “Noshirlik yog‘dusi”, 2018. - 520 b.
25. Abulqosimov X.P., Farmonov K.Z., Sodikov A.X. Bojxona va iqtisodiy xavfsizlik. - T.: Iqtisod-Moliya, 2009. – 134 b.
26. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash yo‘llari. Risola. - T.: Fan va texnologiya, 2015. – 88 b.
27. Абулкасимов Х.П., Саидахмедова Н.И., Абулкасимов М.Х. Экономическая безопасность предпринимательской деятельности. Учебное пособие. - Т., 2016. – с. 168.
28. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. Oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlashning

- nazariy jixatlari va yo'nalishlari. Monografiya. - T.: Fan va texnologiya, 2017. - 152 b.
29. Абулкасимов Х.П., Расулов Т.С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и Среднего Востока. Учебное пособие. - Т.: Таш-ГИВ, 2017. – с. 380.
  30. Abulqosimov X.P., Abulkosimov M.X. Iqtisodiyotga oid atama va tushunchalarning izohli lug'ati. - T.: "AVU MATBUOT-KONSALT", 2017.
  31. Abulqosimov X.P., Rasulov T.S. Mamlakat iqtisodiy xavfsizligi va raqobatbardoshligini ta'minlaigning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. - T.: LESSON PRESS, 2018.
  32. Azizov N.P. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. - T.: Akademiya, 2018.
  33. Авдийский В.Н., Дадалко В.А., Синявский Н.Г. Национальная и региональная экономическая безопасность России. Учебное пособие. - М.: Инфра-М, 2017. – с. 364.
  34. Безденежных Т.И. Разработка стратегии обеспечения экономической безопасности на макро-, мезо- и микроуровнях: учебное пособие. СПб.: СПбГЭУ, 2015. – с. 119.
  35. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность. - СПб: Изд. "Вектор", 2007.
  36. Гафнер В.В., Петров С.В., Забара Л.И. Опасности социального характера и защита от них: учеб. пособие. - М.: Флинта: Наука, 2012. - 320 с.
  37. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб-метод пособие. - М.: Финансы и статистика, 2012.
  38. Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государств. Аналитический доклад. - М., 2009.
  39. Дмитриев Ю.А., Васильева Л.П. Региональная экономика. Учебник. - М.: КноРус, 2016. – с. 262.
  40. Елфимова О.С. Основы национальной и экономической безопасности.

- Учебное пособие. Елфимова О.С. – 2-е изд. – СПб.: Троицкий мост, 2018. – с. 226.
41. Каранина Е.В. Экономическая безопасность. На уровне государства, региона, предприятия. - СПб.: Интермедия, 2017. – с. 412.
  42. Кардашова И.Б. Основы теории национальной безопасности. Учебник. - М.: Юрайт, 2018. – с. 302.
  43. Кочергина Т.Е. Экономическая безопасность. - Ростов на Дону: Феникс, 2007.
  44. Кунцман М.В. Экономическая безопасность: учебное пособие // М.В.Кунцман. - М.: МАДИ, 2016. – с. 152.
  45. Литвинов В.А. Основы национальной безопасности России. - М., 2018. – с. 320.
  46. Криворотов В.В. Экономическая безопасность государства и регионов. Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – с. 350.
  47. Мельников А.Б., Маханько Г.В. Экономическая безопасность: учебное пособие. - Краснодар КубГУ, 2015. – с. 171.
  48. Общая теория национальной безопасности. Учебник. - М.: РАГС, 2013.
  49. Садыков А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2005.
  50. Экономическая безопасность: учебник для вузов // Под общ.ред. Л.П.Гончаренко. - 2-е изд., перераб.и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2018. – с. 340.
  51. Экономическая безопасность: учебное пособие для вузов, обучающихся по специальностям экономики и управления // В.А.Богомоллов и др.; додред. В.А.Богомоллова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИДАНА, 2019. – с. 295.
  52. Экономическая безопасность России: Общий курс: Учебник // Под ред. В.К.Сенчагова. 2-изд. - М.: Дело, 2005. – с. 895.
  53. Экономическая безопасность: теория, методология, практика // Под науч. ред. Никитенко П.Г., Булавко В.Г.; Институт экономики НАН

- Беларуси. - Минск: Право и экономика, 2009. – с. 394.
54. Экономика и организация безопасности хозяйствующих субъектов, 2-е изд - СПб.: Питер, 2004.
55. Qobilov Sh.R. Milliy xavfsizlikning iqtisodiy muammolari. - T.: O'zR IIV Akademiyasi, 2006.
56. Qobilov Sh.R. Globallashuv va xavfsizlik. - T.: O'zR IIV Akademiyasi, 2006.
57. Чувилова О.Н., Романюта И.В., Берсей Д.Д., Ионов Ч.Х.-Б., Рыбина Ю.В. Региональные аспекты экономической безопасности страны в условиях глобализации. - М.: Проспект, 2017. – с. 94.

IV. Jurnal va gazetalar, ilmiy to'plamlardagi makolalar va tezislar

58. Abduganiev O.A. Mintaqaning oziq-ovqat bilan ta'minlanganligini baxolash usullari va mezonlari // Iqtisodiyot va innovation texnologiyalar ilmiy elektron jurnali, 2018. - №3.
59. Abulqosimov X.P., Abulqosimov M.X. O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash omillari // Iqtisod va moliya, 2015. - № 8. 44-51-b.
60. Abulqosimov M.D. Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning nazariy jixatlari va yo'llari // J. Iqtisod va moliya, 2017. - № 5. - 46-53 b.
61. Abulqosimov X.P. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'nalishlari // J. Biznes-ekspert, 2017. - № 11. - 47-50 b.
62. Abulqosimov M.X. Shaxs iqtisodiy xavfsizligiga taxdidlar va ularning oldini olish yo'llari // J. Iqtisod va moliya, 2017. - № 12. - 19-25 b.
63. Abulkosimov X.P. O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sish-shaxs iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning muxim sharti // J. Iqtisod va moliya, 2018. - № 4. - 56-61 b.
64. Алексеев С.Л., Киямов И.К., Сергеева Ю.С., Киямова Л.И., Николаева А.Р. Противодействие коррупции в обеспечении экономически безопасного развития государства на современном этапе // Вестник НЦ

- БЖД. – 2018. – №2 (36). – с. 55-61.
65. Борисова Д.И., Тимошенко К.В. Экономическая безопасность в социальной сфере: проблемы или возможности? // Молодой ученый. - 2016. - №6.3. - с. 10-13.
66. Гуреева М.А. Экономическая безопасность личности в России // Международный научный журнал “Символ науки”, 2016. №4. - с. 57-63.
67. Дронов Р. Подходы к обеспечению экономической безопасности // Экономист, 2011. - №2.
68. Макроэкономические и региональные аспекты моделирования устойчивого экономического роста, форум экономистов Узбекистана: [материалы], Ташкент // Под ред. д.э.н. А.М.Садыкова; Ин-т прогнозирования и макроэкономических исследований, Программа Развития ООН.
69. Mamaraximov B.E. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va sanoatini rivojlantirish // Iqtisodiyot va innovasion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali, 2016. - №5.
70. Прохожев А., Корнилов М. О проблеме критериев оценок экономической безопасности // Общество и экономика, 2013. - № 4-5.

V. Xorijiy nashrlardagi kitob va maqolalar

71. Arcudi G. (англ.) русск.. La securite entre permanence et changement // Relations Internationales (фр.) русск, 2016. - № 125. - с. 97-109.
72. Bilgin P. Individual and Societal Dimensions of Security // International Studies Review (англ.) русск. - 2013. - Vol. 5, № 2. - p. 203-222.
73. Buzan B., Kelstrup M., Lemaitre P., Tromer E., Waever O. (англ.) русск. Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe (англ.) русск.. - Pinter, 2013. – p. 221.
74. Buzan B., Waever O. (англ.) русск., Wilde J. de (англ.) русск.. Security: A New Framework for Analysis (англ.) русск.. Boulder, London: Lynne

- Rienner Publishers (англ.) русск., 2018. – p. 240.
75. Distributed Ledger Technology & Cybersecurity: Improving information security in the financial sector (2016).
  76. McSweeney B. (англ.) русск.. Identity and Security: Buzan and the Copenhagen School // Review of International Studies (англ.) русск.. - 2016. - № 22. - p. 81-96.
  77. Mc Connell, Brue. Economics. 17th edition. Mcgraw-hill/Irwin, USA, 2014.
  78. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th Edition. Amazon, USA 2016.
  79. Yildirim E., Akalp G., Aytac S., Bayram N. Factors influencing information security management in small- and medium-sized enterprises: A case study from Turkey. International Journal of Information Management 31 (2011) 360–365
  80. Zeng W., Koutny M. Modelling and analysis of corporate efficiency and productivity loss associated with enterprise information security technologies. Journal of Information Security and Applications 49 (2019) 102385
  81. Rubishchev A. Improving the integrated system of ensuring the economic security of enterprises. Dis. for a job. uch. Art. Ph.D. Moscow Institute of Humanities and Economics. Moscow. 2004.
  82. Gloov M. Improving the risk management system at industrial enterprises. Dis. for a job. uch. Art. Ph.D. Institute of Socio-Economic Research, DSC RAS. Makhachkala. 2005.
  83. Papekhin R. Factors of financial stability and security of the enterprise. Dis. for a job. uch. Art. Ph.D. State educational institution of higher professional education Volgograd State University. Volgograd. 2007.
  84. Lvova N. Financial stability of enterprises: the methodology of fundamental and applied research. Dis. for a job. uch. Art. Dan. Saint Petersburg State University. St. Petersburg. 2016.

85. Blazhevich O. G., Kirilchuk N. A. Assessment of the financial security of an enterprise and identification of ways to improve it // Scientific Bulletin: Finance, Banks, Investments - 2016 - No. 2, P.40-48
86. Morozova A.K., Morozov A.Yu. Criteria and methods for assessing the financial security of an organization // <http://www.e-rej.ru/upload/iblock/cf3/cf3a78bfa2aeb0851539258e149bcdbd.pdf>
87. Blazhevich O. G., Kirilchuk N. A. Assessment of the financial security of the enterprise and identification of ways to improve it // Scientific Bulletin: Finance, Banks, Investments - 2016 - No. 2, P.40-48
88. Morozova A.K., Morozov A.Yu. An integrated approach to managing the financial stability of an enterprise // Russian Economic Internet Journal. - 2017. - No. 2. / [Electronic resource]: READera. URL: <https://readera.ru/142111398>
89. Kluchnikov M., Matrosova E., Tikhomirova A., Tikhomirova S. (2020) Development of an Optimal Production Plan Using Fuzzy Logic Tools. In: Samsonovich A. (eds) Biologically Inspired Cognitive Architectures 2019. BICA 2019. Advances in Intelligent Systems and Computing, vol 948. Springer, Cham
90. Guseva A.I., Matrosova E.V., Tikhomirova A.N., Matrosov N.N. MULTICRITERIAL MODEL FOR ANALYSIS OF CLIENT LOYALTY // Fundamental research. - 2020. - No. 6. - P. 31-37.
91. Grudz, V., Grudz, Y., Zapukhliak, V., Chudyk, I., Poberezhny, L., Slobodyan, N., & Bodnar, V. (2020). Optimal Gas Transport Management Taking into Account Reliability Factor, Management Systems in Production Engineering, 28(3), 202-208. doi: <https://doi.org/10.2478/mspe-2020-0030>
92. Bidzhoyan D.,S, Bogdanova T.,K., Modelling the financial stability of an enterprise taking into account macroeconomic indicators, BUSINESS INFORMATICS No. 3(37) – 2016, pp.30-36. file:///C:/Users/user/Desktop/%D0%91%D0%9E%D0%91%D0%98%D0%A

- 0/NEW_1/modelling-the-financial-stability-of-an-enterprise-taking-into-account-macroeconomic-indicators.pdf
93. Levin Y., Nediak M., Topaloglu H.: Cargo capacity management with allotments and spot market demand, *Operations Research* 60(2), 2012, pp. 351-365, <https://doi.org/10.1287/opre.1110.1023>
  94. Sebastiano A., Belvedere V., Grando A., Giangreco A.: The effect of capacity management strategies on employees' well-being: A quantitative investigation into the long-term healthcare industry, *European Management Journal* 35(4), 2017, pp. 563-573, <https://doi.org/10.1016/j.emj.2016.12.001>
  95. Huang D., Lin Z., Wei W.: Optimal production planning with capacity reservation and convex capacity costs, *Advances in Production Engineering & Management* 13(1), 2018, pp. 31-43, <https://doi.org/10.14743/apem2018.1.271>
  96. Shao J.F., Li Y.: Multi-agent production monitoring and management system for textile materials and its applications, *Journal of Industrial Textiles* 40(4), 2010, pp. 380-399, <https://doi.org/10.1177/1528083710380428>
  97. Koltai T., Stecke K.: Route-independent analysis of available capacity in flexible manufacturing systems, *Production and Operations Management* 17(2), 2008, pp. 211-223, <https://doi.org/10.3401/poms.1080.0017>
  98. Burkhanov A., Tursunov, B. O. (2020). Main indicators of textile enterprises' financial security assessment. *Vlakna a Textil*, 27(3), 35–40. http://vat.ft.tul.cz/Archive/VaT_2020_3.html
  99. Kalandarovna, A. G., Gaibnazarovich, G. S., Turgunovna, S. N., Shuxratovna, F. D., & Ortikmirzaevich, T. B. (2020). Methodical Aspects of Establishing a Control System over Compliance with Principles of Decent Work and Social Security in Textile Enterprises. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(5), 73-81. <https://doi.org/10.5373/JARDCS/V12I5/20201691>
  100. Tursunov, B. O. (2020). Mechanism for determining optimal management of use of production capacity at the textile enterprises. *Vlakna a Textil*, 27(1), 99–106. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3787291>

101. Tursunov, B. O. (2019). Methodology for assessment the efficiency of production capacities management at textile enterprises. *Vlakna a Textil*, 26(2), 74–81. [https://doi.org/ 10.5281/zenodo.3756262](https://doi.org/10.5281/zenodo.3756262)

VI. Statistik tuplam va manbalar

102. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi. Statistik to‘plam 2015-2019 yil. - Toshkent, 2020.
103. O‘zbekiston raqamlarda. Statistik to‘plam 2015-2019 yil. - Toshkent, 2020.
104. Экономика Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень за 2019 год. - Т., 2020.

VII. Internet saytlar

105. www.gov.uz
106. www.lex.uz
107. <http://parliament.gov.uz>
108. <http://strategy.regulation.gov.uz>
109. <https://www.shs-conferences.org> - System performance indicators of regional economic security
110. <https://dspace.kpfu.ru> - Economic Security Policy of the Russian Federation
111. <https://www.researchgate.net> - Threats to economic security of the region
112. <https://journals.aserspublishing.eu> - Economic Security of Regions

MUNDARIJA

KIRISH		3
1- BOB	“IQTISODIY XAVFSIZLIK” FANIGA KIRISH, IQTISODIY XAVFSIZLIKNING MOHIYATI VA TARKIBIY ELEMENTLARI	7
1.1.	“Iqtisodiy xavfsizlik” fanining predmeti va vazifalari	7
1.2.	Iqtisodiy xavfsizlik o’ektlari va sub’ektlari	10
1.3.	Iqtisodiy xavfsizlikning turlari va tarkibiy elementlari	16
1.4.	Mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda iqtisodiy xavfsizlikning roli	26
2- BOB	MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGI	29
2.1.	Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini tavsiflovchi ko’rsatkichlar va mezonlar	29
2.2.	Jahon iqtisodiy tizimida milliy iqtisodiyotning turgan o’rni va tashqi iqtisodiy siyosat tamoyillari	36
2.3.	Mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish va xavfsizligini ta’minlash	39
3- BOB	MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH MEXANIZMI VA TIZIMI	43
3.1.	Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash maqsadi	43
3.2.	Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mexanizmi	44
3.3.	Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash tizimi	45
3.4.	Iqtisodiy manfaatlar va tahdidlar	51
3.5.	Iqtisodiy xavfsizlikka ichki tahdidlar	62
3.6.	Iqtisodiy xavfsizlikka tashqi tahdidlar	65
4- BOB	IQTISODIY XAVFSIZLIK SHAKLLARI VA ASOSIY KO’RSATKICHLAR	70
4.1.	Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo’lish shakllari	70
4.2.	Iqtisodiy xavfsizlik ko’rsatkichlari	73
4.3.	Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegaralari	76
5- BOB	IQTISODIYOTNI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH VA IQTISODIY XAVFSIZLIK	80
5.1.	Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda davlatning asosiy vazifalari	80
5.2.	O’zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo’nalishlari	85
5.3.	Davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash strategiyasi	88
6- BOB	SHAXSNING IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH MUAMMOLARI	92
6.1.	Shaxsning erkinliklari va iqtisodiy mustaqilligi	92
6.2.	Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari va uning xavfsizligiga tahdidlar	97

6.3.	Shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash yo'llari va vositalari	101
7- BOB	AHOLI TURMUSH DARAJASI IQTISODIY XAVFSIZLIKNING IJTIMOYIY INDIKATORI SIFATIDA	106
7.1.	Ijtimoiy manfaatlar va aholini ijtimoiy muhofaza qilish masalalari	106
7.2.	Aholining iste'mol xarajatlari va iste'mol savati	110
7.3.	Respublikamizdagi aholining turmush darajasi holati	114
7.4.	Respublika aholisini ijtimoiy muhofaza qilish	117
8- BOB	XORIJIY MAMLAKATLARNING IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH BO'YICHA TAJRIBALARI	123
8.1.	Iqtisodiy xavfsizlik ta'minlashda AQSh tashkilotlari faoliyati va uning tashkiliy tuzilishi	123
8.2.	Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda Yevropa tashkilotlari faoliyati va ularning funktsional vazifalari.	125
8.3.	Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda MDH tashkilotlari faoliyati va uning tashkiliy tuzilishi	126
9- BOB	XO'JALIK YURITUVCHI SUB'YEKTLAR IQTISODIY XAVFSIZLIGI	133
9.1.	Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy manfaatlari va faoliyati qoidalari	133
9.2.	Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlar	139
9.3.	Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash	148
10- BOB	MOLIYAVIY XAVFSIZLIK	156
10.1.	Moliyaviy xavfsizlik tushunchasi	156
10.2.	Mamlakat moliyaviy xavfsizligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar	158
10.3.	Moliya muassasalarining iqtisodiy manfaatlari, moliyaviy oqimlarga tahdidlar.	165
10.4.	Pul muomalasi sohasidagi iqtisodiy tahdidlar.	171
10.5.	Moliya, pul-kredit tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash dastaklari	175
10.6.	Pul muomalasini mustahkamlash va banklar xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishlari	178
11- BOB	IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH TIZIMIDA INVESTITSION VA INNOVATSION FAOLIYAT	181
11.1.	O'zbekistonning investitsion va innovatsion iqlimini baholash	181
11.2.	Davlatning investitsion va innovatsion siyosati: investitsion jarayonlarni boshqarish usullari	189
11.3.	Investorlarni jalb qilish va ularning xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslari	192

11.4.	Innovatsiyalarni joriy qilish va uning xavfsizligini ta'minlash masalalari	196
12- BOB	O'ZBEKISTONDA OZIQ-OVQAT SOHASIDAGI IQTISODIY XAVFSIZLIK	211
12.1.	Oziq-ovqat xavfsizligining iqtisodiy ahamiyati va uni ta'minlash muammolari	211
12.2.	Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini ta'minlovchi asosiy tarmoqlar	214
12.3.	Oziq-ovqat mahsulotlari sifati va uni nazorat qilish	220
12.4.	Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda rivojlangan davlatlar tajribasi	224
13- BOB	SANOAT TARMOQLARIDA IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH	230
13.1.	Mamlakatimizda sanoat tarmoqlari tarkibi va ularning rivojlanish holati	230
13.2.	Sanoat tarmoqlarining ishlab chiqarish tarmoqlarida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash muammolari	240
13.3.	Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda sanoat tarmoqlarini barqaror rivojlantirish istiqbollari	249
14- BOB	XUFYONA IQTISODIYOTGA QARSHI KURASHISH – IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING ASOSIY OMILI	257
14.1.	Xufyona iqtisodiyotning mazmuni va vujudga kelish sabablari	257
14.2.	Xufyona iqtisodiyotga nisbatan huquqiy chora-tadbirlarni amalga oshirish	264
14.3.	Xufyona iqtisodiyot turlari va ularga qarshi kurashish usullari	270
15- BOB	O'ZBEKISTONDA KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHNING ME'YORIY-HUQUQIY ASOSLARI	277
15.1.	Korrupsiyaning vujudga kelish sabablari va iqtisodiy oqibatlari	277
15.2.	O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashning qonuniy asoslari.	286
15.3.	Korrupsiyaga qarshi kurashda xalqaro hamkorlikning me'yoriy-huquqiy asoslari	290
15.4.	Korrupsiyaning namoyon bo'lish shakllari	293
16- BOB	NOQONUNIY YO'L BILAN TOPILGAN DAROMADLARNI LEGALLASHTIRISHGA QARSHI KURASHISH – IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH OMILI SIFATIDA	300
16.1.	Noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirish tushunchasi, belgilari va hususiyatlari	300
16.2.	Noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashishni huquqiy tartibga solishning xalqaro va xorijiy tajribalari	311

16.3.	O'zbekiston Respublikasida noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurashish sohasida me'yoriy-huquqiy bazaning shakllanishi va rivojlanishi	323
GLOSSARIYLAR		331
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI		342

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ		3
Глава 1	ВВЕДЕНИЕ В ПРЕДМЕТ «ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ», ПРИРОДА И СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	7
1.1.	Предмет и задачи предмета «Экономическая безопасность».	7
1.2.	Объекты и субъекты экономической безопасности.	10
1.3.	Виды и компоненты экономической безопасности.	19
1.4.	Роль экономической безопасности в устойчивом развитии экономики страны.	21
Глава 2	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ СТРАНЫ	29
2.1.	Показатели и критерии, характеризующие экономическую безопасность страны.	29
2.2.	Роль национальной экономики в мировой экономической системе и принципы внешнеэкономической политики.	56
2.3.	Защита экономических интересов страны и обеспечение ее безопасности.	59
Глава 3	МЕХАНИЗМЫ И СИСТЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ	64
3.1.	Цель - обеспечение экономической безопасности страны.	64
3.2.	Механизм обеспечения экономической безопасности страны.	65
3.3.	Система экономической безопасности страны.	66
3.4.	Экономические выгоды и угрозы.	79
3.5.	Внутренние угрозы экономической безопасности.	96
3.6.	Внешние угрозы экономической безопасности.	99
Глава 4	ФОРМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ	105
4.1.	Проявления экономической безопасности.	105
4.2.	Показатели экономической безопасности.	108
4.3.	Снижение границ риска экономической безопасности.	111
Глава 5	ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ	120
5.1.	Основные задачи государства в обеспечении экономической безопасности.	120
5.2.	Приоритеты экономической безопасности в Узбекистане.	125
5.3.	Стратегия экономической безопасности государства.	128
Глава 6	ПРОБЛЕМЫ ЛИЧНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	132
6.1.	Индивидуальные свободы и экономическая независимость.	132
6.2.	Жизненные интересы человека и угрозы его безопасности.	137

6.3.	Пути и средства обеспечения социально-экономической безопасности личности.	143
Глава 7	УРОВЕНЬ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	165
7.1.	Социальные интересы и вопросы социальной защиты.	165
7.2.	Потребительские расходы и потребительская корзина.	170
7.3.	Уровень жизни населения в стране.	174
7.4.	Социальная защита населения республики.	177
Глава 8	ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	186
8.1.	Роль организаций США в экономической безопасности и их организационная структура.	186
8.2.	Деятельность европейских организаций и их функциональные обязанности по обеспечению экономической безопасности.	188
8.3.	Деятельность организаций СНГ и их организационная структура в обеспечении экономической безопасности.	189
Глава 9	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	196
9.1.	Правила ведения хозяйственной деятельности и интересов хозяйствующих субъектов.	196
9.2.	Угрозы экономической безопасности хозяйствующих субъектов.	205
9.3.	Обеспечение экономической безопасности хозяйствующих субъектов.	214
Глава 10	ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ	226
10.1.	Понятие финансовой безопасности.	226
10.2.	Показатели, характеризующие финансовую безопасность страны.	228
10.3.	Экономические интересы финансовых институтов, угрозы финансовым потокам.	236
10.4.	Экономические угрозы в сфере денежного обращения.	241
10.5.	Поддержка экономической безопасности в финансовой и денежной системах.	246
10.6.	Приоритеты укрепления денежного обращения и обеспечения безопасности банков.	249
Глава 11	ИНВЕСТИЦИОННАЯ И ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СИСТЕМЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	252
11.1.	Оценка инвестиционного и инновационного климата в Узбекистане.	252
11.2.	Инвестиционная и инновационная политика государства: методы управления инвестиционными процессами.	260

11.3.	Правовая база для привлечения инвесторов и обеспечения их безопасности.	263
11.4.	Проблемы инноваций и безопасности.	267
Глава 12	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	282
12.1.	Экономическое значение продовольственной безопасности и проблемы ее обеспечения.	282
12.2.	Основные отрасли, обеспечивающие спрос на продукты питания.	285
12.3.	Качество и контроль продуктов питания.	291
12.4.	Опыт развитых стран в обеспечении продовольственной безопасности.	295
Глава 13	ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ПРОМЫШЛЕННЫХ СЕКТОРАХ	301
13.1.	Структура промышленных секторов нашей страны и состояние их развития.	301
13.2.	Проблемы экономической безопасности в обрабатывающем секторе промышленности.	311
13.3.	Перспективы устойчивого развития отраслей в обеспечении экономической безопасности.	320
Глава 14	БОРЬБА ПРОТИВ ТАЙНОЙ ЭКОНОМИКИ - КЛЮЧЕВОЙ ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	328
14.1.	Содержание теневой экономики и причины ее возникновения.	328
14.2.	Осуществить судебные иски против теневой экономики.	335
14.3.	Виды теневой экономики и методы борьбы с ними.	341
Глава 15	ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В УЗБЕКИСТАНЕ	348
15.1.	Причины и экономические последствия коррупции.	348
15.2.	Правовая основа противодействия коррупции в Узбекистане.	357
15.3.	Нормативно-правовая база международного сотрудничества в борьбе с коррупцией.	361
15.4.	Формы коррупции.	364
16-ВОВ	БОРЬБА С ЛЕГАЛИЗАЦИЕЙ НЕЗАКОННЫХ ДОХОДОВ - КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	371
16.1.	Понятие, характеристика и характеристика отмывания денег.	371
16.2.	Международный и зарубежный опыт правового регулирования борьбы с отмыванием денег.	382

16.3.	Формирование и развитие нормативной базы в сфере противодействия отмыванию денег в Республике Узбекистан.	394
ГЛОССАРИИ		485
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ		469